

Евгений Березиков

БҮЮК ТЕМУР

роман-бадиа

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1996

Таржимонлар:
ХОЖИАКБАР ИСЛОМ ШАЙХ, АБДУҚАДЫМ ЙҰЛДОШЕВ

Березиков, Евгений.

Буюк Темур: Роман-бадиа. — Т.:Шарқ, 1996 — 336б.

Евгений Березиковнинг қўлингиздаги тарихий бадиасида буюк саркарда Соҳибқирон Амир Темур сиймоси қонхўр, босқинчи бир салтанат соҳиби сифатида эмас, аксинча, зукко ва донишманд давлат арбоби сифатида самимий, гайриталқинларсиз тасвиirlанган. Асарда тарихий воқеалар, миллий урф-одатлар, удумлар, ҳалқ маросимлари, турфа байрамлар, ҳарбий юришлар катта маҳорат билан тасвиirlаниши уни китобхонга яқин тутади ва катта қизиқиш уйтади деган умиддамиз.

ұз2

ЕВГЕНИЙ БЕРЕЗИКОВ
БУЮК ТЕМУР
роман-бадиа

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1996

Муҳаррир Г. Зокирова
Бадиий муҳаррир М. Аъламов
Техник муҳаррир Л. Хижкова
Мусахҳидлар X. Ҳожиметова, Ю. Бизаатова

Теришга берилди 07.02.96 й. Босишга ружсат этилди 10.04.96 й.
Бичими 84x108^{1/32}, Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоги 19,32. Нашриёт ҳисоб табоги 19,30. Алади 15000. Буюргма № 100.
Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кӯчаси, 41.

АМИР ТЕМУРНИНГ ЯНГИЧА ТАЛҚИНИ

(Сўзбоши ўрнида)

Оламшумул саркарда ва буюк давлат арбоби Амир Темур (1336—1405) ҳақида турли мамлакатларда турфа тилларда ўнлаб йилнома, рисола, илмий тадқиқот ва бадиий асарлар яратилган. Ўзбекистонлик ёзувчи Дониш Насафий (Евгений Березиков)нинг «Буюк Темур» рўмони ана шулар сирасига киради ва унда бу ажойиб инсоннинг XIV аср ва XV аср бошидаги ҳаёти ва фаолияти анча муфассал ҳамда ҳаққоний тасвир этилади.

«Буюк Темур» — тарихий-адабий йўналишдаги асар бўлиб, унда XIV-XV асрларга оид тарихий қўлъемалар ва Оврупо тилларида мавжуд манбалар ва маҳсус адабиётлардан олинган ишончли дастурий маълумотлар асосида дунё ҳалқлари ва ўрта асрлар Шарқи тарихида ўчмас из қолдирган бу улуг шахснинг ўша даврда ўтган мураккаб ва серқирра ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий вазият ўз инъикосини топган. Рўмон шу мавзудаги бошқа асарлардан воқеаларнинг хронологик — йилма-йил, оддий ва тушинарли талқин қилиниши билан ажралиб туради. Ўқувчи асар саҳифалари орқали воқеалар уммонига шўнгир экан, аста-секин олис ўтмиш манзаралари ва буюк Соҳибқирон қиёфасини яқин масофадан кўради ва ҳис қиласди.

Рўмонда нафақат тарихий воқеалар, балки урфодатлар, удумлар, ҳалқ маросимлари, турфа байрамлар, майший лавҳалар, ҳалқ ўйинлари, ҳарбий юришлар ва жанг жадаллар ҳам ҳаққоний ва ҳайратланарли маҳорат билан тасвирланади.

Евгений Березиковнинг ушбу рўмони нафақат мустақил Ўзбекистон, балки буюк Соҳибқирон Темурни яхши билган ва ёдга олиб эъзозлайдиган барча ҳудудларнинг зукко ва талабчан ўқувчиларида ҳам катта қизиқиш уйгота олишига ишонгим келади.

Бўрибой АҲМЕДОВ,
Ўзбекистон Фанлар академиясининг
академиги, Амир Темур маърифий
жамиятигининг раиси

БИРИНЧИ КИТОБ

ЧИГАТОЙЛАР МАМЛАКАТИ

БИРИНЧИ БОБ

КЕШ

— Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар! —
дэя хитоб қиласи Ҳумъа жоме-масжиди муаззини ва
унинг азон намозига чорловчи овози афсонавий Кеш
кентининг кўҳна маҳаллалари оша акс-садо беради.
Шаббода унинг хитобини уйқудаги шаҳар осмони уз-
ра олис-олисларга олиб кетади, бошқа ўнлаб масжид-
лардаги муаззинлар ҳам унинг даъватини айнан так-
рорлашади. Сукунат қўйнидаги шаҳар аста-секин
уйқудан бош кўтара бошлайди. Худо ёрлақаган бу
кутли юртда ҳаёт оҳиста ва фарогатли кечади.

Парвардигор алқаган ана шу даврда, ҳозир Шаҳ-
рисабз деб аталувчи Кеш шаҳрида, Ҳисор тоглари
этагида олти юз йил аввал дунёнинг бўлажак ҳукмдо-
ри Амир Темур дунёга келди. Яқин уруг-аймоқлари
уни Соҳибқирон, яъни баҳтли юлдуз остида туғилган
зот, деб аташарди. Баъзи бир ҳалқлар тарихида Тे-
мурланг, оқсоқ Темур деган лақаблар билан ҳам маш-
хур эди.

Пировардида авлиё даражасига эришган Соҳибқи-
рон бу қадар улкан шон-шуҳрат тожини қандай қўлга
киритди? Милёнлар ва миллиардлар сингари ҳаёт ум-
монида нега изсиз йўқолиб кетмади? Ўзининг етмиш
йиллик умрининг ўттиз йилини у ҳарбий юришларда
ўтказди. Мингта жангда галаба қозонди, бирортасида
ҳам талофот кўрмади. Фақат ўлимгина уни маглуб эта
олди. Аммо бу ҳамма бандаларнинг қисматида бор
гап: Ўзи берган умрдан кўпроқ яшаш ҳали ҳеч кимга
насиб этган эмас. Темур йигирма олтида давлатни
забт этди. Унинг фавқулодда улугворлиги ҳам мана
шунда. У Англиё қироли Ричард II ва Генрих IV, Фа-
рангистон қироли Карл V, турк сultonи Боязид, ўши
даврларда Ўрусияга ҳукмронлик қилган Василий I ва
Дмитрий Донской, шунингдек, Олтин Ўрда хони Тўх-
тамишга замондош эди.

Одамзот ҳаётида ҳеч нарса ҳеч қачон тасодифан

юз бермайди, зоҳир бўлгувчи жами ҳодисалар ўзининг теран илдизлари ва сабабларига эга. Ҳаёт — бу синов, уни ҳар ким турлича йўсинда бошдан кечиради. Турфа воқеалар бизга юзаки қарагандагина паро-канда ва бетартибдай туюлади, холос. Аслида ҳар бир воқеа уни майдонга келтирган фикр каби қатъий мантиқ доирасида кечади. Одамзот пайдо бўлган жойда мўъжизавий латиф ахбор мужассамланган моддий маълумот ҳам пайдо бўлади. Оlam тизими мантиги ҳам ана шу маълумот негизига қурилган. Гарчанд, муқаддас китобларда өзилганидай, Ерда барча одамлар Одам Ато ва Момо Ҳаводан дунёга келган бўлсалар ҳам, кейинчалик улар бари уруг ва қабилалардан иборат ўз ҳаёт йўсинларини барпо этдилар. Барлослар уруги дунёга буюк Темурни берди.

Барлослар Гарбий Помир тог тизмалари этаклари— Мовароунаҳрнинг жаннатмакон ҳудуди бўлмиш Кешда қўним тошишган. Ўща даврда бу кентда туркий қабилалар — кенагас, мангит, қўнгирот, чуитлар истиқомат қилишарди. У ерда Эрон ва Ҳиндистондан келган златлар ҳам яшашарди. «Кеш» санскрит тилида нурафшон деган маънени англатади. Қадимда Шимолий-гарбий Ҳиндистоннинг энг гўзал шаҳарларидан бири Кенарес ҳам ана шундай маънога эга эди.

Темургача бўлган даврда Марказий Осиё минг йиллар мобайнида юзлаб қабила ва халқларнинг бамисоли дошқозонига ўхшар эди. Эрамизгача тўққизинчи асрнинг охири ва саккизинчи асрнинг бошларида шимолдан келган сирли орийлар Марказий Осиё орқали Ҳиндистон, Эрон ва Оврупо мамлакатларига гала-гала бўлиб кўчиб ўтишган эди. Уларнинг бир қисми шу ерда ўтроқ бўлиб қолишган, маҳаллий аҳоли — саклар, массагетлар, сугдлар билан чатишиб кетишган эди. Эрамизгача бўлган тўртинчи асрда форс подшолари Доро ва Ксеркс бу ўлкага форс ва вавилонликларни, Искандар Зулқарнайн эса, Ўртаер денгизи ҳудудининг юнонлари ва бошқа элларни бошлаб келган эди. Янги эрага қадар тўртинчи-бешинчи асрларда бу ерга Олтойнинг совуқ кенгликларидан туркий қабилалар кўчиб ўтишли, олтинчи-еттинчи асрларда араблар бостириб келиб, ўзлари билан бирга янги дин — исломни ёйицди. Яна беш юз йилдан сўнг Чингизхон сон-саноқсиз тотор-мўгул босқинчиларини етаклаб кирди. Марказий Осиёдан минг йиллар мобайнида Буюк Ипак йўли ўтганини ҳам унутмаслик

керак. Бу йўлда ҳинд ва хитой карвонлари узлуксиз қатнаб турар эди. Булар бари маҳаллий аҳоли ҳаёт тарзи ва анъаналарига ўз таъсирини ўтказа борди.

Кеш нуфуси ҳам (XIV асрдан бошлаб ям-яшил либосга буркангани боис бу шаҳар Шаҳрисабз деб атала бошлади) бу таъсиридан холи қолмади, албатта. Лекин улар эзгу ишларга мойилликлари, хушхулқ ва күшмуомалаликлари, шунингдек, жисман гўзалликлари билан бошқа элатлардан доимо ажралиб туришарди. Хушрўй, хушбичим чеҳрали қизлари дилни ром этар, алпқомат йигитларидан эса куч-қудрат ёғилиб турар эди. Барлослар Кешга ташриф буюрган сўнгги қабила эди. Улар кешликларнинг хулқ авторига жантарилик, чапдастлик ва магрурлик каби хислатларни эш қилишди. Барлосларнинг маҳаллий ҳалқ билан қўшилиб-чатишуви ҳам жадал кечди. Аммо айни пайтда кўчманчи ҳалқ урф-одатларига узоқ муддат содиқ қолдилар, уларнинг қариндош-уругчилик муносабатларидан жиiddий ўзгаришлар юз бермади. Улар ўзларини чигатойлар, деб ҳисоблашарди. Чигатой улусининг номи Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойнинг исмидан келиб чиққан эди. Ушбу хон ўз улуши бўлган ер-сувларни отасининг ўлимидан бир мунча аввал олган эди. Куч-қувватдан қолган Чингизхон қазоси яқинлашаётганини сезиб, ўзи босиб олган Хитой, Эрон, Ўрис князларининг ерларини ўз ўғиллари ва тугишганларига бўлишиб берган эди. Чигатойга ана шулардан улуш сифатида Мовароуннаҳрдан Шарққа қараб чўзилган Хитой Туркистонигача бўлган улкан ҳудуд теккан, Жанубий Хоразм, Етти дарё оралиги ва Афғонистон ҳам ана шулар сирасига кирар эди.

Ўзга юртларнинг тахти равонларига Чингизхон хон қилиб ўтқизган зурриёдлари шу даражада сонсаноқсиз эдики, бунақаси бошқа омадли, лекин тақдир кулиб боқмаган бирорта ҳам қирол, император ва сultonнинг етти ухлаб тушига кирмаганди. Унинг ўғиллари, неваралари, эваралари ва ҳоказо уругаймоқлари қарийб беш юз йилгacha бой анъаналарга эга мамлакатлар бўлмиш Эрон, Ироқ, Мовароуннаҳр, Олтин Ўрда, Курдистон ва Озарбайжон давлатлари устидан ҳукмронлик юритишганди. Чингизхоннинг ўғли Ўгидой томонидан асос солинган Юань сулоласи (Хитой) Бежин тахтига 1634 йилгacha эгалик қилганди. Чингизхон авлодлари айниқса Ҳиндистонда ҳокимииятни ҳаммадан кўпроқ сақлаб туришга муваффақ

бўлишганди. Чигатойлар уругидан бўлмиш бобурийлар сулоласи у ерда 1522 йилдан 1858 йилгача ўз ҳукми-фармонларини ўтказганди.

Саҳройи кўчманчи мўгулларни тақдир чархи қўллаганми ёки бу машъум бир башорат ижобатими, ҳар қалай бу фақат Парвардигорнинг ўзига аён. Мўгулларнинг зафарли тарихий босқинчиликларидан аллақандай мубҳам бир сир ва қалтис жоду бордай. Мўгул ҳалқ ривоятларида айтилишича, мўгул хонадонининг аждодлари кулранг бўри ва қўнгир оҳу ҳисобланади. Улар ўзаро топишгач, Тэн-чи-си деб аталган катта сувдан сузиб, Бурхон тоглари этагидаги Онон дарёсининг юқори оқимига етиб боришган. Уша тог этакларида улар Батачикон исмли инсонни дунёга келтиришган. Чингизхон ва мўгул қабилалари ана шу одам уругидан пайдо бўлган. Улар муваффақиятли ҳарбий юришлардан сўнг Сибирь, Волга бўйлари ва Марказий Осиёning улкан кенгликларида бошқа ҳалқлар билан чатишиб, утроқ ҳаёт тарзига ўтишган. Мўгулларнинг кўз кўриб қулоқ эшитмаган бу юксалишлари кўчманчилар сардори Чингизхон томонидан амалга оширилган ва унинг забт этилган мамлакат ва улусларда ҳукмронлик қилган уруг-аймоқлари томонидан давом этдирилган эди.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга улуш тарзида Самарқанд, Бухоро, Урганч, Балх каби кўҳна шаҳарларни ўз ичига олган улкан мулк топширилган эди. Лекин бу ажойиб шаҳарларнинг бирортасини ҳам у ўзига пойтахт қилиб танламай, тўлиб-тошиб оқадиган Или дарёси водийсида ўрда тарзида кўчиб юришни афзал, деб биларди. Кўчманчилар шаҳарлардан ва шаҳар қулийликларига интилган қабиладошлиридан нафратланишарди. Шаҳарликка айланган саҳройиларни улар қони айнигар мўгул ёки «қораунас», деб аташарди. Ана шу боис Чигатой вафот этгач, кўп ўтмай унинг улуси икки мустақил мулкка бўлинниб кетди. Улуснинг шарқий қисми, Балхаш кўлию шимолий Тиёншон тог тизмаларидан то Сирдарёгача Мўгулистон, яъни асил мўгуллар яшайдиган макон, деб атала бошланди. Қораунаслар — утроқлашган мўгуллар эса, ўз давлатларини Мовароуниаҳр ҳудудида, яъни Сирдарё ва Амударё оралигидаги ерларда барпо этилди. 1266 йили мўгул хони Муборак биринчи бўлиб ислом динини қабул қилди. Кўп ўтмай кешлик барлослар ҳам ундан ўринак олишди.

1318 йили Чигатой улусининг гарбий ҳудудига хонлик қилган Кебек ўз пойтактини Қашқадарё во-дийсига кўчирган ва Насаф шаҳри яқинида сарой қурдирган. Кўп ўтмай сарой атрофида шаҳар пайдо бўлади ва у Қарши, деб аталади.

Темурнинг дунёга келиши арафасида Кешга Ҳожи Барлос ҳукмронлик қиласарди. Темурнинг отаси Тара-гай Баҳодур сингари у ҳам барлос уругидан эди. Уларнинг илдизи катта бобоси Қобулхонга бориб та-қаларди. Кейинроқ Тарагай Баҳодур ва Ҳожи Барлос Чингизхон сулоласидан узоқлашиб, Қорачур Нўён уругига яқинлашади. Тарагай Баҳодур ҳам, Ҳожи Барлос ҳам амир, яъни асли туркий уруг бўлмиш барлос қабилаларининг сардорлари эдилар. Аммо Ҳожи Барлос ўз хеши — чапдаст, саховатли ва соддадил Баҳо-дурга нисбатан эпчилоқ ва айёрроқ эди. Иккала амир ҳам Кебекхонга қарши юришда иштирок этган ва ундан Мовароуннаҳрни хон Илчигдойнинг тасар-руфига тортиб олиб беришган эди. Ҳал қиувчи жангда Тарагай Баҳодур мардларча олишган, Ҳожи Барлос эса, ҳеч қандай жасорат кўрсатмаганди. Тарагайнинг бу довюраклигини янги хон муносиб тақдирлаб, мах-сус ёрлиқ берган, шу боис у Кешга ҳукмронлик қи-лиш ҳуқуқига эта бўлиши керак эди. Ҳожи Барлос ёрлиқни олиб келаётган чопарни йўлдан уриб, маст қилиб қўйган ва уни ўлдиргач, ёрлиқдаги Тарагай Ба-ҳодур номини ўчириб, ўрнига ўзининг исми-шарифи-ни ёзган. Қарийб бир ойдан сўнг Илчигдой Дува Тे-мурхон билан ўзаро уруглар ўртасидаги жангда ҳалок бўлди. Бу вақтда Ҳожи Барлос Кешда ҳокимиятни тамомила қўлига олганди. Тарагай Баҳодур фуқаро-ларни ўз салоҳияти билан чалгитмаслиги учун Кеш яқинидаги Ҳожа Илгор деб аталувчи чоққина Қўргон-ча шаҳарчасини унинг тасарруфига берди. Бу воқеа 1326 йили кечди. Пировардида Темур тугилгунига қа-дар бу ўлкада ўн йил мобайнида эътиборга молик ҳеч қандай ҳодиса зоҳир бўлмади.

Ушбу улус шаҳар ва қишлоқларида ҳаёт, бутун Марказий Осиёдагидай бир маромда, анъанаавий йў-синда кечар эди. Деҳқонлар ер чопиб, экин экиб, ҳосил йигишар, чорва боқиб болаларини ўстиришарди. Буюк ипак йўли орқали залворли юклар ортилган тия карвонлари вазмин жилиб боришарди. Қўқисдан уруш бошланиб қолар, уруг-аймодлар ўртасида қисқа ва шафқатсиз жанглар бўлиб ўтар эди. Олмоҳ иродада-

си ила одамларнинг умр дарёси олга томон сокин оқар, илло, муқаддас китобларда айтилганидай, айнан ўша Зот ҳаёт нафасини уфурган эди. Темурнинг аждодлари бўлмиш туркийлар ҳам Унинг иродаси билан дунёга келишган, улар ҳам энг катта бобокалонлари бўлмиш Одам Ато алайҳиссаломнинг зуриёдлари эдилар. Бу ҳақда гаройиб ривоят мавжуд, у авлоддан-авлодга ўтиб келади.

Оллоҳ тупроқдан Одам Атони яратди ва унга Макка ва Тоир ўртасида яшаш учун қароргоҳ берди. Бир неча йилдан сўнг Оллоҳ Одам Атонинг вужудига жон ва руҳ кириди. Ва Одам Ато бу ёргу дунёда вақт ва йиллар билан ҳисоблашмай яшайверди. Шу тариқа у тўқиз юз ўттиз йил яшади. Умри тутаб, боқий дунёга сафари олдидан у ўғли Шитта шундай деб тайинлади:

— Мендан кейин ўрнимга ўтириб, авлодларимга бош бўласан.

Шундай дея унга бисёр насиҳатлар қилиб, Одам Ато нариги дунёга отланди. Унинг қазосидан сўнг бош фаришта Жаброил — унга таҳсиллар бўлгай! — Парвардигордан Шитта муқаддас китоб оятларини етказди ва Шит пайгамбар ҳамда давлатпаноҳга айланди. Фоний дунёда у 912 йил яшади, сўнгра жаннат қасрларига йўл олди. Ўлеми яқинлашганини сезган Шит ўзига меросхўр қилиб ўғли Энўшни қолдирди.

Ўз отасининг васиятларини адо этишда Энўш ҳам событлик кўрсатди. Энўш бу дунёда 905 йил умр кўрди ва шундан кейин нариги дунёга отланди. Энўш ўз қазоси олдидан ўрнига ўғли Қенани ўтқизди ва унга кўпдан-кўп эзгу насиҳатлар қилди. Қенан 910 йил ўз отасининг изидан борди, сўнгра жойини ўғли Маҳолалилга қолдириб, ҳисоб-китоб тоширгани Парвардигор ҳузурига равона бўлди.

Маҳолалилинг даврида Одам Ато авлодлари кўпайгандан-кўпайиб, яшаб турган мамлакатларига сигмай қолишибди. Шунинг учун Маҳолалил Бобил юртига отланди ва у ерда шаҳар барпо этиб, уни Сус деб номлади. У ерларда қишлоқлар ҳам барпо этди. Унгача Бобилда на қишлоқ ва на шаҳарлар бор эди. Одамлар ўрмонда ва саҳроларда истиқомат қилишарди. Маҳолалил одамларга: «Ер юзи бўйлаб тарқалинглар!» — деб буюрди ва Одам Ато авлодлари қаерда қулайлик бўлса, шу ёқقا отланиб, маъволар барпо этдилар.

Маҳолалил Сусда 920 йил яшагач, ўз қароргоҳига

үгли Ёредни подшоҳ қилиб қолдириб, қўчиш ва қўним топиш мумкин бўлмаган олий қароргоҳга сафарга жўнади. Ёред 162 ёшида ўғил кўриб, исмини Ҳанўҳ қўйди, лақаби — Идрис эди. Парвардигор унга пайгамбарлик рутбасини берди. Идрис саксон икки йил мобайнида ўз ҳалқини диёнат ва тақво йўлидан бошлаб борди. Сўнгра Оллоҳ иродаси билан фаришта Азроил ташриф буюриб, Идрисни — Худо унга ёр бўлсин! — ўз қанотларига мингизаб, жаннатга олиб кетди. Ўша даврдан ҳозиргача Идрис жаннатда истиқомат қиласди.

Шундан кейин Идриснинг ўгли Матушалоҳ шоҳлик таҳтига ўтириб, адолат ва инсоф-диёнат билан юрт сўрай бошлади. У 187 ёшида фарзанд кўриб, исмини Ламак қўйди. Матушалоҳ 969 йиллик умрида яна кўпгина ўтил-қизларни дунёга келтириб, бу Фоний дунёдан кўз юмди. Ламак 182 ёшида кўрган ўглига Нуҳ деб исм қўйди. (Қадимги ибронийдан ўтирганда бу исмнинг маъноси Юпанчиқ бўлади). У икки юз эллик ёшга тўлганида, Парвардигор унга пайгамбарликни раво кўрди. Нуҳ етти юз йил мобайнида ҳалқни тўғри йўлга чорлади. Аммо бор-йўғи саксонта эркак ва аёл унинг измидан борди. Нуҳ етти юз йилда ўзига атиги саксонта одам эътиқод қўйганидан газабга кириб, ўз ҳалқини қаргади. Шунда Жаброил ташриф буюриб: «Парвардигор илтижойингни қабул қилди ва маълум муддатда ҳалқингни сувга чўқдириши ниятида, сен кема яса», — деди ва Нуҳга қандай кема қуришни кўрсатди.

Кўп ўтмай ердан сув отилди, осмондан эса мутассил ёмгир қуиб берди. Ердаги жами тирик мавжудот сув остида қолди. Нуҳ пайгамбар эса, уч ўгли ва саксонта тақводор одам билан кемага ўтириди. Бир неча ойдан сўнг ер Оллоҳнинг амри билан сувни ўзига сингдириб олди. Кема Мосул шаҳри яқинида Жуди тоги этагида тўхтади. Нуҳ ва унинг ўтиллари, келинлари билан қирғоқча чиққан саксонта одамнинг бари касал бўлиб қолди. Нуҳнинг оиласи ҳам касалга чалинди. Нуҳ пайгамбар, унинг уч ўгли ва уч келини омон қолишибди, қолган ҳамма ҳалок бўлди. Нуҳ ҳар бир ўгини ҳар жойга жўнатади. Ҳом исмли ўгини Ҳиндистон ерига, Сом исмли ўгини Эрон ерига, ~~Ерит~~ исмли ўгини шимол ўлкасига сафарбар этди. Ва уларга тайинлади: «Одам Ато авлодларидан сизлардан бошқа ҳеч ким қолмади. Энди сизлар, учовингиз, мана шу юртларга жойлашиб,

ұша өқларда яшанглар, Худойим сизларга құша-құша фарзанддар берсін!»

Ёфитни баъзилар — пайғамбар, баъзилар эса, оддий одам бұлған дейишиади. Ёфит отасининг иродаси или Жуди тогини тарқ этиб, Итили (Волга) ва Їйқ (Үрол) дарәлари соҳилларига отланди. У ұша ерларда икки юз эллик үйл яшади. Унинг еттита үгли бұлиб, улардан жуда күп авлод қолди. Үғилларининг исмлары: Гұмер, Маъжуж, Модай, Ёвон, Тувол, Машак ва Тирос. Қазоси етгач, Ёфит үғилларига: «Туркни үз давлатпаноқларинг, деб билинглар, унинг айттан чи-зигидан чиқманглар!» — деб тайинлади.

Ёфит үғилларидан бирининг лақаби Турк зди. У жуда олийжаноб ва донишманд одам зди. Отасининг үлемидан кейин Турк узоқ вақт сабот билан яшаш учун қулай жой излади. У топган жойларнинг бири Иссиққұл деб аталади. Турк турмушга үтовларни ва күплаб урф-одатларни жорий қилди, уларнинг аксариети ҳозир ҳам мавжуд. Туркнинг түртта үгли бұлиб, уларни Тутек, Жакел, Берижар ва Эмлак деб аташарди. Вафоти олдидан Турк үз үрнига Тутекни ҳукмдор қилиб тайинлади, үзи эса узлатта кетди.

Тутек доно ва құдратли подшоқ зди. У туркий халқтарда шу күнларгача сақланиб қолған күплаб урф-одатларни турмушга табдиқ эттан. У Эрондаги биринчи ажам шохи Қамаюрснинг замондоши зди. Күнларнинг бирида у овда ёввойи эчкини овлади. Гүштидан кабоб пишириб, тановул қилишга киришди. Аммо бир парча гүшт унинг құлдан ерга тушиб кетди. Тутек уни ердан олиб, оғзига соглан зди, жуда мазали туюлди. Чунки гүшт тушган ер ош тузи қатлами билан қопланған зди. Шундан кейин у озиқ-овқатта туз солиши одатини жорий қилди. Орадан икки юз қирқ үйл үтгач, у «Борса келмас» деб аталувчи үлкага равона бұлды, үз үрнига эса, Амулжақон исмли үглини ҳукмдор қилиб тайинлади. Амулжақон ҳам узоқ йиллар подшоқлик қилди, ошини ошаб, ёшини яшаб бұлғаң, у ҳам отасининг изидан узлатта отланди. Үрнини үгли Боқүй-дібхон эгаллади. У ҳам шоқлик тахтида дүстлар күлгуси ва душман йиғисидан хурсанд бұлиб, узоқ йиллар юрт сұради. Узлати олдидан у тахтта үгли Күкхонни меросхұр қилиб қолдирди.

Тахтта үтиргач, Күкхон ҳам отаси бошлаган анъяналарни давом эттирди. Күч-қувватдан қолғач, у шоқлик тожини узоқ йиллар юрт сұраган үгли Алин-

жаҳонга кийдирди. У ўз аждодларидан қолган мамлакатлар ва халқлар сонини кўпайтирди. Ундан эгизак ўғиллар туғилди. Бирининг исмини — Тотор, иккинчисини — Мұтул деб аташди. Кексайганида у ўз тасарруфидаги юртни уларга тенг бўлиб берди. Алинжашон қазосидан сўнг Тотор билан Мўтулнинг ҳар бири ўз юртларида шоҳлик қилишди.

Мўтулхоннинг Қораҳон, Гурхон, Қирхон, Урхон исмли тўрт ўғли бор эди. Мўтулхон ўз юртини катта ўғли Қораҳонга мерос қолдириб, ўзи қиёмат куни ҳамма кўришадиган ўлкага равона бўлди. Қораҳон ёзни Уртог ва Қортогда ўтказар, қиши кириши билан эса Сирдарё соҳиллари ва Қорақумни макон тутар эди. Бу ерлар унинг киндик қони томган жой эди. Мовароуннаҳр турклари учун ҳам бу жойлар Она-ер ҳисобланарди. Амир Темур ва унинг авлодларининг Она-юртлари ҳам шу ерда жойлашган эди.

Ривоят ана шундан иборат. Ҳар қандай ривоятни эса, ҳаётнинг ўзи озиқлантиради.

ИККИНЧИ БОБ

ТЕМУРНИНГ ТУГИЛИШИ

Ҳамма нарса ўз ибтидоси ва интиҳосига эга ва уларнинг бари Парвардигор иродаси билан зоҳир бўлади. Лекин баъзан ибтидо шундай кечадики, у келгусида юз беражак воқеаларга замин ҳозирлаб аввалдан аён беради. Темур дунёга келиб улгурмасиданоқ унинг номи эл-юрт оғзига тушиб, ташвиш уйготди, кимдир унинг умуман тугилмаслигини истаб, чора излашга киришди.

Кунларнинг бирида Ҳожи Барлос ўз қўргонига таниқли сеҳргар ва илми нужум соҳибини таклиф этиб: «Айт-чи, мавлоно, истиқболда ким илкимдин ҳокимиятни тортиб олмоги мумкин?» — деб сўради. Эрондан келган мунахжим юлдузлар билан кенгашиб, ушбу жавобни берди: «О, мейнинг ҳукмдорим! Сенинг тахтингни келгусида Темур отлиқ бир қудратли саркарда эгаллайдур!»

— Ўшал саркарда ҳозир қаёнда? — сўради Ҳожи Барлос зудтар ҳушёр тортиб.

— У ҳали тугилмагон, — жавоб берди сеҳргар. — Лекин яқинда дунёга келади. Гўдакнинг энаси пойтахтнинг яқинидаги Илгор кентида яшайди.

Табиатан тажанг ва восвос, ирим-сиirimларга ўта ишонувчан одам бўлган Ҳожи Барлос фақирнинг сўзларидан ўйга чўмган бир маҳалда уйига Тарагай Баҳодур ташриф буюриб, унинг ҳузурига хушхабар билан келганини маълум қилди.

— Хушвақтилигинг боиси не? — суради уй соҳиби меҳмонни айвондаги дид билан ясатилган дастурхон тўрига ўтқазаркан. Ўшанда айни ёз бўлиб, сўлим богда зотдор кийик ўтларни чимдир, ичкарироқда эса, тустовуқ чираниб қичқириб қўяр эди. Ҳожи Барлоснинг ҳовлисида осойишталик ва сурур ҳукм сурар, ҳамма нарса қут ва фаровонликдан далолат берарди.

— Кечаси гаройиб туш кўрибмен, — дея гап бошлиди Тарагай Баҳодур. — Бунақасини илгари сира кўрмаб эдим, эмди бўлса, Оллоҳи таоло менга шул шодмонликни раво кўрмиш. Тушимда оппоқ либосларга ўралгон бир араб ўзидан борлиқ оламга нур сочиб турғон ярқироқ қилични илкимга топшириди. Арабнинг иккала илкидин иссиқ ҳовур таралаётгандай эди. Ҳавода бул ҳовур томчиларга айланиб, лаъли ёмғирдай ерга ёгила бошлидилар.

— Шундоқ де! — ҳайрат ичида қошини чимиреди Ҳожи Барлос.

— Қўйнинг ички аъзоларига қараб фол очадирғон Ҳақкул полвон отлиқ бир қаролим бор. Ул тушимнинг таъбирини айтиб берди. Ул менинг яқинда бир ўтил кўришимни ва ўшал ўглоним ўз қиличи ила бутун дунёни фатҳ этажагини маълум қилди. Ер юзидағи жами эллар анинг ҳукми остига ўтар эрмиш, — деди Тарагай Баҳодур.

Ҳожи Барлос ҳайратдан сапчиб кетаётди. Амирнинг гаплари ўша эронлик сеҳргарнинг яқинда туғилажак саркарданинг Кешга ҳукмдорликни қўлидан тортиб олиши ҳақидаги башоратига айнан мос тушган эди. Тарагай Баҳодурнинг уйи ҳам Илгорда жойлашган эди. Ҳожи Барлоснинг шундоқ ҳам қисиқ кўзлари киприклиари остида тамомила гойиб бўлди. Унинг думалоқ юзи дафъатан маъюс тортган эди. Соддадил Баҳодур бунга аҳамият бермади. Унинг дўсти ўйга толган эди. «Чиндан ҳам гаройиб туш эркан!..»

Уй соҳиби кутилмаганда маъноли гап қотди:

— Одамлар, қавмлар ва улусларнинг тақдирини бошқармоқ Парвардигоримизнинг қудрати ва хоҳиширодаси ила амалга ошгай, — деди у паст, насиҳатомуз оҳангда. Сўнгра тиззасига кескин шаппати

уриб, товушини күтарди: — Оллоҳ нимани буюргон эрса, ўшал мустажоб бўлгай. Икковлон эса, Тарагай, эрта амирлар овига отланайлик. Ахир, учқур жайронларни ўқёйдин нишонга олмагонимга ҳам анча бўлди.

— Худо ҳаққи, мен боролмасмен, тақсир, яқин ўртада ўғил кўришим керак, — эътиroz билдиришга уринди Тарагай Баҳодур.

— Боролмасмен?! Чирпалар қимизга тўлдирилиб, қушбонлар бургутни овга шайлаб туришгонда, бундай дейишишинг яхши эрмас, — деди Ҳожи Барлос. У Тарагай Баҳодурнинг овга иштиёқи баланд эканини яхши билар эди. Қайси иштиёқманд овчи саҳрои биёбонда кийик қувлашдек завқ-шавқдан осонгина воз кечади?

— Майли, борғоним бўлсин, — деди у кулимсираганча, кўзларини чақнатиб.

— Субҳидамда йўлга чиқурмиз, — деди қўргон эгаси.

Шундай тўхтамга келишди. Тарагай Баҳодур уйга қайтиб, Ҳаққул полвонни ҳузурига чақирди.

— Эртага мен Ҳожи Барлос бирлан овга жўнаймен. Сен қўргонда қолиб, Тегина хотунга кўз-қулоқ бўлиб турасен. Ҳализамон, Худо хоҳласа, анинг кўзи ёриши керак. Ўзинг биласен...

Ҳаққул полвон, гарчанд бир оз буқчайганроқ кўринса ҳам, алпқомат ва миқтидан келган йигит бўлиб, Тарагай Баҳодурга вижданан хизмат қиласади. У кўзларини норози бир тарзда сузиб, ўзича мингирлади: «Кекса полвонни йўлдин урадигон одам ҳали энасинг қорнидин тугилмагон. Локин сиз...»

Содиқ хизматкорининг вайсақилигини яхши билган Баҳодур дўстона оҳангда:

— Ўғил бул ёргу дунёга отадин эрмас, энадин таваллуд топур, — деди.

Сўнгра Тегина хотун ҳарамига отланди. Унинг устида энганиш, бир оғиз ҳам сўз айтмай, тугиши осон кечишини ният қилиб, қиличини аёлнинг бош тарафига — уй тўрига зарб билан санҷди-да, шошилинч ташқарига йўнади.

Эртасига амир овчилари шовқин-сурон кўтариб Гузор дашти бўйлаб тарқалишаркан, кечқурун Тарагай Баҳодурнинг қўргонига қора лиbosларга ўралган сирли чавандозлар от чоптириб келишди. Улар арабларга ўхшаб кетар эдилар. Чавандозлар сукунат қўйнидаги қўргонни зимдан ўраб олишди. Бир неча чавандоз эгар устига чиқиб, пастак пахса деворлар-

дан осонгина ҳовлига ошиб ўтди. Аммо амир Тарагай Баҳодур саройининг ҳарамларида ҳеч кимса йўқлиги сирли келгиндиларни ҳайратта солди. Фақат итларгина бегоналарга ҳезланиб акилларди, холос. Чавандозлар баланд бўйли чорпаҳил йигит сардорлигида қувгин бошлашди. Қўргон аҳлини кимдир хавфдан огохлантиргани аниқ эди. Айни дамда пастак дўнглик оша аёл кишининг синчков ногоҳи ҳушёрлик билан чавандозларни кузатарди.

Ҳаворанг парча кўйлак баданига ёпишиб турган Олия чавандозлар қолдирган чанг-тўзон босилишини нича кутиб турди-да, зулумот оғушига чўмган дўнглик ортидаги пистирмасини тарк этиб, Кешга отланди. Кешда у Ҳожи Барлоснинг амирлик қароргоҳи дарвазасига яқинлашиб, келишганларидек, уни уч марта тақиллатди. Қопқа ортида уни Ҳожи Барлоснинг кенжা аёли Омина хотун кутаётган эди. У ва Тегина хотун эгизак опа-сингиллар эди. Унинг чўриси Олия юзбoshi Танорнинг ўз лашқарларига кечаси Тарагай Баҳодурнинг қўргонига ҳужум қилиш ҳақидаги буйругини тасодифан эшитиб қолган эди. Улар гўдакни ўғирлаб кетмоқчи эдилар. Олия ҳамма эшитганларини зумда бекасига маълум қилди. Омина хотун шу даражада қўрқиб кетдики, нима қиласини ҳам билолмай қолди. Азбаройи ҳаяжонга тушганидан бошига оғриқ кирди. Шунда Олия ўз таклифини айтиб, унинг жонига аро кирди. Чўри аёл шу заҳоти қўргонни тарк этиб, кўздан гойиб бўлди. Тегина хотун билан Ҳаққул полвонни у нохуш хабардан вақтида воқиф этишга муваффақ бўлди. Бир дақиқа ҳам фурсат ўтказмай, улар яширинишди. Кейин Олия ўз бекасига барча тафсилотларни гапириб берди. Омина хотун уни нафас олмай эшитди. Кўзларига ёш қалқир экан: «Илойим, аларни Ўзинг паноҳингда асра!» — дея хитоб қилди. Кичик галабалари юзасидан обдан шивирлашиб, хуморларидан чиқишгач, бека ва жория ҳеч кимга сездирмай, қўргоннинг аёллар турадиган бўлмасига ўтишди.

Кейинги воқеалар жадал суръатларда кечди. Эртасига, шомга яқин қуёш қонталаш уфққа аста бош қўяркан, бешта чавандоз — уларнинг иккитаси аёл эди — ярим тунда шиддатли юришдан ҳориб-чарчаб, қўналга излашарди. Бепоён даштда мўъжаз бир кулба кўзга гира-шира чалинарди. Бебош саҳро шамоли унинг чор тарафида буралиб-эшилиб хуруж қиласиди.

— Фақира, ортиқ чидай олмасмен, мазам қочаёт тир, — деди ёш бека ўз жориясига.

— Дуруст, дуруст, Тегина хоним! Мен ҳозир Ҳаққұл полвонга тұхташ лозимлигини айтамен, — деди қадді-қомати тик, лекин ёши бир оз үтінқираган аәл ва сұнгра Ҳаққұл полвонга етиб олиш учун олға интилди.

— Бул ёвузлигинг учун Худонинг қаҳру газабига учрайсен, лаънати Ҳожи Барлос! — хитоб қылды кекса жангчи. — Не балоларга бошимизни гирифтор этдинг!..

Шундай деганча, у отининг жиловини кулба сари бурди.

Даштдаги овлоқ уйда оқсоқол бир шоликор деҳқон истиқомат қилас экан. У ҳозир бүгдойзор этагида турарди. Чавандозларни күриб, уларнинг истиқболига қараб юрди. У меҳмонлар ташприф буюрганидан беҳад хурсанд зди. Аммо мусофиirlар кулба эгасига күлам эътибор беришмади. Дархол ёш бекани аравадан эҳтиёткорлик билан күтариб, уйга олиб киришди. Бир кичик хонани уй эгасининг лаш-лушларидан холи қилишди. Фақира қаролларга хона күнжагида чуқурча қазиши буюриб, сұнгра унга үчокдаги кулдан тұкдирди. Тегина хотуннинг момиқдай юмшоқ кулда күзи ёриди. Кул гүдакни ҳар қандай юқумли касалликдан сақлар, бу асрлар синовидан үттан усул зди. Энасининг қорнидаәк таъқибга учраган Темур ана шу тариқа дүнёга келди.

Гүдакни биринчи бұлиб Фақира құлига олди. Ўз ҳаётіда у бунақа юмушни күп бажарған зди. Олис Форсияда уни туркман босқынчилари ота уйидан үгирлаб олиб чиқищганидан бери орадан йигирма йил үтибди. У Бухоро ва Кешдаги чури бозорларида обдан құлма-құл бўлди. У жангчилар билан ҳарбий юришларда қатнашди, тикувчидан тортиб кулолгача дастёрлик қылди, сұнгти беш йил мобайнида эса, Тарагай Баҳодур хонадонида истиқомат қилас зди. Кеш бозорида уни Ҳаққұл полвон, ўз хұжаси учун арzon нархда сотиб олган зди.

Чақалоқ дояннинг құлдан сиргалиб юмшоқ кулга ағдарилди, ўридан туришга интилди, лекин шу заҳоти уни эҳтиёткор құллар күтариб олди. У күз очиб күрган янги дүнёни олқышлаётгандай қичқириб юборди.

— Худо ҳаққи, бу жуда гаройиб бола! — хитоб қылды Фақира.

— Дунё ҳукмдорининг овози бул! Умри бирлан бергон бўлсин! — деди мулойимгина қилиб гўдак товушини эшитиб югуриб кирган Ҳаққул полвон. Кетма-кет навкарлар ва шоликор чол ҳам кириб келишиди. Мўйсафид гўдакнинг омон-эсон дунёга келгани учун хутба ўқиб, Парвардигорга шукроналар айтди. Бўлиқ соқолини тутамлаб, дуолар қилди. Гўдакни дикқат билан кузатаркан, оқсоқол ўйчан қиёфада: «Қўчкор бўлодигон қўзичноқнинг пешанаси дўнг бўлур. Ҳукмдор бўлажак боланинг пешанаси эса кенг бўлмоғи жоиз», — деди.

Шу заҳоти ҳамма Темурнинг пешонаси кенг, суқротпешона эканига имон келтирди.

— Гўдакнинг қисматига жасур жангчи бўлиб етишмоқ ёзилмиш. Ул кўп мулкларни забт этадур. Мен деҳқонмен ва жангу жадалларга тобим йўқ. Аммо чарх гардиши ўз арзи бўйлаб айланаверади, тақдирдин қочиб қутулиб бўлмас, — мўйсафид йигилганларни бир-бир ўзининг синчков нигоҳи остидан ўтказаркан, гапида давом этди: — Анинг келгусида буюк ҳукмдор бўлмогига ишонмасангиз, юлдузларга қаранг.

Шул ондаёқ ҳамма пастак дераза орқали мўйсафиднинг қўли чўзилган кўкка тикилди. Қоронгулик оғушига чўмган осмон қўйнида қимматбаҳо ёқут тошлардек юлдузлар чарақларди.

— Шаҳаншоҳингиз Соҳибқирон — баҳтли юлдуз остинда туғилгон зотdir. Ана анинг тақдир! — шундай деб мўйсафид шаҳодат бармоги ила Темур туғилиши билан чарақлаб кетган энг өрқин юлдузга ишора қилди. Пировардида мунахжимлар бу юлдузни аниқ ҳисоб-китоб қилиб чиқишиди. Шоликор чолни эса, бошқа ҳеч ким қайтиб кўрмади. Кейинчалик саҳро кенгликларида унинг якка-ёлгиз кулбасини ҳам, гўё у ҳеч қачон мавжуд бўлмагандай, излаб топишолмади. Аммо унда туғилиши насиб этилган гўдак дунё юзини кўрди. Унинг боши узра баҳтли юлдуз чарақлаб турарди.

«Ҳар бир нимарсага анинг тузилишини бериб, ани йўлга солгон Зот...» — дейилади кўҳна қўлёзмада. Ушбу матн Қуръон ояти билан бошланади, сўнгра дунё ишлари хусусида гап кетади: «Қозон Султонхон ҳукмдорлик қилган даврда Парвардигор иродаси ила уфқ подшоҳлик ёғдуси ила чулганиб, Оллоҳ каромати юқсаклигидин давлатни бошқариш юлдузи чарақлади.

736 йил 25 шаъбон ойининг сепсанба куни (1336 йил, 9 апрель) кечқурун, яъни мучал бўйича сичқон йилида Кешнинг жаннатмакон бурчида Тарагай Баҳодур Нуён билан муқаддас шариат қонунига кўра ўз тақдирини боғлаган озодалик ва саришталик тимсоли бўлмиш Тегина хотундин Соҳибқирон ҳазрати олийларининг қуёши балқиди ва у таваллуд топган масқандин магрур бош кўтарди. Дунёни нурга чўмдирган бу навқирон ёритгич баҳт-иқбол юлдуз буржи ичра муқим чарақлади».

Бу зот дунёга келганида оламда яна бир дунё бунёд бўлди. Оллоҳ буюрган ишларни бажаришдан бош тортмайдиган руҳонийлар шон-шараф либосига ўралган бу зот ҳаётда ҳеч қандай кулфат кўрмаслигини каромат қилиб, Қуръондан оятлар ўқидилар.

Уша баҳт қуёшининг уфқдан бош кўтариши Тарагай Баҳодурнинг туши боисидан Ҳаққул полвон: «Анга салтанатларнинг ҳукмдори бўлмоқ насиб этгай», — деган таъбири чин эканлигини тасдиқлади. Тарагай Баҳодур авлодлари ҳукмронлигининг тимсоли бўлмиш саккизинчи қуёш Машриқ ва Магрибни ўз шоҳлик ёгдуси ила нурафшон этмак учун Шарқдан бош кўтарди ва шу боис яшнаб кетган ер юзи Соҳибқирон таваллудини олқишилади. Унинг қуёш янглиғ чеҳрасидан нур ёғиларди. Дунёнинг бузилиш туни кўп ўтмай унинг ҳукмронлик тонги отиши сабаб янги байрам кунига нисбатан қувончлироқ кун билан алмашинувидан дарак берди. У раҳнамолик қиласидан халифалик мисли кўрилмаган зафарлар қучиб, Соҳибқироннинг шонли шажараси кўп асрлар мобайнида давру даврон суради. (Зоичанома йўриқларига кўра, юлдузларнинг бундай фараҳли ҳолатида Соҳибқирон 800 йилда бир дунёга келади. Юлдузларнинг ана шундай некбин ҳолатида Искандар Зулқарнайн таваллуд топган, 800 йилдан кейин Муҳаммад пайгамбар, яна 800 йилдан кейин эса Амир Темур тугилганлар).

Қайсиadir вақтга келиб Зуҳалнинг қароргоҳига айланган Така юлдуз буржи энди Темурнинг баҳтли юлдуз буржи тарзида намоён бўлган эди. Муштариј ва Миррих, Зуҳра ва Зуҳал янги тугилган гўдакка оқ фотиҳа беришди. Ой ва қуёш уни ўз паноҳларига олишди. Темурнинг дунёга келишига бутун Коинот хайриҳоҳ эди. Оллоҳнинг иродасига биноан етти ёритгич Темурнинг ҳамма истак-ҳоҳишилари ижобат бўлишига омил яратучи бир йўсинда саф тортишди.

Ҳозирча бу — жами улут ишларининг дебочаси ва Темур ўзининг шон-шуҳрат манзилигача ҳали кўп ийллар йўл босиши керак эди. Аммо тақдир чархи ҳамма нарсани олдиндан белгилаши ва унинг мустаҷоб бўлиши шак-шубҳасизdir. Илло, унингдек юксак ва тимсолсиз қудрат дунёда йўқдир.

УЧИНЧИ БОБ

ҲОЖИ БАРЛОСНИНГ НАЙРАНГИ

Икки кундан кейин овдан қайттан Тарагай Баҳодур ўз қўргонида ҳеч бир зотни тополмай ҳайратда қолди. Тавақалари ланг очиқ қопқани чўли бодиядан эсган шамол очиб-ঁпишга уриниб гижирлатар, чийиллатар, ҳовли ҳам, хосхоналар ҳам бўм-буш эди. Шу пайт ҳовлига зар ёпинчига ўралган аёл югуриб кирди. Бу — Олия бўлиб, хонадон соҳиби уни танир эди. Тарагай Баҳодур ҳар қатла Тегина хотунни эгачиси-никига жўнатаркан, ана шу жорияни ҳам қўшиб юборар, уйга ҳам кўпинча Олия кузатиб қайтарди.

— Хўжайн! Мени қутқаринг, орқамдин Ҳожи Барлоснинг одамлари таъқиб этиб келишаётir! — қопқа остонасиданоқ қичқирди у ҳансираb. — Тегина хотун қайдалигини мен биламан!

Тарагай қопқа тарафга шошилиб, Олиянинг ортидан уни тарақлатиб ёпди-да, ичкаридан зулфини туширди. Этдор келбатига қарамай, у эпчил ҳаракат қиласарди. Олия хавф-хатардан холи бўлгандан кейингина Тарагай Баҳодурни кечган воқеалардан огоҳ этди. Ҳожи Барлоснинг баттоллиги Тарагайнинг газабини бўғзига келтирганди. У қўргончани ларзага солиб, жангарилик ила қийқириб юборди-да, қиличини шартта қинидан сугуриб, оти тарафга отилди.

— Бекамиз била ўғилчангиз хавфсиз жойдалар! — тўхтатди уни Олия.

— Ўғил кўрибман-да, а!.. — бор овози билан бақирди Тарагай Баҳодур. Шундай қаттиқ бақирдики, бир зум оғзи очилганча қолди.

— Худога шукурларки, Тегина хотун ва гўдак Қаршида, беканинг отасининкида. Ҳаққул полвон билан навкарлар ҳам аларга ҳамроҳ, — деди Олия шошапиша, газабга минган Баҳодурнинг Ҳожи Барлос қўргонига ҳозироқ шердай бостириб боришидан ҳайикиб.

Лаҳза ўтмай Тарагай ўзига келди. Унинг жуфти ҳалоли ва ўғли чинданам ишончли жойда, қайнотаси Ҳожи Олим Мұхаммад Исмоилнинг уйида әдилар. Ҳожи Барлоснинг одамлари у ерга киришга журъат қилиша олмас, тұгриси, құрқишар зди.

— Лаънати шоқол, мени авраш ниятинда шикорга судрагон экан-да, а?

— Жанобимизнинг айби йүқдир, ул киши ҳеч нарсадин бехабар, — деди Олия Ҳожи Барлосни ҳимоя қилиб. — Юзбоши Танорнинг құлмишлари ҳақында бекам анга гапириб берғонида, жанобимизнинг шунаңғы жаҳли чиқиб кетдики!..

— Э-ҳа-а-а! Бехабар дегин? Жаҳли чиқди де? Йүқса сен нечун бул ерда юрибсен? Яна гүдагинг бирлан?.. — Тарагай аәлнинг бағридаги гүдак юзини охиста очиб күрди, норасида ёруғдан афтини тириштируди. — Ким сени құвламиш?..

— Танорнинг одамлари изимга тушишгон. Бекам мени айни вақтида огохлантириб улгурмиш. Бул — үгилчам Сафарали, эмдигина уч ойлик бўлмиш.

Гүдакнинг лўппи яноқлари қип-қизил, кўзлари охуникiday катта зди.

— Тегина хотуннинг Қаршидалиги сен — ожизага қайдин аён? — сўради Тарагай Баҳодур. Аәлнинг гапларидан у ҳамон шубҳаланаётган зди.

— Бул ҳақда бекамга эртаминан иниси хабар етказди. Ул Қаршидин етиб келибдур. Ҳализамон сизга ҳам анинг ўзи сўзлаб берадир.

Қопқа тақиллади. Олия аәллар истиқомат қиласидан хобхоналарнинг бирига кириб яширинди.

— Ассалому алайкум, поччажон! — деди меҳмон очиқ қопқа бўсагасидан тез ичкарига ўтарган, мезбонга қучоқларини очиб. Бу қирқ ёшни қоралаган тим қора соқолли, алпқомат одам зди. Ипак чопони унга ўзгача пўрим ва савлат багишлиганди. Унинг орқасида от етаклаган яна уч йигит турарди.

Тарагай Баҳодур ва меҳмон ога-инилардай қучоқлашиб кўришиши.

— Марҳамат қилингиз, азизим Мерган! — уй соҳиби мамнун қиёфада меҳмонларни ёзги айвонга таклиф этди.

Чордона қуриб ўтириши. Фотиҳа ўқиб, шошилмай гурунглаша бошлашди.

— Ҳеч бир ҳодиса зукко инсонлар эътиборидин четда қолмагай, — деди Абдулла Мерган. — Бор гап-

дин мени опам огоҳ этмиш. Худога шукур, ишларимиз ўнгидин келмиши. Мұхтарамаи мұкаррама поки ҳалолингиз ва менинг опам Қаршида, ота-онамиз уйинда, Оллоқнинг паноҳидадир. Алар сизга таъзим бажо келтириб, энг эзгу ниятларини йўлламиш, тақсирим.

— Хўш, ўглим-чи, ул қалай? — сўради Тарагай Баҳодур бир лаҳзалик сукутдан сўнг. Азбаройи ҳаяжонланганидан унинг бўйин томирлари бўртиб чиққан эди.

— Баҳодур ўсаётир, отасининг нақ ўзгинаси! — деди Абдулла Мерган, гарчанд, унинг фикрича, гўдак, бақалоқ, буғдорянг ва давангир отасидан кўра кўпроқ онасига ўхшаса ҳам. — Меросхўрингиз қуш тилини ўрганаяти, нуқул чугурлайдир, — ҳазиллашиб мөхмон.

— Жуда соз! Ул ҳозир бедананинг полапонига ўхшайдир. Қаён учмасин, «питетидик» қиласверади, — ҳазилга ҳазил или жавоб берди Тарагай Баҳодур. Ўғли ҳақида гапиришнинг мароқли гаштини туймоқда эди. У бирдан қарсак уриб, хизматкорларига ажойиб мужда келтирган мөхмонларга муносиб базму жамшидга тараффуд бошлашга буюрмоқчи бўлди-ю, иргиб ўрнидан турди. Аммо қўргонда ўзи ва қочоқ жория аёлдан бошқа ҳеч кимса йўқдиги ёдига тушди. Базм қолдирилди, Тарагай ҳафсаласизлик или қўлини силтади. Кейин Ҳожи Барлосни койий кетди. Мөхмонлар ҳузурида сўкиниш одобдан эмаслигига нечоғлик риоя қиласин, бари бир «Лаънати шоқол!» — деб юборишидан ўзини тиёлмади.

Мөхмон гап ким ҳақида бораётганини дарров тушуниб, Баҳодурнинг эътиборини бошқа мавзуга тортишга шошилди. «Подшо тожи учун ярашиқли зеб ноёб ва қимматбаҳо тош бўлгони янглиг янги тугилгон гўдакка муносиб исм керак», — деди Абдулла Мерган.

— Хуш исм соҳиби Худога яқин бўладир, — унинг фикрини қўллаб-қувватлади Тарагай Баҳодур.

— Парвардигор иродаси ила зурриётингизга бундайин исмни мұхтарам Шайх Саид Амир Кулол ҳазратлари берадир, деб умид қилгаймиз. Ул зот ҳозир Қарши кентида ва бул эса ҳумоюнлик нишонасидур, — деди Абдулла Мерган товушини баландроқ қўтириб. Кейин Парвардигорга шукроналар айтиб, қўшиб қўйди: — Чилласи чиқиши ҳамона сиз, тақси-

рим, Қаршига ёнишингиз ва Шайх ҳазратларидан анга муносиб исм қўйиб бермогини тавалло этмогингиз жоиз. Ҳозирча эса, аларни безовталамаганингиз маъқул, Тегина хотун шундоқ ҳам анча азият чекмиш, бир фурсат ором олмоги даркор.

— Иншоолло, шундоқ бўлгай. Қалбим чароги ҳордигини ростлаб, куч-қувватга ингай, — яна уни қўллаб-қувватлади Тарагай Баҳодур. Шундай деганича у ўрнидан қўпди, пича тараддувланиб тургач, тез ичкарига кириб, зумда қайтиб чиқди. Энди унинг бир қўлида зарбоф чопон, бошқасида қимматбаҳо ялатироқ тошлар ила безатилган ва ов пичоги осилган чарм камар бор эди.

— Мана буласизга — муждангиз эвазига суюнчи! — дея хитоб қилди у.

Абдулла Мерган беихтиёр жилмайиб эҳсонни қабул қилди. Таомилга кўра суюнчи энг табаррук совга ҳисобланади. Бундай совга Худога ҳам хуш келиши шубҳасиз. Амир Тарагайнинг билганларнинг ҳаммаси унинг Дамашқ пўлатидан ясалган ўткир қиличига жуда-жуда ҳавас қилишарди. Фил суюгидан ишланган дастасига Бухоро феруза тошлари ила иккита йирик ёқут тош ҳам жойлаштирилган эди. Энди бу муборак ярог Абдулла Мерганинг мулкига айланган эди. Пировардида, ким билсин, Баҳодур ўзининг ўта сахийлиги боис афсус чекар, балки бунга ачинмас ҳам, чунки у гоят багри кенг ишон эди. Ҳаддан зиёд севиниб кетган Мерган қайта ғафарга отланди. Тарагай Баҳодур мамнун ҳолда хешини кузатаркан, азбарои бахтиёрлигидан юзидан нур ёғилар эди.

Қўргончани тарк этишдан аввал Абдулла Мерган яна гап қотди:

— Олия шул ердамидир, тақсир?

— Э-ҳа! Бул аёл боласи била аёллар хосхонаси тарафга ўтувдир.

— Опам ани ганимлар кўзидан нарироққа олиб кетишими илтижо қилғон эрди.

— Шундайин бўла қолсин, — дарҳол розилик билдириди Баҳодур.

— Агар амирим монелик этмасалар, мен анга рўзгор юмушларинда кўмаклашгони йигитларимдин бирини қолдирсан.

Тарагай Баҳодур бир дам сукутда қолди. У қарз бўлишни ёқтирумас, кимлигидан қатъий назар, бирорлар олдида мажбуриятли бўлишга ҳам одатланмаган

эди. Лекин Ҳаққул полвон йүқлигіда унинг ўзи дастерчилик қылмайди-ку, ахир! Баҳодурнинг одатларини яхши билган Абдулла йигитларига ўтирилиб қичқириди: «Беркүт, бери кел!»

Миқтигина, қоракұз ўспириң юрганча унинг қошига борди. У құлини құксига қўйиб, Тарагайга таъзим бажо келтирди-да, қаддини ростлаб, Мерганга юзланди: «Буюринг, тақсирим!»

— Сен құрғонда қолурсен, чилладин кейин Тарагай Баҳодур жанобларини күз қорачиглари ҳузурига кузатиб борурсен, — тайинлади Абдулла Мерган. У энди поччасига майин жилмайиб тикиларкан, шуълаанаёттан нигоҳи гүё: «Мана, тақсир, сиз учун илкимдин келгон ҳамма ишни құлдым», — деяёттандай эди.

— Саховатингиздин бағоят миннатдормен, иним,— деди Баҳодур ҳам мамнуналыгини яширолмай. Бу билан у Мерганнынг құрғончада ўзига дастёр қолдирғанидан миннатдорлыгини билдирған эди.

Меҳмонлар саман отта зар ёпинчига ўралған ағлни гұдаги билан мингазиб, йўлга отланишди. Баҳодур эса, тұнгич хотинидан хабар олғали ичкари ҳовлиға қараб йўналди. Елиб бора ётган отлиқларнинг ортидан бутун вужуди талпинаёттан Қаршиға жұнагунига қадар амир ёлғиз яшай олмас эди-да.

Айни дамда Ҳожи Барлоснинг амирлик құрғонида қамчиннинг шиддатли зарбини эшитиш мумкин эди. Ҳожи Барлос юмшоқ яқандозлар тұшалған баланд айвонда чордона қуриб ўтира, рўпарасидағи тошлар устида юзбоши Танор ер тишлаб ётар ва бир кўзли жаллод Қилич савалаш билан баңд эди. Бу — ўта қаттол одам бўлиб, раҳм-шафқат нималигини билмас, Кеш ва унга яқин ҳудудларда уни кимнингдир калласини қирқиши ёхуд қамчи билан жазолаш зарур бўлғандагина таклиф қилишарди. Ҳожи Барлос Танорни йигирма қамчи уриш билан жазолаганди. Туркий одатларга кўра, бу жазо майда гуноҳ қилғанлар учун қўлланиларди. Юзбоши Танор, Тарагай Баҳодурнинг жуфти ҳалоли Тегина хотуннинг осойишталыгини атайин бузганлиги учун бу жазога мустаҳиқ, деб топилди. Чиндан ҳам шундай бўлғанми-йўқми, бунинг ҳеч кимга даҳли йўқ эди. Жаллод ўзи ишини виждан бажаарарди. Қамчи гизиллаб ҳаволанаркан, юзбoshининг сермушак елкалари терисини шилиб тушаётганди. Жаллоднинг жонини жабборга бериб тиришаёттанида ҳам гап бор эди. Қиличнинг бир кўзини

айни шу Танор ўйиб олганди. Энди бўлса, Қилич ҳар бир зарба учун бутун нафрати ва бор кучини ишга солаётганди. Бу йигирма зарба аслида қирқтадан ҳам ўтиб тушаётганди.

Ҳожи Барлос, чамаси, жаллод қачон ва қаерда бир кўзидан жудо бўлганидан бехабар эди, аммо унинг ўз қурбонига ҳамласини кузатаркан, ҳар зарб келиб тушганда, титраб кетарди. У анчадан бери бунаقا сиддикилликнинг гувоҳи бўлмаганди.

Жазо ижро этилди. Ҳаёт эса, худди тегирмондай ҳамма нарсани янчиб элайверади. Воқеалар силсиласи ҳам ўз маромида давом этаверади. Ҳар бир покдомон мусулмон ўз жуфти ҳалоли қучогини тарк этиши лозим бўлган чилла даври ҳам тутаб, Тарагай Баҳодур сафар тарааддудини бошлади. Берқут отларни эгаллади. Тарагай учун олис йўл юриш одат тусига кирган, айтиш мумкинки, сўнгги ўн йил умрининг ярмини у савдо карвонларини Бухородан Кошгарга, баъзан эса, мўгул даштларигача кузатиб, эгар устида ўтказган эди. У Ҳиндистонда ҳам бўлиб қайтганди. Карвон уч, тўрт, беш ойгача тўхтовсиз йўл босарди. Ана шундан кейин ярим йилни тараллабедод ила ўтказиб, эркин яшар, кўпкари, полвонлар мусобақалари ва пойгаларда истаганча кўнгилхушлик қилишга имкон тугиларди.

Баъзан Тарагай ва ~~унинг~~ айтарли кўпчилик бўлмаган аҳил йигитлари бунаقا сафарлардан залворли юклар ила қайтишарди. Аммо кутиб олганларнинг ичида ким мардлик қилиб, карвон кўзлаган манзилига ета олмади, савдогарлар эса бедарак йўқолишиб, дея очиқ айта олади? Одамлар хулқ-атворининг сир-синоатларидан фақат Оллоҳгина воқиғи. Шунга кўра Тарагай ўзини асил мусулмон, деб билар ва шариат қонун-қоидаларига қатъий амал қиласарди.

Тарагай ва Берқут Қаршига катта карвон йўли орқали боришаётганди. Отлари ёнма-ён пишқириб еларди. Берқут ҳамроҳининг ҳурматини жойига қўйиб, жиловни сал тортиб келар, аммо кўп ўтмай, одобни унугиб, яна олдинга ўтиб кетарди. Камгап, салга кулаверадиган бу миқти йигитчча Тарагайга ёқиб қолганди. Берқут, Тарагай каби, сулоланинг учинчи авлодига мансуб эди. Унинг отаси Баҳодур Қорақуюн Қаршини пойтахтга айлантирган Чигатой хони Кепакнинг қўриқчилари сафида хизмат қилганди. Ота, Берқутни унинг саройдаги тенгдошлари каби

болалигидаңақ хон девонининг қўриқчилик хизматига тайёрлаган эди. Берқут бир неча йил мобайнида ҳар куни камондан нишонга уриш, наиза отиш ва от чопиш машқларининг ҳадисини олган эди. Қаршида хон девони аллақачон тутатилган, лекин машқлар йигитта энди асқотаётганди. Тарагай Барлоснинг қайнотаси Ҳожи Олим садоқатли хизмати учун Берқутга мўмай ҳақ тўларди.

Суворийлар сукут сақлаб боришарди. Баҳорнинг сўнгти ойи эмасми, заъфарон тусга кираётган саҳро чавандозларга иссиқ ҳовур уфуран, аммо тог тарафдан салқин шабада ҳам эсар эди. Ўт-ўланлар тиззагача буй чўзиб, адирларда қийғос очилган қизгальдоқлар қаврай бошлиганди. Гуллаш даври бу ерда узоқ кечмайди. Даشت апрель-май ойларида гина ям-яшил тус олади, ёзга чиқиб жами ўт-ўлан саргайиб, кузда сўлиб қолади. Аммо Қарши, Яккабог ва Кеш воҳалари то тирамоҳнинг сўнгти кунларигача яшил боғлар огушида гуллаб-яшнайди.

Сукунатни биринчи бўлиб Баҳодур бузди. Ҳадеб хаёл суравериш унинг жонига тегди чоги, у Берқутдан:

— Анави чарх ураётгон сўфитўргайни кўраётрисенми? — деб сўради.

— Хўш, кўраётирмен.

— Камондин уриб тушира оласенми?

— Уриб туширамен.

— Анда ҳунарингни кўрсат.

Берқут бир зум тараддудда қолди. Бошини сараклатиб, секин жавоб берди:

— Қушчага раҳмим келадир, куйлашига боқинг.

— Бемаҳал қичқираверадигон хўрозднинг калласини қирқарлар, — деди Баҳодур ва қуш ҳавода яна бир дақиқа муаллақ қоттанидан фойдаланиб, камонини кўтариб нишонга урди. Сўфитўргай бир сиқим жонсиз увададек ўт-ўлан устига қулади. Тарагай Баҳодур унга қайрилиб ҳам қарамади. Йўлда давом этдилар.

Берқут чурқ этмай (ёши улуг одам билан «адибади» қилиш одобдан эмас) камонини анча наридаги гулхайрининг нозик-ниҳол шохчасига қараб тортиди. Шохча қоқ ўртасидан иккига бўлиниб кетди.

— Ўҳ-ҳў! — хитоб қилди Тарагай Баҳодур қойил қолиб.

Бу «отишма»дан кейин яна сукутга чўмишди. Аммо жимлик Тарагай Баҳодурни зериктириди чоги, яна гапга тушди.

— Йигитча, Ҳожи Олим била кўп кентларда бўлғондирсизлар, а?

— Сиз, амир ҳазратлари, жасорат ила хўжайинимизнинг ҳаётини омон сақлаб қолгонингиздин буён ул олис юртларга йигитларсиз юрмай қўйди. Худо шоҳид — биз хўжайин бирлан Бағдодда, Балх, Нишопур ва Бухорои шарифда бўлдик. Бул кентларнинг ҳар биринда ярим йилдин истиқомат қилдик. Ҳа, мен кўп манзилу маъволарни кўрдим. Аммо, очигини айтсам, ўзимизнинг юртдин афзалроқ гўша дунёда йўқдир.

— Ўзингникига не етсин, — ҳамроҳининг фикрига кўшилди Тарагай Баҳодур. Йигитнинг гапи кўп йиллар муқаддам кечган изгирин қишини ёдига солганди. Амир ўшанда жангари тақа туркманлар Урганчга, қул бозорига олиб кетаётган бир қанча баҳтиқаро йигитларни ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, қутқариб қолганди. Улар орасида илоҳиётшунос олим ва деҳқон Ҳожи Олим ҳам бор эди. Ҳаммани уй-уйига қўйиб юборган Тарагай Баҳодур куч-қувватдан қолган Ҳожи Олимни тугилган юртигача кузатиб борганди. Улар ўртасидаги дўстлик ришталари ана шундай бошланган эди. Кўп ўтмай, Ҳожи Олим Муҳаммад Исмоил қизи Тегинани Баҳодурга хотинликка берган эди. Куёвни Қаршига жўра сифатида Ҳожи Барлос кузатиб борган ва унга Тегинанинг эгачиси ёқиб қолганди. Кейинроқ уларнинг ҳам тўйи бўлди. Амиrlар шу тариқа хеш-акрабога айланишган эди.

— Эмди қайси бир юртларга юз тутмоқчисизлар? — сўради Баҳодур.

Берқут ўйга толди. Дунё улугвор ва гаройиб, бу дунёни яратган Оллоҳи таоло буюқдан-буюқ. Олис йўлни ёвиқлаштирувчи гурунг осуда кечарди. Йўлдошлар икки кундан кейингина Қаршига етиб келишиди. Оиласи билан юз кўришган Баҳодурнинг севинчи поғенсиз эди. У мингирлаб хиргойи қилас, ҳадеб жилмаяр, айниқса, ўглини кўриб боши осмонга етганди. Гўдақ сал озғироқ, лекин жуда тетиқ ва серҳаракат эди. Унинг бақалоқ юзли отасига эмас, онасига кўпроқ тортгани бир ҳисобдан яхши ҳамдир. Боланинг тиниқ юзи чўзинчоқ, пешонаси дўнг эди. Катта-катта тийрак кўзлари атрофга ҳайрат ила боқарди.

— Баҳодир! — хитоб қилди Тарагай болани боши узра баланд кўтариб. Кейин гўё келажакни башорат қилаётгандай бор овози ила қичқирди: — Алномиш!

— Уллироқ галинг! — ярим ҳазил, ярим чин оҳангда эътиroz билдириди Ҳожи Олим куёвига. — Нечук эмди Алпомиш бўлгай? Менинг неварам Искандар Зулқарнайнинг ҳам шон-шуҳратига панжа урадигон саркарда бўлиб етишажақдур!

Тикқомат, сервиқор, отжагли, бурни гўштдор Ҳожи Олим қадимий юнонларга ўхшаб кетар эди. Бу маърифатли осиёликнинг томирларида Искандар авлодларининг қони оқаёттани бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас, албатта. Шу пайт хонага Абдулла Мерган кириб келди. Баҳодурнинг қўлидан эпчиллик ила авайлаб гўдакни олиб, юзига яқинлаштиаркан, ифтихор ила деди: «Худо ёрлақаса, бизнинг баҳодиримиз Чингизхон била Искандардаги жамиким зўр ҳислатларни ўзинда тажассум этади! Иншооло, ул ҳали дунё юзи кўрмагон буюк ҳукмдор бўлиб етишади».

Гап фарзандлар ҳақида борар экан, уларга беҳад меҳр қўйган одамлар тахайюлининг чеки бўлмайди. Ширин орзулар уммонига чўмган Тарагай Баҳодур ва Ҳожи Олим иккаласи Шайх Саид Амир Кулол ҳузурига отланишди. Шайх ёлғиз ўзи зоҳидликда фақирона умргузаронлик қилар ва бу ташрифга розилик билдирган эди. Мутасаввиф бу зот Мовароуннаҳрга, қолаверса, бутун Шарққа донги кеттан Аҳмад Яссавийнинг издошларидан эди.

Ҳузурига ташриф буюрганларни ҳазрат ўз ҳужрасида қабул қиласади. Пойгақда бўйра, ҳужра ўртасига бироз оҳори кетган форс гилами тушалган эди. Оппоқ либосга ўралган Шайх ҳали унчалик кексаймаган, қип-қизил ёноқларига туташиб борган бўлиқ соқоли эндинина оқара бошлаган эди. Осойишта, тиниқ нигоҳи меҳмонларга қизиқсиниш ила йўналди.

Салом-алик ва ҳол-аҳвол сўрашлардан сўнг Шайх рўпарасига болани ётқазиб, узоқ дуо ўқиди. Кейин жойнамоз устидаги сернақш чарм мўқовали кўҳна Қуръонни олиб: «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!» — деба мұқаддас оятни очди ва вақт ҳукми ила саргайиб кетган саҳифалар бўйлаб бармогини юргизаркан, панд-насиҳат оҳангидага гап бошлиди: «Парвардигоримиз ҳабиби, — анга ҳамиша Худо ёр бўлгай! — бизга худдиким Қуръонни ўқитгони янглиг бирор эзгу ишни амалга оширишимизда Оллоҳ мададкор бўлмогини сўраб, истиғфор айлашимизни ҳам ўргаттонлар. Ул зот айтмишларки: «Орангиздин кимдир нимадир қил-

моқчи бұлғонда, зарурий муборак оялтарға құшымча тариқасында яна икки ракаат намоз үқисин, сұнграким айтсін:

— Ё Раббим! Сенинг билимингга таяниб Сендин маддәд сұраймен, Сенинг күч-қувватынгга таяниб, мен-га күч-қувват ато этмогингни илтижо құлурмен, Сендин раҳм-шафқат тилаймен, илле, бунга фақат Сен қодирсен, мен эсам, ожиз бир баңданғмен. Сен ҳамма нимарсани билгүвчisen, мен эсам, билмаймен, балъакс, Сен жами сир-синоатлардин огоҳсен! Сенинг марҳаматинг ва қараминг құзлагон ишим — ийменим, ҳаётим ва пировардіда кечадирғон воқеаларға әзгулик багишилагай, инчинун, бул ишни бажаришим-га үзинг күч-қувват бергил, ани осон эт! Үзинг бунга фатво бергил! Магар Сен менинг бул ишим — ийменим, ҳаётим ва кейин кечажак ишларға өвузлик келтирмогини билсанг, ани мендин, мени андин қайтарғил, қандайин бұлмасин, әзгулик ёр бұлмогига үзинг күмак бергил, шундайин қылғилки, мен андин қаноат ҳосил этайин!» Жаноб Пайғамбаримиз янаким шундоқ демишлиар: «Үз ишларининг мустажоб бұлмогини Худодин тилаб, Қуръон тиловат этаётғон баңдаси айни дамда амалға оширмоқчи бұлғон ниятини ҳам ошкор билдириғи жоиз».

Бу ҳадисларни Шайх құзларини юмганча, гавдаси-ни у өқдан бу өққа тебратиб айтди. Айни чөнда ундан аллақаңдай осуда бир уйғунлик нури таралаёттаңдай әди. Гапининг поёнида Шайх құзларини очиб, овози-ни күтариб: «Оллоҳу акбар!» — дея юзига фотиҳа тортди. Унинг тепасида пайдо бұлған муриди Қуръон-нинг галдаги саҳифасини очди. Шайх Қуръоннинг бу саҳифасига бир дақиқа тикилиб турди-да, кафтларини дуога өзіб, худди оят үқиёттаңдай қироат билан га-пирди:

— Адолат хуршиди муқаддас ояту суралар битик-ли муборак саҳифалар ила үз нурларини сочмоқда. Қуръони каримда айтилғанидек, бул гұдакнинг унво-ни, яъниким исми-шарифи Темур бўлгай! Омин!

— Омин! — дея кафтларини юзларига тортищди амир Тарагай ва Ҳожи Олим. Шайх эса, муридига үтирилиб буюрди: «Менга тақдирномани келтир, мен гұдакнинг келажагини башорат қилмоқчимен».

Мурид қалин китобни тезда топиб, юзидан нур томиб турған Шайхнинг олдига қўйди.

— Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм! — деди Шайх

куйлаёттандай оҳангда ва китобга кафтини теккизиб, сўнг уни юзига суртди ва муридга китобни очишини ишора қилди. — Парвардигор ниятлари ижобат бўлмогига ҳеч қандайин шубҳа йўқдир.

Мурид китобни очиб, илк саҳифани кафти ила босиб текислади.

— Ҳомиладор аёл тўлгоқ хуружидин тўлғанар ва жон азобинда қичқирап эди. — қироат билан ўқий бошлади Шайх. — Кўзи ёрийдигон аёл қошида эса, туғилгуси гўдакни етти ямлаб бир ютмоққа шай аждарҳо турарди. Парвардигор иродаси олдинда аждарҳонинг ҳийла-найранглари уммондаги хасдек гап. Аёл биёбонга қочиб кетди ва ул пировардида пўлат қилич ила жами қавм элларни ўзига тобе қиладигон гаройиб ўғлонни дунёга келтирди. Бул шонли саркарда одамларга азалдин башорат қилингон. Пўлат шамшир кучу қудрат тимсолидир. Инчинун, ушбу илоҳий кучу қудрат кўмагида ул ер юзидағи жами ҳалқарнинг сардорига айланажак. Бул ўғлон — Соҳибқирон Темурдир! — муқаддас китобни ўқиб бўлгач, Шайх уни ёпди-да, бошини орқага ташлаб, шипга юзланди: — Оллоҳу акбар!

— Оллоҳу акбар! — дея кафтларини юзларига тортишди ташриф буюрганлар ҳам.

Шайх ила мулоқот шу тарзда якунланди.

Бир неча кундан кейин даштда чинакам саратон бошланиб улгурмай, Баҳодур Тарагай ўз завжаси ва гўдаги, Ҳаққул полвон ва навкарлари билан бирга орқага, киндик қони томган ота юрти Кешга йўл солди. Темурнинг энагасига айланган Олияни кузатиб бориш учун Берқут ҳам у билан бирга кетди. Фарзанд туққанидан кейин чеккан азиятлари боис Тегина хотуннинг сути кўксидан қочиб кеттан, ўз зуррийди Сафаралини эмизаётган кўкраклари бўлиқ жориясинг эса, сути кўп эди. Кейинроқ маълум бўлишиба, Сафаралининг отаси — юзидан кулгу аримайдиган камгап Берқут экан.

Уйга йўл доимо қисқа бўлади. Ҳадемай туғилиб ўсган қўргончалари, кейин Кеш шаҳри кўзга чалинди. Аммо Кешда Баҳодурни ҳам, Тегина хотунни ҳам ноҳуш хабар кутаёттанди. Ҳожи Барлоснинг кенжা жуфти ҳалоли Омина хотун айниган томоқдан заҳарланиб қазо қилганди. Тарагай Баҳодур билан Тегина хотун унинг заҳарланганига ишонишмади. Лекин ҳақиқат фақат Оллоҳгагина аён эди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

ХИЗРИНИНГ ТАШРИФИ

Тарагай Баҳодурнинг пахса девор билан ўралган мўъжаз қўргончаси Кеш яқинидаги анҳор соҳилида, амирга хусусий мулк тарзида берилган Ҳожа Илгор қишлоғида жойлашган эди. Ҳовлининг уч бурчига учта бино қурилган, ўртада бир неча олма дарахти ўсар, анҳорга туташган ариқдан жилдираб сув оқиб турарди. Қўргончага катта бօғ ва узумзорлар туташиб кетган эди. Бօғ яхши парвариш қилинар ва амир дастурхонида мева-чева ва кишиш ҳамиша тўкин-сочин, эди.

Ҳожа Илгор дэҳқонлари сугориладиган бугдой, гурунч, арпа, тариқ, кунжут ва бошқа кўплаб ўсимликлар етиштиришарди. Амирнинг чорбогида ҳамма нарса гамлаб қўйилганди. Қўргончада Тарагай билан бирга Ҳаққул полвон бошчилигига беш навкар ва жория аёл Фақира биби истиқомат қиласи эди. Иккинчи ҳовлида Тарагайнинг иккинчи хотини Қадоқ хотун яшар, унинг ўз хўжалиги бор эди. Темур туғилганидан сўнг қўргончада яшайдигандар сони яна тўрт одамга ошди.

Темур тез улгайиб тойчоқдай юргургилар, шўхлик қиласи эди. Олия ва Фақира унга қараб улгуришмасди. Катта бўлгани сари у билан боғлиқ ташвишлар ҳам ортиб бораради. Бола жуда ҳаракатчан, ҳар ерда ҳозири нозир эди. Ҳали у қўргонча деворлари устида иргишлар, ҳали отхона томида югуриб қолар, ҳали ҳовли бурчида ўсадиган кекса ёнгоқ дарахтининг учига чиқиб кетар эди. Бу ўта хавфли, ёнгоқ шохлари мўрт ва нозик эди. Болага юксакликлар ёқарди. Томдами, дарахт устидами, у соатлаб даштга тикилиб ўтира оларди. Саҳронинг ҳадсиз-ҳудудсизлиги болани ҳайратга соларди. Эртаклар ҳам Темурнинг жон-дили эди. У Фақира бибининг рўпарасига ўтириб олиб, қулоқ согани-солган эди. Жория аёл унинг синчков нигоҳи остида қачонлардир ўзига айтиб беришган эртакларни ёдига солар, улар етмай қолса, янгиларини ўйлаб топарди.

Митти Темурнинг эсида қолган биринчи эртак подишо бўлган камбагал бола ҳақида эди. Фақира биби ҳар гал у ёқтирадиган эртакни айтиб берганида, Темур:

— Фақира биби, мен бой боламенми, камбагалму? — деб сўрарди.

Доно аёл ҳар сафар унинг камбагал ҳам, бой ҳам эмаслигини айтиб, вазиятни юмиштар эди. У — тўкин яшаётган амирдир. Миср дарёсида яшовчи сув оти ҳақидаги қисқагина эртак болага жуда қизиқ туюларди. У — откалла, танаси — сигир, оёқлари ва думи — тўнгизниги ўхшар эди. Бола хохолаб кулар ва ҳар сафар ўша галати отни тасаввурнида жонлантиришга уринарди.

Темур бир оз улгайгач, даҳшатлироқ эртакларни афзал кўрадиган бўлди. Фақира биби унга Семург қуш ҳақидаги эртакни ҳикоя қилиб берди. Бу эртакни Темур қўргончада ҳаммага сўзлаб берарди. Биринчи бўлиб Фақира биби бошларди.

— Семург — жами қушлар ичра энг улуғи, ҳатто филлар ва қўтослар ҳам анга бўйсунишарди. Локин ул болаларни олиб қочиб, маза қилиб тановул қилур эрди.

Шу жойга келганда Фақира биби пича жим қолар ва Темур мугомбирлик балқиб турган чўзинчоқ юзини буришириб, гапни илиб кетарди.

— Ул мени ҳам емоқ бўлмиш. Эмди ямламоқчи бўлгонида, ойим мени кўтариб, Ҳаққул полвон ила бирла даштга қочиб кетибдур-да, бир шоликор чолнинг кулбасига яширинибдур.

Сунгра эртакни Фақира биби давом этдиради.

— Оллоҳи таоло пайгамбар Ханзала бин Сауфвонинг дуоларини инобатга олиб, Семург қушни одамларга ортиқ озор бермаслиги учун кимсасиз оролга ҳайдабдур ва ўшал ерда қолдирибдур.

— Ўшал оролда фил ва қўтос янглиғ ҳайвонлар жуда кўп эркан, — гапни илиб кетарди Темур. — Лекин Семург аларга тегинмас, чунки алар қушнинг амрига бўйсунишар эркан-да. Худди биз баримиз Тарагай Баҳодурга буйсунгонимиз киби. Ул овдин қайтгенида, ўлжаларининг бир қисмини ўз илкидоги ҳайвонларга бераркан. Семург учар чогинда тўс-тўпалон бошланиб, бўрон кўтариулур эркан. Ўзи-да хўб узоқ, икки минг йил умр кўраркан-да. Ҳозир ул бизнинг томимиизда яшайдур, — шундай деб Темур қари ёнгоқ ўсган тарафга ишора қиларди.

Умуман, боланинг хаёлот уфқи гаройиб эди. Фақира биби болагидә бувасидан эшитган кўхна тарихларни унга тобора кўпроқ ҳикоя қиларди. У Темурга илк бор айтиб берган ривоятлардан бири буқа-одам қиёфасидаги подшоҳ Қаюмарс хусусида эди. У Жайхун

дарёси соҳилида истиқомат қилар ва шу даражада баҳайбат эдики, танасининг бир қисми дарёнинг чап тарафида бўлса, иккинчи қисми ўнг томонидан бўларди. Қаюмарс адолатли шоҳ бўлиб, юртнинг ободончилигини ўйларди. У ёвуз дев Аҳрамоннинг зулмидан қутулиб, озодликка эришган одамларни бирлаштиргач, ўзи подшолик тахтига ўтирганди. Қаюмарс жасур ва бой, лекин камтарин ҳаёт тарзи кечиради. У одамларни пўлат эритиб, турли буюмлар ясаш, тўқиш ва бичиш-тикишга ўргаттанди. У етти юз йил яшаб, Балҳда қазо қилганди. Ундан кейин ўғли Шуҳанг ҳукмдорлик тожини кийганди.

Темур ҳар бир эртакни ўзига хос йўсинда мириқиб эшиштар, тез-тез Фақира бибининг гапини бўлиб, уни саволларга кўмиб ташларди.

— Жайҳун қайдा жойлашган?

— Балх Кешдин узоқму?

— Қаюмарс етти юз йил умр кўрган эрса, мен қанча яшармен?

Бу саволларнинг барига ишонарли жавоб қайтариш керак эди. Агар жавоблардан қониқиши ҳосил қилмаса, Темур энгасини ҳоли-жонига қўймасди. Кунларнинг бирида Фақира биби унинг эртакка таъсирчанлигидан қўрқиб кетди. Бу — Эрон подшоси Жамшид ҳақидаги афсона эди. Фақира биби Жамшидинг нақадар мулоим, келишган одам бўлгани, унинг ҳар томонлама камолоти ҳақида гапириб беряёттанди. У Охурамазда ҳадя этган отда биринчи бўлиб мўъжизавий тарзда дунёни айланиб чиққан эди. У одамларга қурол-яроғ ясаш, ҳаммомлар қуриш ва матоларни бўяшни ўргаттан, Истаҳр шаҳрини бошқатдан қурдирган, улкан Чил Минорни тиклассириган эди. Жамшид тахтга ўтирган кун Наврӯз деб атала бошлианди. Унинг ҳукмронлиги етти юз йил давом этди. Сўнгра Заххон Жамшидга қарши бош кўтариб, галабани қўлга киригтанди. Заххон Жамшидни асирликка олиб, танасини иккига бўлиб ташлаганди.

Бу эртакни эшигтан Темур азбаройи Жамшидга раҳми келганидан йиглаб юборган эди. Сўнгра юргурганча отасининг хосхонасига кириб, пичоқ қидириб топган ва уни чап қўлида ушлаганча бор кучи билан ўнг қўлининг кўрсаткич бармогига урганди. Бармогини буткул узиб юборишига сал қолганди. Фақира биби кўзларидан ёш оқизиб, унинг ярасини боғлашга тушганди. У ўз қилмишини шундай изоҳлаганди:

— Фақира биби, мен бармогимга бул аломатни бежиз қўймишмен, улгайиб, кучли одам бўлғонимда, ўз подшоларини ҳимоя қилолмаганлари учун жами форсларни бирма-бир чавақлаб ташлайдурмен. Лозим бўлғонда, мени Ҳаққул полвон била сизлар ўлимдан сақлаб қолдингизлар-ку, ахир!..

Яра битиб кетди, лекин Темурнинг ўнг кўрсаткич бармоги бутун умр тиритиқ бўлиб қолди. Ҳиндистонга навбатдаги сафаридан қайтиб келган Тарагай ўглиниг майиб бўлган бармогини кўриб, Ҳаққул полвон билан Берқутни ҳузурига чақирди ва уларга ушбу гапни тайинлади:

— Хотин зоти тарбиялагон йигит кўйлак бичиб, ўз бармогини қирқадур. Шул дақиқадин бошлаб ани, Ҳаққул полвон — сен, Берқут — сен, тарбият қилурсенлар. Ани ожизалар бўлмасидин олиб чиқинглар.

Темурнинг бегубор болалиги шу тариқа интиҳосига етди ва унинг ҳарбий хизмати бошланиб, бу олтмиш йилдан зиёдроқ давом этди. Қўргончада Тарагайнинг тўнгич хотинидан бўлган яна икки қизалоқ ўсиб улгаяр эди. Аммо улар ичкари ҳовлида туришар ва Темур улар билан мулоқотда бўлмас эди. Айни чоғда у, гарчанд ӯзидан бор-йўги уч ойга каттароқ бўлса ҳам, оқ сут берган иккинчи онаси Олияниг ўғли Сафарали билан ҳам дўст тутинмади. Амирниг ўғли билан оддий фуқаронинг фарзандини бир погонага қўйиб бўлмас эди-да. Болалар ўз келиб чиқишиларидаги фарқни ота-оналари таъсирида жуда эрта англаб етишганди. Сафарали Темурга рўпара келганда, орқага чекинар, янада улгайишгач, эҳтиром ила унинг ёнидан ўтиб кетишини ёки бирор таклиф айтишини кутиб, тўхтаб қоларди. Темур эса, Сафаралини деярли пайқамас, болалар ўйинларига унинг сира тоби йўқ эди. Фақира бибининг эртакларини эшитмаётган кезларида у қўргончанинг бир чеккасида ўтириб олиб, алланималар ҳақида пинҳона уйга толарди.

Тарагай Баҳодур Темурни етти ёшга тўлгунига қадар қўргончадан бирор марта ҳам ташқарига чиқармади. Афтидан, у таваллуд топмасиданоқ юзага келган хавф ҳамиша ёдида эди. Гули сурҳ байрами арафасидагина Темурга илк марта жами қўргонча аҳли билан бирга Кеш атрофидағи лолалар қийғос очилган адирга байрам сайлига чиқажагини маълум қилишди.

Гули сурҳ байрамига Тарагай Баҳодурнинг оиласи биринчилардан бўлиб ташриф буюрди. Байрамда минг-

лаб одамлар қатнашар эди. Бойроқ одамлар от-араваларда, камбагалроқлар эшакда келишди. Яёв келганилар ҳам күпчилик эди. Тарагай бошлиқ етти чавандоз байрам сайлининг энг марказидаги баланд тепаликка ўрнатилган амир Ҳожи Барлоснинг чодирига яқинлашди. Тарагай Баҳодур қора айгирга минган, бошида — дубулға, ялтироқ зарбоф либослардаги бу зот ҳақиқий баҳодирларга ўхшарди. Ундан сал орқада оқ йўрга минган Темур келарди. У феруза тошлар билан безатилган баланд эгар устида эди. Унинг эгнида оқ-сариқ чопон, бошида амирлик тожи ярақлаб кўринарди. Боланинг кетидан ёшларига қараб Ҳаққул полвон ва бошқа навкарлар жилишарди. Чавандозлар карвонини қорабайир минган Сафарали якунлаган эди.

Тарагайни кўрган Ҳожи Барлос кўрпа-болишлар тўшалган юмшоқ ўрнидан туриб, унинг истиқболига юрди.

Кўп ўтмай адирни тўлдирган одамлар ўзларининг ранг-баранг байрам либосларида бамисоли лолазор билан рақобатлашаётгандай эди. Адирдаги гул сайлига мўлжаллаган тўққизта тепаликнинг ҳар бирида гулханлар ёқилган, улкан дошқозонларда биқирлаб овқатлар қайнар эди. Кешлик Шайхул Ислом ўқиган хутба намозидан кейин сайл бошланди. Байрамга ташриф буюрган минглаб одамларга мурожаат қиласкан, Шайх бува аввало парвардигор шаънига ҳамду санолар ўқиб, шукроналар айтди, кейин мусулмонлар эъзозлаб сигинадиган олтига пайгамбар — Одам Ато ва Нуҳ, Иброҳим ва Мусо алайҳиссалом, Исо ва ниҳоят, пайгамбарлар сultonи Мұҳаммад саллоюҳу алайҳи вассаллам руҳи покларига дуои саломлар ўқиди. Бинобарин, у дастлабки бешта пайгамбарнинг исми-шарифларини зикр этиш билангина кифояланиб, улар қандайдир алоҳида бир ҳалқ учун, Мұҳаммад пайгамбар эса, бутун башарият учун юборилганини, шунинг учун ҳам «сарвари олам» ва охират пайгамбари эканини алоҳида таъкидлади.

Бу фикрни тасдиқлаш учун Шайхул Ислом Куръондан тегишли оятларни ўқиди.

Сўнгра амир чодири ёнида сайлни бошқарувчи даврабоши пайдо бўлди-да, йигитлар ўртасида кураш, найзабозлик ва камондан отиш ҳамда чавандозлар мусобақаси бошланажагини эълон қилди. У Гули сурҳ байрамида фаришта, девлар ва парилар иштирок этаётгани, айни дамда Кеш адирлари узра афсонавий

жодугар-шоҳ Афросиёб ўзининг тилла шоҳли, кумуш оёқли муқаддас буқалар қўшилган икки гилдиракли жанг аравасида, Искандар Зулқарнайн эса, ўз тулпорида учиб юришганини тантанали равишда аён этди. Ёшлиардан Афросиёб ёки Искандар Зулқарнайнни ким кўришга муваффақ бўлса, ўша йигит жасур ва омадли жангчига айланади. Қизлардан кимки, ой юзли парига нигоҳи тушса, у эрга тегиб, эгизак фарзанд кўради, деди даврабоши.

Даврабоши яна алланималар ҳақида гапирав, лекин Темур унга қулоқ солмай қўйганди. Унинг бой хаёлотини буюк баҳодир Афросиёб ва Искандар олиб қочганди. Темур улардан кимнидир кўришга борлик вужуди билан интилар ва узлуксиз осмонга тикиларди. Атрофда одамлар гиж-гиж, улар ҳалақит беришар ва Темур танҳо қолишини истарди. Лекин қаёқда дейсиз. Ҳаққул полвон унинг билагидан маҳкам ушлаб олганди.

— Қўйиб юборинг, мен тепаликка чиқмоғим даркор, — илтимос қилди Темур.

— Танҳо бормайдурсен, — деди полвон қатъий.

— Сафарали ила бирла борурмен, — илтижо қилди бола.

— Берқут ҳам сизлар ила бирла борур, — қўшимча қилди Ҳаққул полвон.

Болалар катталардан ажралиб, полвонлар курашига берилиб кетишиди ва гала-гала одамлар тўдасини үриб, амир чодиридан нарига жилишиди. Бутун болалиги пахса девор билан ўралган қўргончада ўтган Темур бунаقا кўп одамни биринчи кўриши эди. Энди бўлса, уни одамлар эмас, бўлак-бўлак пахса деворлар ўраб-чирмаб, қисиб келаёттандай эди.

У орқадан Берқутнинг одамлардан кенжак амирга йўл беришларини илтижо қилиб: «Пўшт! Пўшт!» — деган хитобларини эшигти. Одамлар итоаткорлик билан болага йўл беришарди. Темур шошилмай олдинга жилар, турфа кийим-кечаклардаги оломонни қизиқиши билан кузатарди. Шу пайтгача у қўргончада ўзи билан бирга яшайдиган одамларнигина биларди. Ҳозир унинг атрофини ўзгача одамлар ўраб олган ва улар у билган кимсаларга ўхшамас эдилар. Таассуротларининг азбаройи мўллигидан боланинг боши айланниб кетди, у тўхтаб, оёқлари чалишиб кетди. Яхшиямки, уни Сафарали суюб, бағрига босди. Аммо у ҳам одам кўплигидан саросимага тушиб қолганди.

Уларнинг аҳволини яхши англаб етган Берқут болаларнинг елкаларига қўлини ташлади. Улар навкарга ўтирилиб, сал тетик тортишди ва йигит уларни яна олга бошлади, одамлар эса, чекиниб, яна йўл беришиди. Ниҳоят, улар кимсасиз лолазорга етиб келишди. Темур қизил рангларнинг бу қадар жилоланиши мумкинлигини илгари тасаввуринга ҳам сидиролмасди. У югуриб кетди ва қўлларини ёзганча юзи билан юмшоқ ўтлоқ устига йиқилиб тушди. Лолалар шабадада тўлганишар, уларнинг икки-уч гулбарги боланинг юзига тушди, сўнгра уларни шамол учирив кетди. Темур билан Сафарали пойга ўйнашга қарор қилишиди. Берқут сал нарида уларни кузатиб турарди. У ким биринчilikни олишига баковуллик қилиши керак. Темур бир неча дақиқада ёқ Сафаралидан ўзига кетиб, биринчilikни қўлга киритди. Гавдаси йирикроқ бўлишига қарамай, Сафарали абжирлик ва бардош бобида Темурдан ожизроқ эди. Темур ўйнаб-куларкан, амир чодиридан нега узоқлашишганини ҳам унугиб қўйди. У елиб-югураг, кўкракларини тўлдириб нафас олар, ўта кайфи чог эди.

Темур ва Сафарали тўртинчи марта пойга чопишиди. Яна кичик Темур рақибидан анча олдинлаб кетди. У бор кучи билан югураг, Берқут дўнглик ортида кўринмай қолганди. Кутимаганда унинг истиқболида оппоқ соқолли, эгнига эскироқ, лекин озода чопон кийган мўйсафида пайдо бўлди. Лолазор қўйнида унинг соқоли ва яноқлари ҳам қизгиш тусда товланарди. Мўйсафиднинг қора кўзлари катта-катта, қоши қуюқ, нигоҳи тешиб юборгудай ўткир эди. Темур уни кўрган бўлишига қарамай, чопища давом этди. Оқсоқол уни йўлидан ушлаб тўхтатди-да, дафъатан сўради:

— Амир, сен нечук тўхтаб, ўзингдин каттага салом бермайдурсен?

Темур нотаниш одам тўхтатганидан афсусланиб, унга норозилик билан тикиларкан, аччиғи чиқиб баланд овозда жавоб берди:

— Вақтим зиқ! Кўрмаяпсизму, мен пойга ўйнаётурмен. Тўхташим мумкин эрмас, йўқса ортимдин келаеттан харифимга ютқазиб қўюрмен!

— Парвардигорнинг ўзи пешонангта ёзмиш: сен ҳеч қайдга, ҳеч қачон, ҳеч кимга ютқазмассен! — деди мўйсафида оҳиста, лекин қатъий оҳангда боланинг кўзларига тик қараб.

— Нега эмди? Сиз буни қайдин билурсиз?

— Билурмен, — деди оқсоқол болани иккала құлидан ушлаб, рұпарасига оларкан, үзи чүкка тушиб. — Парвардигор сени үз ҳифзига олмиш. Насиб этса, сен Худонинг амри ила үз халқынгта буюк зафарлар келтирүрсөн. Ҳузурингта бутун дүнёдин одамлар оқиб келурмиш. Сен аларни башорат қилинғон йұлға бошлаюрсен. Ҳақ руҳи сенга неларни ўргатса, сен ҳам аларни шунга ўргатурсен. Сен Оллоқта шак келтиргонларни жазолайдурсан. Умринг интихосида сен күп мамлакатлар устидан ҳукмнингни юритишга эришурсен. Мен била галдаги учрашувингда бунақа югуrol-массен. Бир оғеңинг оқсоқ бўлиб қолур.

Темур унинг гапларини ҳайрат ичра тингларкан, ҳар бир сўзини эслаб қолганди. Мўйсафиð гапга нуқта қўйиши билан у қизиқсиниб сўради:

— Айтинг, сиз кимдурсиз үзи?

Мўйсафиð бошқа ҳеч нарса демади, ўрнидан турди-да, кафтларини ёзид, Темурнинг кўзлари устидан юргизаркан, бола ногаҳон унинг елкалари оша ўзининг машхур отига минган Искандар Зулқарнайн билан улкан буқасининг олтин шохларини ушлаб турған Афросиёбни кўрди. Темур бир сакрашдаёқ баҳодир Афросиёб билан юзма-юз келди. Афросиёб қадам босган тошлигининг майдамайдада бўлиб, қумга айланиси ҳақида Фақира айтиб берган афсона қанчалик ростлигини текшириб кўриш бола учун жуда нашъали эди. Чинданам, Афросиёбнинг оёқлари остидаги тош унинг ақл бовар қымайдиган оғирлиги боис парча-парча бўлиб майдаланиб кетаётган эди. Фақира биби ёлғон гапирмаганини англаған Темур хурсанд ҳолда жилмайди, мўйсафиðга раҳмат айтиш учун ортига ўгирилганида эса, ундан ном-нишон ҳам қолмаганди. Искандар ва Афросиёб ҳам изсиз гойиб бўлишганди. Уларнинг ўрнида бу гал негадир Сафарали биринчиликни олганидан ҳайратта тушган Берқут ҳансираф турар эди.

— Амир Темур қайдада? — сўради у ўғлидан.

— Ул анча үзиб кетувди, — деди Сафарали.

Берқут ўгирилиб, боладан узоқлашаётган мўйсафиðни кўрди.

— Ул зот ким эрди? — сўради у ҳовлиқиб Темурга отиб олгач. — Анга нимарса керак эркан?

— Бул нуроний бобо кимлигини билмадим-у, лекин ул зот била бирла баҳодир Афросиёб ва саркарда Искандар Зулқарнайн ҳам тащриф буюрмишлар.

Берқутнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Уқдим! Сенга Ҳизр бувани кўрмоқ насиб қилимиш. Бу яхшилик аломати! — деди Берқут ҳаяжонга тушганидан тез-тез нафас оларкан. Ҳизр — тўртта тақводор пайгамбарларнинг бири бўлиб, унга Исо, Илёс ва Идрислар қаторида мангу ҳаёт туҳфа этилган эди. Боқий умр унга одамларнинг Худога эътиқоди ва ишончини мустаҳкамлаш учун берилганди. Ҳизр Парвардигор номидан ҳар ерда ҳозиро нозир бўлиши ва уларнинг тақдирини башорат қилиши мумкин эди. Ўзи танлаган инсонлар ҳузурига Ҳизр бува уч марта ташриф буюарарди. Унинг эл орасида машҳурлиги ҳам ана шу туфайли эди. Бола буни қаёқдан биларди дейсиз? У тушуниб олган бирдан-бир нарса шу бўлдики, ҳаётида тайриоддий алланима юз берган, лекин Темур бунииг моҳиятини илгай олишга ҳали қодир эмас эди.

Кўп ўтмай бу сирли учрашувдан бутун қўргонча хабар топди. Ҳизр бува нима дегани, кўриниши қандай экани ҳақида уни роса сўроқда тутишарди. Аммо Темур Ҳизр бува айттан асосий гапни ҳеч кимга билдирамади. Бу ўзининг, фақат ўзининг сири эди!

БЕШИНЧИ БОБ

АЛВИДО, ҚЎРГОНЧА!

1343 йилнинг иссиқ ёз ойи охирлаётганди. Қарши даштида ҳамма нарса қўйиб, қовжираб кетган, аммо Кеш яқинидаги тог тизмалари этагида кечалари саратор ўрнини ҳаётбахш салқин шабада эгаллар эди. Тарағай қўргончасида бу йил ҳар бир бош узум қўйнинг калласидай-калласидай ҳосил берганди. Олма, анор ҳам гарқ пишганди. Азбаройи ҳосили кўплигидан беҳи шохлари ергача эгилиб тушган, дараҳтлардаги мевалар йирик ва ўта ширали эди. Даشتда ҳаво қанча кўп исиса, тог тизмалари этакларида шунча мўл ҳосил унишини Кешда яхши билишарди. Катталар ҳам, болалар ҳам тўйиб мева-чева тановул қилишарди. Кузнинг ilk кунлариданоқ узум гарқ пишиб етилганди.

Темур етти ёшга тўди. У буйига ўсисб, танаси чайир ва озгинлигича қолди. Шунинг учунми, қўргонча аёллари ҳали олма, ҳали нашвати, ҳали эса узум узатиб, роса жонига тегишарди. Ҳаммалари худди келишиб олган-

дай бир гапни бот-бот такрорлашарди: «Мевалардан егин, йұқса үсмай қоласан». Баъзан темур Берқут бошлигіда ҳарбий машқлар билан шугулланаркан, найзани мұлжалға уролмай қолса, бұлды, жорияларидан бири Фақира биби ёки Олия дарров: «Күрдингми, мева емаслигинг оқибати бу!» — деда дашином беришарди. Аммо бу гаплар аллақачон Темурнинг меъдасига теккан ва бола аёлларнинг гап-сұzlарига күпам эътибор беравермасди. Уларга жавобан: «Инсонга нима зарур бўлса, ҳаммаси қўй гўштида бор. Ишонмасанглар, отамдан сўранглар», — дерди бола аччиғланиб.

Шунга қарамай, кўпинча аёлларнинг йўригидан чиқа олмас эди. Ўзининг қўргончадаги гўшанишинлиги яқин орада барҳам тошишини у яхши биларди. Иссиқ қайтиши билан Ҳаққул полвон ва Берқут уни Қаршига олиб кетишади. Темурга ёзув-чизув, ҳисобкитобни ўргатиш кераклиги юзасидан оила бошлиқлари баҳордағы келишиб қўйишган эди. Амир ҳарфларни таниши, китоб ўқиши зарур эди. Буларни эса Ҳожи Олим ўтган йили ёки унга болани ўқитиш лозимлигини маслаҳат берганди. Ўшанда Тарагай унинг таклифини амалга оширишга ҳали вақт бор, деб ҳисоблаганди. «Наҳотки мен ўглимни Чингизхон қонунлари асосида тарбиялашга қодир эмасман?» — деб сўраганди у. Сўнгги бир йил мобайнида ҳам шу фикрда эди. Аммо ўтган баҳорда Тегина хотуннинг укаси Абдулла Мерган ташриф буюриб, Тарагай Баҳодурга Шайх Саид Амир Кулолнинг: «Халқ Соҳибқирион деб атайдо бошлагон навқирион амирга саводсиз юрмоқ ярашмас», — деган гапини етказди. Тарагай авлиёсифат бу одамга эътиroz қила олмас эди. Темурни ўқитиш тўрт-беш йил ёки ундан-да кўпроқ давом ўтиши мумкин эди.

— Беш йил?! — хитоб қилди Тарагай эс-хонаси чиқиб. — Нима, сизлар ани мулла қилмоқчимусизлар? Менга чинакам меросхўр даркор, тақсир!

— Хавотир олманг, азизим! Ўқимишли бўлмоқ ҳали ҳеч кимсага зарар келтиргон эрмас. Бир гал қуёшни кўргон одам зулматни бошқа қўмсамайдур, — деди Абдулла Мерган.

— Хай, майли, кузда бора қолсун. Локин фақат икки йилга. Темур зеҳнлик-диңдлик бола, ани кўп ўқитишнинг нафи йўқдур, — рози бўлди Тарагай Баҳодур ўлганининг кунидан. Ўзи билан ўзи баҳслашаётгандай бир неча фурсат сукутда қолди-да, бирдан ўг-

лига оқ фотиҳа берди: — Соҳибқирон, Соҳибқирон! Тиришиб ўқигин, болам! Магар Парвардигор қўлласа, сенга баҳт Ҳиндистон ва Эрондин ҳам келмоги, қўлламаса, тумшугинг тагидагисини ҳам олиб қўймоги мумкин.

Улар ана шундай тўхтамга келишди. Ниҳоят, Темурнинг Қаршига жўнаш вақти ҳам етиб келди. Тарағай ўглини ўқишига кузатиш шарафига бир кун олдин амирлар ва бошқа аъёнлар учун дастурхон ёзиб, зиёфат берди. Темур тугилганидан буён Ҳожи Барлос Тарагайнинг хонадонига ташриф буюрмаган эди. Энди у мезборнинг ўнг томонидаги фахрли ўринда савлат тўқиб ўтирад, чап томондаги жойни Яккабог амири Муборак Барлос эгаллаганди. У Жосун Чоқуй Барлоснинг Темурга тенгдош ўглини ҳам ўзи билан бирга олиб келганди. Болалар тезда тил топишиб кетишиди. Узун қўргонча девори ёқалаб қувлашмақ ўйнашга тушишди.

— Чоқуй, агар истасанг, сенга истеҳком шинагини кўрсатурмен! — деди Темур.

— Кўрсат!

Сафарали бир чеккада ҳасад билан уларни кузатарди. Қўргонча девори ёқалаб югуришни у ҳам истар, эртага ўзи ҳам отаси Ҳаққул полвон билан бирга тугилиб ўсан қўргончасини тарк этиши керак эди-да.

Мана, ўша «эртага» ҳам етиб келди. Темур эгарга икки хил ҳиссиёт билан минди. Онаси билан хайрларшаркан, уни ва Фақира бибини қучоқлаб, йиглаб юборишига оз қолди. Кўзларидан ёш чиқармаслик учун лабини тишлашига тўғри келди. Айни вақтда тезроқ жўнаб кетишига иштиёқи ҳам жуда баланд эди. Қўргонча деворлари оша чексиз кенгликлар ястаниб ётарди. Бу кенгликлар гўё ўзига чорлаётгандай, некбинлик или алланималар ваъда қилаётгандай туюларди. Олдинда икки кечакундузлик йўл бор эди.

Сафарга отланганлар учун гичирлаб дарвоза очилди. Тегина хотун Темурнинг этагига ёпишиб, хўнграб йиглаб юборди. Боланинг томогига қаттиқ алланима тиқилгандай бўлди, лекин бу гал ҳам у ўзини босди.

— Ҳақиқий баҳодир! Паҳлавон! — дея такрорларди Тарагай. У ҳам ичидан зил кетганди. — Ҳаққул полвон, жўна! Олга, олга! — бақирди у аранг ҳаяжонини босиб.

Ҳаққул полвоннинг ортидан Берқут, Темур, учта навкар, Сафарали ва Олия баҳайбат дарвоза орқали

ташқарига йўналиши. Охирида отаси кузатиб чиқди. Тарагай тезда қайтди. Лекин қўргонча дарвозаси анчагача, отлиқларнинг гавдалари иссиқ даштдаги ҳовурга сингиб кўздан гойиб бўлгунларига қадар очиқ турди. Фақат Темургина вазмин ҳолда икки марта орқасига ўтирилиб қаради. Лекин Тегина хотун елкаси оша унинг қайноқ нигоҳини эслаб қолди.

Қаршига сафарнинг иккинчи куни кунботар чогида кириб келишди. Азбаройи чарчагани ва қайноқ гармсел шамолидан Темурнинг кўзлари қизариб, оғзи қуруқшаб қолганди. Энди унинг от устида сафар аравасидагидай тетик ва бардам кайфиятидан асар ҳам йўқ, буқчайиб, эгарга қапишиб кеттудай бир аҳволда эди. Қарши остонасида улар икки кундан бери дарё соҳили бўйлаб ўттан йўлдан ўнгга бурилишдида, — дарё суви қўшни полизларга узлуксиз олиниши боис деярли қуриб қолганди, — Кепак хоннинг халқ Хонобод деб атайдиган ёзги ҳашамдор чорбоги рўпарасидан чиқиши. Чорбог орқасида Қарши шаҳрининг кенг манзараси кўринди. Бу кўҳна шаҳар Шарқнинг бошқа шаҳарларидан қарийб ҳеч нимаси билан фарқ қилмасди. Ўша пахса деворлар, сув тўлдирилган ҳандаклар, қоровул миноралари, учта қалъа дарвозаси: дарвозаи Кеш, дарвозаи Бухоро, дарвозаи Жайхун.

Шаҳарга Кеш дарвозаси орқали кириб бориши. Темур чарчогини ҳам унутиб, қизиқиши билан шаҳарни томоша қиласди. Қарши Кешидан анча мўъжазроқ, шаҳар атиги қирқ ёшда эди. Ўртадаги тепаликда хон саройи жойлашганди. У ҳам худди ўзларининг қўргончалари каби пахса девор билан үралганди. Пастроқда амирлар ва ҳарбий саркардаларнинг ҳовлижойлари бошлинарди. Ҳожи Олимнинг ҳовлиси Кеш дарвозаси билан хон саройининг қоқ ўртасига жойлашганди. Ана шу ҳовлида Темур беш йил мобайнида таҳсил олиши керак эди. Ҳовли Тарагайнинг қўргончасидан бир мунча кичикроқ, лекин девор ортидаги узумзор bog ва полизлар жуда катта майдонни оғаллаганди. Темур богда қуллар ва жориялар яшайдиган ҳамда уй ҳайвонлари учун қурилган ўндан зиёд иншоот борлигини ҳисоблаб чиқди.

Бобоси уйидаги ҳаётининг биринчи ва иккинчи йиллари Темур учун осуда ва фарогатли кечди. Пировардида у ўз таржимаи ҳолида бу ҳақда: «Мени мактабга беришиди, ул гўшада ҳарфлар жадвалини ўргат-

дилар. Мен тезда ўқишиңи ўзлаштирдим ва ютуқларимдин шодмон бўлдим», — деб ёзади.

Уша даврда Қаршида бешта бошлангич мактаб ва иккита мадраса фаолият кўрсатар ва уларда болалар ва ўсмиirlар таълим олишар эди. Мактабда ўттиз нафаргача ўқувчи ўқиши мумкин эди. Темурни хон оиласи ва Қаршидаги бошқа зодагон оилаларнинг фарзандлари таҳсил оладиган мактабга жойлаштиришди. Бу аъёнлар мактабига ҳазрат Шайх Сайд Амир Кулол ҳомийлих қиласи ва ота-оналар мавқеи эътиборга олинмас эди. Болалар арзимаган айбга йўл қўйисалар ҳам аёвсиз калтаклашарди. Мударрисларнинг қўполлиги ва шафқатсизлиги устидан шикоят қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, бу — баҳодирларга ярашмайдиган иллат, деб қараларди.

Темур ҳам бир неча бор бундай саваланишдан четда қолмади. Калтак унинг орқасини мұмматалоқ қилиб ташларди. Бундай қаттиқўл тарбия бола учун фойдасиз бўлмади. Кўп ўтмай у яхши ўқувчилар қаторидан жой одди. Ўқишининг иккинчи йили Куръон мутолаа қила бошлаганларида, у ўзининг энг қобилиятли толиби илмлардан эканини намойиш этди. Тўққиз ёшга тўлган вақти ҳақида Темур ўз таржимаи ҳолида қўйидагиларни ёзди: «Мен беш маҳал намоз ўқимоқни ўргандим, мактабда катта толиби илмлар сафига қўшилдим. Қайси мажлисда иштирок этмайин, уламолар илиа ёнма-ён ўтироқка ҳаракат қиласдим. Мен тиз чўкиб ўтирадим. Ўзимдин катталарга доимо иззат-икром кўрсатишга тиришар эрдим».

Темурнинг таржимаи ҳолида машгулотлардан буш вақтларини қандай ўтказганига ҳам тавсиф берилади:

«Мен болалар илиа ўйнардим: айниқса, «урушуруш» ўйини менга жуда хуш ёқарди. Мен ўзимни амир деб эълон қиласи ва ҳарбий ҳаракатларни бошқарур эрдим».

Кунларнинг бирида Сафарали «уруш-уруш» ўйинидан бош торттанида, Темур уни дўппослаб, бурни қонаттанди. Сафарали кўнгилчан, мўмин-мулойим бола эди. У ўз отаси Берқутта қўйиб қўйгандек ўхшар, лекин жасур жангчи бўлмиш падаридан фарқли ўлароқ китобларга кўпроқ ишқибоз, куч ва абжирлик ишлатиш лозим бўлган шовқин-суронли эрмаклардан ўзини олиб қочарди. Уни ҳам Темур қатори ўқишига беришган, лекин у оддий фуқароларнинг фарзандлари таҳсил оладиган мактабда ўқирди.

Ҳожи Олим ўз невараси ва хизматкорларининг фарзандини ажратмас, тарих илмидан сабоқ бераркан, уларга бирдай қаарарди. Мадрасада тарих дарси ўтилмас эди. Сафарали ўзидан яхшироқ жавоб бериб, кўпроқ тиришқоқлик кўрсатса, Темурнинг жаҳли чиқарди. Лекин аксарият ҳолларда ўзи яхшироқ жавоб берарди. Унинг тарихий ҳодисаларга хотираси ўткир эди. Подшолар, саркардалар ҳаёти, мамлакатлар тақдидири бетакрорлиги билан уни ўзига жалб этарди. У Ҳожи Олимга давлатни бошқариш тафсилотлари, ҳарбий юришлари ва жангу жадаллар ҳақида эҳтирос ила саволлар беришини қўймасди. Нега бир давлат кучайиб кетади, бошқаси эса, аксинча, ожизлашади? Нега баъзи саркардаларга жангда омад ёр бўлади, ўзгаларига — йўқ? Давлат тўплаган бойликларни нималарга ишлаттан афзалроқ; кучли қўшин тузишгами ёки каналлар, йўллар қуришгами?

Бошқа уруг-аймоқларидан фарқли ўлароқ Ҳожи Олим Темурнинг бахтли юлдуз остида тугилганига эътибор бермас ва ўзининг ҳузурида уни Соҳибқирон деб аташларини ҳам қўллаб-қувватламас эди. У меъеридан ортиқ мақтovлар болани бузади, хушомадга ўч қилиб қўяди, деб ҳисобларди. Боладаги қизиқувчан ақл-идрок ва ўткир зеҳн унга хуш ёқар ва буларни ҳар жиҳатдан рагбатлантиришга уринарди. Темур бувасини саволларга кўмиб ташлар ва унинг «нега»ларининг чеки йўқ эди. Ҳожи Олим унинг ҳар бир «нега»сига сабр-тоқат билан жавоб қайтарарди. Тарихни билиш ҳеч қачон ортиқча юк бўлмайди. Ҳаётда ҳамиша қиёслар ва иқтибослар бўлиши мумкин, улар ҳақида фол очгандан кўра билган маъқулроқ.

Илоҳий башорат эса, ўз ишини қилаётганди. «Уруш-уруш» ўйинлари Темурни борган сари кўпроқ жалб қилар, бу ўйинларда куйиб-ённиб қатнашаркан, болада бўлажак саркарданинг илк ниҳоллари шу тарриқа куртак ёзар эди. Бўлажак шавкатли ҳукмдор руҳи ана шу ўйинларда шаклланарди. Галабани қўлга киритиш учун қанча ишларни олдиндан режалаштириш: кучларни бир нуқтага жамлаш, жангчиларни ўқитиб-ургатиш, улар ўз вақтида керакли жойга кўчирилиши ва душманга нисбатан жойлашган ўрни қулироқ ва мустаҳкамроқ бўлишига эришиш лозим ёди. Жамият тараққиёти босқичлари тасодифлар асосиغا қурилмаганидай, инсонлар тақдидири ҳам тасодифин кечмайди. Тарих буни ҳаммавақт қайд этиб кела-

ди. Бўлажак ҳукмдорлар, бўлажак йирик сиёсат арбоблари, ҳарбий саркардалар «қўққисдан» юзага чиқишишмайди. Йиллар, ўн йиллар мобайнида бунинг учун нима зарур бўлса, шуни ўзларига жо қилиб, улар ўз олий мақсадлари сари қадам-бақадам илгари лайверишиди. Одамларни ўз ироданга бўйсундиришинг осон иш эмас, лекин бу «иљ»нинг моҳиятига етмай туриб, одамларни бирлаштирувчи манфаатларни илгаб олмасдан на бирор ҳукмдор ва на бир саркарда майдонга чиқади.

Кунларнинг бирида Ҳожи Олим Темурнинг битмас-туганмас қизиқишини маълум маънода қондириш учун унга туркийларнинг илк подшоси Афросиёб ва баҳодир Сиёвуш ўртасидаги рақобат тарихини гапириб берди. Афросиёб Қаюмарс яшаган даврдан 2700 йил кейин Туронга ҳукмронлик қилган эди. Унинг давлатининг чегаралари тахминан Мовароуиннаҳр сарҳадларига ўхшар эди. Шоҳ Кайковус ва Эрон ҳамда Турон ўртасидаги бетараф юртда яшаган номаълум соҳибжамол аёлнинг ўғли бўлмиш баҳодир Сиёвуш онасининг қўлида ўсганди. Онаси ўлгач, унинг ўрнини ўттай она эгаллаганди. Сиёвуш келишган, алпқомат йигит бўлиб вояга етди. Ўттай онаси уни севиб қолади. Ўсмир нафрат билан унинг севгисини рад этади. Шунда иззат-нафси оёқ ости қилинган она шаҳзодага туҳмат тошини отади: гўё Сиёвушнинг ўзи унга кўз олайтирганиши. Кўҳна Турон урф-одати бўйича, йигит ўзининг айбисзилигини исботлаш учун гуриллаб ёниб турган улкан гулхан устидан отда сакраб ўтиши керак эди. У ушбу шартни муваффақиятли адо этади. Сўнгра у Афросиёб устига қўшин тортиб, маглуб этгач, унинг қизига уйланади. Лекин бу Афросиёбни Сиёвуш билан яқинлаштиргмади. Турон подшоси Сиёвушга ишонмай, унинг ҳузурига каллакесарларини жўнатади. Сиёвушнинг ўғли Кайхисров отаси учун қасос олиш мақсадида ўз бобосини ўлдиради ва ўзи мустақил Хоразм давлатини барпо этади.

Бобосининг ҳикоясига жимгина қулоқ солиб ўтирган Темур ўрнидан туриб, майиб бўлган бармогини олдинга узатаркан:

— Буважон, — деди жиддий қиёфада, — бармогидаги манови белгини кўраяпсизму? Бул шоҳ Жамшидни ўлдиргони учун Эронга қарши қўйилгон нишон. Эмди бўлса, Хоразм ҳам Афросиёбни ўлдиргони учун жавоб берур. Чин сўзим!

Неварасининг кутимаган бу гапи бобосининг ка-
палагини учирив юборди. У ҳаётида илк марта чина-
камига ваҳимага тушганди. Темурдаги болаларга хос
бўлмаган гайриоддий қаҳру газаб уни фавқулодда лол
қилиб қўйганди. Подциюлар ва султонлар ҳақидаги та-
рихлар Ҳожи Олимга илгаридан ёқарди; уларни зўра-
вонлик ва қотилликларсиз тасаввур этиб бўлмасди.
Лекин у бу воқеаларга тарих деб қарап, илло, қонсиз
тарихнинг ўзи йўқ эди. Темур эса, ундан янгидан-
янги тафсилотларни талаб қиласади. Шу тариқа бобо-
си неварасини болаларга хос бўлмаган изтироблар
чангалига отаётганини англагани сари хавотири ор-
тарди. Шунинг учунми, у энди ёвузликларга тўла бун-
дай воқеалар ҳақида гап очмай қўйди. Шунда невара-
си бошқача, айёрлик йўлини излашга тушди, у Ҳожи
Олимнинг ёнига ўтириб, елкасидан қучоқларкан:

— Додажон, бизда Тўмарис исмли буюк ҳукмдор
аёл ўтгани ростму? — деб сўрарди.

Шунда Ҳожи Олим, бундай подшо ҳақида эшитма-
ганман, дея олмас, лекин айни вақтда бу шаҳзода аёл
ҳақида гапиришни ҳам истамасди. Чунки у яшаган
даврда одамлар қони дарё бўлиб оқсан эди. Охири у
бир иложини топди. Дамашқдан келтирган қалин бир
китобни олиб, Темурга узатди.

— Эмди ўзинг ҳам яхши ўқий олурсен. Бул китоб-
ни румлиқ кўп донишманд тарихчи Херодот битмиш.
Ани ўқиб, Тўмарис форс подшоси Кирга қарши қан-
доқ курашгонини билиб олурсен.

Темур китобни ёнида ўтирган Сафаралига узатди-да,
«Ўқи, мен эрсам қулоқ солурмен», — деди. Хизматкор-
нинг ўғли итоаткорлик билан китобни Темурнинг қўли-
дан олиб, паст, ёқимли овозда ўқий бошлади:

«Каспий уммонидин Шарққа қараб кенг ва ҳадсиз-
ҳудудсиз текислик ястаниб ётур. Анинг катта қисми-
да массагетлар истиқомат қилурлар. Форс подшоси
Кир аларга қарши уруш эълон қилмиш. Бул даврда
массагетлар юртига Тўмарис исмли жасур аёл под-
шоҳ эрди. Эри вафотидин сўнг ул подшоликни қўлига
олганди. Кир анинг ҳузурига ширинсухан элчиларни
йўллаб, ани хотинликка олиш ниятида эрканлигини
билдирамуш. Кирга ўзи эрмас, балким массагетлар-
нинг ерлари кераклигини англаб етган Тўмарис элчи-
ларни қабул қилмайдур. Айёрлик била ҳеч нимарсани
қўлга киритолмаган Кир Сир тарафга қўшин торти-
миш».

Шу ерда Сафарали ўқишдан тұхтаб, яхшими, де-
гандай Темурга савол назари билан қаради.

— Ўқи, ўқийвер, мен бор вужудим ила тинглағти-
мен. Зүр ўқиркансен.

«Бұндан хабар топған шаҳзода Тұмарис Кирга но-
ма жұнатмиш: «О, Мидия шоқи, ҳарбий юришингни
тұхтат, илло, бу қароринг сенинг фойданғга якун то-
падими, ийқеми, ҳали ҳеч кимса билмас. Ъзингни бо-
сиб, үз юртингта шоҳлик қиласкер, мен эрсам үз мам-
лакатимни бошқарай. Магар бул маслағатимга юрма-
санг, сени үз қонингга чұмилтиурмен».

Шу жойда энди Ҳожи Олим гапни бұлды.

— Күраяпсизларму, болаларим, Тұмарис қандай
донишманд подшо әрмиш. Ул қон тұқилишининг ол-
дини олмоққа уринағти.

— Фикри ожизимча, бобожон, бул ерда ул зот
вақтдан ютмоқчи бұлғон. Катта құшин тұпламақ учун
вақт керак-да, — деди Темур сокин бир ўйчанлик ила
күзлариин чақнатиб. Гүе Кирга қарши унинг үзи
жангта кирадигандай.

Сафарали ўқишда давом этди:

«Тұмариснинг номасини олган Кир форс оқсоқол-
ларини тұплаб, маслағат солди. Жами мұйсафидалар
бир овоздин жангта кирмоқни тавсия қылдилар. Кир-
нинг бул қарорини әшитген Тұмарис ҳарбий кучлари-
ни жамлаб, душманга қарши юриш бошлади. Ўла-
шимча, бул бадавийлар ұртасындағи әнг шафқатсиз
уруш әрди. Форс лашкарларининг катта қисми қириб
ташланмиш. Қарийб үттіз йил шоҳлик қылғон Кир-
нинг үзи ҳам ҳалок бұлмиш. Тұмарис теридин тикил-
ғон мешни қон ила тұлдириб, Кирнинг жасадини топ-
моқни буюрди. Ани дарров топиб келтирдилар. Аәл
анинг бошини мешга тиқиб: «Сен мени ҳақоратлаб,
макр ила хотинликка олмоқ бұлғон әрдінг. Мен эр-
сам үз қасамәдимга биноан сени үз қонингга ташна
қылмушмен», — деди».

Сафарали яна ўқишдан тұхтади. Хонага қабристон
сукунати чүккан эди. Темур бирдан үрнидан туриб
кетди, үзининг майиб бармогини боши узра күтарар-
кан:

— Подшоқ Тұмарисхоним жасур ҳукмдор әркан!
Мен мудом анга үхшамоққа интилурмен. Мен душ-
манларимнинг үз қонини үзига ичирүрмен! — деде
хитоб қылди.

Шундан кейин Ҳожи Олим Темурга ҳеч қаочон

шоҳлар тарихидан сўзламасликка аҳд қилди. Булар неварасининг хулқ-авторига ёмон таъсир кўрсатади, деб ҳисобларди у.

Лекин Ҳожи Олим бир марта ўз аҳдига хиёнат қилди. Бу воқеа Темур ота-онаси ҳузурига қайтиши арафасида содир бўлди. Бола ўн икки ёшга тўлган эди. Ёшига нисбатан ўйчанроқ ва жиiddий кўринувчи Темур энди ўз тенгдошлари билан ўйнамас, ҳатто «уруш-уруш» ўйинини ҳам ёқтиримай қолганди. Боз устига Тарагай Баҳодур ҳам ўғлини узлуксиз уйга чорлаёттанди. Унинг фикрича, болага илм беришни тутатиш вақти етган, энди уни жангчи сифатида тарбиялаш керак эди.

Ўқишининг бешинчи йили интиҳосига етаёттанди. Темурнинг Кешга жўнашига бир ҳафта қолганда, Ҳожи Олим неварасига Қарши атрофларини, Қашқадарё воҳасининг кўхна пойтахти Наутак шаҳрининг вайрони қолдиқларини кўрсатишни фойдали деб топганди. Айни баҳор палласи, дараҳтлар ва бошоқли ўсимликлар қуёшга интилиб, лолазорлар ловуллаб ёнаёттан гулхандай товланар эди. Булар бари Темурга Гули сурх байрами, Ҳизр бува, Афросиёб ва Искандар Зулқарнайнни ботиний кўрган кезларини эслатди. Хаёлга чўмган Темур отининг ногаҳон тўхтаб қолганини ҳам пайқамади. Маълум бўлишича, улар улкан ҳудудни айлана шаклида ўраб олган эски пахсадевор ёқасига етиб келишган экан. Кўхна қалъа деворлари ортида ўлик шаҳар ястаниб ётарди.

Чавандозлар девордаги (унинг баландлиги баъзи жойларда 60 чўзим, эни б чўзимга етарди) ёриқдан ўтиб, ўлик шаҳарга киришди. Кўз ўнгларида намоён бўлган манзарадан Темургина эмас, балки Сафарали, Абдулла Мерган ва Берқутлар ҳам ҳайратда қолишли. Вақт шаҳарни аямаган, ҳаммаёқни харобазорга айлантирган эди. Ҳожи Олим отини шаҳар марказидаги улкан тепаликнинг чўққисига қараб ҳайдади. У ерда чавандозлар отдан тушишди, Ҳожи Олим қачонлардир бу ерда яшаб ўтган жангчилар ва шаҳарликларнинг руҳи покларига багишилаб дуои фотиҳа ўқиди. Сўнг ҳикоясини бошлади.

— Болаларим, биз ҳозир қачонлардир Наутак подшоҳининг қасри бўлмиш масканда турибмиз. Бул — улугтвор кошона эрди. Қалъа ҳар томондан мустаҳкам ҳимоялангон эрди. Сиз анинг деворларини кўрдингиз, аларга яқинлашмоқ ҳам амримаҳол эрди. Бул ҳу-

дуднинг ерлари серҳосил, одамлари бой-бадавлат турмуш кечиришарди. Бул ерлик одамлар магур ва жангари эрдилар, локин тақдир аларга ҳамиша ҳам кулиб боқавермасди. Бир ярим минг йил аввал Искандар Зулқарнайн қўшинлари қалъя остоналарига бостириб келмиш. Наутакни қуршов ила қўлга ололмадилар. Аммо Искандар айёрлик йўли билангина шаҳар дарвозаларини очмоқда мусассар бўлмиш. Шаҳар ўзининг мафтункорлиги ила саркардага шундайин хуш ёқимишки, ул ўрдаси била эрамизгача бўлган 329-328 йилларнинг бутун қишини шул гўшада ўтказмиш. Янги эранинг 699 йили қалъани Муслим ибн Қутайба раҳнамолигидаги араблар босиб олмишлар. Чингизхон ҳам ани ҳужум била ўз илкига олмиш. Ул ҳам Искандар киби 1221-1222 йилларнинг қишини шул масканда ўтказмиш. Аммо ани тарқ этаркан, қалъанинг кулини кўкка совурмиш. Шундан сўнг бул жойда мамлакат пойтахти қайтиб тикланмагон.

Хожи Олимнинг ҳикоясини ҳаяжон ичида эшигган ёшлиар шаҳар вайроналарини томоша қилгани тарқалиб кетишиди. Тепалиқда Темур бир ўзи қолди. Ўйга толган болани чақира бошлашди. Кўхна, сирли Наутак оҳанрабодай ўзига тортарди. Бу кўхна заминга дунё билган энг буюк икки жаҳонгир — Искандар Зулқарнайн ва Чингизхоннинг қадамлари етган. Улар мана шу тепалиқда туришган. Ўшанда нималарни ўйлашган экан? Темур-чи? Яқин йилларда Искандар ва Чингизхонларнинг шон-шуҳратини қўлга киритадиган, эҳтимол, бу борада улардан ҳам ўтиб тушадиган бўлажак улуғ саркарда нималар хусусида бош қотираётган экан? Бунгача ҳали кўп воқеалар содир бўлиши ва кўп сувлар оқиб ўтиши зарур эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

ҚОЗАГОН ҚАРОРГОҲИДАГИ УЧРАШУВ

1350 йилнинг баҳорида, Темур ўн тўрт ёшга тўлганида, унинг отаси амир Тарагай бошқа зодагон мўгул ва туркий амирлар қаторида Самарқандга, Мовароуннаҳр амири Қозагоннинг кичик қурултойига таклиф этилди. Ашаддий кўчма ҳаёт тарафдори бўлган бу амир тўрт йил аввал яккама-якка олишиб, Қозонхондан Чигатой улуси ҳукмдорлигини тортиб олган, уни овда ўлдирган эди. Амир Қозагон улкан хонлиқдаги

ҳокимиятни батамом қўлига олгач, Муборак шоғнинг изидан бориб исломни қабул қилмаган, шунингдек, Кепакхонга ўхшаб аниқ бир манзилни мамлакат пойтахти қилиб белгиламаган эди. Қишида амир Қозагон қароргоҳи Соли Саройда бўлар, ёзни эса, Хутталонда ўtkазар эди. Меросхўр хонлар тоифасидан бўлмагани сабабли амир Қозагон ҳукмдорликни расмий тарзда Чигатой хони суоласи вакиларидан бирига топширган эди. У аввал тахтга Донишманчани, у вафот эттач, улуснинг қўтиричоқ ҳукмдори қилиб Баёнкулини ўтиргизди.

Баёнқулихоннинг амирлар ва беклар устидан ҳукмдорлик тахтига ўтиргизилгани икки йил аввал эълон қилинган, лекин янги хонни аъёнларга қурутойда расмий танишириш маросимини ўtkазишга Қозагоннинг қўли тегмаётганди. Расмиятчиликларга унинг тоби йўқ эди. Мовароуннаҳр устидан ҳукмронлик бари бир ўзининг қўлида, бунга имони комил эди.

Аммо Чингизхон ясоларига биноан қурутой ўтиказиш мажбурий, ортиқча гап-сўзлар чиқмаслиги учун уни орқага сурис мумкин эмас эди. Қурутойни Самарқандда ўtkазиш мўлжалланганди. Бироқ Қозагон бу шаҳарга келгач, серҳашам саройларда яшашни лозим топмади, ўз қароргоҳини Афросиёб тепаликларининг бирига, айнан Чингизхон ўтови бўлган жойга ўрнатди. Ҳаворанг хитой ишагидан тикилган чодир бутун шаҳарга кўриниб турарди.

Амирлар ва беклар қурутойга бутун оиласлари, ўтиллари ва неваралари билан бирга ташриф буюришди. Ҳаворанг чодирнинг ўнг ва чап томонларига тахтасупалар қатор териб чиқилган эди. Уларга қурутойга келганларнинг ҳаммаси ўз уруг-аймоқларининг мавқеига қараб жойлашишлари керак эди. Тахтасупалар устига қимматбаҳо гилам ва шолчалар тўшалган эди. Марказда Қозагон ва Баёнқулихон ўтиришлари учун саҳнага ўхшаган баланд айвон ясалган эди.

Қурутой даврабоиси Тарагай ва унинг ўглини амир Қозагон ўтирадиган жойнинг ўнг тарафига ўтқизганди. Ҳожи Барлос гарчанд Кешнинг ҳукмдори бўлса ҳам, лекин унинг уруг-аймоги Тарагайнинг уруг-аймогига нисбатан пастроқ нуфусдалиги боис унга пастроқ ва узоқроқдан жой ажратилганди. Урфодатга кўра амирлар ва беклар қурутойга тўла қуролланган ҳолда келишганди. Чигатой улусининг жа-

ми аҳли аъёни йигилиб бўлгач, чараклаган дубулгалиар, совутлар ва бошқа ярг-аслаҳалардан кўз қамашадиган манзара намоён бўлди. Қурултой муносабати билан Тарагай Темур учун Самарқанднинг машҳур усталарига ўткир учли дубулга, тери билан қопланган пўлат енгилклар, кўкрак совути ясадирган эди. Бундай эгни-бошда Темур чинакам жангчига үхшаб кўринар, ҳеч ким уни ўн тўрт яшар ўспирин дея олмас эди. Шу тариқа Темур қурултойнинг бошқа иштирокчиларидан, қорага мойил қўнғир кўзларининг атрофга ўткир боқишини ҳисобга олмаса, ҳеч нимаси билан фарқ қиммас эди. Болага хос нигоҳ эмас эди бу... Ўз меросхўрини таништириш учун навбат Тарагай Баҳодурга етганида, амир Қозагон дарров бунга эътибор берди:

— Шерюрак йигит ўстирур эркансииз, амир Тарагай! — деди у қироат билан, Темур ўрнидан туриб, Қозагон ва Баёнқули хонга таъзим бажо келтираётганида. Ниҳоят, одатга кўра, қурултой аҳлига ёш амirlар ва бошқа аъёnlарни таништириш маросими ниҳоясига еттач, ногоралар овози янгради, қуролбардорлар амирларнинг рўпара арига биттадан туг саншиб чиқишиди. Амир тарагайнинг туғи у бир туман, яъни ўн минг одамдан иборат қўшинга қўмондонолик қилиш ҳуқуқига эгалигини билдиради.

Темур бу гаройиб томошани катта иштиёқ билан кузатарди. Нарироқдаги тўшамалар устида ўтирган баҳодирларга тикиларкан, боланинг эътиборини ўзидан бир-икки ёш каттароқ тикқомат, юзининг қони қочган қорақўз ўспирин тортди. У ҳамма қатори ҳарбий кийим-бошда, фақат дубулгасига амир Қозагонники каби олтин суви юргутирилган эди. Биринчи галда ана шу нарса унинг диққатини жалб этган эди. Кўп ўтмай Темур бу ўспирин амир Қозагоннинг невараси Ҳусайн эканини билиб олди.

Қурултойда, Чингизхон ясоларида ёзилиши бўйича, унинг иштирокчилари навбат билан Баёнқулихон олдида қасамёд қабул қилишар, айни вақтда, гарчанд бу ясоларда кўрсатилмаган бўлса ҳам, таъзим ила Қозагонга ҳам садоқатларини изҳор этишарди. Сўнгра қабила сардорлари айланга ҳосил қилиб, Баёнқулихонни оқ кийгизга ўтқизган ҳолда бошлари узра кўтаришиди. Бу уни Чигатой улусининг чинакам ҳукмдори эканини тан олинганининг олий белгиси эди. Маросим якунланаёттанини билдириб, яна бир карра ёв-

войи буқа териси билан қопланган ногоралар овози янгради. Базми-жамшид бошланди. Ҳаворанг чодир яқинида бир неча соатдан бери гулханлар гуриллаб ёнар, улкан устунларга осилган буқа ва тойчоқлар гүшти пиширилаётганди. Ер тандирларида хушбўй ўтлар ва арча ўтида пиширилган тандир кабоблар мөхмонарларга мунтазир эди. Чангакларга қимиз тўла нам тортган мешлар осилганди. Мусиқачилар, рақдосалар, хонаңдалар байрам томошасига ҳозирлик кўришарди. Хуллас, гаройиб базм кутилаётганди. Оқ кийгиз устидаги хонни бошлари узра кўтарган йигирма зодагон амир ҳаворанг чодирга таклиф этилганди. Тарагай Баҳодур ҳам, Ҳожи Барлос ҳам ана шу шарафга муяссар бўлишганди.

Темур бошқа оқсуяк ўспириналар қаторида алоҳида дастурхон атрофида ўтиради. Қозагоннинг невараси уни ёқдириб қолган ва ўзи билан ёнма-ён ўтиришга таклиф этганди. Улар уч қатор қилиб қўйилган юмшоқ тўшамаларда ўтиришарди. Темур билан Ҳусайн гапга тушиб кетишганди. Иккаласи ҳам гапга чечан, юлдузлари бир-бирига тўгри келиб қолганди.

Эртасига тонг саҳарда ўқ ёй отиш, мўгулча кураш бўйича баҳодирлар ўртасида мусобақалар бошланди. Афросиёб тепаликлари анчадан бери бунақа жўшқинликнинг гувоҳи бўлмаганди. Биринчи бўлиб ўн иккидан каттароқ ёндағи йигитлар ва ўспириналар мусобақага кирдилар. Темур хатосиз нишонга урар, унинг нигоҳи ўткир ва қўллари бардам эди. У ўз гуруҳида галабага эришди, Ҳусайн ҳам ўз гуруҳидагилар ичида биринчиликни олди. Қуръа ташланиб, иккови аввал ўқ ёй отища, сўнгра полвонлар курашида юзма-юз келишлари лозимлиги аён бўлди. Темур ҳам, Ҳусайн ҳам ўнтадан ўқнинг ҳаммасини бехато нишонга уришди, алқисса, отишма голибни аниқлаб бермади. Шунинг учун ҳам уларнинг курашиш учун гиламга чиқишлиари ҳамманинг эътиборини ўзига тортди. Ўз невараси ва кешлик ўткир нигоҳли баҳодир ўртасидағи курашни амир Қозагон ҳам қизиқиши билан кузатарди.

Белларигача ечиниб олган баҳодирлар гиламнинг ўртасида юзма-юз туришди. Ҳусайн сал тўлароқ, аммо мушаклари таранг ва келишган йигит эди. Темур озгин ва томирлари бўртиб чиққанди. Аксарият йигилганлар вазни оғирроқлиги боисми, кўпроқ Ҳусайнга хайриҳоҳлик кўрсатишга мойилроқ эдилар.

Кураш ярим соат давом этди, лекин голиб аниқланмади. Польонларнинг ҳеч бири рақибини боши узра улоқтиришга мұваффақ бўлолмади. Лекин иккови ҳам азбаройи тиришгандаридан қора терга ботиб кетишганди. Шунда амир Қозагон ҳаммада қониқиши уйготиб, иккала баҳодирни ҳам голиб, деб эълон қилди. Курашни бошқараёттган ҳакамлар Ҳусайн билан Темурнинг елқаларига кўк шойи чопон ташладилар. Қозагоннинг буйруги ила уларга биттадан тойчоқ ҳадя қилинди. Устига саҳтиён эгарлар тўшалган тойчоқлар ҳали чавандоз кўрмаган эмасми, пишқириб, ер тепиниб туришарди. Кумуш безакли юғанлари ялт-юлт қиласиди. Темур осмонга сапчиган той устига иккинчи уринишдаёқ миниб олди-да, доира бўйлаб чоптириб кетди. Ҳусайн эса, терга ботиб ҳарчанд тиришмасин, ўз тойчогини эплолмаётганди. У икки марта эгарга минишга эришди-ю, лекин ҳар гал уни тойчоқ ерга улоқтириб ташлади. Амир Қозагон ҳакамга қўли билан алланима деб ишора қилган эди, у саркаш тойчоқни жиловидан тортиб, айлана бўйлаб юргизди. Ҳусайн ўз оти ортидан яёв кетди.

Куннинг иккинчи ярмида Тарагай Баҳодур ва Темурни ногаҳон улус ҳукмдорининг чодирига таклиф қилиб қолишиди. Чодирга кириб келаёттган амир Тарагай ва унинг ўғли билан кенг елкали, кўзлари қисиқ амир Қозагон ўрнидан туриб саломлашди. Бу билан у меҳмонларга алоҳида эҳтиромини аён қилган эди. Қозагоннинг ёнида, дастурхон тўрида Ҳусайн ўтиради. Темур яқиндагина рақиби бўлган үспиринни кўриб, курсанд бўлиб кетди. Анъянавий ҳол-аҳвол сўрашишлардан сўнг Қозагон юзига табассум ёйилиб, дафъатан:

— Ўглинг қойиллатмиш, меники эрса — эплай олмадур, — деди.

— Чавандоз кўрмагон от янги қўлга киритилмиш ҳокимият янглиг мудом иргишлаб, эгасини улоқтириб ташламоқ пайида бўлур, — деди Тарагай унга ҳамоҳанг гапиришга тиришиб.

— Ҳусайн ўглингни таклиф қилмогимни илтижо қилмиш, илтимосини бажо келтирмишмен, — дея изоҳ берди Қозагон.

— Навқирон баҳодирнинг илкига ҳокимият бермоқ жоиз, — деди Тарагай мамнунлигини яширолмай.

— Ҳокимият чавандоз кўрмаган тойчоқ янглиг иргишлайди, деб ўзинг айтмишсен-ку, — деди Қозагон

дүстона оқангда неварасининг бошини силаётганини ўзи ҳам пайқамай. Гап мавзуси энди Ҳусайн ва Темурниң тарбияси хусусида борди. Кутылмаганда Қозагон Тарагайниң аждодлари билан қизиқди ва Қорачур нуён ҳар иккаласига ҳам катта бува эканини билгач, сергак тортди, бақалоқ юзи жиđдий тус олиб, невараси ва Темурга юзланди:

— Эмди сизларга Чингизхонниң ўз зурриёдлари-га айтмиш ўгитларини аён этурмен. Ани менга отам, отамга эрса бувам сұзлаб бермиш. Бувам бұлса, ўгитларни энг буюқ хондин эшилтиш. Фикри ожизимча, бул ўгитлар ўзининг бебақ мазмунини ҳеч вақт йүктомас.

Қозагон күзларини юміб, ўтирган жойида оқиста чайқалғанча вазмин гап бошлади.

— Чингизхон ўз ўгилларини ҳузурига жамлаб, сүроққа тутмиш: «Жами байрамлар ичра энг улуғи қайси байрам? Энг яхши ҳузур-ҳаловат недин иборат?» Бул саволга жавобан Чигатой: «Эски йил тутаб, янги йил бошланғони муносабати ила базм қилинса, фикри ожизимча, мана шу энг олий байрамдур», — деди.

Чингизхон ўғлининг гапига эътиroz билдири: «Йүқ, бул чинакам олий байрам зермас. Бола ҳали туғилмагон, анга ҳали исм құйилмагон эрса, ул ҳали энасининг қорнидау дунё юзини күрмагон ўлса, ким-га исм құядурсиз, ахир? Кимнинг таваллудин нишон-лайдурсиз? Магар сиз фарзанд туғилғонининг гувоҳи булиб, ана шуни байрам қылсанғиз, ўшал ҳақиқий байрам бұлур. Отасидин ибтидо топиб, энасидин туғилғон гүдаккина чинакам байрам манбаидир».

Чигатой яна гапиришга журъат этди: «Менинг фикри ожизимча, агар душманингни тору-мор айлаб, босқинчиларни яксон этсанг, түяни ўз бұталоқлари учун йигламоққа мажбур айлаб, катта бойликни құлға киритсанг, бундин ортиқ ҳузур-ҳаловат бұлмас чоги».

Амир Қозагон шу ерда гапини булиб, күзларини очди ва ёшларга синчков нигоҳ билан тикилди. «Құраяп-сизларму,— деди у күзлари чақнаб,— буюқ хон бобомиз Чигатойга нечоглик ҳурмат ила қарагон. Гарчанд, Жүжі катта ўғил бұлғонига қарамай, бобомиз анга аввал гап бошламогига ижозат бермиш. Ул Чигатойга икки гал гапирмоққа ижозат бермиш. Бул — улусимиз хонига бұлғон катта иззат-икром аломатидур».

Сүнгра Қозагон яна күзларини юмиб, ҳикоясини давом эттири.

— Буюк хон Чигатойдин сүнггина Жұжихонга сұз бермиш. Жұжи: «Менимча, Олий ҳузур-қаловат бул — от бокмоқ, икки әшли отларни пойгага қўймоқ, поёнсиз даштда қароргоҳ бунёд айлаб, базми-жамшид қўрмоқдур».

Учинчи бўлиб сұз навбати Ўғадойга тегди: «Менинг фикри ожизимча, отамиз узлуксиз тер тўкиб тузгон улуг давлатнинг янада равнақ топмогига эришмоқ — энг катта шодмонликдур. Давлат равнақ топиб, юрт фаровонликка юз бургон тақдирдагина ҳар ким — қари-қартанг ҳам, ёш-яланг ҳам — истаган кўнгилхушигини қиласкермоги жоиз».

Сүнгти сўзни хоннинг кенжә ўғли Тўлой олмиш: «Менинг фикри ожизимча, ўз аргумоқларингта мишиб, шамолдин тез учиб кетсанг, — шудин ортиқ ҳузур-қаловат йўқдур. Айни дамда кекса бургутингни ёввойи ўрдаклар ортидин қўйиб юборсанг. Зилол сувли зангори кўлда балиқ овласанг...»

Чингизхон ўз ўғилларининг гапини диққат ила тингламиш. Кейин вазмин оҳангда сұз қотди: «Жұжи ва Тўлой, сизлар ёш болалар киби гап қилмишсизлар. Чигатой мен ила бирла ёвга қарши юришда қатнашгон. Ул кўп нарсаларни англаб етмишдур ва тўгри сұзлаюр. Ўғадой ҳам тўгри айтмиш. Магар давлатни бошқариш яхши йўлга қўйилғон, мамлакатда тартибот мустажоб ва анинг юртбошиси доно ва тадбиркор ўлса, агар анга ҳаёт бергон ота-онаси тирик, анинг қўшинлари душманни тору мор этмоққа қодир эрса, хотин-халажи ва бола-чақаси сог-саломат, анинг ўзи эрса, Коинотнинг қудратли мангу руҳи паноҳида ўлса, иқтибоси йўқ буюк ҳузур-қаловат мана шулдур».

Чингизхоннинг ўғитларини айтиб тутатган Қозагон яна күзларини очиб, аввал Ҳусайнга, кейин Темурга синовчан тикилди. Сүнгра уларга фотиҳа берди: «Сизлар забт этажак тепалик ҳамиша юксакда бўлгай. Буюк хон ўз ўғитлари ила баҳодирларни жасорат отига миндиргай ва от қоқилмайдиган йўлни кўрсатур. Анинг ақл-заковати ва донишмандлиги — менинг жажжи баҳодирларим қўлга киритмоги лозим бўлғон мўъжизанинг ярмидур. Бир-биримизга ҳамиша мададкор бўлурмиз, дея қасамёд қилинглар!»

Темур ва Ҳусайн Қозагон ва Тарагай Баҳодурнинг

олдида тиз чўкиб, кўхна одатта кўра ўзаро хоч шаклида қучоқлашишди. Қозагон ёшларга нақшин жилолар берилган иккита жанговар пичоқ узатди. Тутқилари ҳаворанг феруза тошлир билан безатилган пичоқни неварасига, асил ёқут билан безатилган пичоқни эса Темурга берди. Ёш баҳодирлар тиззаларини ердан узмай, яна бир карра таъзим бажо келтиришди. Бу учрашув бутун умр Темурнинг ёдида сақданиб қолди.

Эртасига амирлар, нуёнлар, беклар ва уларнинг зурриёдлари учун катта ов куни эълон қилинди. Жами чингизийлар овни жон-диллари билан яхши кўришар ва зўр кўтаринкилик ила ўтказишарди. Ов учун бағоят гўзал, хилваттоҳ жой ажратилган эди. Самарқанд ортидаги Кўҳок тепаликлари яқинида, олтин сувли Зарафшон дарёси ва тўқайзор ўртасида ажойиб водий бор эди. У эгри-бутри дўнгликлар силсиласига уланиб кетганди. Тўқайзорда Зарафшон йўлбарси, қобон ва тўқайзор кийикларини учратиш мумкин эди. Дарёнинг саёз сайхонликларида қўрқоқ бугулар изгиб юришарди. Тошлоқ жарликларда бўри ва тулкилар уя қуришганди. Кўлларда сон-саноқсиз ўрдаклар, сакоқуш ва бирқозонлар сузиб юришарди. Хуллас, бу ерда ҳар қандай овчи ўз санъатини тўла на мойиш қилиши учун имкониятлар бисёр эди.

Куёш уфқдан бош кўтармасиданоқ ҳаворанг шойи ёспилган амир чодири қошига узун таёклар кўтарган ҳайдовчилар, шикорбегилар, хонаки қушларини елкаларига қўндирган бургутбозлар етиб келишди. Беш юздан зиёд овчи ўз омадини синаш иштиёқида ёнар эди. Амирлар ва бошқа аъёнлар овга қурултойдагидан фарқли ўлароқ буткул ўзгача кийим-бошларда келишганди. Қурултойда ҳар бир аъённинг зотини билдирувчи дабдаба ҳукм сурган, бу гўшада эса, ҳамма одмигина кийинганди. Салобатли баҳодир йигитлар енгил шимда, белларига энли камар тақилган оддий чопонларда эдилар. Камарларга жанговар қилич ва ов шичоқлари, чўқморлар, қочаётган бугуларнинг бўйнига отишга мўлжалланган арқон boglamлари осилганди. Бошларига оғир дубулгалар ўрнига теридан тикилган енгил кўлоҳлар кийишганди. Йўлбарс овлашга жазм этган баҳодирлар найза билан қуролланишган эди.

Бу улкан, сершовқин одамлар тўдаси орасидан Ҳусайн Темурни осонгина излаб тоғди. Ҳусайнни икки йигит кузатиб юради. У бирга ов қилишни таклиф

этди. Темур миннатдорлик ила рози бўлди. Унинг кайфияти кўтарилиб кетганди.

Қуёшнинг илк нурлари водийга таралиши билан чодирдан чиққан Қозагон шай қилинган отига минди. Кекса ширкорбеги ҳайдовчилар, итбозлар ва ногорачиларга ҳайвонларни ҳуркитишини буюрди. Овнинг шовқин-сурони тўқайларга кўчди. Ногоралар гумбурлар, мис наққоралар жаранглар, туриб қолган газабиёнок итлар вовуллашар эди. Сукунат қўйнидаги ёввойи тўқайларни гала-гала овчилар босди. Олтин сувли дарё яқин ўргада бунақа кўп оломонни, бунақа жўшқинликни кўрмаган эди. Минглаб қушлар «гурр» этиб осмонга кўтарилиши. Камончилар садоқларига ёпишиши — учәтган ўрдаклар яхши нишон эди. Қушларни уриб туширишгач, бугу ва тўқай кийикларининг ортидан қувлаб кетиши. Баҳодирлар бу борада ҳаводаги ўрдакларни нишонга олганларига нисбатан кўпроқ абжирлик ва маҳорат кўрсатиши. Ҳар бир бугунинг орқасидан ўн-ўн бешта чавандоз қувлар эди. Темур осмондаги ўнта ўрдакни ва иккита соқоқушни уриб туширганди. Қозагоннинг невараси ҳам ундан қолишимаётганди. Ўлжаларни Ҳусайннинг навкарлари йигиб олишган ва улар эгарларга осилиб турарди. Ёш баҳодирларнинг ўзлари эса, енгил ҳолда бугуларни таъқиб этишга киришгандилар. Темур ўлжани нишонга олиб, ўқ ёйни қўйиб юборди, лекин югуриб бораётган бугу қоқилиб тушди ва бу уни қутқариб қолди — аммо қанча умри қолдийкин? Темурга нотаниш баҳодирнинг омади чопиб, ўсмирнинг шундоқ бурни тагидаги ҳайвонни илиб кетди. Афсус чекишининг фойдаси йўқ, айб ўзида. Ҳусайн билан Темур амир чодирига қушларнинг улкан боғламишнингина кўтариб қайтиши.

Бир оз ҳордиқ чиқаргандаридан сўнг овнинг асосий қисми — қамишзор йўлбарсларини ҳуркитиш бошланди. Ҳайдовчилар ярим доира ҳосил қилиб буйруқни кутишарди. Мана, ниҳоят, тегишли буйруқ ҳам берилди. Эрталабки тўқайзордаги қий-чув энди қамишзорларга кўчди. Ҳайдовчилар учта йўлбарсни очиқ жойга, дарё соҳилидаги зумрад яйловга ҳайдаб чиқиши. Баҳодирлар шу заҳоти йиртқичлар томонга интилиши. Темур ва Ҳусайн ҳам улардан қолишиш масди. Тарагай Баҳодур навқирон овчиларга ҳалақит бермади. Ўзларини синааб кўришсин, чинакам хавфга юзма-юз келиш қандай бўлишини билиб қўйишишнин.

Биринчи бўлиб энг яқин турган йўлбарсга боя бугуни Темурнинг оти туёқлари остидан илиб кетган нотаниш баҳодир яқинлашди. Лекин отини тўхтатишга улгурмади. Хавфни пайқаган йўлбарс бир сакрашдаёқ унга юзма-юз чиқсан дамда баҳодирнинг оти гандираклаб кетди ва чавандоз эгардан тощдай отилиб тушди. Темур бир неча фурсат қутурган, ҳар нарсага шай йиртқич билан бирма-бир қолди. Унинг найзаси катталарникига нисбатан икки баравар енгилроқ эди. Бир дақиқа ҳам вақт йўқотмай, бор кучи билан уни йўлбарсга қараб отди. Найза елкасига тешиб кириб, ҳайвонни ерга қулатди. Йиртқич иргиб ўрнидан турди, аммо елкасидаги найза юришга халақит берар, танасида кучли оғриқ уйгонган эди. Яранган ҳайвоннинг устига учиб келган учинчи баҳодир эгардан тушиб кетгудай ҳолатда пастга эгилиб, йўлбарснинг бошига зарб ила чўқмор урди. Йиртқич ўлим талвасасида типирчилаб, ўкириб юборди-да, яна ағдарилиди. Чўқмор кўтарган чавандоз эса, отидан тушиб, маглуб бўлган йиртқич ҳайвон сари юрди. У қора ёмғирпўш кийган эди. Темур унинг кучи ва мерганлигидан ҳайратда эди. Қора ёмғирпўшдаги баҳодир амир Қозагоннинг ўзи бўлиб чиқди.

Темур ҳаётидаги илк амирлар ови ана шу тариқа якунланди. Қозагон ёш баҳодирга ўзи ўлдирган ҳайвоннинг терисини совга қилди. Бир неча йилдан кейин эса, тақдир тақозоси билан амир Қозагоннинг ўзи даҳшатли чўқмор зарбининг қурбони бўлади. Лекин бу фожеа юз беришига ҳали анча вақт бор эди. Биринчи ов Темурнинг хотирасида узоқ сақдануб қолди. Илгари бу машгулотга ўспирин унчалик аҳамият бермас эди. Энди бўлса, унга дилдан берилиб, ашаддий овчига айланди. Овда унинг қалтис ва қўрқув билмас баҳодир экани борасидаги шон-шухрати тобора тез тарқалиб борарди. Амирлар бу жасур ўсмири ўзлари билан бирга ов қилишга узлуксиз таклиф этишарди. Темурнинг номи кўплаб амирлар ва баҳодирларга яхши таниш бўлиб қолди. Вақт эса ўз ишини қилаётганди. Темурнинг ҳаётидаги навбатдаги, янада муҳимроқ воқеалар пишиб етилаётганди.

Унинг балогат ёши яқинлашаётганди. У қанот ҳосил қилгандай кўтаринки кайфиятда яшарди. Дунёнинг тўрт томони унинг учун бирдай очиқ ва бирдай сурурли эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

АМИРЛИККА ТАЙИНЛАНИШ

Самарқанддан қайттанларидан сўнг Темур кутилмаганда отасидан тогда, чўпонлар орасида яшашга ижозат беришини илтимос қилди. У ёқда турфа ўт-ўланлар ўсадиган эркин кенгликларда Тарагай Баҳодурнинг отарлари бор ва сон-саноқсиз қўй-йилқилари боқилар эди. Ўглининг бу илтимоси амирни аввал ҳайрон қолдирди. Лекин уни эътибор билан эшигтгач, баттар ҳайратта тушди; боланинг фикр-мулоҳазалари ёшига нисбатан анча етукроқ эди.

— Магар камина пухта ҳозирлик кўрмасам, тақдир менга ҳозирлаб қўйгон юкни кўтаролмаслигим мумкин. Шул боис, отажон, тоққа бормогимга ижозат беринг. Чўпонлар ҳаётини ҳам бир кўрай. Гулхан ёнида тунаб навқирон тойчоқларни синовдан ўтказай. Отарларимизга путур етказаётган бўриларга қирон келтирай. Ҳаққул полвон: «Занжирбанд ит овга ярамас,» — деб бежиз айтгас, ахир.

— Маъқул, ўғлим. Тиришқоқлик ила қилинган меҳнатгина тиконзорни гуллаб-яшнағон bog-rogga айлантирур. Куент ва ҳафсала пишмаган мевадин ҳам ширин ҳолва етилтирур. Айтгонингдай бўла қолсун. Чўпонлар даврасига бора қол, Ҳаққул полвон ҳам сен ила бирла борсун. Тогда кўнглинг тусаганича яшаминг мумкин.

Отасидан оқ фотиҳа олган Темур 1351 йилнинг айни қўйлар қўзилай бошлаган эрта баҳорида чўпонлар ҳузурига отланди. Ҳаққул полвон мамнун ҳолда эргашди. Унинг ёшлиги Тарагайнинг отарларида ўтган эди. У ёши улгайгачгина ҳарбий юришларда қатнашиб, карвонларга етакчилик қилишга киришганди.

Чўпонлар орасида ўз туз-насибасини териб еркан, Темурга кўп синовлардан ўтишга тўгри келди. Қўққисдан қор кўчкилари бошланиб қолар, бўри галалири билан шафқатсиз олишувлар бўлиб ўтар эди. Ёввойи, тутқич бермас, ҳуркак ва зотли тойчоқларни қўлга ўргатаркан, уларнинг чинакам қимматини тушуниб етди. Ҳаққул полвон уни от миниш ва унда турли жанговар мақомларда юришга ўргатди. Шартшароитни обдан билиб, ўзлаштириб олган Темур энг кучли ва бақувват йигитлардан ўзига гуруҳ тузди. Улар билан бирма-бир олишув Темурни пўлатдай тоб-

лади. Ҳаққул полвон унга эгарда ўтириб, калласи билан пастта осилишни ўргатди. Амир Қозагонга йўл барсни чўқмор билан уриб ўлдиришида худди мана шу усул асқоттан эди. Пастда, отнинг қорни остида осилиб туриш даҳшатли иш эди. Лекин жангда бунга зарурият тугилар ва шунинг учун Темур ўзидағи қўрқувни зўр бериб ҳайдарди.

Гуруҳда ёш йигитлардан куч-қуввати ва абжирлиги билан Мубошир полвон ва Абдуллоҳ ботир алоҳида ажralиб туришарди. Улар энди ўн саккиз ёшга тўлишган эди. Бир ярим йилдан сўнг у Кешга қайтаркан, ўта ёқиб қолган бу ёш чўпонларни ўзи билан бирга олиб кетди. Тегина хотун ўглини кўзларида ёш билан қучоқ очиб кутиб олди. Унинг рўпарасида энди ўспирин эмас, балки елкалари кенг, кишига ер остидан синчков тикилувчи, эркаксифат забардаст ёш йигит турарди. Тегина хотуннинг қувончли хитобларини эшитиб, аёллар бўлмаларидан Фақира биби ва Олиялар югуриб чиқишиди. Фақира биби анча озиб, қартайиб қолганди. Улар ҳам азбаройи суюнганларидан «оҳ-воҳ» қилишиб, сўраша кетишиди. Улар ҳам Темурдаги катта ўзгаришни дарров пайқашган эди. Фақира биби пинҳона кўз ёшларини артиб қўйди.

— Сени беқиёс баҳодир тусинда кўрмоқ бахтига мұяссар этгони учун Оллоҳга минг қатла шукур, Темур, — деди йигитнинг елкаларига қўл текказиб.

Ичкари ҳовлидан Тарагай Баҳодурнинг катта аёли оқсоқ Қадоқ хотун чиқиб келди. У бутун умр ўғил тугишини орзу қиласар, лекин фақат қиз кўрар эди. У хурсандлик билан ўтгай ўглини багрига босди, сўнгра Тегина хотунга яқинлашиб, уни ўглининг омон-эсон қайтгани билан қутлади. Отаси ва Берқут қўргончада йўқ эди. Улар савдо карвонини кузатиб кетишган, лекин яқин ўртада қайтишлари даркор эди.

Темур даставвал ўз дўстларини Қарши даштига овга таклиф этди. У бугуларни қувлашга шошилар, тогдаги довюрак ва эркин ҳаётидан кейин ўзининг нималарга эришганини намойиш қилиш иштиёқида ёнарди. Овга жуда кўп ёш баҳодирлар тўпланди. Улар Темурнинг қайтганидан чин дилларидан хурсанд, гаройиб ов бўлишини олдиндан сезициаётгандай эди. Мана, ов ҳам бошланди. Ҳайдовчилар Ҳаққул полвон бошчилигида илгарироқ даштта чиқиб кетишган ва бугулар бисёр жойни топишган эди. Энди улар буйруқ кутишаётганди.

Овга чиқишиларидан бир кун олдин Темур галати туш күрди. Қашқадарёнинг қамишзор чангальзорларидан бирида уни баҳайбат қора паҳмоқ ит кутиб турарди. Итнинг кўзлари одамникига ўхшар эди. Темур тушида хотирасиға зўр берди: «Бу кимнинг кўзлари эди-я?..» Ниҳоят эслади. Кеш ҳукмдори Ҳожи Барлоннинг юзбошиси Танорнинг кўзлари эди бу... Темур ўз тушларига доимо жиҳдий қарап эди. Кимдир (ёки нимадир) уни ўз ҳаётидага кечажак муҳим воқеалардан аввалдан хабардор қилиб турди, деб ўйларди у. Кимдир уни ана шу «муҳим» нарса билан юзма-юз келишига олдиндан тайёрларди. Масалан, Самарқандга сафари олдидан у албатта амир Қозагон билан учрашиш шарафига мұяссар бўлишини билар эди. Ўшанда пешонасида ёрқин юлдуз чарақлааб турган оқ тия тушига кирганди. Тия у билан инсон овозида гаплашган эди. Темур кароматли тушлар кўра бошлаган болалик кезлариданоқ уларнинг таъбирларини тушуниб олган ва деярли ҳеч қачон янглишмас эди.

Сўнгги тушининг таъбири ҳақида ўйларкан, у кимдир ўзини хавфдан огоҳ этаётгани, эҳтиёт бўлиши зарурлигини англади. Демак, овда уни йиртқич ҳайвонлар эмас, балки муйян хавф таъқиб этажак. Юзбоши Танорнинг нигоҳи билан қаровчи қора паҳмоқ ит кези келганда унга ҳужум қилиши мумкин.

Юқоридан огоҳлантирилгани ҳақида Темур ҳеч кимга ҳеч нима демади, лекин овга янги қуролдош дўстлари Мубошир полвон ва Абдуллоҳ ботирни ўзи билан бирга олиб кетди.

Темур анчадан бери орзу қилиб юрган ов ўнгидан келди. Унда қарийб беш юз полвон, Кеш ва Яккабогнинг жами аъёнлари иштирок этди. Ов куттанидан ҳам зиёда бўлди. У бугуларнинг кетидан катта тезликда от чоптириб бораркан, уларнинг бирини қувиб етиб, пастта энгашганча орқа оғидан ушлаб эгарига орттанини кўрган баҳодирлар ҳайратдан қийқириб юборишиди. Бу амал кутилмаганда, цирк артистлари каби ажойиб тарзда, тез ва маҳорат билан ижро этилган эди. Бу манзарани кўрган аъёнларнинг завқ ва ҳасаддан кўзлари қинидан чиқиб кетаётганди. Темурнинг тогда чўпонлар билан бирга ўтган ҳаётини унга кўп нарсалар бергани кўриниб турарди.

Бугу овидан кейин овчилар тўдаси қамиш чангальзорларига қараб бурилди. У ёқда ҳайдовчилар икки

йўлбарснинг изини пайқашганди. Темур ўз отини анча сийрак ўсан ялангоч қамишзор сари ҳайдади. У ердан ҳайвонни пайқаш зич ўсан қалин чангалзордагига нисбатан осонроқ эди. Мубошир полвон билан Абдуллоҳ ботир бир қадам ҳам орқада қолмай, унга эргашиб келишарди. Темур бир сония қамишлар ортида кўздан гойиб бўлди. Худди шу онда унинг қуродошлари чангалзорга яшириниб олган қотмадан келган дароз кимса қаддини ростлаб, Темурнинг орқасини нишонга олганча камонини торта бошлиганини кўришиди. Абдуллоҳ ботир шу ондаёқ тогда бўрилар галаси овга чиққанидан огоҳлантириш лозим бўлган кезлардагидай бор овози билан:

— Ў-ў-ў-ў-ҳ-у-у-в-вв! — дея қичқириб юборди.

Даҳшатли қичқириқ еру осмонни тутди. Ҳуркиб кетган қушлар «пирр» этиб осмонга кўтарилишиди. Шу заҳоти ёнига ўтирилган Темур ўзини нишонга олган одамни кўрди. Отнинг қорни остига осилиб олиши учун яна бир дақиқа кифоя қилди. Ана шу ўта ўнгайсиз вазиятда, оёқлари билан отини қучоқлаганча калласи пастда осилиб туаркан, у рақибига найза отди. Дароз одам қўлларини ёзганча, қамишларни қийратиб, сувлоқ ерга қулади. Темур отини буриб, унинг тепасига келди. Пастда унга кечаси тушига кирган қора отнинг бақрайган кўзлари киприк қокмай тикилиб туарди. Унинг оёқлари остида юзбоши Танорнинг жасади ётарди. Темур бир тупуриб, ҳайдовчиларнинг овозлари келаётган тарафга от чоптириб кетди.

Эртасига у кечки овқатдан сўнг ўзи яхши кўрган кекса ёнгоқ тагида ўтирганида, Тегина хотун унга яқинлашиб ёнига ўтириди ва пича сукут сақлаб тургач, секин гап бошлади: «Ўғилгинам, сиз эмди етук баҳодирлардиниз. Шул ойда ҳаммамиз озурда кутмиш балогат ёшига ҳам етурсиз. Шул боис мен сизни туғилғонингиз ила боғлиқ баъзи воқеалардин огоҳ айламоқчимен. Мен сизга ҳомиладор бўлиб, сиз дунёга келмогингиз арафасинда Олия келиб, Ҳожи Барлос мени қорнимдаги ҳомилам ила бирла ўлдирмоқчи эркани ва анинг бул ёвуз ниятини юзбоши Танор амалга оширмоги кераклигини менга аён этмиш. Мен яширинмоққа мажбур бўлдим ва сиз қўргончада эрмас, ота уйиндан олисдаги танҳо кулбада дунёга келмишсиз. Ўшанды бизга қарши ёвузлик бош кўтарғонини сиз билиб қўймогингиз жоиз».

Онасининг гапларини хотиржам тинглаган Темур кечаги овда юз берган ҳодисани айтиб берди. «Ташвиш чекманг, эна, ўшал одам эмди ҳеч кимсани таъқиб этолмас. Мен ани маглуб этмишмен. Ул кеча мени ўша изингиздан тушган маҳалдагидай ёвуз ниятда қамишзорда пойлаб турғон эркан. У — эмди жонсиздур».

Тегина хотун хавотир ва ҳаяжон ичида тиз чўқди, гўё углини кимдир тортиб оладигандек, унинг оёқларини қучоқлашиб, йигламоқдан бери ҳолда гапириди:

— Вой, шўрим, ул сени ўлдирмоқ бўлибдур-да! Худога шукур, қўли қалталик қилибдур. Лаънати қотил дўзаҳда куйсин, иломийм!..

— Ҳа, эна. Мен умримда биринчи бор одам ўлдирмишмен. Локин ўшал зот мени ўлдирмоқчи бўлғонди. Ул башарий жазога гирифтор бўлмиш. Сен айтиб берғон ноҳу什 воқеа шул тарз ўз интиҳосини топмиш, деб ҳисоблармиз.

Темур шу заҳоти Ҳожи Барлос ва унинг амирона қабиҳ режалари ҳақида ўйга толди. Танорнинг ўлими билан ўз ҳаётига раҳна солаётган хавф ҳали барҳам топмади, дея хаёлидан кечирди у. Энди бу хавф ўз қиёфасини ўзгартиради, турли шаклларга киради. Лекин онаси бу ҳақда ҳеч нарса билмаслиги керак. Шу чоққача чеккан ташвишлари ҳам етиб ортади. Кейин у ачиниш ҳиссини тыйди. Гарчанд ўз ҳаётини сақлаш эвазига бўлса-да, Танорни ўлдиргани учун афсус чекди. Лекин унинг ўзи қурбон бўлолмас ва буни истамас эди.

Бир ҳафтадан сўнг қўргончага Тарагай Баҳодур қайтиб келди. Уни кузатиб борган ўн нафар навкар ҳам қайтишди. Йигирма от ва саккиз туяга оғир юклар ортилган эди. Тарагай узум иишиши билан Темурнинг балогат ёшига етгани ва унга баҳодир сифатида қўргонча хўжалигини бошқариш топширилиши боис катта тўй-томоша ўтказилажагини тантанали равишда эълон қилди.

Темур бу дақиқаларни анчадан бери кутарди. Мана, ўша кун ҳам етиб келди. Отаси Темурни жомеъ масжидига бошлаб бориб, имоми ҳатиб фотиҳасини олгач, жума намозига тўпланган ҳалойиққа қаратса эълон қилди:

— Камина, амир Тарагай амир Барғилой угли, фарзандим Темур йигит киши қилич ва ер-сув ҳамда мол-мулкка эга бўладургон балогат ёшига еттонини

тантанали суратда маълум қилурмен. Ҳаммага шу нарса аён бўлгайким, мен, амир Тарагай амир Баргилой ўғли, Парвардигор амри ила амирлик ҳарбий унвонини ўглим Темурга тақдим этурмен. Чингизхон ясоларига биноан ул Темурга мерос тарзида ўтур. Шул дақиқалардин эътиборан ўз мол-мулкимни ҳам зурриёдимнинг ишончли қўлларига топшиурман, тоқи ул фаришта Азроил жонимни танамдин ажратиб оладигон кунга қадар мени боқиб-қоқа олсун.

Тарагай ҳаяжон ила йўғрилган бу таъсири гапларидан кейин масжиդ имоми Қуръондан бир неча оят ўқиди-да, сўнgra товушини кўтариб, қироат билан гаппирди: «Олампаноҳ ва жами инсонларнинг меҳрибони Оллоҳи таоло қудрати ва қаромати боис навқирон Темур кўп гаройиб хислат ва фазилатлар соҳиби бўлиб етилмиш. Жами аҳли жамоага шуни маълум қилурменки, амир Тарагай баҳодурнинг ўғли амир Темур чиндан-да ажойиб инсон, илойим, ул зотнинг ишларига ҳамиша Парвардигор ўзи ёр бўлгай!»

Шундан кейин Тарагайнинг қўргончасида Барлослар қабиласининг баҳодирлари ва Кеш ҳамда Яккабогнинг таниқли фуқаролари учун тантанали базмуюштирилди. Байрамга Қаршидан Ҳожи Олим ўғли Абдулла Мерган билан бирга етиб келди. Тантанали базмда Мовароуннаҳр ҳукмдори Қозагоннинг невараси Ҳусайн иштирок этаётгани улкан ва ёқимли тасодиф эди. Амир Тарагай тўйга Қозагонни маҳсус бориб айтганди. Лекин Қозагон таклифи учун миннатдорлик билдириб, Кешга ўз вакили сифатида амир Ҳусайнни жўнатган эди. Темур дўстининг ташрифидан беҳад хурсанд эди. Ёш баҳодирлар бир неча кун бирга бўлишди.

Ҳамма йигилганлар улкан базми-жамшид тантанаси моҳиятини айни ҳис қила бошлаган маҳалда Тарагай Баҳодур ўглига бир неча муҳим насиҳатини айтишни лозим топди. У ўртага чиқди-да, тўхтаб, чуқур нафас олди. Қават-қават кўрпачаларга ўтқазилган фахрли меҳмонлари бўлмиш Ҳожи Барлос, Чоқу Барлос, амир Ҳусайн, ҳарбий кийим-бошдаги дубулгали Яккабог ҳокими Норин ва бошқаларни бирма-бир нигоҳи остидан ўтказди. Кейин гап бошлади:

— Барлослар қабиласи баҳодирлари сафига кирмиш Амир Темур, эмди сенга берадигон панд-насиҳатларимга қулоқ сол. Биринчиси: Ўз аждодларингни иззат-икром айла ва унутма. Ёдингда бўлгай: сен Темур

Тарагай ўгли, Тарагай эрса Баргилой ўгли, Баргилой эрса, Илингиз ўгли, Илингиз — Баҳодур ўгли, Баҳодур — Аңжол нүён ўгли, Аңжол нүён — Суюнчи ўгли, Суюнчи — Ирдамжи барлос ўгли, Ирдамжи Барлос-Қорачур Нүён ўгли. Қорачур нүён эрса Чингизхон уругидиндур.

Шу ерга келганды Тарагай Баҳодур бир лаңза сукут сақлаб, ҳаяжон ичидә меҳмонларни қузатди. Йиғилганлар унинг гапларини тасдиқлаб, савлат билан бош иргашарди.

— Улуғ аждодларимиздин Қорачур нүён ўз ҳукми остиндаги одамлар ила бирла дунё хусусинде мулоҳаза юритаркан, биринчи бўлиб Оллоҳни англаб етмиш. Анинг ўйлари исломнинг ҳақиқий эканлигига эътиқод уйғотмиш. Қорачур нүён Оллоҳни шаҳаншоҳ деб, анинг ҳабибини вазир деб тан олмиш. Сўнгра ул «ўнг ўйл»нинг тўрт халифасини ҳам ҳақиқат деб топмиш.

Иккинчи насиҳатим. Сенга, Темур, доимо ота-бо боларингдин намуна олиб, шариат қонунлари асосинда иш юритишингни васият қилурмен. Оллоҳ ҳабиби авлодларининг ҳурматини жойига қўйиб, иззат-икром айла. Тасарруфингдаги ҳалқларга меҳрибон ва шафкатли бўлгил.

Учинчи насиҳатим. Биз баримиз Парвардигорнинг қули эканлигимиз ёдингда бўлгай. Кўм-кўк осмону фалак, дунё ва андаги борлиқ мавжудотлар Анинг ҳаётбахш қўллари ила бунёд этилмиш. Шул боис Худо берган ва беражак жами нарсаларга шукур қил. Сенга меҳрибонлиги учун Андин ҳамиша миннатдор бўл. Оллоҳ номи доимо дилингда ва тилингда бўлгай. Анинг танҳолигини истифода айла, Анинг кўрсатмаларига амал қил ва таъқиқланган ишлардин ўзингни тий.

Туртинчи насиҳатим. Ург-аймоқчилик ришталари ни узмай, ҳеч кимсага ёвузлик айлама. Сенга вижданан хизмат қилгонларни саҳоват кўрсатиб рагбатлантири. Ўткинчи эҳтиросларга берилма. Ҳар бир одамга меҳрибон ва эътиборли бўл.

Отасининг насиҳатларини диққат билан эшигтан Темур ўрнидан туриб, гавдасини пастга эгганча таъзим бажо келтириди.

1352 йилнинг баҳорида Тарагай Баҳодур Темурни Қаршига, Шайх Сайд Амир Кулол ҳузурига зиёратга олиб борди. Янги туғилган гўдакка исм қўйиш маросимида Кулолнинг: «Балоғат ёшлига етганда, ани ҳузу-

римга яна бир олиб кел», — деган илтимоси Тарагайнинг ёдида эди. Қаршида ота-үтил Ҳожи Олимнинг уйида тұхташды. Уй соқиблари Темурни балогат ёши ва амирлик унвони ила табриклай кетишиди. Бир оз ҳордиқ чиқарип, Шайх Сайд Амир Кулол сог-саломат эканлигидан хабар топишгач, Тарагай Баҳодур билан Темур анинг ҳузурига отланишиди. Улар авлиёнинг ҳужрасига етиб келишганды, у ерда жуда күп одам тұпланған, ҳамма намоз үқиши билан баңд эди. Отабола намоз тутагандан кейингина Шайхнинг қабулиға интилишиди.

Сайд Амир Кулол Тарагай Баҳодурни дарров таниди ва зодагонларга хос әктиром күрсатиб, ҳол-ақвол сүради. Шонли Кеш шаҳри мусулмонлари турмуши билан қизиқди. Шундан кейингина эътиборини өнидаги үглиға қаратди. Шу заҳоти юзида үзгариш юз берип, кафтларини бир-бирига ишқаларкан, худди Қуръон үқиёттандай қироат билан гапга тушди.

— Бугун бизга Оллоҳнинг марҳамати ила башорат тұхфа этилмиш. Бугун биз қаршымызда Парвардигор құдрати ила нафақат бегуноқлик тимсоли, балки минглаб одамларга раҳнамолик қақкашонини забт этажак зотни күриб турибмиз. Анга Оллоҳи таоло ва инсонлар үртасинда воситачилик қылмоқ насиб этимий, иллю, ул — Соҳибқирондур!

Шунда ҳужрада ва унга кираверищда ҳозир бұлған ҳамма одамлар дарров үсмир йигиттә үз эътиборларини қаратишиди, йигит эса итоаткорлик билан интиқ бўлиб авлиёга қулоқ тутарди. Темур сафарбоп одми кўйлак-иштон қийган, шунинг учунми, етти иқдимга донги кеттан Шайхнинг бу оддий үспиринга шундай ҳурмат-әктиром ила мурожаат қилгани ҳаммани ҳайратта солған эди. Шайх йигилғанларни баттар ҳайратта солиб, яна ўша руҳда гапида давом этди. У етти дона нонни қўлиға олиб, уларнинг устига бир неча бўлак ҳолва қўйди-да, аллақандай сирли бир оҳангда:

— Соҳибқирон! — деди. — Мана бул еттика нонни олиб тановул қил ва сен Ер юзининг етти қисмининг соҳиби бўлурсен. Яъни сен бутун дунёга ҳукмдорлик тожини кияжаксен! Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!..

У сўзларини якунлаб, Парвардигор шаънига ҳамду санолар үқиди.

— Оллоҳу акбар! — дея овмин қилишиди Темур ва бошқалар.

Шундан кейин Саид Амир Кулол бир сиқим бугдой ва майиз олиб, тарагай Баҳодурга узатаркан:

— Худо сенга шундай ўглон бергони ила қутлайдурмен, — деди. — Эмди бугдой ила майизни бирма-бир санаб чиқ. Кейин сенга бу тимсолнинг илоҳий маъносини уқдириб берурмен.

Амир Тарагай бугдой ва майизни шу заҳоти са-нашга кириши.

— Бугдой доналари уч юз етмишта эркан, — деди у Шайхга савол назари билан тикилиб.

— Оллоҳнинг марҳамати ила сенинг баҳтиёр авлодларинг сони шунчага етур. Майизни сана.

— Майиз етмиш дона эркан.

— Магар Темур шариатга, Оллоҳнинг ҳабибига қатъий изн қилса, олий руҳлар иродасига зид иш тутмаса, аниг етмиш авлоди ҳукмдор бўлиб етишур.

Унинг бу гапларидан ҳужрадагиларнинг ҳаммаси яна лол қолиши. Темурнинг ўзигина совуққон ва хотиржам кўринар эди. У ҳамон бошини эгганча Муҳаммад пайгамбар шажарасидан бўлмиш бу авлиё зотта мутелик билан тикиларди. Бинобарин, шу кечада Темур тушида кекса уккини кўрган, у Қуръонни очганча йигитта бу гапларнинг бари хусусида аён берган эди. Суҳбат интиҳосида Саид Амир Кулол унинг кўйлагига қўл теккизиб, тилсимотларга тўла ушбу сўзларни айтди:

— Қадим-қадим замонда Мутамир деган подшоҳ ўтмиш ва аниг ҳар куни Қуръон ўқийдургон ҳамда душанба ва ҳар чоршанба кунлари ўзи суйган пайгамбарнинг қабрига — ул нурга тўлсун! — бош уриб таъзим қиладургон одати бор эрди. Кунларнинг бирида ул зот муқаддас қабр тепасинда дуо ўқиб, қайноқ кўз ёшларини оқизмиш. Ўшанда қиши маҳали эрди. Ойина исмли бир кимса эрса — араблар урутидин — ўшал узун ва қоронгу тун қўйнинда кечаси ила бақириб: «Бу қандайин кечаки, аниг тонги отмас ва муаззин аzon айтиб, одамларни саҳарги намозга чорламас. Мутамир қандайин шоҳки, эътиқод учун курашмоқ ўрнига нуқул хўрсиниб, кўз ёши қилур?» — дея фифон чекар эрди. Бул айни ўшал, Иблис Язир имом Ҳусайнни ўлдиргон кезлар эрди. Ойинанинг қошида Ҳизр пайдо бўлиб: «Соҳибқирон таваллуд топмагунча шундоқ бўлаверур», — демиш. Орадин бир неча фурсат ўтгач, Ойина сукутга толиб, аниг шами атрофида гирдикапалак бўлаётган парвона пинҳона

қўним топмиш, муаззин эрса, минорадин эрталабки намозга чорлаб, аzon айтмиш. Айни шул дақиқаларда Кешда Соҳибқирон дунёга келмис. Шундин сўнг Ҳизр Ойинага: «Соҳибқирон Парвардигорнинг жами тўқсон тўққизта исмини билиб олгонидин сўнг мўъжиза юз берур», — демиш.

Шу ерда Шайх ҳикоясини тўхтатиб, Темурга тикилди.

— Оллоҳнинг тўқсон тўққизта исми-шарифининг сирини сенга очмоғим боисидин Ҳизр менга ваколат бермиш, Темур. Ани билгони яна ҳузуримга ташриф буюргонингда, башорат вожиб бўлгай.

САККИЗИНЧИ БОБ

ОЛЛОҲНИНГ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗТА ИСМИ

Ташвиш ва хавотирларга тўлиқ яна икки йил ўтди. Бу давр ичида Темур отаси билан бирга бир неча бор савдо-сотиқ карвонларини кузатиб, олис юртларга сафар қилиб қайтди, узоқ тоглик жойлардаги подаларидан кўп марта хабар олди, қўргонча атрофидағи ерсувларини тартибга келтирди, янги боғлар, узумзорлар барпо этди. Бу ишларнинг бари билан тинимсиз шугулланаркан, Темур бир меъёрдаги оддий турмуш либослари ўзига торлик қилаёттанини ҳис этарди. Уни доимо аллақандай мавҳум, ўрганилмаган ҳаёт ўзига чорлар эди. Унинг руҳи кўр-кўrona эмас, лекин жиiddий мантиқ ва ҳисоб-китоб натижаси ўлароқ башоратлар асосига қурилган янгича таассуротлар, ўзгаришларга интиларди.

Кунларнинг бирида, Темур Қуръон ўқиётган маҳалида унинг ҳузурида ипаксимон узун сочли бир мўйсафид пайдо бўлди. У ногаённий ва ҳеч қандай товуш бермай ташриф буюрганди. Темур унга синчиклаброқ тикилди. Бу «Гули сурҳ» байрами ўтказилган пайтда унга лолазорда учраган ўша оқсоқол эди. У Темурга энди балогат ёшига етгани ва шу боис Оллоҳ йўлига катта худойи қилдириши лозимлигини маълум қилди.

Мўйсафид шундай деб, кўздан гойиб бўлди. Темур дарров отаси билан маслаҳатлашди. Улар башорат вожиб бўлганига ишонч ҳосил қилиб, энди Темур Қаршига, яна Шайх Саид Амир Қуол ҳузурига бориши керак, деган холосага келишди. Шундай қилишди

ҳам. Бу гал у Қаршига Тарагай Баҳодурсиз, Мубошир полвон ва Абдуллоҳ ботир билан бирга борди. Темур бобоси Ҳожи Олимнинг уйига кириб ўтирмади, тўғри Шайхнинг ҳузурига отланди. Унинг хонадони зиёратчиларга тўла экан. Темур жимгина унинг орқасидаги бўш жойга ўтириб, Шайхнинг ваъзини тинглай бошлилади. Бироқ Сайд Амир Кулол Темурни дарров пайқаб, оддинроққа ўтишини илтимос қилди. Унинг рўпарасида миқтидан келган, бодомқовоқ, арслоннигоҳ, алпқомат ўсмири йигит тиз чўкканди. Мўйсафид Тарагайнинг ўғлини дарров таниди.

Маърузасини тугатгач, Шайх зиёратчиларга жавоб берди, лекин бир ишора билан Темурни тўхтатди. Таҳорати бор-йўқлигини сўради. Ижобий жавоб олгач, вазмин гап бошлилади:

— Соҳибқирон, Оллоҳ элчиси Ҳизр буванинг амрини бажо келтирмоқ фурсати етмиш. Қулоқ сол! Ҳозир сенга Парвардигорнинг тўқсон тўққизта исмишарифини аён қилурмен. Булар анинг фаолиятининг тўқсон тўққизта фазилатидур. Магар ер юзиңда ўсадигон жами дарахтлар қаламға, жами уммонлар — сиёҳга. Одам Атонинг барча авлодлари эрса мирзоларга айланиб, юз минг йил ва яна юз минг йил мобайнида Оллоҳнинг жами фазилатларини батафсилиншо этсалар, алар ёзмиш битик уммон оддинда томчи, тогнинг қаршисинда қум заррачаси ҳам бўломлас. Сен, илоҳий башоратда белгилангонидек, Парвардигор ва одамлар ўртасинда воситачи бўлмогинг учун Анинг жами сифатларини албатта билмогинг лозим. Эмди бўлса, эшит, ўглим! Анинг биринчи исми Ар-Раҳмон, бу — раҳмдил дегани. Иккинчиси — Ар-Раҳим ёки меҳрибон. Учинчиси Ал-Малик — подшо маъносида. Кейинги исмлари — Ал-Қуддус — авлиялар авлиёси, Ас-Салом — қутқарувчи (халоскор), Ал-Мўмин — пуштипаноҳ, Ал-Муҳмин — пособон (муҳофаза қилувчи), Ар-Азиз — буюк, Ал-Жаббор — ҳамма нарсани остин-устин қилгувчи, Ал-Мутакаббир — юксалувчи, Ал-Бари — жами борлиқ шаклини яратувчи, Ал-Холиқ — бутун борлиқ ижодкори, Ал-Мусаввир — жами борлиқ сифатларини бунёд этгувчи, Ал-Гоғир — кечиримли, Ар-Қаҳҳор — ҳамма нарсада голиб, Ал-Ваҳоб — сахий, Ар-Раззоқ — жами борлиқнинг кундалик озуқаси ташвишини чекуввчи, Ал-Фаттоҳ — жаннат эшикларини очгувчи, Ал-Олим — ҳамма нарсани билгувчи, Ал-Қобиз — олгувчи, Ал-Босит — ҳаммани

тақдирловчи,¹ Ал-Ҳафиз — паноҳида сақловчи, Ал-Рағи — юксалтирувчи, Ал-Муиз — улугловчи, Ас-Сами — ҳамма нарсани эшитгувчи, Ал-Басир — ҳамма нарсани күриб тургувчи, Ал-Ҳаккам — қонунлар ижодкори, Ал-Одил — адолатли, Ал-Латиф — кечиримли ва шифо багишлагувчи, Ал-Хабир — ҳақиқатни билгувчи, Ал-Ҳалим — нозиктаъб, Ал-АЗим — қудратли,¹ Ал-Гафур — саҳоватли, Аш-Шукур — раҳим-шафқатли, Ал-Али — ҳукмдорлик ва унвонлар бўйича энг буюк/зот, Ал-Кабир — улугвор, Ал-Ҳафиз — ҳаммани паноҳида асрорчи, Ал-Муқит — ҳаммага куч-қувват ато этгувчи, Ал-Ҳосиб — инсонлар ижодиётини бошқаргувчи, Ал-Жалил — шон-шарафга буркангон, Ал-Карим — ҳамма учун раҳмдил, Ар-Раҳиб — ҳаммани ўз ҳифзида асрорчи, Ал-Мужиб — илтижоларни бажо келтирувчи,¹ Ал-Воси — меҳрли ва мурувватли, Ал-Ҳаким — одил қозилик устидин назорат қилгувчи, Ал-Вадид — эзгу ишларни севгувчи, Ал-Мажид — эзгу ишлари ила машҳур, Ал-Боис — ўликларни тирилтиргувчи, Аш-Шоҳид — ҳамма нарсани кўргувчи ва эшитгувчи, Ал-Ҳақ мангум яшовчи, Ал-Вакил — одамларнинг қорни тўқлиги юзасидан қайгурувчи, Ал-Қави — куч-кудрат соҳиби, Ал-Матин — йўқ бўлмайдургон, мағлубият билмайдургон зот,¹ Ал-Вали — эътиқодли инсонларга ёрдам бергувчи, Ал-Ҳамид — шон-шараф эгаси, Ал-Муҳси — дунёдаги жами нарсалар бунёдкори, Ал-Мубдин — йўқдан бор қилгувчи, Ал-Муэд — одамларнинг жонини олгувчи ва тирилтиргувчи, Ал-Муҳайё — жами тирик жонзотларга ҳаёт ато этгувчи, Ал-Мумит — қирон келтиргувчи, Ал-Ҳайя — мангум тирик ва интиҳоси йўқ, Ал-Қайюм — одамлар ҳақинда мангум ташвиш чекувчи, Ал-Важид — ҳамма нарсага тўла-тўқис эга, Ал-Масжид — шон-шарафли, Ал-Воҳид — ягона ва иқтибоси йўқ, Ал-Аҳад — энг муқаммал ва ҳамманинг ҳожатбардори, Ас-Самад — на овқат, на сув ва на уйқуни билгувчи, Ал-Қодир — қудратли, Ал-Муқаддир — чексиз куч-қувват соҳиби, Ал-Муқаддим — тириклик ва жонсизлик учун навбат белгиловчи, Ал-Муаххир — мангум кўтариб турувчи, Ал-Аввал — доимо мавжуд ва ҳаётда ибтидоси йўқ, Ал-Ахир — ҳамманинг ортидан боргувчи ва интиҳоси йўқ, Ас-Зоҳир — ҳаммадин афзал, Ал-Батун — ўз улугворлиги боис Коинот нигоҳидин яширингувчи, Ал-Вали — бунёд этилган жами борлиқнинг ишларини бошқаргувчи, Ал-Мутаала — оловсиғат ва ҳаммаёқни қамраб

олгувчи, Ал-Барр — бунёд этилган борлиққа зарур нарсаларни бергувчи, Ан-Навобб — тавба-тазарруни қабул этгувчи ва тавба-тазарру қылғонларни улугловчи, Ал-Мустақим — ўз иродасига бўйсунмағонларни шафқатсиз таъқиб этгувчи, Ал-Афувв — одамларнинг гуноҳларига кўнгилчанлик или қаровчи, Ар-Рауф — раҳим-шафқат улашувчи, Ал-Малик Ул-Мулк — ҳукмдор ва подшоҳ, Зул-Жалол-Икром — буюклик ва шоншарафнинг олий даражасига эришган зот, Ал-Муқант — адолатсизлик қилмовчи, Ал-Жоми — қиёмат куни одамларни ҳисоб-китоб учун тўпловчи, Ал-Гани — ҳамма нарсага эга ва ҳеч кимга мұхтож эрмас зот, Ал-Мугни — одамларга ҳамма нарсани бергувчи, Ал-Мани — ҳамма нарсага тўсиқ бўлгувчи, Аз-Зур — ўз қулларига қаҳр-газаб или ташланувчи, Ал-Нафи — ҳамма масалаларни ҳал қилгувчи, Ан-Нур — ерга ва осмонларга нур улашгувчи, Ал-Ходи — йўналтиргувчи, Ал-Бади — ҳамма нарсани ўз хоҳишига кўра бунёд эттувчи, Ал-Боқи — боқий, Ал-Ворис — йўқ қилгувчи ва ҳамма нарсани дастлабки ҳолатига қайтаргувчи, Ар-Рашид — одамларни тўғри ишга ўргатувчи.

Шу ерда авлиё ота сукутга толиб, Темурга синчков тикилди, чукур нафас олиб, яна давом этди:

— Ниҳоят, Темур, сенга Оллоҳнинг сўнгги, тўқсон тўққизинчи исмини аён қилурмен. Бу — Ас-Сабур. Ул — эътиқодсизлар ва ўз иродасига бўйсунмовчиларни таъқиб этмоққа қодир бўла туриб, сабр қилур. Бул тўқсон тўққизта исмга Оллоҳ фаолиятининг энг олий мазмуни жо қилингон. Анинг исмлари орасинда катта ёки кичиклари йўқдур. Алар бари бир хил мавқега эга. Аларни талаффуз қилаётган одамнинг покдомонлигигина бул исмларга буюклик баҳш этур. Сендин илтимос, о, Соҳибқирон, Оллоҳнинг сен эмди ёдингда қолган исмларини номма-ном санаб чиқ. Сенинг нечогли иқтидорга эгалигингни билмоқ истармен.

— Бисмиллаҳир раҳмонир роҳийм! — деб гап бошлиди Темур Шайх Амир Саид Кулолга тақлид қилиб, фикрларини бир жойга жамлаш учун кўзларини юмаркан. — Ар-Раҳмон, Ар-Раҳим, Ал-Малик, — дея у кўтариинки руҳда Оллоҳнинг бирорта исмини ҳам қолдирмай, адашмай санаб чиқди. Сўнггисини айтиш олдидан у ҳам пича сукутда қолиб, тўқсон тўққизинчи исмни баланд овозда талаффуз қилди: — Ас-Сабур!

Азбаройи хурсанд бўлганидан Шайхнинг чеҳраси ёришиб кетди: «Сен чинакам Соҳибқиронсен! Пар-

вардигор шунча фазилат ато этгон йигитни мен умримда илк бор кўриб турибмен. Парвардигоримиз ҳабиби — анга Оллоҳ ёр бўлгай! — бу хусусда шундай демишлар: «Ҳар бир эр кишига ул нимага қатъян интилса, шуни берилур». Аввал ҳам айтиб уттонимдай, сен бутун дунёни қўлга киритурсен. Локин бунинг учун сен Оллоҳни юрагингта жо қилмогинг, қалбингдин эрса, ройишликка жой бермогинг лозим. Эмди сен бир неча йил умрингни ҳаёт сир-синоатларини ўрганмоққа багишламогинг жоиз. Бунинг учун мен сени Хурсонга йўллармен ва сенинг тарбиянгни энг маърифатли Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободийга топширурмен. Магар мусулмон одамнинг Шайхи бўлмаса, анга Иблис шайхлик қилур. Шайх Тайободий сени илоҳий мўъжизалар дунёсиға олиб кирадур. Ул сенга йўлбошли бўладур. Шуни билгилки, Соҳибқирон, азиз ўглим, ҳақиқий Соҳибқироннинг ҳузурига Макка ўзи келур, Кааба анинг атрофида айланур. Сенга Худо ёр бўлгай!

Шундай оқ фотиҳа ила Сайд Амир Кулол Темурга ижозат берди.

Шундан кейингина Темур бобосининг уйига ташриф буюриб, Сайд Амир Кулол ўзини шариат қонунларини янада чуқурроқ ўрганиш учун Шайх Тайободий ҳузурига жўнатаётганини маълум қилди. Буни эшитган Ҳожи Олим суюниб кетди.

— Худога шукур, ҳазратнинг сенга назари тушмиш. Зайниддин бобо Мовароуннаҳдаги энг машҳур шайхлардин. Ул зот буюк пирларимиз Юсуф Ҳамадоний ва Аҳмад Яссавий ҳазратларининг — қабрлари нурга тўлгай! — издошидур. Шайх мунтазам суратда фаришталар ила мулоқотда бўлур, девлар ва парилар анинг ҳукмига бўйсунур. Магар сен анга муридлик шарафига мұяссар бўла олсанг, ҳаётингда бурилиш юз берур, — деди Ҳожи Олим севинчини яширолмай. Унинг ҳаяжонга тушгани кўриниб турарди.

— Мендек амирнинг қашшоқ дарвешлар даврасига қўшилмогим қандоқ бўлуркин? — деб сўради Темур.

— Оддий ҳукмдор бўлмоққа сен ҳамиша улгуарсан, бул тақдир тақозоси. Буюк шоҳлик таҳтини эрса, қашшоқлик йўлини босиб ўтганингдин сўнгтина эгаллайдурсен. Коинот қонуни шундоқ. Парвардигор ўз қулини севса, қашшоқ турмуш тарзи анга ҳеч қандай тарар етказолмас.

Ҳожи Олимнинг гаплари Темурга маъқул тушгандай бўлди. У бобосининг ҳузурида ортиқ ўтирамайди. Ўглиниңг Саид Амир Кулол томонидан маълум вақт машҳур Шайх хизматига юборилажагини эшитган амир Тарагай Ҳожи Олимнинг фикрини қўллаб-қувватлади: «Парвардигор йўлига элтувчи тариқатларни билишга эришган одам илгари ўзига қоронги бўлган гаройиб фазилатларни қўлга киритади».

Бу гапдан кейин Темур Хурсонга сафарини кечикириб ўтирамади. Олис йўлга у ўзига ҳамроҳ қилиб Мубошир полvon билан Абдуллоҳ ботирни танлади. Улар ўз хўжалари то илоҳиёт илмини ўзлаштириб, Худо йўлидаги комиллик погоналарини босиб ўтмагунча унга соядек эргашиб юришга розилик беришди. 622 йили(ҳижрий кунлари) Муҳаммад пайғамбар Макқадан Мадинага кўчиб ўтга, ислом дини бўйича ҳижрий йил ҳисоби бошланди. Парвардигор ўз пайғамбари Муҳаммад саллolloҳу алайҳи ва саллам орқали одамларга бутун мусулмонларнинг муқаддас китобига айланган мўътабар таълимоти — Қуръони Каримни туҳфа этди. Темур таваллуд топган даврга келиб ислом етти аср мобайнида нафақат Муҳаммаднинг ватани — Арабистон ярим оролида, балки Африқонинг шимоли, Яқин ва Узоқ Шарқда, Ўрта Осиё ва Оврупонинг айрим мамлакатларида қанот ёзиб улгурган эди.

Темур тугилишига замин ҳозирлаган сўнгти икки аср мобайнида ислом мавқеи ва обрў-эътибори ошувига Мовароуннаҳр мусулмонлари салмоқли ҳисса қўшишганди. Ислом маркази қонли диний тўқнашувлар бўлаётган Арабистондан Ўрта Осиёга кўчганди. Ўзининг бутун умрини ислом хизматига багишлаган Имом Исмоил ал-Бухорий Бухорода тугилган, лекин серҳаракат ҳаётининг кўп қисмини Макка ва Мадинада ўтказган, ислом Шарқининг қариyb жами мамлакатларини зиёрат қилиб чиқсанди. У қаерда бўлмасин, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаётидан ҳикоялар, лавҳалар ва унинг ҳикматли сўзларидан иборат ҳадислар йигар эди. У пайғамбарамизнинг ҳикматларидан иборат «Ас-Саҳиҳ» номли кўп жилдли китобларнинг тўпловчиси, бу китоблар ислом таълимотининг Қуръондан кейин иккинчи ўринда турувчи асоси ҳисобланади. Ислом илми қаломини ўз ишлари билан бойитган Ат-Термизий бутун умр Парвардигор мўъжизаларини ўрганиш йўлидан борди. Хоразмлик авлиё Нажмиддин Кубро Ҳудо йўлида кўп каромат-

лар кўрсатди. Бухоро шаҳрини исломнинг Шарқдаги минораси деб атай бошлашди. Бухоронинг бу мўътабар номини авлиё пирлардан Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдухолиқ Гиждувоний, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд янада абадийлаштирилар. Эндиликда Зайниддин Абу Бакр Тайободий бу заминнинг энг буюк пири ҳисобланар, илло, навқирон Темур Шайх Сайд Амир Куллонинг фатвоси ила айни шу зот ҳузурига таҳсил олишга юборилганди. Бошининг энса тарафида отининг залворли одимларига монанд силкиниб бораётган кокиллари кўп ўтмай тақир қилиб қирилар ва Темур дарвешлар сафига қўшилиши керак эди. Бу фикрдан Темур дам қулгуси қистар, дам даҳшатта тушар эди. Неча бор у отининг жиловини орқага буришга уриниб кўрди, лекин охир-оқибат ҳар бир инсоннинг тақдирини белгиловчи Парвардигор иродаси ҳар гал тантана қиласи эди. Шу тариқа Темур ўз тақдирининг истиқболига қараб борар, шафқатсиз ўйлар уни ўз исканжасига олган, уйқу ва ҳаловатини ўтирглан эди.

Термизга етгач, у авлиё Ат-Термизий хокини зиёрат қилди, Балҳда эса, Шоҳид Балхий ҳазратларининг қабри устида бош эгди. Бу ишлари билан Темур Оллоҳ хизмати йўлига кирганини ўзига ўзи исботламоқчидай эди. Балҳда у куттганидан кўпроқ тўхталиб қолди. Бу шаҳарга икки йилдан бери амир Ҳусайн ҳукмдорлик қилаётган эди. Ўн саккизга тўлгач, уни амир Қозагон шу заминга жўнаттган эди. Темур дўсти билан юз кўришиб ўтмоқчи бўлган, лекин унинг тўйи устидан чиқиши мумкинлигини сира кутмаганди. Амир Қозагон бу қўҳна, аммо бир мунча расмиятпаст шаҳар атъёнлари олдида Ҳусайннинг обрў-эътиборини ошириш мақсадида уни марҳум Қозонхоннинг қизига уйлантираёттанди. Уни Сароймулхоним деб аташарди. Ўша вақтга келиб қизнинг эндиғина 14 ёшга тўлгани ҳеч қандай аҳамиятта эга эмас, Қозагон келиннинг ота-онасини тўйни тезроқ ўтказишга шошилтирган ва улар амирнинг юзидан ўтишолмаганди.

Дўстининг тақдиррида бурилиш юз берганини Темур қалъа дарвозасидан кириши биланоқ пайқади. Соқчининг сурогига жавобан у: «Амир Ҳусайн ҳузурига келаётирмен!» — деб жавоб берди.

— Булар киравериписин, тўйга келишаётир, — деди иккинчи соқчи. — Лекин нечук тўёналарингиз кўринмас?

— Келин қаёқдан? — саволга савол билан жавоб берди Темур қизиқсиниб.

— Амиримиз Ҳусайнга олийнасаб Қозонхоннинг қизи Сароймулхоним — Худо анга узоқ умр бергай — келин бўлиб тушаётир, — деди соқчи дарвозаларни очаркан.

Амир Ҳусайн Чингизхон босқинидан кейин қайта қурилган ҳашаматли саройда яшар эди. Темурни кўрган Ҳусайннинг кўнгли бўшашиб кетди. Ҳудди туғишгандай қучоқлаб олди. Анчагина бағридан чиқармади.

— Сен ўлжасининг ортидан қувган бургут янглиг таклиф айлагани улгурмасимдан етиб келибсен. Чопарим ҳали Кешга элтадигон йўлнинг ярмини ҳам босиб ўтмагондир-ов...

— Халқда, онасига қараб қизини ол, деган нақл бор. Менинг дўстим бўлса, отасига қараб қизини олибдур, — ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарди Темур.

— Хон қизи чинорга ўхшаюр. Андин улугроқ дарахтни бутун Турондин ҳам излаб тополмассен, — деди Ҳусайн.

Темурнинг Хуросонга отланганининг асил сабабини билган Ҳусайн кўп ажабланди. «О, дўстим, анда уйимга Парвардигоримизнинг содиқ хизматкори ташриф буюрибдур-да! — дея хитоб қилди у. — Фикри ожизимча, сен баҳодирлик либосини муфтий ёки Мовароуннаҳр Шайхулисломи салласига алмаштиromoқ зикридасен, чоги?»

— Пайгамбаримиз айтмишларким: «Оллоҳ қанча мева яраттон ўлса, шунча уруглик бунёд этмиш ва буларнинг барини дарахтларга жойламиш. Мевани узмоқдин аввал анинг мазасини билмоқ даркор». Шу боис мен Шайх Тайободий ҳузурига ана шул билимлар ортидан кетаётирмен. Шундин сўнгтина мевани мазасига қараб танлаб олурмен.

— Эҳтимол, дарахтнинг ўзини буткул қўлга киритмоқ друустроқдур? — ярим ҳазил, ярим чин оҳангда сўради Ҳусайн.

— Шундоқ қилмоқ ҳам мумкин. Локин мен қиздирмасдин чўянни босмасмен.

— Чўяннинг, майли, ўз тобогида қизийверсун, биз эрса, хосхонага кетдик. Сени қайлигимга таништирурмен.

Ҳусайн Темурни саройнинг аёллар ящайдиган бўлмаларига бошлиди. Қачонлардир Чигатой улусининг

қудратли ҳукмдори бўлган Қозонхоннинг кенжা қизи Сароймулхоним катта бўлмага кириб келганида, унда қайлиги билан ўткир нигоҳи нотаниш бир йигит ўти-рар эди. Келин ўрта буй, оқ юзли, зич ўсган соchlari кўмиридай қоп-қора, бодомқовоқ, қийғоч кўзли, мўъжаз бурни пучуқроқ бир қиз эди. Уни гўзал дейиш муболага бўлар, лекин ундаги латофат ва назокатни тан олмаслик ҳам мумкин эмас эди. У эгнига шариат қонун-қоидаларига унчалик риоя қилинмай тикилган енгил қизгиш қўйлак кийган. Боши очиқ, юксак диқ билан ишланган қимматбаҳо хитой чамбари тўлқинсимон қуюқ сочларини ўриб-чирмаб турарди.

Ҳусайн меҳмоннинг эътиборини маҳбубасининг қимматбаҳо зеби-зийнатлари торттанини кўриб, сўз қотди:

— Танишгил, дўстим: ушбул саройнинг бўлажак энг гўзал жавоҳири малика Сароймулхоним.

— Сароймулхоним янглиг бебаҳо зеби-зийнат учун энг ишончи паноҳ — севган юракдур, — деди Темур сира тортинмай ўзига тикилиб турган қизга тик қараб. Сароймулхоним эса бундан уялмас, ақсинча, ўзи қолдирган таассуротдан лаззатланаётгандай эди.

— О, мен юрак масаласини буткул унугтибмен, аммо Сароймулхоним уни ёдимга солур, деб умид қилурмен, — деди Ҳусайн гап жиндек ўзгача тус олганидан тарафдудга тушиб.

— Ҳали тўй ўтгани ҳам йўқ, аммо сиз ҳалитдан юрагимни тўнингиз қўйнига яширмоқ истаюрсиз, — жавоб берди келин.

«Ақли жойида, довюрак», — хаёлидан ўтказди Темур. Шу пайт бўлмага семиз оёқларини тошбақадек вазмин судраганча, Мулкбаст хотун кириб келди-ю, гап мавзуси зудтар ўзгача йўналиш олди. Ҳусайн хонзодага Темурни таништирди ва кекса аёл Соҳибқиронда нигоҳини тўхтатиб, ҳирқироқ овозда сўз қотди:

— Йигит кишининг кокил қўймоги мақтовга лойиқ. Бу — баҳодирларга хос фазилат. Баъзи бирорлар эрса... — шундай деб у бўлажак қуёвчининг тақир бошига мазахомуз қараб қўйди.

Амир Ҳусайн бундай вазиятларда оғзини очиб қолаверадиганлар тоифасидан эмас эди. У Темурга айерона нигоҳ ташлаб:

— Мақтовга сазовор баҳодиримиз тўйда ўйнаб-кулиб, хуморидин чиққач, анинг баҳодирлик ўтидан

учқун ҳам қолмас. Хурросонда кокилини қирқиб, ўзини дарвешлик жандаларига ўрармишлар.

— Нечук эмди? — деди хонзода ачиниш оҳангида. Ўткир нигоҳли бу навқирон баҳодир унга ёқиб қолган эди.

— Ёш дўстимиз етти дунё илмларини ўзлаштиримоқ учун муридлик қилғони кетаёттир. Хурросонлик Шайх анинг бўйнига арқон ташламиш.

— Нимаям дердим, чинакам жангчи ва хонларнинг ҳаёт йўли шундоқдур, — дея хулоса ясади кекса аёл ва негадир Темурнинг нигоҳидан ажабланиб турган қизини бўлмадан олиб чиқиб кетди.

Балх амири саройидаги тўй-томоша қарийб ярим йилга чўзилди. Темур унинг интиҳосини кутиб ўтиради. Ҳусайн билан илиқ хайларишиб, йўлида давом этди. Хурросонгача бу ёғи оз қолган эди.

Шайх Тайободий эллиқдан ошган зот эди. У бутун юзини қуюқ соқол қоплаган барваста одам эди. Ташқи қиёфаси билан у кўпроқ савдогарга ўхшаб кетарди. Аммо зукко, вазмин кўзлари унинг ўзини Худо йўлига багишилаган одамлардан эканини кўрсатиб турарди. Темурни у совуққонлик, ҳатто ноҳуши кутиб олди.

— Муридлар бул ерда ўқ ёйдин отиш санъати эрмас, илоҳиёт пардаси ортиндаги сир-синоатларни ўрганурлар, — деди у, афтидан, Темурнинг баҳодирлик нишони бўлмиш кокилига ишора қилиб.

— Мен ҳузурингизга олисдан, ўзимни илоҳиёт пардаси ортиндаги сир-синоатларнинг тагига етмоқ учун муҳтарам Шайх Тайободий илкига топширмоқ ниятинда ташриф буюрмишмен, — деди Темур баланд, лекин эҳтиромли овозда. Совуқ кутиб олингани унинг иззат-нафсига тегмаганди. Бунақа ақлли, айни дамда одобли жавобни Тайободий кутмаганди. Унинг ўн мингта яқин толиб-муридлари бор, лекин уларнинг бирортаси биринчи учрашувдаёқ бу тарзда гап қилмаганди. Шайх ювош тортди, гап оҳанги ҳам ўзгарди.

— Оллоҳ дунёни бунёд этаётганда, гуноҳ ва жаҳолатни тўқлик ва байрам либосига, билим ва донишмандликни эса, очлик ва маиший юпунлик тўнига ўрамиши. Билимнинг ибтидоий кучига эътиқод икки яримпалладин ташкил топмиш: анинг биринчи яримпалласи — сабр-тоқат, иккинчиси — у одамларга сир-синоатларнинг моҳиятини англамоқча ижозат бергони учун Парвардигорга миннатдорлик туйгуси, — деди Шайх Темурнинг кўзларига хотиржам тикиларкан.

— Мен батамом Оллоҳи таоло амридамен. Муборак Шайх ҳазратларининг оёқлари остига йиқилиб, мадад сўрайдурмен; гуноҳ ишларни қиласлик, ёмон сўзларни оғзимга олмаслик, иккюзламачи бўлмаслик, шайтонга хай бермаслик боисиндин онт ичурмен! — деди Темур қатъият ва эҳтиром ила Шайхни ўз ниятининг жиддий эканига ишонтириш учун бор салоҳиятини ишга солиб.

— Менинг маконим — сабр-қаноатли, бул дунев хою ҳавасларидин юз ўтиргон, Худо бермиш ҳақиқатни чин дилдан севгувчи дарвешлар маконидур. Бу заминда Худо, агар кўнглингда анга нисбатан эътиқод бўлмаса, на ташки қиёфангга ва на турфа ишларингга эътибор берур. Бул гўшада фақат Оллоҳга баглиқ ҳилқатларгина синовдин ўтказилур, бошқа нимарсаларга баглиқ жами ишлар киши онгидин буткул чиқариб ташланмоги жоиз. Худо яратган илк инсон— Одам Атога икки дараҳт туҳфа этилмиш. Биринчиси анинг суратида бўлиб, «Мажбурият» деб аталмиш, иккинчиси — анинг сийратига жойлаштирилиб, «мақтov» деб номланмиш. Биринчи дараҳт меваси — Парвардигор хизмати эрса, иккинчисиники — Оллоҳ ишқидур. Кимда-ким доимо Ҳақ хусусинда ўйласа, ҳамиша Оллоҳ ила қалбан бирга бўлса, ҳар доим Оллоҳга тоат-ибодат қилиб, Ҳақдин бўлак ҳеч нимарсани кўрмаса, шундай одамгагина Парвардигор ўз сир-синоатлари пардасин кўтарур, — деди Шайх Тайободий ўз фикрини якунларкан, билинар-билинмас жилмайиб.

Шайхнинг бу пурмаъно ваъзи ва ўзи учун муҳим табассумидан сўнг Темур ҳамма қийинчиликлар орқада қолганию ўзининг толиб-мурид деб тан олинганини пайқади. Шундан кейингина у Шайхга Сайд Амир Кулолнинг мактубини узатишга журъат этди. Шайх нома матнини тез ўқиб чиқди-да, ҳайрат ила хитоб қилди:

— Ёраб! Ўзингта шукур, сен, ахир, Соҳибқирон-сен-ку! Дунёнинг бўлажак ҳукмдори!

— Мен сизнинг муридингиздурмен, — деди Темур итоаткорлик ила қўлини кўксига қўйиб.

— Ул ҳолда сени мурид қилиб узоқ ушлаб ўлтирамасмен. Дарвешларнинг жами расм-русларин ўзлаштиргунингча ҳузуримда бўлсанг, етарлик. Сен Куръони Карим оявларини ўтиз уч марта ўқиб чиқурсен. «Ат-такбир, Оллоҳу акбар!» деб юз минг марта, «ла илаҳа иллаллаҳу Муҳаммадур Расулуллоҳ»,

деб яна юз минг марта тақрорлайдурсен. Шундан сўнг сен ноиб, яъни Оллоҳ элчисининг муовини дара-жасига эришгайсен. Бунинг маъноси шулки, сен эътиқод учун жанг қилиб, исломни дунёнинг етти ҳудудига ёймогинг фарз бўлур. Локин ҳар бир ташаббусни амалга оширмоқ учун билим даркор. Парвардигор айтадур: булки, Худодин ўзга илоҳиёт йўқдур. Буни айтгач, Оллоҳи карим билимларга ўргата бошлади. Илло, чинакам имми одамлар — билимларни васият қилиб қолдиргон пайғамбарларнинг меросхўлари дур. Кимки билимлар қўргонин забт эттон бўлса, ул катта ер-сувларни ҳам қўлга киритмишдур. Кимки билим излаш йўлига киргон бўлса, Оллоҳ анинг жаннатга йўлин осон қилур. «Айтгин, биладурғонларни билмайдигонларга иқтиbos қиммоқ мумкинму, ахир?» Пайғамбаримиз — анга мангу Худо ёр бўлгай! — айтадурларки, «Оллоҳ кимга эзгулик истаса, ани мусулмонликка етаклайдур», — деди Шайх Тайободий ҳар бир сўзни залвор ила чертиб-чертуб гапиаркан.

— Мўтабар Шайх Саид Амир Кулолнинг саъйҳаракатлари боис мен билим йўлига кирмишмен, Сизни эрса, Худонинг амири ила ўзимга пир қилиб танламишмен, тақсир, — деди Темур.

Уша куни ёқ унинг кокилини қирқиб, бошига дарвешлар киядиган кулоҳ кийдиришди. Темурни бўш ҳужраларнинг бирига жойлаштиришди. Қўшни ҳужрада дароз, ҳомиладор аёлдай қорни дўппайган, узун қўллари тиззасидан ҳам пастроққа етадиган галати қиёфали бир дарвеш яшар эди. Калласининг шаклишамойили қовунга ўхшар, қизгиш юзида бир тук ҳам ўスマган эди. Аммо юмалоқ, пурмаъно кўзларидан ақлидрок нурлари таралиб турарди. Бу галати дарвеш ҳақида Темурнинг қулогига нимадир чалингандай эди. У — Чингизхоннинг асли авлоди бўлмиш Қобулшоҳ эди. Айтишларича, ёшлигида фаришта у билан мулоқотга кириб, Оллоҳнинг амру иродасини унга аён этган: У Худонинг суйган одами — дарвешга айланиб, шоҳлик тожини кийишга интилмаслиги керак эди. Ҳозир Қобулшоҳ ўттиздан ошган ва у беш йилдан бери сўфий дарвешлар йўлидан борар, шунингдек, гоятда гўзал, юксак бадииятга эга газал ва рубоийлар ижод қиласи эди.

Хон-дарвеш билан амир-дарвешнинг қўшни яшавши Шайх Тайободий мазгилида таҳсил оладиганларнинг ҳаммасини ҳайрон қолдирар эди. Темургача сў-

фий дарвешлардан ҳеч ким Қобулшоҳга яқинлашолмаган эди. Унинг маънисиз нигоҳи одамларнинг каллалари оша узоқларга қадалар, дароз, бесўнақай гавдаси ҳеч кимнинг қошида тўхтамасдан, ёнидан сузид ўтиб кетар эди. Хон-дарвешнинг бундай хулқ-атворига аллақачон кўникиб улгуршишганди. Темур билан қўшничилик эса кутилмаган натижалар берди. Урф одат бўйича, ёш дарвеш каттароқ дарвешнинг ҳужрасига биринчи бўлиб кириш ҳуқуқига эга эмас эди. Темур қизиқиши тобора ортиб бораётганига қарамай, одатни бузмади, Қобулшоҳнинг ўзи ташриф буюришини кутди.

— Бул ҳужрада яшайдургон дарвешга Оллоҳимиз ўзи ёр бўлгай! — деди Қобулшоҳ ичкари ўтиб, узун оёқларини йигиштирганча, қамиш бўйрага тиз чўкиб ўтиаркан.

— Сизга ҳам Худойим ўзи мададкор бўлгай, муҳтарам тақсир! — деди Темур меҳмонга салом бериб. Қобулшоҳ тамшаниб, кўзларини ола-кула қилганча секин гап бошлиди: «Ҳужраларимизни бўлиб тургон девор орқали мен кеча оқшом янги қўшним намоз ўқир экан, пича уқувсизроқ ҳаракатлар қилаётгонини пайқамишмен. Шариатнинг бул фарзини тўтри бајармоқча ўргатмоқ Худога ҳам хуш келадургон иш, деган ўйда ҳузурингизга бош уриб келмишмен».

— Қулогим сизда, тақсир! — деди Темур хайрихоҳлик ила Қобулшоҳ ундан нима истаётганини яхши англамай. «Балким ул чинданам девор орқали кўрур, дарвеш-хондин ҳамма нарсани кутмоқ мумкин», — деда хаёлидан ўтказди.

Қобулшоҳ ўша ҳолатда ўтирганча, яна гапга тушди:

— Ўзингни дунёнинг қудрати ва айни замонда ожиз одами деб ўйламоқ нақадар завқли. Бул Қуръони каримни ўз қалбларига жо қилғонлар учунгина берилгон ҳиссиётдур. — Кейин у дарров оятлар ўқишига тушди: — Бисмиллаҳир раҳмонир роҳийм!.. Дарвешларнинг зикир тушмоқ одати Оллоҳни гойибдан англамоқ имконини берур. Маълум вазиятда турмоқ, нафас олмоқни бошқармоқ, Оллоҳнинг номини кўп марта такрорламоқ орқали онгни бир жойга жамламоқ лозим. Оллоҳга зикир орқали уланмоқнинг бешта босқичи мавжудdir, — гап шу ерга келганда Қобулшоҳ намоз ўқишига мослашиб ўтириб олди ва гапида давом этди: — Биринчи босқич — ўз ички нигоҳинг, қалб кўзингни юрагингга йўналтириб, юра-

гинг ила Анинг номини айтмоқ ва ерга бош қўйиб, Анга таъзим қилгон ҳолда узоқ ўтиromoқдин иборат,— Қобулшоҳ шу заҳоти биринчи босқични амалда кўрсатиб берди. — Зикирнинг иккинчи босқичи ушбу амалларни назарда тутур: намоз ўқиёттон одам кўзларини юмганча, ўзининг қалб кўзини танасининг қуёш ўрамасига йўналтирур ва ўз қаншари ила Оллоҳнинг исмини имкон боринча кўпроқ тақрорлайдур. Сўнгра яна таъзим айлаб, шу ҳолатда узоқ ўтирур. Учинчи босқичда қалб кўзи жигарга қаратилур ва мусулмон одам «Оллоҳу Оллоҳ!» деб қайта-қайта тақрорлайдур. Ул ерга бош қўйиб, узоқ таъзим қилмоқ ила якунлашур.

Қобулшоҳ гапларининг Темурга таъсирини билиш учунми, аста кўзларини очиб, унга синовчан тикилди. Темур эътибор ила қулоқ соларди. Қобулшоҳ яна кўзларини юмди, қовунсимон шаклдаги бошини қуий эганича гапида давом этди:

— Тўртингчи босқичда ички нигоҳ бошнинг юқори қисмига йўналтирилур ва айни дамда Оллоҳнинг исмини тез-тез тақрорланур. Сўнгра тагин ерга бош қўйиб таъзим қилинур. Зикирнинг бешинчи, якуний босқичи «La illâha illâllaҳ» оятини фикран айтмоқдин иборат. Биринчи сўз юрак ила, иккинчиси — қаншар, учинчиси — жигар, тўртингчиси мия ила айтилур. Бул сўзлар қанчалик тез ва батартиб айтилса, инсон руҳининг Оллоҳ ила мулоқот йўли ҳам шунча яқин бўлур. Намоз яна ерга бош қўйиб, таъзим ила якун топур.

Сўнгти таъзимни амалда бажо келтиргач, Қобулшоҳ кўзларини очиб, Темурнинг ўзига эътиборидан хурсандлигини яширолмай, унга хайриҳоҳлик ила тикилди. Темур Қобулшоҳга Мұхаммад пайғамбарнинг сўзлари ила жавоб берди:

— Менга Қуръони каримнинг бир сатрини ўргатгон одам ҳам — соҳибимдур.

Бу сўзлар Қобулшоҳга мўъжизавий таъсири қилди. Унинг мўъжаз оғзи илжайганидан қулогигача етган, юзи серқирра опиковоққа ўхшаб қолганди.

— Менга багоят хуш ёқдинг! — дея хитоб қилди у.— Менга ини бўлурсен. Сенга ўзим ёрдам берурмен.

— Мен хон ила фақат овда кўришгон эрдим. Эмди эрса, ани шул ерда, Оллоҳнинг хизматкорлари даврасида кўриб турибмен. Илоҳий зикирдин менга сабоқ бергони учун самимий миннатдорлигим ифодаси та-

риқинда мен дарвеш Қобулшоҳни Чигатой улусига хон қилиб тайинлайдурмен.

Қобулшоҳ Темурга ҳайрат билан тикилди ва жиддий қиёфада сўради:

— Сен кимдурсен ўзи? Фаришта Жаброил эрмасмисен?

— Мен Соҳибқирон Темурмен.

Бир-бирларига сира ўхшамаган бу икки одам — сусткаш, содда Қобулшоҳ билан ўткир нигоҳли омаддор Амир Темур ўртасидаги галати дўстлик ана шу тариқа бошланди.

Темур бу ерда бир йил мобайнида дарвешларнинг урф-одатларини ўрганди. Қуръони карим ва ҳадиси шариғларни ўқишининг обдан ҳавосини олди. У рамазон ойида рўза тутди, ҳамма дарвешлар қатори зоҳид турмуш кечирди. У воз кечган бирдан-бир нарса — ҳамма қатори Хурросоннинг шаҳар ва қишлоқларини яёв кезмади. Ҳар куни у ўз пири Шайх Тайободий билан соатлаб суҳбат қурагар эди. Темур дарвешлар учун зарур бўлган билимларни ўзлаштирганига ишонч ҳосил қилган Шайх багишлов кунини белгилади.

Ўша куни ҳамма дарвешлар — Шайхнинг муридлари бамисоли улкан доира ҳосил қилиб, ўз ҳужраларининг ёнларига ўтиришди. Шайх ўртада чордона қуриб ўтирас, Темур унинг рўпарасида туради. Бу энди илгариги беташвиш ўспирин эмас, чавандозга ўрганмаган асов тойчоқда ҳам ўхшамас эди. Унинг юз қиёфаси ўта жиддий, нигоҳи — викорли ва синчков эди. У ўзининг қизиқувчан назарини энди ташқи дунёга ҳам, ўзининг ички оламига ҳам йўналтира олар эди. «Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!» — дея хитоб қилишарди дарвешлар. Мана шу хитоблар остида Шайх Тайободий Темурнинг белига феруза тош бе-закли маймуњон тусидаги камарни тақди. Бу багишлов белбоги эди. Темурнинг бошига диёнат ва тақводорлик қалпоги кийдирилди. Шайх ўз шогирдини уч марта қучоқлаб, аста гап бошлади:

— Олам тизимининг сири — ибодатхона, ибодатхонанинг сири — Макка, Макканинг сири эрса, Кааба ҳисобланур. Дунё ҳақиқатининг сири Қуръони карим, Қуръони каримнинг сири — илоҳий калом, илоҳий каломнинг сири эрса, Парвардигордур. Бул сирсиноатларнинг аксарини сен билиб олмишсан.

Темур муридларга хос итоатлик ила хотиржам жавоб берди:

— Ҳақиқатни билгон инсон учун Худога уйгун бўлмоқдид ўзга қувонч бегонадур.

Дарвешлар янада зўроқ эҳтирос билан: «Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!» — дея хитоб қилишарди.

Шогирдининг жавобидан қониқиши ҳосил қилган Шайх майнин жилмайди. У Темурнинг қўлига багишловнинг сўнгти тимсоли бўлмиш маржонли узукни тақиб қўйди, узукнинг гардишига: «Магар жамики ишда одил эрсанг, сенга мудом омад кулиб боқадур», — деб ўйиб ёзилган эди. Жимжимадор араб ёзувлари чирмасиб-чатишиб кетган, Темурнинг нигоҳи остида ҳадсиз-ҳудудсиз дунё ястаниб ётгандай эди. Шайх яна гапида давом этди.

— Каминага гойибдин аён бермишким, оламда ўзини ноиб, яъни Оллоҳнинг вакили деб атовчи муаккилинг бор эркан. Эмди сен уни, қанчалик тиришмагин, кўролмассен. Локин вақти келиб, анинг ўзи сенга саодатманд нигоҳини қадайдур. Парвардигор сенга кўрсатаётган йўлдан боравер, ўглим. Мен эрсам, доимо ва жами ишда сенга фақир маслаҳатгўйинг бўлиб қолурмен.

«Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!» — дея яна фотиҳа қилишиб дарвешлар. Шайх ва Темур тагин уч марта қучоқлашишибди. Темурни кузатиш маросими тантанали ва самимий кечарди. Қобулшоҳ шунақангги тўлқинланиб кетдики, Соҳибқиронга ўзининг кулоҳини совга қилиб юборганини ҳам сезмай қолди. Дарвешларда бу — дўстлик туйгусининг олий ифодаси, деб қараларди. «Оллоҳ сени ўз паноҳинда асррагай!» деди у хайрлашаркан. Темур шу тариқа Мубошир полвон ва Абдуллоҳ ботир кузатувида Хурсонни тарқ этди. Балхда у амир Ҳусайн билан кўришолмади. У бир ой аввал Қозагон хоннинг қароргоҳига жўнаб кетган экан. Балхдан улар Бухорога йўл олишибди. Бухорода у авлиё Айюб ва Абдухолиқ Гиждувоний ҳазратларини зиёрат қилиб, сўнгра Мовароуннаҳрнинг буюк мутасавифи ва авлиёи шарифи Аҳмад Яссавийнинг муборак хоки пойига тиз чўкмоқ мақсадида Туркистон шаҳрига отланди.

Авалиёнинг қабри ёнида Темур ўн беш кун бўлди. Қуръони каримдан оятлар ўқиди, Аҳмад Яссавий ҳазратлари олтмиш уч ёшга тўлгач, ер юзини тарқ этиб, ўзининг фоний ҳаётини ўтказган ер ости ҳужрасида яшади. Муҳаммад пайғамбар ҳам ана шу ёнда қазо қилган эди. Бу ҳужрага киаркан, Аҳмад Яссавий:

«Мен бу ёргу дунёда пайгамбаримиздан кўпроқ яшай олмасмен, анинг изидин борурмен», — деган эди. Бу ердан юқорига, одамлар ҳузурига бошқа бирор марта ҳам чиқмаган эди.

Темурнинг авлиё қабрига бу тарзда сидқидилдан сигиниши Аҳмад Яссавийнинг меросхўри бўлмиш Шайхнинг кўнглини эритиб юборди ва у йигитга тумор совға қилди. Туморга қўйидаги сўзлар ёзилган эди: «Эй, Сен, ўз хоҳишинг ила зимистон тунни чарогон кунга эврилтиromoққа қодир Зот! Эй, Сен, қақраб ётгон ерни чаманзор гулшанга айлантиргувчи улуг Богбон! Ҳар бир қийин ишда менга ўзинг мадад бергил, мушкулимни осон қилғил!»

Темур умрининг то сўнгги кунларигача бу туморни бўйнидан ечмайди. Ҳар гал эҳтиёж тугилганда бу мўъжизакор сўзларнинг қудратига таянади.

Темур ўзининг қадрдан қўргончасига бир ярим йилдан кейин қайтиб келди. У янада улгайиб, билим ва ақд-заковат орттириди. У қайтгач, икки ҳафта мобайнида қўргонча эшиги ланг очиқ турди. Тарагай Баҳодур азбаройи шодлигидан ўғли қайтгани билан табриклаб келганларнинг ҳаммасига дастурхон ёзиб, икки ҳафта зиёфат берди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

АМИР ҚОЗАГОН ҲУКМДОРЛИГИНИНГ СЎНГТИ ЙИЛЛАРИ

1355 йилнинг кеч кузида, узумлар обдан етилиб, олма ва ёнгоқ дараҳтларининг барглари ёмгиридай тўкила бошлаган паллада Тарагай Баҳодур ўғли амир Темурни уйлантириди. У ўз хонадонига Яқкабог begi Норин Барлоснинг қизи, қорамагиздан келган соҳибжамол Нормиш огани келин қилиб туширди. Унинг кўзлари катта-катта, қора ақиқ рангида, узун киприклиари баҳмалга ўхшар эди. Сўнгги йилда Тарагай Баҳодур анча ўзини олдириб қўйган, унинг қачонлардир куч-қувват ёғилиб турган вужуди хасталика чалинган эди. Афтидан, буюк ипак йўлидаги юришлар ва жангу жадалларда ўттан бўронли ёшлиги ўз таъсирини ўtkаза бошлаганди. Шунинг учун ҳам неваралар ва меросхўрлар ортириш пайига тушиб қолди. Бир йил аввал у катта қизи Қутлуғ хонимни Довуд Барлосга эрга узатганди. Энди оила ўчоги қуриш навбати Темурга етганди. Уйга таклиф этилган меҳмонлар

кўпчилик эди. Аммо чавандозлар пойгаси, полвонлар кураши, улоқ чопиш ва бошқа қизгин томошалардан иборат катта тўй ҳеч кимга насиб қилмади. Тўйнинг иккинчи куни, қўргончага энди келин туширилган маҳалда амир Қозагондан чопар етиб келди. Чопар амирдан Темурнинг номига мактуб келтирган эди. Амир Қозагоннинг Тарагай Баҳодурга эмас, бевосита Темурнинг ўзига мурожаат қилганинг боиси бор эди. Гап шундаки, дарвешликдан қайтган Темур ёш баҳодирларни атрофига тўплай бошлаган, гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўнлаб йигитлар ташриф буюришаётганди. Улардан амир Темур учта жанговар юзлик тузиб ултурган эди. Биринчи юзликка ўзи бош бўлган, иккинчисини Чоқу Барлосга топширган, учинчисига юзбoshi қилиб Берқутни тайинлаган эди. Темур ва унинг баҳодирлари вақтни беҳуда ўтказишимаганди. Кеш тоглари этакларида улар ўзларига тин бермай, соатлаб ўқ ёй ва найза отиш, чўқмор ишлатиш бўйича ўз малакаларини такомиллаштиришарди. Баҳодирларнинг умумий тайёргарлигига Ҳаққул полвон бош-қош эди. Бу ишга Қаршидан атайин келган Абдулла Мерган ҳам жалб этилганди. Темур ўз жанговар юзлиklärини тузатганидан амир Қозагон ҳам хабар топган ва унинг ҳузурига ўз чопарини жўнатганди.

Амирнинг мактуби ваҳимага тўла эди. Унинг хабар беришича, Хирот амири Малик Ҳусайн битим ва шартномаларни қўпол равища бузиб, Чигатой улусини босиб олмоқчи, шу боис у, амир Қозагон, Мовароуннаҳрнинг жами туман ваbekliklariга чопарларини жўнатиб, баҳодирларни ўз байроби остига тўпланишга чорлаган эди. Қозагон ўз мактубини: «Босар-тусарин билмай қолгон босқинчига қарши зарба бермоқ учун наҳотки Чингиз авлодлари ожизлик қилмиш?» — деган сўроқ билан якунлаганди.

Темур сира иккиланмай, тўй тараффудларини қолдирди. Эртасига тонг саҳарда уч юзта чавандоз сафарга отланди. Улар Жайхунга йўл олишганди. Амир Қозагон ўз қароргоҳида Темурни илиқ кутиб олди. Унинг қўл остига йигирма минг отлиқ ва пиёда жангчи тўпланган эди. Амир Баён Сулдуз, Ўлжой Опарди, амир Абдулла, Тангу ўғли, шунингдек, Бадахшон шоҳи ўз лашкарлари билан етиб келишган эди. Бу вақтга келиб Малик Ҳусайн Андаҳуду ва Шибиргонни забт этиб ултурганди. Қозагоннинг яқинлашиб келаётганидан у Шибиргонда хабар топганди. Ҳусайн

шу заҳоти унинг истиқболига маълумот тўплагани уч юз отлиқдан иборат лашкар жўнатди. Унга амир Охур бош бўлди. Охур Мургоб дарёсидан ўтиб, Мовароуннаҳр қўшинлари чинданам Жайхун (Амударё)-нинг чап соҳилига ўттанига ишонч ҳосил қилгач, рақиб ҳақидаги энг янги маълумот билан Малик Ҳусайн ҳузурига қайтди. Қозагоннинг Эронга бостириб кирмоқчи эканига Малик Ҳусайннинг энди шубҳаси қолмади. «Турон лашкарлари шундайин кўпдурки, — дей эълон қилди у, — алар кўтарган чанг-тўзондан қуёш ҳам кўринмай қолмиш».

Малик Ҳусайн кенгаш йигиб, душманнинг истиқболига юрмоқчи, у билан юзма-юз чиқиб, галабага эришмоқчи эканини маълум қилди. Қўргон ташқарисидаги лашкарларига у зудлик билан икки зовур қазиб, уларни сув билан тўлдиришини буюрди. Шундан сўнг у душманини ер билан яксон қилиш мақсадида қўшинини олға бошлади.

Рақибининг йўлга чиққанидан хабар топган Қозагон ўз лашкарини Гузаргоҳ тоглари этакларига етаклади. Тепаликка кўтарилиб, Малик Ҳусайннинг қўшини жангга киришга шайланаштанини кўрди. У шу топдаёқ кенгаш чақирди. Кенгашда Темур кутилмаган ва аниқ фикр айтиб, ҳаммани ҳайрон қолдириди: «Бул эроний жанг қоидаларин билмас эркан. Ул танлаган гўша яқинда ўз қўшинлари талофотига сабаб бўлур. Рақиблар бир-бирларига қараб жилишгонда, аниг жангчиларига — юқорига, бизникларга — пастга юришга тўгри келур. Қуёш уфқдин бош кўтаргач, ўз нурларини аниг жангчиларининг кўзларига, бизниклиарнинг эса, орқаларига ёғдирур. Қуёш душманга халақит бериб, бизга кўмаклашур».

— Багоят тўгри фикр! — хитоб қилди амир Қозагон ва шу заҳоти ўз қўшинига душманга қарши ҳужумга ўтиш юзасидан фармон берди. Темур шунда яна бир бор Қозагонни ҳайратга солди. У ўзининг уч юз отлигига яна беш юз чавандоз қўшиб, бу гуруҳни дарров жангга киритмаслик, балки рақибни айланиб ўтиб, орқадан зарба беришга тайёргарлик кўриши кераклигини таклиф этди. Қозагон бу доно маслаҳатта ҳам амал қилди. У ўтли амир Ҳусайнга Темурнинг гуруҳига қўшилиб, у билан бирга душманнинг орқа томонига ўтишни буюрди.

Мана, ниҳоят рақиблар ҳаёт-момот жангини бошлиб юбордилар. Одамлар қони тўкилган ер алвон тус-

га киргач, қалқон ва совутлар йиқилғанлар учун ка-
фан вазифасини ұтаёттанды. Жангчилар бирин-кетин
оёқдан қолишарди. Кимнинг калласи сапчадай узи-
лар, кимнингдир күксига найза ёки камон ўқи санчи-
лар эди. Маликнинг жангчилари ақыл бовар қымас
зарбага чидай олмай, инграб, ох-воҳ қилишаркан,
охири яраланган шерлардай қочишига тушишди. Хи-
ротликлар даҳшатли тарзда, шармандаларча маглу-
биятта юз тутишганды. Улар орқа-үнгларига қарамай
қочишиаркан, Қозагон лашкарлари уларни изма-из қу-
вив боришарди. Хиротта етишгач, Малик унинг де-
ворлари ортига яширинди. Амир Қозагон ўз қўшини-
га бир кун дам берди, сўнгра уни қалъя дёворлари
томон бошлаб, Хиротни қуршовга олди. Уруш олови
қирқ кун мобайнида узлуксиз ловуллади. Ер қонга
тўйиниб, ҳавони кўмилмай қолган ўликларнинг қў-
ланса ҳиди тутиб кеттанды. Оғир қуршовдан обдан
ҳоддан тойган Малик Ҳусайн яна машварат ўтказди.
Шаҳар ва бутун подшоҳлик манфаатини эътиборга
олиб, садоқат либосиний кияжаги ва Қозагон саройига
бош эгиб, айби учун кечирим сўраб бормоқчи экани-
ни маълум қилди.

Урущдан ҳеч қандай наф йўқлиги, жант боис на
экин-текин, на ўрим-йигим билан шугулланиш мум-
кинлигини яхши тушунган амир Қозагон муроса қи-
лишга рози бўлди. Малик Ҳусайн урф-одатта кўра,
кatta солиқ тўлаб, олтин, нафис эгар-жабдуқли зот-
дор отлар жўнатди. Ҳирот ҳукмдори тантанали сурат-
да қасамёд қилиб, «саодатманд амир эсон-омон ўз
қароргоҳига қайтиб боргач, анинг ҳузуринда ерни ўп-
моқ шарафига мұяссар бўлмоқ учун» хоннинг орқаси-
дан изма-из етиб боражагини билдириди. Қозагон-
нинг кўрсатмасига биноан ўзининг Хиротдаги ноиби
қилиб Балх ҳукмдори амир Ҳусайн тайинланганини
ҳам Малик тан олишга мажбур бўлди. Шундан кейин-
гина Қозагон Хутталандаги қароргоҳига қайтди. Тे-
мур эса, ўзининг довюрак баҳодирлари ила бирга
Кешга жўнади.

Темурни нохуш хабар кутаёттанды. Унинг онаси
Тегина хотун юрак тутқаногидан ногаҳон вафот эт-
танды. Темурнинг қалби бир неча ой гам-гусса тума-
нига чулганди. Қўргончага юзлаб одамлар ташриф
буюриб, Тарагай Баҳодур ва Темурга таъзия изҳор
қилишарди. Катта опаси Қутлуғ Туркон оға ўз эри
Довуд Барлос ила бирга келди. Синглиси Ширинбек

ога ҳам ташриф буюрди. Опаси олис Самарқанддан, синглиси Қундуздан келишганди. Қаршидан Тегина хотуннинг қариндош-уруглари ҳам етиб келишганди. Куч-қувватдан қолган кекса Ҳожи Олимгина йўлга чиқолмаганди. Сафарали онаси Олия билан қадам ранжида этганди. Ҳожи Олим Сафаралини ўз фарзандидай тарбиялаган, зийрак ўсмирга узоқ ҳаёти давомида ортдирган билимларини ўргатганди. Эмишган укасига бир нигоҳ ташлашининг ўзиёқ Темурга йигитчанинг Берқутга нақадар ўжшашлигини билиб олиши учун етарли бўлди. Темур Берқутни биринчи кўрганида, у ҳам худди шундай навқирон ва қизгиш яноқди эди. Шу заҳоти Темурнинг хотирасида ўз болалиги, илк ўқ ёй отишлар, илк наиза улоқтиришлар жонли бир тарзда намоён бўлди. Ҳа, ўша вақтлардан буён кўп сувлар оқиб ўтди. Энди у — илк шонли галабани қўлга киритган, тобланган жангчи.

Бир неча ойдан сўнг амир Қозагон яна чопар юбориб, Темур ва унинг жангчиларини ўз қароргоҳига тақлиф этди. Бу сафар у йигитни уч минг кишилик қўшинга қўмондон қилиб тайинлади. Аммо Қозагон ўткир нигоҳди, ёшига нисбатан анча ақллироқ бу баҳодирдан кучли ҳукмдор чиқишини биринчи бўлиб ботинан пайқаганди. У Темурга қалтис тадбирни — Маликнинг бир ой аввал қўзғолон кўтариб, ўз давлати ҳудудидан амир Ҳусайнни ҳайдаб чиқарган укаси Бақарни тинчтиши учун Хиротга юришни ишониб топширганди.

Амир Қозагон Темур билан оддийгина хайр-хўшлашди.

— Хиротта отлан, баҳодир, ул масканда аввалги тартиботни тикла. Чингизнинг ерларига ҳукмдорликни Ҳусайнга қайтариб бер, токи Ҳирот аҳли бизга нисбатан яна садоқат либосига ўралсун!

Қозагоннинг топширигини бажариш учун Темурга бир ой вақт кифоя қилди. Амирнинг невараси Ҳусайн яна Хирот ҳукмдорига айланди. Темурнинг ўзи эса, Қозагоннинг қароргоҳига қайтиб келди. Мовароуннаҳр ҳукмдори Темурни ўзининг ҳаворанг чодирида кутиб олди, унга алоҳида эътибор ва саховат, иззат-икромлар кўрсатди. Саркардалари ва амирлари иштироқида у ўзининг суюкли невараси Үлжой Турконни барлосларнинг довюрак Амири Темур Тарагай Баҳодурга эрга беражагини тантанали суратда эълон қилди.

Бундай шарафга мұяссар бўлганидан Темур ҳайрат-

да қолди. Келинга сеп тарзида Қозагон қирқ отар қўй, йигирма уюр от ва яна шунча туя, шунингдек, кўпгина нодир гиламлар ва бошқа қимматбаҳо нарсалар туҳфа этди. Мовароуннаҳр ҳукмдорининг бу сахийлигини кўпроқ унинг узоқни кўра билиши билан изоҳлаш мумкин эди. Қозагон бу жасур ва омадли баҳодирни ўзига яқинлаштириб, қўллаб-қувватлашни афзал деб билган, шунда Чингизга ўхшаб ўз шон-шуҳратининг чўққисига-ча тинчгина яшайверади. Акс ҳолда унинг оқибатсиз-лигидан норози бўлган Темур вақти келиб унинг бошига гавго ва кулфатлар солиши мумкин эди.

Унчалик машҳур бўлмаган ёш баҳодирга нисбатан Қозагон кўрсатган меҳрибонлик ва саховат кўп зодагон амир ва нўёнларнинг Темурга эътиборини кучайтириб юборди. Улар энди навқирон амирга алоҳида диққат ва илтифот билан қарашарди. Бу Темурнинг кайфиятига тобора руҳий кўтаринкилик баҳш этарди. У ўзига ишонч, ниятлари тўғри эканига имон ҳосил қилаётганди.

Қадрдан қўргончасига қайтган Темурни улкан хушхабар кутарди. Соҳибжамол Нормиш оға унга ўғил туғиб берганди. Ҳақиқий мусулмонлар қаби Темур ўзининг катта ўғлига Муҳаммад деб, пайгамбар исмини қўйди. Шу йилдан эътиборан унинг жанговар галabalари бошлангани боис у Муҳаммад исмига иккинчи — Жаҳонгир номини қўшди. Унинг меросхўрини Муҳаммад Жаҳонгир Баҳодур деб аташарди.

Мовароуннаҳрнинг барча амир ва нўёнлари илк ўғил кўргани муносабати билан Темурга табриклар ва совғалар жўнатишиди. Боязиդ Жалоир ва Кешдан Ҳожи Барлосгина унинг қувончига шерик бўлишмади. Илми нужум соҳибининг башоратларини ҳамон өдидан чиқармаган Ҳожи Барлос ҳали-ҳануз ўз амирлик тахтидан айрилиб қолицдан қўрқар ва шу боис Темурни ёқтирмас эди. Умуман олганда, бадҳоҳлик ва фитна уюштириш бобида устаси фараанг эди. Ярим йилча аввал у гўёки ўз неварасини Кешга ҳукмдор қилмоқчи бўлган қайнотасини шафқатсизлик билан гумдон қилганди. «Фитна»дан хабар топган Ҳожи Барлос уни қатл эттирганди. У ўз фарзандига ҳам қўл кўтармоқчи бўлган, лекин Тарагай Баҳодур уни бу енгилтак ва ҳалокатли йўлдан қайтарган эди.

1357 йилнинг баҳорида амир Қозагон қабул қилинган одатга кўра, катта ов ўтказди. Шу муносабат билан Жайхуннинг қумлик соҳилига кўпчилик амир ва

нүёнлар йигилишди. Темур амир Ҳусайн билан яна юз кўришди. Ёш амирлар чин дилдан бир-бирларига интилишарди. Улар кўп йиллик дўст, энди эса, Темур Ҳусайнинг синглисига уйлангач, қариндош-уруг бўлишганди. Ҳусайн ўз ҳаёти билан Темур олдида бурчли эканини ҳам асло ёдидан чиқармаган эди. Хиротда тўс-тўпалон бошлаган амир Бақара Ҳусайнни ҳибста олиб, қамаб қўйган эди. Асирга тушган Ҳусайн йўлини топиб, Темурга ушбу мазмундаги нома билан чопар юборганди: «Лашкарларим қўмондони сотқинлик айлаб, мени қатл этмоқча, ҳукмдорлик тахтини эрса, Маликнинг укаси Бақаранинг илкига топширмоқча розидур. Сен мени ўлимдан қутқарурсен, деб умид қиулурмен».

Темур шиддатли ҳаракат қилди. У ўзининг саккиз юз лашкари билан саноқли кунлар ичидаёқ Ҳирот деворлари тагида пайдо бўлди. Бу ерда уларни ҳеч ким кутмаган эди. Уч юз лашкарини шаҳар дарвозасига қўриқчи қилиб қолдириб, ўзи беш юз қўшин билан тог чўққисини ошиб, амир саройига бостириб кирган ва Бақарани ухлаб ётган жойида қўлга туширган эди. Ҳусайн қамалган зиндан калитини унга Бақаранинг ўзи берганди. Мана, энди амирлар бирга ов қилишарди.

Амирлар овининг итлар ерда изгиб, лочинлар осмонга кўтарилиб ўлжа излаётган айни авж палласида қурол-ярогли бир неча баҳодир Темурнинг эътиборини ўзига тортди. У ишқаллик сезиб, шу заҳоти амир Қозагонни суиқасд бўлиши мумкинлигидан огоҳлантириди. Аммо овчиларни бугудан қайтариб, йўлбарс изидан йўналтиаркан, ўз атрофига садоқатли баҳодирларини тўплаб, фитначиларни қуршовга олди. Улар нўён хонлари зотидан бўлган Донишманд бошлигидаги ўн беш киши бўлиб чиқди. У амир Қозагонни ўлдириб, Мовароуннаҳрга ҳукмдор бўлишни ният қилган экан. Қўл-оёқлари боғланган фитначилар кўп тихирлик қилишмади. Амир Қозагон Темурни бу хизмати учун ўз миннатдорчилиги маъносида Шибиргон шаҳрига ҳоким қилиб тайинлади.

Шу тариқа Темур йигирма икки ёшида улкан шаҳарга ҳукмдор бўлди. Асилизода зоти эмас, балки зукко ақли, ўткир кузатувчанлиги ва довюраклиги боис Темур босқичма-босқич юқорига кўтарилади. Шибиргонда у даставвал шаҳар деворларини мустаҳкамлади, қўшин тўплади, уларни қуроллантириб, ҳарбий

малака берди, уларни ўнлар, юзлар ва мингларга бўлиб чиқди. Шаҳар қўшинига қўмондонолик вазифасига у ўзига ишонгандай ишониши мумкин бўлган Беркутни тайинлади. Ўзи эса, ижтимоий масалаларни ҳал қилишга киришди. Ушбу шаҳарни бошқаришнинг ўзи ишлаб чиқсан дастури кейинчалик давлатни бошқариш тузилмасининг асосига қўйилади. Кўп ўтмай, Шибиргонга иккинчи хотини Ўлжой ҳам ўғил кўргани ҳақида хушхабар келади. У ўглининг исмини улуг Халиф шарафига Умар деб атайди ва руҳий устози Шайх Тайободийга чуқур ҳурматининг рамзи сифатида унга «Шайх» сўзини илова қиласди.

Тақдир тақозоси ила Темур Шибиргонга узоқ ҳукмдорлик қилмади. Кўп ўтмай бир маромда кечеётган Мовароуннаҳр ҳаётида улкан галаёнлар кўтарилишига сабаб бўлган воқеалар бошлианди. Бир суиқасдан эсон-омон қутулган кекса амир Қозагон иккинчи сининг домига илинди. Қанчалик галати туюлмасин, Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлмиш амирни ўлим айни шу овда ўз исканжасига олди. Фитна бўлишини яхши билган Қозагон бошқа катта, дабдабали овлар уюштирмай қўйганди. Аммо ов унинг жони-дили ва бу завқли машгулотдан ўзини тия олмас эди. Кичик амирлар ови ҳам уни қониқтираверарди. Сўнгги овда атиги ўн бешта овчи иштирок этганди. У ўз қароргоҳи жойлашган Соли Саройдан кечга яқин деярли соқчиларсиз йўлга чиқди. Амударёдан ўтди, — у ерда тулки ва бугулар жуда бисёр эди. Тонг отгач, у узун момиқ думли сариқ тулкини олдинга ўтказиб юбориб, оқ лочинини осмонга учирди. Ҳайдовчиларга ерга ётишни буюрди-да, ўзи тулки ортидан қувиб кетди. Тўқайда уни пиистирмадагилар кутаётганди, — ўша ўтган гал Қозагон афв этган фитначилар ўз ниятларига етишганди. Шоҳнинг лочини тошдай пастга қулаб, ҳайвоннинг оловранг елкаларига узун тирноқларини ботирган маҳал, Қозагон эса, лочин бошлаган ишни охирига етказиш учун ўқ ёйини даст кўтарган пайт ўзга, бегона камон ўқи гириллаб учиб келиб, амирнинг орқасига санчилди.

Телба-тескари бошланган иш ҳеч қачон яхшилик ила тутамайди. Дунёда кимдир қачондир йўл қўйган гуноҳ учун ўша телбанинг бошига келиб урилиш наздида қасос пишиб етила боради. Қачонлардир овда амир Қозонни ўлимга гирифттор қилган амир Қозагоннинг камон ўқи энди гүё вақт майдонида даҳшат-

ли доира ҳосил қилиб, яна изига қайтгандай эди. Ўн икки йилдан сўнг Қозагоннинг ўзини ҳам худди шундай ўлим ўз чангалига олди. Ҳа, амирлар оvida қонун-қоида шундай: сен ё овчисан, ёки ўлжасан.

Овчилар оқ лочинни тамом унугиб, амирнинг жасадини отта ортишди-да, саройга олиб келиб, қабрга қўйишиди. Уша кундан эътиборан Мовароуннаҳрда ҳокимиятсизлик ва қонунсизликлар бошланиб, галаёнлар кўтарилиди ва у етти йил давом этди. Инсон манфаатлари ва эҳтиросларининг бу улкан укормасига Темурнинг тақдиди ҳам қўшилиб-чатилиб кетган эди.

ЎНИНЧИ БОБ

ЧИГАТОЙ УЛУСИДАГИ ГАЛАЁН

Инсон ҳаёти ҳамиша турфа-туман шарт-шароитлар тақозоси или кечади ва уларнинг айримлари, юзаки қараганда, ҳеч кимга дахлор эмасдай туюлади. Айтайлик, қаердадир овда ёвуз ният билан ҳукмдорни ўлдириб кетишганининг шоликор, чўпон, кулол ёки этикдўзга нима дахли бор? Ахир, бу воқеа улардан жуда олисда юз берган ва уларнинг иши эмас бу. Уша ҳукмдорнинг башарасини ҳам кўришмаган, ўзлари учун у яхши ҳам эмас, ёмон ҳам. Уларга бари бир-ку? Айтайлик, амирлари Қозагон бор эди, ҳокимият учун бошқа амирларга қарши курашган, ўз тахтига ҳамма подшолар қатори қўш қўллаб ёпишиб олганди. Аммо галаёнлар бошланиши биланоқ шоликор ва чўпон ҳам, кулол ва бўзчи ҳам амир Қозагон даврида яхши яшашганини англаб етишиди. Улар хотиржам ўз ишлари билан машгул бўлишлари мумкин эди. Солиқ тўлашса, бас, уларга ҳеч ким тегилмас, халақит бермас эди. Нон билан гўшт дәхқонга ҳам, чўпонга ҳам, қўшинларию амалдорлари билан бирга амирга ҳам етиб ортарди.

Галаён ҳамма нарсани остин-устин қилиб юборди. Мовароуннаҳр ҳукмдорининг таҳти учун янада шиддатлироқ, янада кучлироқ кураш бошланди. Бу кураш тўрига катта ва кичик амирлар: нўйон ва ҳарбий саркардалар тобора кўпроқ илинаётганди. Ҳарбий юриш олдидан халқнинг дилига гулгула солиб, ҳали у ва ҳали бу жойда жангчилар тўпланишар эди. Оқибатда дәхқон экин экиш ва ҳосил йигишни, чўпон эса

қўйларини боқиши истамай қўйди. Ҳар бир амир уларни ўзига, ўз қўшилари сафига тортар, ҳар бир амир ҳеч қандай ҳисоб-китобсиз дон ва молини талон-тарож қилиб кетарди. Тинч ҳаёт тутаган эди. Қозагон даврида, қаттиқўл ҳокимият тасарруфида қандай яхши яшашган экан, ахир! Мардикорликка боришига, бўшаб қолган тахт учун курашга ҳожат йўқ эди. Тахт бари бир ўзларига буюрмайди-ку. Унинг учун ўлиб-чириб кетсанг оиласангни ким боқади? Қарабсанки, бола-чақанг учун ҳам — тўрт томон қибла...

Улкан ёнгин дарров алана олмади. У улус бўйлаб секин-аста, лекин муқаррар суратда ёйилиб борди. Маълум вақт эски ҳокимият унинг йўлига тўсиқ қўйгандай бўлди. Лекин ўша машъум камонни нишонга йўналтирган зот, эски ҳокимият ўз калласидан жудо бўлгач, гандираклаб қулақ тусишини яхши биларди. Ана шундан кейин қатъий ва бемалол ҳаракат қилиш мумкин. Оллоҳ лозим топган доирадаги одамларнинг ҳаммаси Қозагонни Хуттоллан амири Кайхисрав ўлдирганидан хабардор эди. Илло, Қозагон, ўз қароргоҳини Хуттолланга кўчириб, унинг бу шаҳар устидан ҳукмронлигини йўқقا чиқаргани учун ўлимга гирифтор қилинган эди. Бексиз беклик бўладими, ахир?! Қозагон билиб-бilmай ўзига тузоқ қўйган эди. Кайхисровга ўз тутилиб ўстган шаҳрида Қозагонга таъзим бажо келтириб, дастёрчилик қилиш, ним овозда гапириб, олазарак ҳолда юриш асло хуш келмас эди. Бу фитнада мўгулистонолик Тўқлуғ Темур ҳам иштирок этганди. Кайхисровга ўша лаънати қароргоҳ шаҳардан чиқариб ташланиши, унинг беклик қилишига ҳеч ким халақит бермаслиги керак эди, холос.

Чинданам, қароргоҳ шаҳардан ташқарига кўчди. Қайхисровнинг биринчи орзуси ижобат бўлди. Қозагоннинг фатвоси билан Самарқандга ҳукмронлик қилиб турган ўгли Абдуллоҳ отасининг фожеий вафотидан воқиф бўлган заҳоти Хуттолланга етиб келди ва тахтни эгаллади. Амирлар ва беклар унга ўзларининг итоаткорликларини намойиш этиб, Мовароуннаҳр подшоси бўлганини тан олишидди. Абдуллоҳ эса, ўз навбатида, Баёнқулихоннинг Чигатой улусига хонлиги ҳуқуқини тан олди. Яъни қурултой қарорини тасдиқлади.

Марҳумнинг йигирмаси, кейин қирқ кунлик маъракаси ҳам ўтди. Абдуллоҳ бу вақт ичида отаси-

нинг ҳаворанг чодирида яшади. Лекин унинг қалбида Самарқанднинг ҳашаматли саройлари, жанинатмакон бу ҳудуднинг гулгун ва зумрад боғлари ва узумзорларига согинч туйгулари тобора илдиз отарди. Кўп ўтмай у ўз қароргоҳини Самарқандга кўчириди. Абдуллоҳ Ҳуттолландан Баёнқулихонни ҳам ўзи билан бирга олиб, Амударё соҳилларини тарк этди. Шу тариқа амир Кайхисров олий ҳукмдорнинг хизматида бўлишдек иззат-нафсига тегувчи ва ўзини хўрловчи мажбуриятдан озод бўлди. Аммо қароргоҳни кўчириаркан, амир Абдуллоҳ бу хусусда бошқа амир ва нўёнлар билан маслаҳатлашиб ўтирмади ва бу билан уларда ўзига нисбатан норозилик уйгодти. Мовароуннаҳр аъёнлари: шоҳ қароргоҳини мамлакатнинг асосий марказларидан олиса жойлаштириш ҳеч қандай фойда келтирмайди, балки давлатни бошқариш ишларини мураккаблаштиради, холос, деб ҳисобларди. Аксарият ҳолларда «кимки иззат-хурматли одамларнинг маслаҳатларига қулоқ осмаса, пировардида ачиниб, афсус бармоқларини тишлайдур». Боз устига, амир Абдуллоҳ давлат ишлари билан жиiddий шугулланишга шошилмаётган эди. У Баёнқулихоннинг соҳибжамол хотинининг ишқида ёнар, шу боис даставвал ана шу аёл билан муносабатларини ўнглаб олмоқчи эди. Тўсиқ булиб турган эрини синалган усууда гумдон қилди — овда кўксига найза сукди. Баёнқулихоннинг жасадини Бухорога олиб кетди ва Шайх Сайфиддин Баҳордий мақбараси яқинига қўйдирди. Улуснинг хони лавозимига эса, яна бир ўзи, ҳеч ким билан маслаҳатлашмасдан ва ҳеч кимга билдирамасдан, Темуршоҳ Ўглонни тайинлади.

Шоҳ қароргоҳининг кўчирилиши, кекса хоннинг ўлдирилиши, янгисининг тайинланиши — булар бари қурултой билан келишилмаган ҳолда амалга оширилган ва оқсуяк аъёнларни безовта қилиб қўйганди. Демак, улар назар-писанд қилинмаяпти, уларнинг фикри, сўзлари ҳеч қандай залворга эга эмас, деган хуласа келиб чиқаётганди. Инчунин, ўзларини уч пулга ҳам олмайдиган ҳукмдорни аъёнлар зудтар тахтдан ағдаришга қарор қилишди. Норози амалдорлар Шодмоннинг амири Баён Сулдуз бошчилигида шошилинч қўшин тўплашди. Лашкарлар Самарқандга қараб юриш бошлишди. Жангчилар Кеш яқинидан ўтишаркан, уларга ўз навкарлари билан Ҳожи Барлос ҳам қўшилди. Абдуллоҳ қаршилик кўрсатишга тайёр эмас

ва биринчи жангдаәқ маглубиятта учраб, Баён Сулдуз чавандозлари таъқиби остида орқа-үнгига қарамай Амударёга қочди. У ердан дашт сўқмоги орқали оиласи билан Хурросонга етиб олди ва мўъжаз Андалаб шаҳрида то умрининг интиҳосигача яшади. У ерда собиқ шоҳни ҳеч ким безовта қилмади. Янги тайинланган Темуршоҳ ҳам Самарқанддан жуфтакни ростлади. Мовароуннахрда яна ҳокимиятсизлик бошланди. Кўхна йилномаларда ёзилишича, кундузлари худди тундагидай зимистон, чунки қуёш қайси ҳукмдорга нур сочишни билмасди. Ҳар бир зодагон амир, ҳар бир оқсуяк нўён ва бек ўз-ўзига фақат бир саволни берарди: «Нега эмди мен эрмас?» Ўнлаб тўра ва ако-бирлар елка ва тирсакларини, қилич ва камонларини, заҳар ва оловни ишга солиб, муқаддас мақсад сари интилишарди. Уларнинг таҳтни эгаллаш ҳақидағи хоҳишистакларидан осмонда янги қуёш порламади, табиатда илиқлик ва нур кўпаймади. Мовароуннахр осмони узра ўша кўхна, яккаю ягона қуёш нур сочишда давом этарди. Юрт эса, ҳамон эгасиз, ҳукмдорсиз эди. Бошсиз подшоҳлик эса, худди жонсиз танадай, ириб-чириб, ўз таркибий қисмларига ажralиб кетади. Кўп ўтмай ҳар бир амир, ҳар бир бек ўз-ўзига ҳукмдор ва подшоҳга айланган эди. Амир Боязид Жалоир Хўжандда ўрнашиб олди. Ҳожи Барлос Кешни бошқарарди. Кайхисров қайтариб олган ҳокимиятининг айшини суреб, Хуттолландан бир қадам ҳам жилмай қўйди. Балхга амир Ҳусайн эгалик қиларди.

Ана шундай бебошвоқ бир вазиятда Амир Темур ўзининг зукко ақли билан, ниҳоят, ўзининг вақт-соати еттани, ҳаракат бошлаши кераклигини тушуниб етганди. Иккинчи бор бундай қулай шароит юзага келмаслиги мумкин эли. У Шибиргон устидан ҳукм юритишни бу шаҳарнинг аввалги ҳукмдори Муҳаммад Ҳожи Алардийга топширди-да, ўзи минг нафар баҳодирдан иборат пухта қуролланган қўшинга бош бўлиб, Самарқандга отланди. Икки йиллик узлуксиз машқлар ва ҳарбий кўриклар жангчилар учун беҳўда кетмаганди. Улардан чапдастроқ ва қалтисроқ, улардан топқирроқ ва матонатлироқ лашкар бутун Мовароуннахрда ҳам йўқ эди.

Икки ҳафтадан сўнг у Кешга етиб борди. Бу ерда тутилиб қолишига тўгри келди. Тарагай Баҳодур ўз қўргончасида умрининг сўнти кунларини ўтказаёт-

ганди. Темурнинг падари бузруквори 1360 йилнинг интиҳосида соқин бир алфоздан боқий дунёга отланди, уни кўмиш билан боғлиқ маъракаларни ўтказгандан кейингина Темур юришни давом эттириши мумкин эди. Унинг поччаси Довуд Барлос: Мўгулистон хони Тўқлуг Темур Хўжандни забт этиб, юз минг кишилик қўшин билан қуёшгача чанг-тўзон кўтарганча, Мовароуннаҳрнинг кўхна пойтахти сари жилаётгани ҳақида хабар юбориб, чолар жўнатди. Темур Самарқандга ундан тезроқ этиб оламан, деб ҳисоблади, Кешдан буёғига манзил унча олис эмас эди. У зудтар юриш бошлиш ҳақида буйруқ берди. Ҳокимиятсизлик шароитида одил ва қаттиқўл ҳукмдорни согиниб қолган самарқандликлар Темурнинг қўшиларини шод-хуррам ҳайқириқлар билан кутиб олишиди. Шаҳарликлар ҳам, шайхлар ҳам Темурга тўла итоат этажакларини билдиришиди.

Бу вақтда эса, Мовароуннаҳрнинг ярим ерлари Мўгулистон ҳукмдори Тўқлуг Темур қўшилари отлари нинг туёқдари остида ингранар, ҳансирар эди. Самарқандга: мўгул хонининг сон-саноқсиз лашкарлари яқинлашаётганидан қўрқиб кетган Ҳожи Барлос ўз юртини ташлаб, Хурросонга қочибди, деган гап-сўз этиб келди. Темур мамлакат ичкарисида ишончли таянчи қолмаганини тушунди. У дастлаб ўзининг маънавий устози Шайх Тайободий билан маслаҳатлашиши, унгача ҳеч бир тадбир қилмаслиги зарурлигини англаб етди. У Шайхга юзага келган вазият ва ўзининг аҳволи баён этилган номани чолар орқали зудтар жўнатди. У айни дамда ўзининг Мовароуннаҳрда қолиш-қолмаслиги юзасидан ҳам маслаҳатга муҳтожлигини аён этганди. Кўп ўтмай Темур жавоб олди.

«Тўртингчи халиф Али бир куни айтмиш: «Агар осмон — ўқ ёй, тақдир эрса — камон ўлса, мерган Оллоҳнинг ўзиидур. Андин қаён қочиб қутулурсен?» Ўзингни қўлга ол ва Тўқлуг Темурга қўшил, чунки ул Оллоҳнинг ердаги соясидур. Сен ҳозироқ Мўгулистон хони ҳузурига бориб, аниг қўлиндаги ўқ ёй ва камонларини улоқтириб ташламоққа мажбур айла!»

Бу маслаҳат асосида нима ётганини Темур тушуниб турарди. Мовароуннаҳрга юриши олдидан Тўқлуг Темур ислом динини қабул қилган ва ўзининг бир юз олтмиш минг издошини ҳам шунга мажбур этганди. Темурнинг бу савоб иши жами мусулмонлар қалбини кўп шодликларга тўлдирган эди. Амир Темур

ҳам ҳонни ёқтириб қолганди. У Шайх маслаҳатига амал қилди ва ўзи учун фахрий шартлар асосида унга таъзим бажо келтирмоқ учун Тўқдуг Темур билан мулоқотга киришга жазм этди. Мўгулистан хони ҳам Мовароуннаҳр ерларини ортиқча талофотларсиз қўлга киритиш ниятида эди. У ўз чопарларини учта энг нуфузли амирлар ҳузурига жўннатганди. Уларнинг бири Темурнинг номига хат келтирди. Унда, хусусан, ушбу сўзлар битилганди: «Мен, ким, Тўқдуг Темур, сенга жами ҳалқинг ва жами қўшининг бирла менга қўшилмогингни буюрамен».

Темур иккиланаётганди. У ўз ҳаётида ҳеч қачон ҳеч кимга бош эгмаганди. Энди эса, босқинчи ҳузурига итоаткорлик билан таъзим қилиб бориш керак эди. Бу баҳодир йигит учун ярашмаган иш эди. Айни пайтда мингта навкар билан юз минг кишилик қўшинга қарши жангта кириш ҳам ақддан эмасди. Ана шу оғир дақиқаларда Темур Парвардигор билан маслаҳатлашишни лозим топди. У оялар ўқиб, Қуръони каримни қўлига олди-да, авлие Юсуф ҳақида ёзилган бетни очаркан: «Анга Худо ёр бўлсин!» — дея ўқиди. Бу тўғридан-тўғри шуни кўрсатардики, Оллоҳнинг иродаси ила мўтгул хони Тўқдуг Темурга нисбатан қароқчидай эмас, балки ясо қонунларига биноан иш тутиш лозим. Яъни Чингизхон авлодларига қандай муомала лозим бўлса, уни ҳам шундай ҳурмат ва иззат-икром билан кутиб олади.

Лекин Темурга маслақдош бўлган амирларнинг бир қисми душманга қарши жанг қилиш, асло итоат этмаслик тарафдори эди. Темур уларга қаратада ўз фикрини айтди: «Ҳозир аччиқ қилиб, кучли мўгул хони Тўқдуг Темурга қарши курашмоқ мумкин эрмас. Аният жангчилари ҳаддин зиёд кўп. Эмди анга сўзсиз итоат этмоқдин ўзга чора йўқ».

Темур ҳали бир фикрга келиб ултурмасидан Мўгулистан хони сабри чидамай, Самарқандга бостириб киришга жазм этди. У энг кўзга кўринган ҳарбий саркардаларидан бири Маҳмудшоҳ бошчилигидағи қирқ минг лашкарлардан иборат қўшинини сафарга отлантирди. Амир Темур зудлик билан кўп совға-саломлар олиб, Тўқдуг Темурнинг қароргоҳи жойлашган Ҳўжандга йўл олди. Агар очиқ жангда галаба қилиш мумкин бўлмаса, деб ўйларди у, нега энди ҳийла йўли билан чап бериш мумкин эмас? Дарвоқе, истиқболда ҳам у ушбу усулдан ҳали кўп фойдаланади.

Темур юзта навкари қуршовида сафарга отланди. Икки кечакундуз йўл босишгач, у мўгулларнинг хуфия гуруҳига дуч келди. Қулоги остидан визиллаб камон ўқи учиб ўтди, унинг ҳаёти шам оловидай ли-пиллаб қолган эди. Маҳмудшоҳнинг одд қатор жангчилари билан ҳазиллашиб бўлмаслигини у тезда тушиуни. Англашилмовчилик бартараф этилди ва Маҳмудшоҳга у билан учрашиш юзасидан чопар юборилди. Кешлик баҳодирнинг омадли ва жасурлигидан яхши хабардор бўлган Маҳмудшоҳ унинг қўшинига қарши жангла тайёргарлик кўраёттанди, иш ўзгача тус олганидан ҳайратга тушиди. У Темурни ўзининг кўчма ўтовида қабул қилди. Темур Маҳмудшоҳга Мўгулистон хонининг ўзига юборган номасини узатаркан:

— Тўқлуғ Темур хоннинг даъватига жавобан камина аниңг хизматига отланмоқдамен, токи аниңг қарамогидаги ерлар ҳимоясиз қолмасун, ҳалқи эрса озор чекмасун, — деди.

Хон номаси Темурга ҳимоя ёрлиги вазифасини ўтади. Совғаларнинг бир қисмини қабул қилиб олган Маҳмудшоҳ Темур ва унинг навкарларига Тўқлуғ Темур қароргоҳига боришларига ижозат берди. Мўгулистон хонининг катта, булатдай оппоқ чодири узоқдан кўриниб турар, лекин унга етиб бориш осон иш эмас эди. Уни хоннинг лашкарлари учта ҳалқа ҳосил қилиб ўраб олган эди. Мўгулистон лашкарлари Мовароуннаҳр навкарларидан кескин фарқ қилишар, улар почалари кенг тери шим кийган, дашти қипчоқдар ва яноги кенг мўгуллардан иборат эди. Нуёнлар бошлирига тулки ёки бўри терисидан тикилган узун кокилли қалпоқ кийиб олишганди. Оддий жангчилар буқа ёки хўрор терисидан ясалган кенг малақайларда эдилар. Улар темир қалқон, калта найза, энли қилич, ўқ ёй ва тери жилдларга солинган ўқлар билан қуроллашишган эди. Кучлироқ жантчиларнинг ўнг томонига оғир тўқморлар осилганди. Мўгулистон лашкарлари эпчил ва абжир эдилар. Темур уларга қарши жанг қилиш жуда қийин кечишини хаёлидан ўтказди.

Мана, ниҳоят, улар хон ҳузурига элтувчи биринчи ва иккинчи тўсиқдан ўтишди. У ёғига Темур Берқут ва Чоқу Барлос кузатувида кетди. Хон чодирининг оддида қулоқ ва думлари қирқилган, бузоқдай-бузоқдай бўрибосарлар галаси ириллаб, гингшиб туришарди. Темур гала ўн иккита қутурган итдан иборатлигини санаб чиқди. Чодирга кираверишни иккита зан-

жирбанд, ола-була қоплон қўриқлар эди. «Хон ўзига найза ўқталган тақдир зарбасидин қўрқиб, ўзини қоплонлар ихтиёрига топширмиш», — дея хаёлидан ўтказди Темур. Чодирга яқинлашаётган одамларни кўрган қоплонлар жунлари тикка бўлиб, ўринларидан туриб кетишиди ва таҳдида ўкиришиди.

Қоровул бошлиги — барзангি нўён ичкаридан чиқиб, Темургә савол назари билан тикилди. Хоннинг номаси Темурнинг қўлида эди. Нўён уни диққат билан ўқиб чиққач, эҳтиром ила бош иргади ва четта ўтиб, унга йўл берди. Берқут ва Чоқу Барлосга шу ерда кутишни буюрди ва улар йиртқич ҳайвонларнинг ёнида қолишиди. Хон паст бўйли, лекин миқтидан келган, мушаклари чайир, қисиқкўз, яноқлари кенг, митти бурун одам эди. У ҳаворанг хитой ипагидан тикилган юмшоқ кўрпача устида ўтиради. Кўрпача тагига йўлбарс терилари ташланган эди. Лекин ҳарбий анжомлари ўзи билан бирга, иссиқ, қавилган чакмон танасини эркин ўраб турарди. Бошига чодирга ўхшаган учи ўткир оқ қолпоқ қўндирилганди. Хоннинг тери қўлқоп кийган қўлида кўзлари қип-қизил, оқ лочин ўтиради. Хон уни янги сўйилган қуён гўшти билан овқатлантираётганди. Ёввойи қуш гўштни узун тирноқлари билан чангallаганча чўқилар ва очофатлик ила ямлар эди.

Тўқлуг Темур кирган одамга эътибор қилмади, аммо лочин гўшт чўқилашдан тўхтаб, қонга тўла қип-қизил кўзларини Темурга қадади. Хоннинг орқасида тўртта қўриқчи гўдайиб турарди.

Ниҳоят, хон Темурга кўз ташлади. Илло, одат бўйича, биринчи у гапириши керак эди. У амирга тикондай ўткир нигоҳини қадар экан, шошилмай гап қотди:

— Бирори шоқолдай қўрқоқлик қилиб, Жайхун ортига қочмиш, иккинчисин ўзим асир олмишмен, сен бўлсанг, бўйин эгиб, ўзинг келмишсен. Эгилган бошни қилич кесмайдур, дейдилар. Мен сени тенг хукуқли аъён тариқинда қабул қилурмен. Тўла тасар-руфимга ўтгоннинг рамзи сифатинда Самарқанднинг бош дарвозасига менинг тамғамни қўйдириб босурсен. Анда манови лочин акс эттирилмиш. Эмди мен Мовароуннахрга қарши уруш эълон қилмасмен.

Темурнинг елкасидан тог агдарилгандай бўлди. Худога шукур, Самарқанд замини одамзот қонига беланмайди, мўгул отларининг туёклари остида битта чумо-

ли ҳам эзилиб янчилмайды. Сира иккиланмай, бир зум ҳам фурсатни бой бермасдан Темур розилик билдириди: күхна шаҳар дарвазасига хоннинг тамгаси албатта қўйдирив босилади. Хон илтифот кўрсатиб, Темурнинг совға-саломларини қабул қилди, унга Мовароунаҳрга ҳукмдорлик қилиши юзасидан ёрлиқ берди, Кеш ва Қарши туманларини эса, унинг ажоддларидан мерос қолган хусусий мулки деб тан олди. Тамга учун ҳар йили бож тўлаб туришини талаб қилди. У ҳар бири беш юз қўйлик минг отар, беш юз мингдан от ва туюдан иборат эди. Амир унинг талаби бўйича яна кўп нарсаларни тўлаши керак эди. Темур итоаткорлик билан бош иргар — даврнинг қўли шафқат билмас эди.

Кеш амири билан музокарани тутатиб, лочинини овқатлантириб бўлгач, хон чодирдан ташқарига чиқди. Темур унинг изидан юрди. Шу чог хон пича тураддудда тўхтаб қолди. У ўзини йўқотиб қўйгандай эди. У кўз узмай Берқутга тикиларди.

— Баҳодир, сен қай уруғдинсен? — қизиқсинди у.

— Меркитмен, тақсир, — деб жавоб берди саркарда бамайлихотир.

— Сени таниётирмен. Тўгрироги, отанг Қорақуюни танирмен! Ул Кепакхон қароргоҳининг баҳодирларидин эрди.

— Сиз ҳақсиз, хон ҳазратлари, Қорақуюн — менинг отам. Ул зот сизнинг хонлик фазилатларингиз хусусинда менга кўп сўзлар эрди, — деди Берқут эҳтиром ила.

— Амир Темур, сени ва баҳодирларинингни тушлика тақлиф қилурмен. Ўшанда мен Қорақуюннинг ўғли или сұхбатни давом эттиурмен, — деди хон ва Темур ҳамда унинг баҳодирларини жойлаштириш, уларни ҳеч нарсада чекламаслик ҳақида фармон берди. Эгарланган от тайёр турарди. Хон енгил ҳаракат билан бир сакраб отга минди-да, даштга чоптириб кетди. Ёши бир жойга бориб қолганига қарамай, хон ҳар куни бир неча соат чавандозлик машқлари билан шугулланар эди.

Кечқурун хон чодирида меҳмонлар шарафига базм уюштирилди. Дастурхон жуда тўкин эди. Гўштдан тайёрланган турфа-туман овқатлар тўла кумуш, мармар, ўйма лаганлар соглом иштача уйготарди. Жомлардаги қимизлар кўпириб турарди. Ўрислардан ўзлаштирилган янгилик — хонаки пиво ҳам тортилди.

Лекин Темур, Қозагон ўтқазган илк меҳмондорчилликдаги тантана ва дабдабани бу ерда кўрмади. На мусиқачилар бор эди, на масҳарабозлар. Аммо базмнинг интиҳосида хоннинг ишораси билан икки половон ўртага чиқиб, кураш бошлиди.

Темур дастурхон тўрида хоннинг чап томонида ўтирас эди. Темурнинг чап тарафида қароргоҳга маҳсус чақирилган Маҳмудшоҳ ўтиради. Нуённинг ёнига унинг Алишоҳ исмли ўн икки яшар ўғли ўтқизилганди. Хон ўнг қўл томонига Берқутни жойлаган ва бутун базм мобайнида хотираларга берилганди. Унинг хотира ҳазинаси теран ва битмас-тутанмас эди. Йигирма йил аввал, яна ўша касофат овда фитначилар Кепакхонни қуршовга олиб, сотқинларча қатл этишгани, Тўқлуг Темурнинг ҳаётини эса, Берқутнинг отаси муқаррар ўлимдан асраб қолганини унтиш мумкинми, ахир? Бунақа нарсалар ёдан кўтарилимайди. Аранг кўз илгаси мумкин бўлган дўнглик ортидан суюқасдчи кимса Тўқлуг Темурнинг кўксини мўлжаллаб ўқ узди. Буни вақтида пайқаб қолган Қорақуюн ўқдай отилиб, хонзоданинг кўксини қалқон ила тўсди. Қалқонга қадалган ўқ сирғалиб пастга оғилди-да, отининг оёғига санчилиди.

Тўқлуг Темур амир Темурга юзланганида, базм поёнига етажтанди.

— Сен, баҳодир, Берқут отамдай бўлиб қолгон, дерсан. Мен эрсам, Берқутта ўзим отамен. Модомики шундоқ эркан, сен Самарқандга қайтавер, Берқут шу ерда қолур. Мен анинг шарафига маҳсус ўтов қурдирив берурмен. Ул эмди бундин буён туманга ҳокимлик қилгай. Оддий баҳодир бўлиб шунча юргони етар. Энди нуён ҳам бўлиб кўрсун.

Ўз мураббийсидан ажралиш Темур учун ачинарли эди. Лекин хон иродаси ҳамма нарсадан юксак, у болалиқдан шунга ўрганган эди. Эртасига у Тўқлуг Темур қароргоҳини тарк этди. Берқут билан самимий хайрлашаркан, Олия билан Сафаралига ўзим қариман, деб ваъда берди. Хайрлашув иккаласи учун ҳам оғир кечди. Самарқандга қайтгач, Темур амirlарни тўплаб, хоннинг иродасини аён қилди. Амirlар кенгашига у: Мовароуннаҳрга уларнинг розилиги билан ҳукмдорлик қилиши, ўз қароргоҳи сифатида ота юрти — Кешни танлагани, Самарқандни бошқаришни эса, амир Ҳизр Ясурийга топширганини билдириди. Ўзи ўша куниёқ Кешга жўнаб кетди. Кеш аҳо-

лиси уни самимий ва шодмон кутиб оди. Жума масжидида ўша куниёқ Темурга багишлаб, хонлик тожини кийган зотларга аталган хутба намози ўқитида.

Лекин бу тантанали кутиб олиш ва жума масжидида ўқилган хутба намози Мовароуннахр бекликари ва туманлари ўртасидаги мудҳиш нифоқлар оловини камайтиrolмади. Ўзаро низоларнинг ҳамма қийинчиликлари Чигатой улусининг навқирон ҳукмдори зиммасига тушаёттан эди. Зотан, Мўтулистон хонининг ёрлигига биноан унинг ҳукмдорлигини улуснинг анча-мунча амир ва беклари ҳали тан олишмаган эди. Уларнинг аксарияти Мовароуннахр ҳукмдори ўрнида ўзларини кўришар ва ўзларини ҳўрланган, иззат-нафслари камситилган, деб ҳисоблашарди. Улусдаги галаён янгидан-янги, кўрилмаган усул ва йўналишлар олиб, ҳали бери тўхтайдиган эмас эди. Фалакнинг гардиши билан йигирма беш яшар Амир Темур Тарагай бу бетийиқ эҳтирослар ва нифоқлар алангасининг марказида турар эди.

У энди бола эмас, кўпни кўрган, тажрибали, етук эр эди. Энг зўр шайхлар қўлида таълим-тарбия олгани унинг ақлинни чархлаганди. Тадбиркорлик, уддабуронлик, зийраклик ва зеҳн-идрок бобида эса, унга табиатнинг ўзи улкан саховат кўрсатганди. Адоватни қандай ҳамдўстликка айлантириш мумкин? Темур беклик ва туманларнинг жами ҳукмдорларига Чигатой улусида биргалашиб тинч ва фаровон ҳаёт ўрнатиш учун ўзи билан иттифоқ бўлишни таклиф этиб, мактублар жўнатди. Ҳукмдорларнинг аксарияти ҳар хил баҳоналарни рўкач қилиб, иттифоқقا бирлашишдан бош тортиди. Яккабоғ амири Чоқу Барлос ва Самарқанд ҳукмдори Ҳизр Ясурийгина розилик билдиришди. Афсуски, уни бошқа ҳеч ким қўлламади, ҳатто ўз вақтида Темур ажал панжаларидан юлиб олган амир Хусайн ҳам ундан юз ўтириди. Шунда Темур ҳийла ишлатишни лозим тоғди. У яна амирларга мактуб йўллади. Лекин бу сафар уларнинг ҳар бирига бошқаларни йўқ қилиб, Мовароуннахр устидан ҳукмдорликни тенг иккига бўлашиб олиш мақсадида ўзи билан иттифоқ тузишни таклиф этди. Худди ўзи кутганидай, ҳамма амирлар розилик билдириб, тезда жавоб қайтаришди.

Темурнинг аниқ режаси бор ва у ҳаракатга киришганди. У ўзини жангда, очиқ майдонда синааб кўрди, — у ерда ҳаммаси тушунарли эди. У энди бошқа,

янги «соҳа»ни — фитна санъатини ўзлаштириши керак эди. Соҳибқирон Шодмон амири Элчи Бўгой Салдурга чопар жўнатиб, аҳолиси гўё ўз ҳукмдоридан норози бўлган Бадахшонни эгаллашни таклиф этди. Агарда, деб ёзди Темур, Элчи Бўгой Салдур Бадахшонга уруш очмаса, бу ишни ўзи амалга оширади, бу ҳолда Элчи ҳеч қандай ер-мулкка даъвогарлик қиломайди. Очкузлик тантана қилиб, Элчи Бўгой Салдур ўз қўшини билан юриш бошлади. Хавфдан огоҳ бўлган Бадахшон амирлари шу заҳоти ёрдам сўраб Темурга мурожаат қилишди. Темур Шибиргон ҳукмдори Муҳаммад Ҳожи Апардийга чопар юбориб, Элчи Бўгой Салдурнинг қўшини ташлаб чиқиб кеттган Шодмон очиқ ва ҳимоясиз экани, вақтни беҳуда ўтказилмаса, уни қўлга киритиш осонлигини маълум қилди. Элчи Бўгой Салдурга эса, ўз она шаҳри хавф остида қолгани боисидан зудлик билан хабар етказилди. Амир Бадахшонни забт этиш ниятидан қайтиб, қўшинини орқага бурди. Бадахшон амирлари омон қолганлари учун кимга миннатдорчилик билдириш кераклигини аниқ билишарди. Улар Темурнинг ҳузурига чопар жўнатиб, тўла унинг тасарруфига ўтганларини аён қилишди. Қўшини босқинчилардан кучлироқ бўлган Элчи Бўгой Салдур ўз юргига қайтгач, душманни ўз ҳудудидан ҳайдаб чиқарди ва ҳарбий ҳаракатларни унинг ерларида давом эттириди. Шунда Темур Шибиргон ҳукмдорининг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқди ва ўз қўшинини рақобатчилар ўртасига ташлади. Ишнинг бундай тус олганидан бағоят суюниб кеттган Шибиргон ҳукмдори бундан буён Темурнинг содиқ иттифоқчисига айланганини эълон қилди.

Айни шу паллада Темурнинг режаларига тўс-тўпалонда нимадир ундириб қолишни кўзлаган амир Ҳусайн аралашди. Нима учун у, амир Қозагоннинг невараси, Мовароуннаҳрга ҳукмдор бўлиши мумкин эмас? Лекин у Темурга қарши очиқ уруш эълон қилиб ўтирмади. Бу — қалтис иш, калтабинлик бўлур эди. У Темурнинг нималарга қодирлигини бошқалардан яхшироқ биларди. У Балхга қўшини ерларни забт этишга киришди. Унинг илк зарбаси қўшини Шодмон туманига тўғри келди. Аммо Элчи Бўгой Салдурнинг қўли баланд келди. Уруш чўэзилиб, галаба тарозиси Ҳусайн томонга босилиши даргумон эди. Балх амири ўз гурурини енгиб, юрак ютиб, Темурга ёрдам сўраб мурожаат қилди. Темур учун Ҳусайннинг илтимоси

айни муддао эди. У анчадан бери ўз йўлига тўғаноқ бўлаётган бўйсунмас, бадҳоҳ Элчи Бўгой Салдўрнинг танобини тортиб қўйишни уйлаб юради. Темур у билан ҳеч қачон тил топишолмаган эди.

Лекин Шодмонга ҳарбий юриш босқинчиликка ўхшамаслиги керак эди. Бунинг учун Темур Самарқанд ҳукмдори Ҳизр Ясурийни бирга ҳаракат қилишга кўндириди. Каҳлига деган жойда икки қўшин бирлашди. Кўп утмай улар Балхга кириб келишди, амир Хусайн уларни қизгин саломлар билан кутиб олди. Сўнгра бир бутун ўрда тарзида Шодмонга юриш бошлишди. Элчи Бўгой Салдўр кутилмаганда пойдеворсиз деворга айланиб қолганини пайқади. Бир тутишдаёқ гумбирлаб ағдарилиши ҳеч гап эмас эди. Қаршилик кўрсатишга қурби етмай, қочиб қолишни афзал деб билди. Амир Хусайн тантана қиласиди. Темур ва Ҳизр Ясурий ўз қўшинларини орқага қайтаришди. Ярим йўлда уларни чопар кутиб олди. Уйга қўриқчи қилиб қолдирилган Ҳаққул полвон, Ҳурносонга қочган Ҳожи Барлос изига қайтиб, ўзига садоқатли йигитларни тўплагани, Ҳўжанд ҳукмдори Боязид Жалоирнинг ёрдамига кафолат олгач, Самарқандни забт этгани ҳақида ахбор берди. Бу ёқимсиз хабар эди, албатта. Темур ва Ҳизр Ясурий бир-бирларига қасамёд қилишиб, ўз дўшманларига қарши бирга курапажаклари ва бу қасамларидан ҳеч қачон қайтмасликларини билдиришди. Бирлашган қўшин шу ондаёқ Кеш сари отланди.

Ҳожи Барлос ўз лашкарларини Темур ва Ҳизр Ясурийнинг истиқболига бошлиди. Аноир деган жойда рақиблар юзма-юз келишди. Ногоралар тумбури жанг бошланишидан дарак берди. Қуёш уфқда бош қўйган, қоронги тушишига оз фурсат қолган эди. Лекин жанг тун киргач ҳам тўхтамади. Кундузги ёргулук ой ёргуги билан алмашинди ҳамки, жангчилар галаба учун курашни давом эттиришарди. Тарих йилномалари томонларнинг хатти-ҳаракатлари, улар на-мойиш этган жанг санъати ҳақида сукут сақлашади. Мен ҳам бу хусусда уйдирмаларга йўл бермай қўя қолай. Фақат тарихий дастурларни келтираман. Галаба қуёши Темурнинг байрогини ёритаётганди. Ҳожи Барлос маглубиятта учраган қўшинининг қолган-кутганлари билан Самарқанд тарафга қочди. Темур ва Ҳизр Ясурий уни изма-из таъқиб қилиб боришиди. Самарқанддан Боязид Жалоир Ҳожи Барлосга кўмаклашгани шошилинч қўшин сурди. Сориш деган жой-

да ўрнашиб, құналгалари атрофини тупроқ ва өгоч деворлар билан ўраб чиқищди ва рақибларини кута бошлашды. Яна ногоралар гүмбури янгради. Темур ва Ҳизр Ясурый жангчилари ҳужумга үтишди. Қиличлар жаранги, жанговар дағватлар, ярадорларнинг ох-воҳлари қўшилиб, жангнинг яхлит шовқин ва ғовурини ҳосил қилди. Урушаштандар қуюқ чанг-тўзон уммонига чўмиб, баъзан бир-бирларини ҳам аранг кўришарди. Биринчи бўлиб Боязид Жалоир қўшинининг силласи қуриди. Дастреб у орқага чекина бошлади, сўнгра таҳлика ичида тум-тарақай қочишга тушди. Бу шафқатсиз жангда Темур ўзининг кўп жангчиларидан, кўп сафдошлиаридан жудо бўлди. Амир Ҳизр Ясурый ҳам бу дунёни тарк этганди. Темур ўз рақибини Сирдарё соҳибларигача изма-из қувиб борди, Хўжанд деворларига яқинлашгачгина тўхтаб, одамлари ва отларига дам берди. Бу шаҳарга кириш учун куч-қуввати қолмаган, у жуда кўп лашкарини жангда бой берганди. У орқага қайтиш ҳақида фармон берди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ТУҚЛУҒ ТЕМУРХОН МАКРИ

Ўн тўртинчи юз йилликнинг ўрталарида Мовароуннахр марказлашган кучли ҳокимиятдан ажralибгина қолмай, балки ҳаддан зиёд ожиз давлатга айланди. Унинг қачонлардир йирик савдо марказлари, қачонлардир ўзларининг олимлари, ҳунарманд ва усталири билан бутун дунёга шон-шуҳрат таратган Самарқанд, Бухоро каби шаҳарлари Чингизхоннинг вайронагарчилик келтирган босқинидан бери ҳали кўтарилимаган, ўзини ўнглай олмаган эди. Ер юзидан қарийб йўқ қилинган Самарқанд ҳаддан зиёд аста-секинлик билан қад ростлаётганди. У ҳатто шаҳарнинг умумий ҳимоя деворига ҳам эга эмас ва душман учун тўрт томони ҳам очиқ-сочиқ эди. Шаҳарнинг ўзида ҳам учтўрт саройдан бўлак аҳамиятли, мустаҳкам бино ва иншоотлар йўқ эди. Тор кўчаларнинг икки тарафидан текис томига лой, қамиш ва сигир ғўнги ҳамда сомон аралаштириб ёпилган япасқи пахса уйлар зич ҳолда қатор қад ростлаган, бир неча чорбоггина тош деворлар билан үралганди. Икки-уч карвон-сарой ва яна шунчак мачитгина сал эпақали шакл-шамойилга эга эди. Бошқа ҳаммаёқ ҳувиллаб ётарди. Сомонийлар

даврида Бухоро буюк шаҳарлар сирасига кирар эди. Чингизхон босқини туфайли унга Самарқандга нисбатан камроқ шикаст етганди. Лекин у ҳам қалъа сифатида мустаҳкам эмас, ташқаридан ҳар қандай ҳужум учун очиқ эди. Бухорода руҳонийлар жуда кучли, шариат қонун-қоидаларига ҳеч ерда бу ҳудуддагичалик қатъий риоя қилинмас эди. Бухоро аста-секин янги шон-шұхратта зеришиб, исломнинг дүнөвий маркази сифатида донг таратди.

Чигатой улусининг учинчи йирик шаҳри Балх ҳи-собланар, лекин у икки дарё оралигидан ташқаридан жойлашгани учун Мовароуннахр тарихида ҳал қилувчи үрин тутmas эди. Мұгулистон хони Тұқлуг Темур Чигатой улуси учун кураш бошлаганида, буларнинг барини зътиборга олган эди. Үзи бошқаларга нисбатан энг құлай вазиятда эканини у жуда яхши тушунарди. Мовароуннахрда эндилікда ўз давлатини сақлаб қола олишга қодир кучли ҳукмдор йўқ эди. У худди амир Қозагон каби Темурга бошқача назар билан қарап ва унда кучли шахсни куран эди. Лекин айни дамда Темурнинг ёшлиги ва унинг Мовароуннахрда ҳали етарли куч-қудрат ва ҳокимиятта эга эмаслигини ҳам кўриб турарди. Шунга қарамай, у асосий довни Темурга қўйган ва шу билан бошқа амирларнинг зътиборини таҳтдан чалғиттан эди. Тұқлуг Темур чинакам хавфни Қозагоннинг невараси Ҳусайн шахсида кўрар эди. Лекин Балх Жайхуннинг нариги томонида эканлиги Ҳусайннинг бошқа амирлар кайфиятига фаол таъсир ўтказишига ҳалал берар эди. Лекин бунинг ўз вақти-соати борлигини Тұқлуг Темур англар эди. Ҳусайн ўз бобосининг таҳтини қайтариш учун чинакамига кураш бошласа, вазият бошқача тус олиши ҳам мумкин эди.

Шу боис Мұгулистон хони ишни Ҳусайндан бошлашга жазм этди. 1361 йилнинг интиҳосида у Мовароуннахр ҳудудларига бостириб кирди. Хонни бу юришни бошлашга мажбур этган яна бир сабаб бор эди. Унинг ўғли Илес Хўжа тобора бесабрлик билан мустақил ҳокимият юритишга уринар ва отасини таҳтдан ағдаришга ҳам уриниб кўрган эди. Мұгулистонда ҳукмдорликни ўзидан тортиб олиш истагини сўндириш мақсадида Тұқлуг Темур унга ўз юрти ташқарисидаги ҳадсиз-ҳудудсиз ерларни туҳфа этишга қарор қилганди.

Мовароуннахрда Тұқлуг Темурнинг кўпгина айгоқ-

чилари бор эди. Улар ўз хұжайинларини икки дарө оралиғидаги бекликлар ва туманларда кечәёттган мұхим воқеаларнинг ҳаммасидан хабардор қилиб туришарди. Хон нима истаёттанини яхши биларди. У Мовароуннахр амирлари ва ҳукмдорлари обдан урушиб, ўзаро нифоқ ботқогига бўйниларигача ботиб кетишларини кутар эди. Фисқи-фужур, фитна ва хатолар кетма-кет юзага келарди. Ниҳоят, хон ўзи учун қулай вазият пишиб етилди, деб ҳисоблаб, юришни бошлиди. Тўқлуг Темур Ҳожи Барлос билан Ҳўжанд ҳукмдори Боязид Жалоирнинг амир Темурдан Самарқанд ва Кешни тортиб олиш борасидаги уринишлари беҳуда кеттанини жуда яхши биларди. Улар қочиб қутулишган ва Ҳўжанд деворлари ортига яширинишганди. Ана энди хон лашкарлари Ҳўжандга қараб келаётганди.

Ҳўжанд ўша даврларда кўзга кўринган шаҳарлардан эди. Унда ўн беш мингдан зиёд аҳоли истиқомат қиласиди. Бинобарин, аксарият ҳўжандликлар бой-бадавлат турмуш кечиришар, қора кунларига ҳам атаб у-бу нарсалар гамлаб қўйишганди. Шаҳар баланд ва мустаҳкам қалъя деворларига эга, лекин унинг ҳукмдори Боязид Жалоир қўрқоқ ва калтабин одам эди. Хон қўшини бостириб келаётганидан хабар топган Боязид шаҳарни ўз ҳолига ташлаб, қалъя ичкарисига яшириниб олди. Ҳеч қандай қаршиликка учрамаган хон лашкарлари Ҳўжандни забт этиб, шаҳарни талонтарож қилишди, кўп уйларга ўт қўйишидди. Амир Боязид Жалоирни улар саройдан топишидди. У аёллар кўйлагини кийиб олган ва ранги докадай оқариб кетганди. Уни ана шу шамойилда хон ҳузурига сўроққа судраб келишидди.

Тўқлуг Темур отидан ҳам тушиб ўтирмади. Асир тушган амирга ижирганиб тикиларкан, нафрат ила сўз қотди:

— Сен, нобакор, думбасиз қўй, Самарқандга ҳукмдор бўлмоқни истаб қолибсен, чоги?!

— Йў-ү-ү-қ! — мингиrlади Боязид Жалоир титраб-қақшаб. Қўрқув уни, афтидан, буткул ақддан оздирганди.

— Боши танасидин жудо қилинсун! — фармойиш берди хон. — Калласи ходага тиқилиб, Самарқандда томошага қўйилсун. Тириклигинда Самарқандга шоҳ бўлолмагонди, эмди ўлик ҳолинда бўлсун.

Шундай деб хон отига қамчи урди, у навкарлари-

нинг Хўжанд ҳукмдорини тиз чўқдиришиб, боши узра қилич чараптатганини кўришни истамаганди.

Боязид Жалоир қатл этилгани ҳақидаги хабар Ҳожи Барлоснинг қулогига етган заҳоти у оиласи ва қўриқчилари билан бирга қочишга тушди. Лекин Хўжанддан секин, ими-жимида чиқиб кетиш осон иш эмасди. Хонга дарров ахбор етказилди, у зудтар изидан лашкар жўнатди. Чавандозлар гурӯҳи қочоқларни тезда қувиб етишди. Қўриқчилар ва таъқибчилар ўртасида жанг бошланди. Ҳожи Барлоснинг ўғли Жогом Барлос қўксига найза санчилган ҳолида отдан учиб тушди. Отаси эса, таъқибчилардан ажralиб, қочиб қолишга муваффақ бўлди. Лекин тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди. У қудратли Жайхун дарёсини кечиб ўтиб, нариги соҳилга етиб олди-ю, хавфдан қутулдим, деб ўйлаб ҳам улгурмай, орқасидан гизиллаб учиб келган камон ўқи бўйнига санчилди. Маҳаллий овчилар уни қароқчи деб ўйлаб, ўз билганларини қилишганди. Темурнинг ашаддий душмани бўлмиш бу зот ўз ҳаётига шу тариқа якун ясади. Кекса мунажжимнинг Темур исмли ўсмир Ҳожи Барлосдан Кешга ҳукмдорликни тортиб олиши хусусидаги башорати ижобат бўлганди. Лекин Темур ҳокимиятни на куч билан, на айёрлик ва на ёвуз ҳийла билан қўлга киритганди. Ҳожи Барлос ўз туманидан Кешни ва ўнлаб қишлоқларни ўз ҳолига, тақдир ихтиёрига ташлаб қочганидан кейин ҳокимият ўз-ўзидан Темурнинг қўлига ўтганди. Ҳа, тақдир камонидан отилган ўқ ҳамиша ўз нишонини қувиб етади.

Лекин Кешда Ҳожи Барлоснинг таҳтини эгаллаган зотта ҳам тақдир яқин йиллар учун оғир ҳаёт тарзи ҳозирлаётганди. Шунга қарамай, учқур воқеалар бирорвларни эгардан учириб юборса, бошқаларни тоблаб, янада бақувватроқ ва ҳушерроқ қиласди. Тўқлуг Темурхон Хўжандда яшаётган даврда Балх ҳукмдори амир Ҳусайн катта қўшин тўплади. Агар хон Жайхуннинг чап соҳилига ўтса, Қозагоннинг невараси унга қарши жанг бошлаш ниятида эди. Амир Ҳусайннинг бу тўрслиги Тўқлуг Темурнинг ҳайрати, айни дамда газабини қўзгади. Сафар тарааддуди учун кўп вақт кетмади. Қўшин юриш бошлаб, чанг-тўзон кўтарди, сафар гулханлари ёқилди. Хон Самарқандга кирмади, қўшини шаҳарни айланиб ўтди. Хоннинг ўзи минг кишилик лашкар билан довон орқали Кешга йўл олди. У тушишган туманида Темурни кўриб ўтмоқчи эди.

Темур мұтул лашкарлари ҳаракатларидан бехабар әди. Хон Ҳұжанди жангсиз құлға кириптани, Боязид Жалоирни қаңдай жазолаганини у жуда яхши биларди. Пировардида бедарак йүқолган Ҳожи Барлоснинг қочганини ҳам эшиттәнди. Хоннинг лашкарлари уни таъқиб қилиб, қайта топишолмаганды. Аммо хоннинг довон орқали Кешга, ўзига меҳмон бўлиб келиши мумкинлигини у хаёлига ҳам келтиролмаган әди. Кекса хон эса, Кешнинг навқирон ҳукмдорига нисбатан саховат кўрсатиш, унга ўзининг хайриҳоҳлиги ва ишончини намойиш қилишни истаб қолган әди.

Хон — қўргонча меҳмони! Бу ўлкада кўз қўриб, қулоқ эшитмаган воқеа! Яна кимнинг меҳмони денг? Ҳали унча танилмаган барлослар амири хонадонининг! Хитойдан то Сайхун ва Жайхун даръларигача ястаниб ётган ўз давлатини бирлаштиришга жазм этган хон чинакам саховат кўрсатди. Хоннинг ташрифи ҳақида дарак етказган чопар ундан атиги яrim кун илгари етиб келганди. Темур бу хабардан ҳаяжонга тушган, лекин қўрқмаган әди. Кутимаган, таҳликали ҳодисалар юз бериши олдидан Темур ҳайратланарли вазминлик ва сабр-тоқат намоён қиласарди. Ақли равшан ишлар, совуққонлик ва матонат уни тарқ этмасди. Темур шу заҳоти одамларига тегишли фармойиш берди. Дабдабаларга унча ҳуши йўқ, у камтарин турмуш тарзи кечирарди. Лекин хонни хонларча кутиб олишга қарор қилди. Бундай қилишга уни фақат урф одатгина мажбурламаёттанды. Унинг яна бир режаси бор әди.

Хон кечки пайт етиб келди. Қўргончага назар ташлаб, Темурнинг ўғилларига бир неча оғиз мақтовли гап қилди. Болаларни хоннинг ёнига Сафарали бошлаб келганди. Уни күриши билан Тўқлуғ Темур:

— Сен баҳодир Берқутнинг ўглисан-ку, шуни дайму! — дея хитоб қилди.

— Сиз янгишмадингиз, улуг хон.

Хон Берқутнинг меросхўри нима иш билан шугуланишини сўраб-суриштирди.

— Сафарали кўп билимдан йигит, — деди Темур.— Ҳозир ул менинг илтимосимга кўра, Мовароуннаҳр тарихини битаёттир.

— Э-ҳа! — ҳайрон бўлди Тўқлуғ Темур. — Балки у Мовароуннаҳр тарихига Мўгулистан тарихини ҳам эш этур, — истеҳзо аралаш қўшимча қилди у.

— Бундай вақт тезда келмогига менинг ишончим

комил, — құллаб-қувватлади уни Темур маңноли қилиб.

— Ҳа, ҳа, ҳа! — рози бүлди кекса хон Темурни үзіча тушуниб. О-о, агар бу тарих чинданам қандай өзилажагини у билганида зди! Үн йил ҳам үтиб улгурмайды... Лекин воқеаларни олдинламай құя қолай. Фақат шуни ағн қиласанки, Мұгулистанга Мовароуннахрнинг кичик бир қисми булишгина насиб этади ва бу атиги үн йилдағы ҳақиқаттаға айланади.

Энди бұлса, хон Темурга амир Ҳусайннинг нақадар беандиша ва тұрслиги боисидан шикоят қилишга тушди. Ҳали у Хұжанддалыгыда, Чигатой улусининг қайсицир шаҳрини забт этишни хәғлиға ҳам келтирмаган зди, лекин амир Ҳусайн үзининг бемаъни хатти-ҳаракатлари билан уни зудтар қасос түгини күтаришга дағыват этди. Мана, у юриш бошлади, энди у Балхнинг ҳали бурнининг сариги кетмаган ҳукмдорига үзидан катта ва кучли зотларни қандай ҳурмат қилиш кераклиги боисидан сабоқ беришга мажбур.

— Амир Ҳусайннинг ер-мұлкини жангсиз ҳам құлға кирилмоқ мүмкін, — деди Темур, чамаси, хонни құллаб-қувватлаб.

— Қулогим сенда! — деди хон ҳайрат ичида қуюқ қошларини чимириб. Темур Ҳирот амири қүшинлари билан бұладиган жанг олдидан унинг ноқулай вазиятда эканини изоҳлаб берганида, амир Қозагоннинг ҳам худди шундай ҳайратта тушганини эслади.

— Қулогим сенда! — дея такрорлади ҳаддан зиёд қизиқиб қолған хон.

— Балх ҳукмдорининг лашкарларига амир Хуттолан Қайҳисров құмандонлик қилур, сиз ани билурсиз, — Темур амир Қозагоннинг ҳаётига үша саркарда иштирокида суиқасд уюштирилганига шама қилағанда. Шундан кейин хон — Қайҳисров билан танишишдан бош торғанди. — Қайҳисровға, агар ул үз қүшини билан хон тарафига үтса, Хуттолан ва Бадахшон ер-мұлки аник тасарруфига берилмогини ваяда қымын керак. Агарким, амир бул әзгу масла-хаттаға күнмаса, лашкарлари құлға олиниб, бирма-бир қатл қилинур. Үзининг калласи эрса, худди Боязид Жалоирнинг калласи киби ходага осилиб, Балхга томошага қўйилур.

— Миянг жойида, жойида-а! — құллаб-қувватлади унинг таклифини Тұқылуг Темур ва үзини кузатиб келганд Илес Хұжага маңноли қараб қўйди. — Ислом

динининг бул билимдони (афтидан, хон Темурнинг дарвешлигидан бохабар эди) айёрик бобида ҳам устаси фаранг чиқиб қолмиш, — деди у ва ҳиринглаб кулди. Кулгуси дутор тингирини эслатарди.

Темур фикрини жамлаб, худди намоз ўқиётгандаш шамойилда туаркан, маъноли қилиб деди:

— «Магар Оллоҳга недир сўраб қилингон илтижо Парвардигор иродаси ила үйгунлашур эркан, анда тақдир ҷарҳининг ўзи ишга киришиб, ҳар қандай мушкулни осон айлагай».

— Сенинг зукко сўзларингни эшишиб, мен ўз сўзларимни унугиб қўймишмен, — деб жавоб берди хон. Жавоби самимий эди. Шу заҳоти у енгил қўл ишораси билан вазирини чақириб, амир Хуттолан Қайҳисровга нома матнини айтди. Чопар бир дақиқа ҳам фурсатни ўтказмай, Жайхун ортига от суриб кетди.

Эртасига йўлга отланаркан, хон яна Берқутнинг ўғли Сафаралини кўриб, Темурга мурожаат қилди:

— Баҳодир Берқут, бул сафарга мен бормасам, деб илтижо қилимиш. Ул Мовароуннаҳрга қарши урушмоқни ўзига эп кўрмамиш. Шул боис мен ани қароргоҳимга қўриқчи қилиб қолдирдим. Бул ерда эрса, анинг вазифасини ёш баҳодир Алишоҳ бажармоқда,— деб хон орқасида турган навқирон жангчини кўрсатди. Темур нўён Муҳаммадшоҳнинг ўглини дарров таниди, хон базмида у отасининг чап томонида ўтирганди.

Қўргончанинг чинор дарахтидан ясалган оғир дарвозалари очилиб, хон ва унинг аъёнларига йўл берди. Кешга эса, кўп ўтмасданоқ Қайҳисров сотқинлик йўлини танлагани юзасидан Темурнинг таҳминини тўла тасдиқловчи хабар келди. Тўқлуг Темурнинг лашкарларини кўриши биланоқ Қайҳисров унга тўлиқ бўйсунишини билдириб, хоннинг истиқболига шошилди. Амир Ҳусайнга қочиб қолишдан ўзга чора қолмаган эди. Балх, Ҳирот ва Ҳурсонни ўзига бўйсундириб, ўтказган тадбиридан багоят шод Тўқлуг Темур йўлни орқага бурди. Шунда уни ноҳуш хабар қувиб етди. У Мовароуннаҳрда галаба нашидасини сураркан, унинг нуфузли рақиблари гуруҳи Мўгулистанда ҳокимиятни қўлга олганди. Улар таҳтга Чингизхон авлодларидан бири бўлмиш Тамолиқу хонни ўтқизишганди. Тўқлуг Темур зудлик ила Темурни жами қўшини билан ўз байробги остига даъват этди ва Самарқандда ўтказилган кичик қурутойда ҳамма учун кутилмаган-

да Илөс Хўжани Мовароуннаҳр хони деб эълон қилди, Темурга эса, унинг жами лашкарларига бош қўмондон этилгани ҳақидаги ёрлиқни тақдим этди. Мовароуннаҳр амирлари ва нўёнларига янги хон ва унинг бош қўмондонига сўзсиз бўйсуниш юзасидан қатъий кўрсатма берилди. Шундан кейин Тўқлуг Темур катта кучлар билан қўзғолонни бостиргани сафарга отланди.

Мовароуннаҳр хонлиги Илөс Хўжа қўлига ўтиши Темур учун бутқул кутилмаган иш бўлди. У қайфияти бузилиб, ухлаётмай чиқди. Ана шундагина у Тўқлуг Темурнинг айёрик билан ташлаган тўрига илинганини пайқади. У ўз иродасининг итоаткор ижрочиси бўлиши учун Темурни дастлаб ўзига ром қилиб олмоқчи бўлганди. Хоннинг ўзига кўрсатган саховати юракка санчилувчи тикон бўлиб чиқди. Аммо Темур тойчоқдай ўз эгасининг ортидан кетаверадиганлар тоифасидан эмас эди. У — ўзи абжир йўрга ва ўз тақдирини ўзи охиригача синовдан ўтказади. Унинг ҳуфия, лекин қатъий нияти ана шундай эди. Ўз ниятини амалга оширишга қанчалик қодирлигини эса, ҳаётнинг ўзи кўрсатиши керак.

У билан Илөс Хўжа ўртасида низо чиқишини кўп кутишга тўғри келмади. Янги хоннинг отаси қўшини билан Мўгулистонга жўнаб кетгач, Илөс Хўжа ўз қарорига биноан Темурни фақат баҳодирлар устиданги на қўмондон қилиб тайинлади, Мўгулистон жангчиларига эса, нўён Беки Чоқуни бошлиқ қилиб қўйди. Бу нўён ўтакетган ичкликтоз ва ишратпараст одам эди. Боз устига, овни ҳам ўлгудай ёқтиради. У Самарқанд ва унинг чор атрофидан тўрт юзта энг гўзал қизларни танлаб олиб, улар билан майшат қила бошлади. Нўённинг бузуқчилик ва ахлоқсизликлари ва унинг лашкарларининг кафандуздилигидан газабга келган шаҳарликлар Самарқанднинг ҳурматли саид ва шайхларини Илөс Хўжа ҳузурига йўллаб, қутурган ҳарбий қўмондонни жазога тортишини талаб қилишди. Илөс Хўжа ёш бўлибгина қолмай, иродасиз ҳам эди. Ҳузурига ташриф буюрган саид ва шайхларни у Беки Чоқу қўлига топширди. Етмиш нафар муҳтарам шайх ва саид илон ва қурт-қумурсқаларга тўла қоронги зинданга ташланди. Самарқандда бу зинданга ҳамма асрларда фақат қотиллар, қароқчилар ва хазина ўтилари қамалар эди.

Самарқанд аҳли фуқароси жунбушга келди. Улар

тұда-тұда бұлиб, Темурнинг қароргоҳи вазифасини үтовчи қалъа сари юришди. Одамлар: «Ла илоҳа илла-ху Мұхаммадур Расулуллоҳ!» — дея жүр бўлиб хитоб қилишар, газабга минган оломон Темурға илтижо қилиб, Самарқандни беномус мўгулистонликлардан, шайх ва сайдарни зиндоңдан озод қилишни сўрашарди. Садоқатли баҳодирлар ўзларини кўп кутдиришмади, Темурнинг чақиригига жавобан зумда тўла қуролланган ҳолда етиб келишди. Даставвал улар зиндоңдаги шаҳарнинг фахрли оқсоқолларини озод қилишди, сўнгра мўгулистонликларни шаҳардан ҳайдаб чиқаришди. Уларнинг бошлиги Беки Чоқу ҳам шаҳарни тарқ этди. Унинг сўзига кирган Илөс Хўжа шу ондаёқ юз берган ҳодисалар ҳақида хабар етказиш учун Мўгулистонга чопар жўнатди. Темур, Тўқлуғ Темур соглом фикр юритиб, ҳамма гапларга аниқлик киригтади ва Беки Чоқунинг танобини тортиб қўяди, деб умид қилганди. Аммо айни шу вақтда Темурнинг калласини узиш ва уни Самарқанднинг марказий майдонидаги ходага осиб қўйиш ҳақида кўрсатма олган нўён Мұхаммадшоҳнинг ўғли Алишоҳ шаҳар сари шошилинч йўл босар эди. Мўгулистон хони исён кўтарганиларни қандай аҳволга солишини мовароунинаҳриклар билиб қўйишсин! Бир титраб-қалтирашсин!

Кечаси, Темур етмиш нафар шайх ва сайдни озод қилгач, унинг кўз ўнгига яна гаройиб манзара на-моён бўлди. Оллоҳнинг ҳабиби Мұхаммад пайғамбар унинг тушига кириб, шундай деганишлар: «Сен менинг аймоқларим бўлмиш етмиш сайдни озод қилдинг. Бунинг учун сен тақдирланажаксен. Уруг-аймоғингнинг етмиш авлоди ҳукмдор бўлгусидур».

Темур бунинг кароматли туш эканини англаб, эзгу башоратдан хурсанд бўлди. Аммо хурсандчилик ва гам-қайгу ҳаётда ҳамиша ёнма-ён юради. Бир неча кундан сўнг Темурнинг ҳузурига ҳуфия тарзда бир одам ташриф буюрди. У Мўгулистондан келган, тўрт кеча-кундуз узлуксиз йўл босиб, азбаройи ҳориб-чарчаганидан аранг оёқда туради. У амирга баҳодир Берқутдан маҳфий нома келтирганди. Темур ҳайрон бўлди, номани олгач, чопарга дам олишни таклиф этди. Чопар унинг таклифини рад этиб, шу заҳоти кўздан гойиб бўлди — гўё умуман ташриф буормагандай.

Темур ҳаяжон билан мактубни очди. Берқут Самарқандга нўён Мұхаммадшоҳнинг ўғли Алишоҳ Темур

мурни қатл этиш ҳақидағи мағфий фармойиш билан йұлға чиққанини маълум қылғанды. Чопар Алишоқдан бир күн олдин етиб боради, деганди Берқут, бу вақт ичида Темур Алишоқни очиқ майдонда кутиб олиши мүмкин. Темур Берқуттинг хавфдан огоҳлантиргани учун Оллоға шукроналар айтиб, баҳодирларини тұплади ва шошилинч Алишоқнинг истиқболига қараб отланды. Мұгулистон хонининг ўз үгли Илөс Хұжага мактуби навқириң лашкарбошининг құлида экан. Хатда Берқут нимани хабар берган бұлса, ҳаммаси өзилган, фақат бир нарсагина кекса мураббийнинг эътиборидан четда қолғанди. Тұқлуг Темур ўз душманлари устидан галабалари боис чексиз ҳұрсандилги ва Мовароуннаұрға қирқ минг кишилик құшин жүнаётганини маълум қылғанды. Улар Самарқандга киришлари билан жами исәнчиларни аста-секин ўлимга мақкум этиш мүмкин. Темур тушундикі, унинг Самарқандга қайтишининг қожати йўқ, — мавжуд кучлари билан у шаҳарни ҳимоя қилолмайды, унга янги балолар ёғдиради. Бор-йўғи олти юз баҳодир у билан бирга эди. Темур Алишоқни хонининг мактуби билан таништиргач, ёшлиги учун раҳм-шафқат айлаб, тұрт томони қибла эканини билдириди. Ўзи баҳодирлар билан тоққа чиқиб, у ерда Ҳусайнни топиш, ўз кучларини уники билан бирлаштириш, сұнгра уларни мұгулистонниклар ҳукмдорлигидан норози одамлар ҳисобига янада күпайтириш ва Илөс Хұжа ҳамда Тұқлуг Темурнинг ўзига зарба беришни мақсад қылиб қўйди.

Оллоғнинг меҳрибонлигига умид боғлаб, йұлға отланды. Туёқлар дүпирлар, йұл chanг-тұзонға бурканар эди. Тақдирі азал саргардонлик ва курашлар ваъда қилаётганды.

ҮН ИККИНЧИ БОБ

САРГАРДОНЛИК

Амир Ҳусайн бу вақтта келиб қарийб ўтгиз ёшга тұлған эди. Мовароуннаұр хони Қозагоннинг суюкли невараси, тақдир эркаторийи, ўн тұрт ёшидан катта ҳудудни бошқарған, ўн саккиз ёшида эса, ҳеч ким билан ҳисоблашмай, Чигатай улусининг энг бой туманларидан бири бұлмиш Балхға ҳукмдорлик қылғанды. Шұҳратпарастлиги Ҳусайнни каттароқ ишларға — Мовароуннаұр тахтини әгаллашға үндар вә бир неча

бор унинг бу муқаддас орзуси ижобат бўлишига озги-на қолганди. Бобосининг фожиали вафотидан сўнг бу ишнинг амалга ошуви янада муайянроқ тус олганди. Лекин ўшандада сира кутимаганда ўзининг болалик дўсти, Кеш ҳукмдори амир Темур унинг йўлига тўсиқ бўлиб чиқканди. Хон Тўқлуғ Темур унга икки дарё оралигидаги улкан ҳудудни бошқариш ҳуқуқини бе-рувчи ёрлиқ топширганди. Ўшандан буён Ҳусайн Темурни Мовароуннаҳр тахти учун курашда асосий ра-қиби деб биларди. У Темурни қатл эттиргани Кешга бир неча бор ўз лашкарларини жўнатганди. Мўгулистон хонига Балх ҳукмдори учун ҳалокатли маслаҳатлар бераркан, Темур ҳам Ҳусайнга нисбатан заррача хайриҳоҳлик туймаган эди.

Аммо фалакнинг гардиши билан икки асосий ра-қиб, Мовароуннаҳр тахти равонига икки бош даъво-гар айни бир вақтда шафқатсиз оғат ва оғир синов-ларга мубтало қилинди. Мўгулистон хони Тўқлуғ Темур билан унинг ўғли Илес Ҳўжа уларнинг ҳар икко-ви учун ҳам ашаддий душманларга айланишган эди. Улар Чигатой улусига ҳукмронликни зўравонлик ва алдов йўли билан тортиб олиб, тахтга даъвогар ёш амирларни қочиб қутулишга мажбур этишганди. Ҳу-сайн қочқинлар пешонасига ёзилган хўрликларни Темурдан аввалроқ бошидан кечириб улгурганди. Ҳу-сайн ақлини ишлатиб ва гурурини енгиб, биринчи бўлиб Темурга қўл чўзди ва ҳамкорликни таклиф этди. «Майли, биз аввал мағлубият кулфатини ҳам чекайлик, — деб ёзганди у Темурга. — Юсуф пайгам-бар қудуқ тубинда азоб чекканларидин сўнггина тахт қудратини қўлга киритмишлар. Биз фақат бирлашиб-гина зимистонни ёриб чиқмоғимиз, ўз душманлари-мизни жарлик тубига улоқтирмогимиз мумкин».

Бу номани олган Темур Қуръони каримга мурожаат қилди. Муқаддас китобнинг очилган бетидаги оятта ушбу сўзлар битилган эди: Қуёш белгиланган манзилга қараб борадур. Қудратли ва донишманд Зот-нинг иродаси шундоқ.

Темур муқаддас матн мазмунига қараб иш тутишини лозим топди. Мўгулистон хонининг ўлимга ҳукм қилган фармойишини чўнтағига солиб, содиқ одамлари билан бирга аввал даштга, сўнгра Бадахшон тогларига йўл олди. Тогу тошларда Ҳусайнни топмагач, Жайхун соҳилларига қайтди. Кўп утмай икки амир, икки бадарга қилинган аъён Хоразм давлати ерларида, Хива яқи-

нидаги Очигин Қудуқ деган жойда учрашишди. Темурнинг лашкарлари амир Ҳусайнникига нисбатан икки баравар кўпроқ эди. Совут тутган, учи ўткир ялтироқ дубулга кийган Темурнинг ўзи ҳам тия жунидан тўқилган юмшоқ чопондаги болалик дўстига нисбатан анча салобатлироқ кўринарди. Ҳусайн пўлат дубулга ўрнига саллани афзал деб билган, шунинг учун жангчидан кўра кўпроқ савдогарга ўхшаб кетарди. Юзма-юз келган амирлар ўрталаридан қора мушук ҳеч қачон ўтмагандай, дўстона қучоқлашиб кўришишди.

Шўр сувли қудуқ ёнида, ўз она юртларидан олис бир масканда буюк ва чексиз раҳм-шафқатга эга Парвардигори олам уларнинг қўлларига Мовароунинар устидан ҳукмронликни тортиб олишга етадиган куч-қудрат ато этмагунча бир-бирларини тарк этмаслик юзасидан қасам ичдилар. Ҳозирча, майли, улар юзта жангчига эга. Кейин улар мингта, кейин ўн мингта, сўнгра... Инишоолло, улар адолат қиличини ялангочлаб, она юртларидан лаънати мўгулистанликларни ҳайдаб чиқаришади. Битилган шартномага биноан амирлар тенг ҳуқуқ ва тенг мавқега эга эдилар. Лашкарларни бошқариш Темурнинг зиммасига юкланди. Бахтсизлик камони қаршисида у доимо қалқон бўлиши керак эди.

Амирларнинг ана шу тариқа иттифоқ ўрнатганлари шарафига баҳодирлар учун байрам базми уюштирилди. Кечаси улар тўхтаган жойда ловуллаётган ёрқин гулханларни Хива соқчилари кўриб қолишишди. Хива ҳукмдори Такел Баҳодур тузли қудуқ сари мингта жангчисини жўнатди. У Тўқлуг Темур ўзини исёнчиларнинг шериги деб ҳисоблашини истамас эди. Хива ҳукмдори куч ўз томонида, деб ўйларди. У янглишмаган, унинг қўшини сон жиҳатидан сўзсиз тўла афзаликка эга эди. Бир нарсани у ҳисобга олмаган — Соҳибқирон Темур вазиятни ҳаддан зиёд аниқ кўра билар ва шу жиҳатдан у кучлироқ эди. Темур ўз қўшинини бешта тенг гуруҳга бўлди. Энг жасур баҳодирлар бошчиллигидағи тўрт гуруҳни тепаликлар чўққисига жойлаштириди, уларга умумий қўмондонликни Ҳусайнга топширди. Ўзи эса бешинчи гуруҳ билан бирга қудуққа яширинди. Бу — қалтис режа эди. Аммо камчилик ҳолида жанг қилганингда, айёрлик — улуг иттифоқдош ва ёрдамчи бўлиши мумкин.

Такел Баҳодурнинг лашкарлари дарров олдинга ташланишди. Уларнинг ноғоралари қулоқни қоматга

келтиргудай гумбирлар эди. Улар тепаликларга тарқалиб кетишиди, қудуқ орқаларида қолди. Темур ана шунга ҳисоб-китоб қилган эди. Унинг баҳодирлари садоқлари ўқ ёйга тұла эди. Улар ҳужумкорларнинг орқасидан ўққа тута бошлашыди. Хиваликлар ўнталаб ерга ағдарилишарди. Такел Баҳодур Темурнинг найрангини англаб еттанида эса, фурсат кеч бүлган эди. Тұгри, у қолган-қуттан құшини билан Темурнинг устига бўроңдай ёпирилди. Лекин энди унинг орқасидан Ҳусайн зарба беришга киришиди. Қисқа, лекин шафқатсиз жанг булиб ўтди. Такел Баҳодур Ҳусайннинг боши узра қилич кўтарганида, Темур унинг та-насини иккига бўлиб ташлади. Темурнинг ўзи эса, — Худонинг паноҳида, икки баҳодир изма-из юриб, уни мунтазам қўриқлашарди.

Хива ҳукмдори ўлдирилгач, унинг жангчилари таҳликаға тушиб қоча бошлашыди. Кеч киргач, Темур тирик қолган лашкарлари билан тузли қудуқни тарқ этди. Тирик қолганлар орасида Темур ва Ҳусайн тарафдорлари кўпчилик эмас эди. Шу боис ҳам Темур жанг майдонини саркаш бир кайфиятда тарқ этди. Уни истиқболда нималар кутаётир ўзи? Лекин у хотиржам кўринар ва ўз қадр-қимматини яхши биларди. Унинг иродаси қоядай мустаҳкам, ҳар қандай ларзаларни назар-писанд қилмайдигандек эди. У саросима нималигини билмасди. Ақди соатдай тиниқ ва ҳисоб-китоб асосида ишлар эди. Кичик қўшин яқиндагина оғир жанг кечган жойдан тобора олислашарди. Жангчилар тирик қолганлари учун Оллоҳга ҳамду санолар ўқицар эди. Қочқинлар қудуқ қошига янги кучларни бошлаб келиши мумкин. Темур эса, улар билан жанг қилишга қодир эмас эди. Садоқатли одамлари илгари ҳеч қачон бу даражада оз қолмаган эди.

Темур ва Ҳусайн ёнма-ён боришарди. Кешнинг чайир, бошидан оёғигача қуролланган ҳукмдори ва жанг қизигида салласи ва чопонини йўқоттан собиқ Балх амири сукутта ботишган эди. Ҳаёт бу икки турфа одамни тенглаштириб қўйганди. Иккови ҳам қочқин, муҳожир... Асосан хурсонликлардан иборат жангчилар энди уларга алоҳида иззат-икром кўрсатишмас эди. Улар ўз ҳаётларини ҳаддан зиёд хавф остига қўйишган, — лекин қандай мақсад учун?

Вақт ярим тундан оқсанда кўхна қишлоқ харобаларида дам олиш учун тұхташыди. Кенг қанотларини попиллатганча чанг-тўзон кўтариб, бойқушлар учиди

кетиши. Хурросонликлар ҳамма отларни олиб, тун қўйнидаги даштга жўнаб кетиши. Тўртта жангчи сурранг тупроқда ўлиқдай донг қотиб ухлашарди. Улар ҳадсиз-ҳудудсиз туркман қумликларининг асириялига айланишганини ҳали билишмас эди.

Куз охирлаётганига қарамай, Орол атрофидаги даштда ҳаво ҳали илиқ эди. Тонг саҳаргача чигирткалар чириллаб чиқишар, лекин кун бўйи ҳориб-чарчаган одамларга улар ҳалал беришмас эди. Фавқулодда Темурнинг тушига она қўргончаси, Фақира биби ва унинг Семурғ ҳақидағи эртаги кирди. Бу ажойиб қуш гўё эртакдан чиқиб келиб, унга ўзининг бор гўзаллигини намоён қилиб турганмиш. Унинг патлари садафдай ялт-юлт қиласмиш. У қанотларини ёзган экан, енгил сабо Темурнинг юзига тегибди. У атиргул, кейин ясмин бўйини тушибди. Жанинат қуши ногаҳон ҳали дунё кўрмаган гаройиб бир тулпорга айланибди. Тулпор Магриб ва Машриқ устидан учиб ўтибди, унинг туёқлари остида турфа-туман ерлар, табиат манзаралари намоён бўлармиш. Темурнинг вужудини чексиз қувонч чулгабди, тушида Оллоҳга шукроналар айтибди. Шу пайт гўзал тулпор қўққисдан қора қаррага айланибди. У Темурнинг елкасига келиб қўнибди. Даҳшатга тушган Темур уйгониб кетди. Хурросонликлар ёнларида йўқ, отлар ҳам гойиб бўлишганди. Шунда ҳам Темур тушкунликка юз бурмади. Қумда уч одам — амир Ҳусайн, Мубошир полвон ва Абдуллоҳ ботир ухлаб ётишарди. У ҳамроҳларини уйготиб, тунда Иблис хурросонликлар ва отларни олиб кетгани, аммо Парвардигор уларга энг қимматбаҳо нарса — ҳаётларини қолдирганини аён қилди.

Хурросонликлар озиқ-овқатларни ҳам олиб кетишганди. Қум билан ювенишга тўгри келди. Намоз ўқиганларидан сўнг тўрт жангчи Урганчга қараб йўл олишди. Темур ва Ҳусайн бу шаҳар ҳукмдорининг қўллаб-қувватлашига умид боялашарди. Урганчгача қирқ-эллик чақирим йўл босиши керак эди. Қуёш тобора кучлироқ қиздиради. Кун ярмидан оққанда, тўхташга тўгри келди. Саксовулзорнинг сийрак шохлари остига яширинишиди. Бу — тўла соя эмас, лекин барни бир соя эди. Қуёшдан у ҳимоя қилас, лекин ташналикни қондиролмасди. Оғизлари қуруқшаб кетганди. Ҳаммадан ҳам Ҳусайн кўпроқ азоб чекарди. У машқлар билан ўзини тобламаган, танаси нозик, олис юриш мешақатларига қўникмаган эди. Керагидан

ортиқроқ семириб кетганды. Шунинг учун руҳан тобора тұқиб борарди. Амир Ҳусайннинг мияси яллигана бошлади. Үнда шубҳа уйгониб, бутун онгини қамраб олди. Унинг назарида, мана шу кимсасиз құмлік саҳрода, одамлар нигоҳидан олисда Темур ўз қасамини бузиб, ҳаётига суиқасд қиладигандай туғоларди. Агар Оллоқ ўзига бундай имкониятни берса, әхтимол, у бундай қалтис ишдан қайтмаган бўларди. Темурнинг мияси эса, буткул бошқа нарсалар билан банд эди. Одамлар бор жойни, бирон-бир қишлоқни топиш зарурлигини у тушунарди. Бу ишни иложи борича тезроқ амалга ошириш керак эди. Ҳеч қурса чўпонлар ўтови уларни қутқарип қолиши мумкин.

Абдуллоҳ ботир билан Мубошир полвон тушкунликка тушишмади. Улар садоқатли, бақувват ва чидамли одамлар эди. Уларнинг сүяқ ва мушакларини ёғ босмаганды. Қум барханларини ошиб ўтиш улар учун чут эмас эди. Ҳадсиз-худудсиз даштда адашмай, тўгри йўл топиб юра олишарди. Йўлни осонлаштириб, бир пасда қўй ва эчки сўқмоқларига бошлаб чиқишарди. Кўп йиллик чўпонлик тажрибалари бу ерда роса қўл келарди. Кечгача анча йўл босишли. Кеч киргач, ташландиқ чўпонлар ўтова тунашди. Бир оз ҳордиқ чиқаришгач, Темур садоқатли ҳамроҳлари Абдуллоҳ ва Мубоширни сув ва отар излагани икки тарафга жўнатди. Улар ҳеч нарса тополмай қайтиб келишли. Кўп юриш хавфли эди. Эртасига уларга омад кулиб боқди. Оқшом палласи улар водийга кириб боришли. Қудуқ суви ҳеч қачон уларга бунақа сертаъм ва ширин туюлмаганди.

Ўша кун ҳаддан зиёд қийинчилик билан ўтди. Абдуллоҳ ботир ва Мубошир полвон ҳолдан тойган Ҳусайнни галма-гал опичлаб кетишли. Вақти-вақти билан Ҳусайн талмовсираб, ҳушидан кетиб қолар эди. Эҳтиёткорлик қилиб, чўпонлар ила Темур ва Мубошир мулоқотга киришли. Чўпонлар баҳодирларнинг ташрифидан ажабланишмади. Бу ерларда чўпонлик қилган одам саҳронинг нечогли шафқатсизлигини яхши билади. Қум бўронлари одамлар ва бутун бошли карвоnlарни ютиб юбориши мумкин. Улардан ёргу дунёда шундай одамлар яшагани ҳақидаги хотирадан бўлак ҳеч қандай из ҳам қолмайди.

Чўпонлар билан биринчи бўлиб Мубошир полвон гаплашли. Саломалиқдан сўнг ўз хўжайини Кеш амири экани ва улар элчи сифатида Хоразм давлати

пойтахтига кетаётіб, қум бўронида йўлдан адашишгани ва ўз карвонларини йўқотиб қўйганларини билдириди. Чўпонлар йўловчиларга ўтовларидан жой ажратиб, нон-туз берганларидан хурсанд, яна уларга учта қўй ва икки юк ташувчи түяни сотишга ҳам рози бўлишиди. Уларда от йўқ экан.

Темур Ҳусайннинг оғир аҳволини кўриб, қудук ёнида икки кунлик дам берди. Соҳибқироннинг ўзи ҳам куч-қувватини тиклаб олишга муҳтож эди. Чўпонларнинг айтишларича, бу ердан то Урганчгача етмишсаксон чақирим йўл босиш керак эди.

Икки кунлик ҳордиқдан сўнг йўловчилар анча тетик кўринишарди. Ҳатто Ҳусайн ҳам яхши кайфиятда эди. Аччиқ шўрва ва ёғли гўшт ўз ишини қилганди. Темур ва унинг одамларининг атрофида гирдикапалак бўлиб қилган парваришлари ҳам унинг дилида илиқлик уйготганди. Унинг қалбидаги хавотирли саркаш ўйлар ҳам гойиб бўлган, энди унинг ўз хавфсизлигига ишончи комил эди. Темур ҳаммага кўтаринки руҳ баҳш эта олганди. Унинг ишлари ўнгидан келишига имони комил ва бу ишонч ҳамроҳларига ҳам ўтганди.

Улар учинчи куннинг тонг саҳарида чўпонларнинг кўрсатмалари билан Оллоҳи қаримдан ҳидоят ва најжот тилаб йўлга чиқдилар. Икки кеча-кундуз йўл юришгач, даштни кесиб ўтиб, Жайбуға — кучли ва машҳур туркман қабилаларидан бирининг кўчма манзилига етиб келишиди. Қабила ўтовлари уфқда кўриниши билан юз эллиқта туркман чавандозлари уларнинг йўлини тўсиб чиқишиди. Туркманлар Темур ва унинг йўлдошларини айгоқчи деб ўйлаб, қўлга олишмоқчи экан. Темур ва унинг жангчилари туялар ортига яширинишиди. Улар ўзларини ҳимоя қилишга тайёр эдилар. Бу ерда ҳам Темурга омад кулиб боқди. Туркман жангчиларининг бири уни таниб қолди. Бу қабила сардорининг укаси Ҳожи Муҳаммад эди. У ҳам Темур каби Хурросон Шайхи Тайободийнинг муридларидан ҳисобланарди. Ҳожи Муҳаммад дарҳол ҳужумни тўхтатишни амр қилди. У Темур билан худди туғишганидай қучоқлашиб кўришиди. Улар маънавий ака-ука эдилар. Ҳожи Муҳаммад чавандозларга отдан тушишни буюрди. Туркманлар тақир ерга ёнмаён ўтиришди, Ҳожи Муҳаммад Қуръони қаримдан оятлар ўқиди, кейин бир неча оят ўқишини Темурдан илтимос қилди. Туркманлар осуда сукутта ботишиди.

Сўнгра Ҳожи Муҳаммад билан Темур Парвардигорга ҳамду санолар ўқиб, дарвешларча зикр тушишди. Бу зикрда шунча қалтис куч, шунча жозиба бор эдики, рақс тугагач, ҳамма афсус билан чуқур нафас олди. Ҳозиргина бу одамлар жанг бошлишга, асир олишга шай эдилар. Энди учрашганларидан хурсанд, азиз меҳмонларни юборгани учун Оллоҳга ҳамду санолар айтишарди.

Ҳожи Муҳаммад Темур, Ҳусайн ва уларнинг навкарларини осонликча қўйиб юбориш нияти йўқ эди. У дўстига ўзининг чодиридан жой берди. Меҳмонларини роппа-роса ўн икки кун ушлаб қолди. Шундан кейингина ҳар бирига биттадан от тухфа этиб, йўлга кузатди. У Темурни даштнинг ичкарисигача узатиб борди. Маҳкам бағрига босиб хайрлашди: яна юз кўришиш насиб қиласмикин? «Илойим, йўлингиз бехатар бўлгай! Қалбингиз ёғдусини ёмон кўздин Ўзи асрарай, азизим Соҳибқирон!»

— Мехрибон ва раҳимдил Оллоҳимиз ва Анинг жами тўқсон тўққизта исми муқаддасдур. Илойим, ҳар бир кун дарвозасини Анинг ўзи очгай ва мен итоаткор қулдай мангу ул кўрсатган йўлдин боргусидурмен, — деб жавоб берди Темур эҳтирос билан. Дўстлар видолашибиди. Кичик гуруҳ Хоразм пойтахтига қараб отланди. Темурни энди тақдирнинг янги синовлари кутаётганди.

Мўгулистон хони томонидан ўз она юртидан қувгин қилинган Амир Темур туркман даштларида сарсон-саргардон кезиб, Хоразмнинг Худо ёрлақаган ерларига қадам босганида, бу кўхна ўлка ўзининг янгитдан туғилиш даврини бошидан кечираётганди. 1220 йили Хоразмни забт этган Чингизхон уни ўз ўғилларига иккига бўлиб берганди. Шимолий Хоразм Урганч шаҳри билан бирга унинг катта ўғли Жўжи хонга теккан, Жанубий Хоразм эса, Хива шаҳри билан бирга Чигатой улуси тасарруфига кирган эди. Бундай вазият 1359 йилгача сақланиб қолди, лекин ўша йили Урганч ҳукмдори Ҳусайн Сўфий, Олтин Ўрда хони Бершибек вафот этгач, ана шу қулай фурсатдан, шунингдек, Мовароуннаҳрдаги ўзи учун қулай бўлган ҳокимиятсизлиқдан фойдаланиб, Хоразмнинг шимоли ва жанубини ягона бир давлатга бирлаштирган эди. Хивани бошқараётган амир Такел Баҳодур, Ҳусайн Сўфий билан ҳокимиятни бўлишишин истамай, Илөс Хўжа ва унинг куч-қудратли отасининг паноҳига ин-

тилди. Темур қувгин қилинганини эшилтган Такел Баҳодур унинг шўр қудуқ ёнидаги кичик қўшинига ҳужум қилди. Бу жанг қандай тутагани бизга маълум — Темур уни янчидан ташлади. Хоразм ҳукмдори учун бу жуда қўл келган эди. Темур амалда унинг учун жами қора ишларни ижро этганди. Ҳусайн Сўфий энди Хивани зудтар ўзига бўйсундириб, шимолий ва жанубий Хоразмни ягона давлат деб эълон қилиши мумкин эди. У Темурнинг дашт бўйлаб сафарини диққат билан кузатиб туради. Одамлари, Темур туркманлар овули Жўйбадан чиқиб, Урганч тарафга юра бошлигани ҳақидаги хабарни етказишлари билан у ўз пойтахтини ҳар бири икки юзта жангчидан ташкил топган йигирма гуруҳ соқчилар занжири билан ўради. Ҳусайн Сўфий Темур ҳақида кўп эшилтган эди. Унинг шон-шуҳрати ўз боши узра қилич каби Урганч ҳукмдорининг кўнглига қутқу соларди. Темур билан мулоқотга киришгиси йўқ, афтидан, унга боғлиқ бўлиб қолишдан қўрқарди. Уни на ўлдиргиси, на асирга олгиси бор, у жангчиларига Темурни ўз давлати ҳудудларига ўтказмасликни буюрганди, холос.

Темур бу кўрсатмалардан буткул бехабар эди, албатта. У Урганчга жуда яқинлашиб қолганди. Унинг гуруҳи Ҳусайн Сўфий қўйган соқчилар занжирига дуч келганда, Хоразм пойтахтигача яна ярим кун йўл қолган эди. Жангчилар тўхташди, қуролланган хоразмликлар кузатувидаги барвастақомат баҳодир уларнинг истиқболига қараб юрди. У музокаралашиш ниятида эканини имо-ишоралар ёрдамида билдириди. Темур ва Мубошир полвон унга юзма-юз чиқишиди. Баҳодир отдан тушмай, Темурни ўзига яқинлаштиримай, тўхташни буюрди. У бор овози билан қичқириб, Урганч ҳукмдорининг Кеш амири Темур билан Балх амири Ҳусайнни Хоразм ерларига киритмаслик ҳақидаги фармонини маълум қилди. Агарда Темур қулоқ осмай, бир қадам бўлса-да, одинга юрса, хоразмликлар унга қарши қурол ишлатишга мажбур бўладилар.

Ҳамма гап айтилган, музокара олиб боришнинг маъниси йўқ эди. Урганчга йўл ёпиқ. Ундан қўрқишаётганди. Уни кўришни ҳам исташмаётганди. У фавқулодда хавфли шахсга айланганди. Темур отини буриб, Хоразмдан нари кетди. Лекин Урганчга бошқа тарафдан киришга уриниб кўрди. Аммо у ёқда Соҳибқиронни бошқа соқчилар занжири кутаётганди. Энди бошқа бир баҳодир Урганч ҳукмдорининг унга таниш

фармонини сўзма-сўз тақрорлади. Бошқа йўл йўқ, Темур бунга ишонч ҳосил қилган эди. Шундан кейингина улар туркман даштининг ичкарисига қараб йўл солишиди. Тақдир тақозоси шундай, Парвардигор шуни истаган эди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

ТУРКМАНЛАР АСИРЛИГИДА

Темурнинг сафарини биргина Урганч ҳукмдори Ҳусайн Сўфий кузатмаётган эди. Мовароуннахрнинг янги ҳукмдори Илес Хўжа ҳам уни кўздан қочирмасликка уринаётганди. Кешнинг навқирон ҳукмдори шахсида у ўз давлатидаги асосий исенкорни кўрар эди. Унинг Хива ҳокими Такел Баҳодурни қўшини билан батамом қириб ташлаганини эшигтан Илес Хўжа, Темур Хива таҳтини эгаллашга киришади, сўнгра Урганч ҳукмдори Ҳусайн Сўфий билан бирлашиб, ўзидан Мовароуннахр таҳтини тортиб олишга уринади, деб ўйлар эди. Воқеаларнинг айни шу тарзда ривож топиши юзасидан дилида уйғонган қўрқув туйгуси хонни сиқувда кўпам ушлаб турмади. Кўп ўтмай, унга, хоразмликлар Темурни ўз юртларига киритмагани ва туркман даштларига ҳайдаганлари ҳақидаги хабарни етказишиди.

Бундан дарак топган Илес Хўжа тезда туркман қабилалари ҳузурига чопар жунатди. У туркман аъёнларига Темурни ҳибсга олганлар учун қимматбаҳо мукофотлар ваъда қилганди. «Исенчи Темурни кимдаким тирик ёки ўлик ҳолида Самарқандга келтирса, анга уч юз бошдин иборат зотли туялар уюри туҳфа қилинур», — дея сўз берганди у. Хоннинг ана шу ваъдаси ҳаддан зиёд саховатли ва оҳанрабодай ўзига жалб қиласр эди. Одамларни гаров тариқасида қўлга олиш ва уларни ўз қабиладошларига ёки бой тўловга алмаштириш кўчманчи туркманлар учун одатий иш эди. Туркманлар Мовароуннахр ва Эрон ўртасидаги улкан дашт бўйлаб асрлар мобайнида узлуксиз кўчиб юришар эди. Уларнинг Хурросон ва Эроннинг шаҳар-қишлоқларига ҳужумлари тезкор ва ҳалокатли кечар эди. Зоро, улар ўzlари билан мол-мулк, ҳайвон эмас, балки одамларни ўлжа қилиб олиб кетишарди. Туркманлар асиirlарни Балх, Бухоро, Самарқанд, Урганчнинг қул бозорларида сотишар эди. Оқсуяқ асиirlар

учун кўчманчилар афсонавий миқдорда тўлов талаб қиласр эдилар. Улар бундай асиirlарни бир-икки йил гаровга ушлаб туришлари ҳам мумкин, лекин бари бир ўз айтганларидан қолишмасди. Ана энди Темурнинг калласи учун хон ваъда қилган мукофот кутилганидан ҳам зиёда эди. Уч юзта тую! Бирданига бир неча қабила Темурни излашга киришди.

Темур ўз калласи учун белгиланган юксак мукофотдан тезда хабар топди. Бу мукофот миқдорининг, Муҳаммад пайгамбаримиз Маккадан Мадинага қочишига мажбур бўлганларида, қурайшлар қабила бошлиги Абу Сўфиён у зотни қўлга олиш учун белгиланган мукофотга нисбатан каттароқлигидан у ҳатто ҳижолат ҳам чекди. Абу Сўфиён Муҳаммадни ҳибсга олиш учун юзта тую ваъда қилганди. Бу ақли ноқис, тентак Илөс Хўжанинг ўз бошини пайгамбар бошидан ҳам юқори баҳолагани Темурнинг газабини қўзгаттанди. Муҳаммад пайгамбар руҳига қуръон ўқиб, дуои фотиҳалар қилгач, Темур шу ерда, туркман даштининг ўзидаёқ сўнгти мўгулистонликни қирғинбарот қилмагунча қасоскор қўлинни ҳаракатдан тўхтатмаслик ҳақида қасам ичди. Илөс Хўжанинг ўзини эса, уч юзта туяни сўйиб, ана шуларнинг қонига чўқтириб ўлдиришга қарор қилди. Қабиҳ ва нафратта сазовор мўгулистонликлардан ўч олиш истаги Темурнинг борлиқ вужудини қамраб, миясига қўргошиндай ўрнашди.

Ҳадсиз-ҳудудсиз саҳро бўйлаб сарсон-саргардонликлар беҳуда кетмади, албатта. Темур янада қатъиятлироқ, матонатлироқ ва ўжарроқ ҳулқ-атвор касб этиди. Унда илгари мавжуд бўлмаган ҳислатлар юзага чиқа бошлаганди. У букилмас ирода эгасига айланган эди. Илло, ҳаёт машаққатлари ва дунё бевафолигини тобора теранроқ англаб борар эди.

Ҳусайн Сўфий ўзини кўришни истамаганини тушунган Темур йўлни Урганчдан чексиз даштга қараб бурди. Энди уни Хурросон ўзига жалб қилаёттанди. Фақат ўша заминдагина у ишончли қўним топиши, ўша ердагина уни қўллаб-қувватлашлари мумкин эди. Амир Ҳусайн хурсандлик билан унинг фикрига қўшилди. Туркман қуммиклари ҳар иккови учун ҳам begona эди. Тўрт чавандоз кечалари йўл юришар, кундузлари эса саксовулзор орасига яширинишарди. Лекин Маҳмудий деган жойда Темур ва унинг одамлари қуршовга тушиб қолищди. Уларнинг йўлига туркман

қабила бошлиги Алибек Жұн Қурбон тузоқ қүйган эди. Айни шу жойда құмліклар тақыр ерга айланарди. Икки юзта туркман йигити Темурнинг кичик гурухини тұрт томондан үраб олишган эди. Қочишга йұл йүқ, туркманларнинг энди йұлға чиқдан отлари уларнинг ҳориб-чарчаган отлари олдидә сүзсиз устунликка зеттейді. Темур ва унинг йұлдошлари туркман отлари күчкиси марказига тушиб қолишиңган ва беихтиәр улар билан биргә жилишар эди. Күчки уларни Махан овулига бошлаб келди. Пастак пахса деворли кулбалар бир-бірларидан олис-олис масофаларга жойлашған эди. Алибек Жұн Қурбон үз одамларининг истиқболига чиқды ва چавандозлар тұхташды. Темурни отдан тушириб, құл-оेқдарини боғламай, ер остида жойлашған қандайдыр үнгирға жойлаштиришди. Чамаси, бу өмбор, ёки зиндон эди. Бурға, кана сингари турфа нопок ҳашаротлар chanғта беланиб өтәрди. Улардан үнгир марказидагина сақланиш мүмкін, у ерга тепадан панжара орқали өруглик тушиб туради. Бу ҳашаротлар нурдан құрқишаради. Темур, туркманлар гаровға олган одамларини мана шунақа канахоналарда сақлашади, деб эшитганди. Ҳусайн билан икки содиқ ҳамроҳи ҳам худди шундай құланса, лекин пича кенгроқ үнгирға жойлаштирилғанди. Туркманларнинг ҳеч бири на Темурни ва на Ҳусайнни сұроққа тутди, машұр қочоқнинг құлға олингани ҳақидаги хабарни етказғани Самарқандға чопар жұнатылғани аниқ, энди Алибек Жұн Қурбон унинг катта мукофот билан биргә қайтишини сабрсизлик ила күтәётганди.

Темурни икки туркман бир-бірини алмаштириб, кече-күндүз құриқлар эди. Уларнинг бири өш, кенг елқали, куловчан. Үрта өшләридаги иккінчи құриқчининг юзи касалманд, лекин күзләри сергак күринар эди. Бириңчи куни асир ва унинг соқчилари лом-мим деб оғиз ҳам очишмади. Туркманлар буйруқни бажарыб, сукут сақлашарди. Үзининг янги, хұрлықни келтирадиган ҳолатига күникаётганды Темур ҳам сукутда эди. Улар бир-бірларини жимгина күзатишар, туркман — юқоридан, Темур — пастдан. Аммо қизиқувчанлик бары бир үз ишини қилаётганди.

Темур Алиберди исмли өш туркманни танлади. Темур унда үзиге нисбатан садоқат түйгүсини тарбиялашға жазм этди. Маҳбуснинг үз душманини садоқатли дүстігі айлантириш ва унда үзиге нисбатан меҳр

үйготишни ўйлаш телбаваш орзудай туюлиши мумкин. Унинг режаси чинданам ўта қалтис кўринарди. Лекин ўзга режаси йўқ эди.

Бир куни тушки намоз вақтида Темур Алибердининг кулгусини йигиштириб жиiddий тусга киргани, худди у билан бирга намоз ўқиётгандай фикрини бир жойга жамлаганини пайқади. Шунда Темур тепада ҳам эшитилиши учун баланд овозда Қуръони карим сураларини ўқишига киришди. Ёш соқчи беихтиёр унинг Парвардигор билан мулоқотининг гувоҳи бўлиб қолганди. Алибердининг шивирлаб дуоларни такрорлаёттани ҳам Темурнинг қулогига чалинди. Бу ҳолат бир неча бор такрорланди. Маҳбус ва соқчи ўргасида ҳалиям сезиларли мулоқот йўқ, лекин беш маҳал намоз пайтида соқчи — Темур буни ҳис қилас эди — руҳан ўзи билан бирга эди. Афтидан, бу пайтларда Оллоҳнинг ўзи уларни қалбан туташтираётганди.

Кунларнинг бирида Темур баланд овозда Қуръони каримдан сурга ўқиди, сўнгра аси мусулмон халиф Алиниң номи зикр этилган ҳадисни қироат айлади. Бу номни эшиитган соқчи титраб кетди ва ўз ҳиссиятларини жиловлай олмай:

— Жаноб, сиз маним исмимни тилга олмушсиз! — дея хитоб қилди.

Темур ҳеч қандай жавоб бермади ва дуо ўқиб бўлгачгина соқчига нигоҳини ўгириб, сўз қотди:

— Йигитча, сен авлиё ҳазрат Алиниң исмига эгасен, ул зот мусулмонларнинг тўртинчи буюк ҳалиғигина эрмас, Мұҳаммад пайгамбаримизнинг якка Ҳудога эътиқодини сўзсиз қабул қилгон, пайгамбар руҳига тамомила имон келтирғон содиқ мухлиси ва издоши эрди.

Ёш туркман бу гапдан ҳайратга тушди. У нафас олмай қулоқ соларди. Йигит бирор сўзни ҳам эшийтмай қолмаслик учун бу гаройиб маҳбуснинг олдига сакраб пастга тушишига ҳам тайёр эди. Темур эса, ўсмирнинг ўз гапларига қизиқишини устомонлик билан тобора кучайтириб борарди.

— Ҳазрат Али ҳақинда даги сўзланг, жаноб! — дея илтимос қилди туркман.

Темур фикрларини жамлаб, гапида давом этди. «Бисмиллахир роҳманир роҳийм! Ибтидоси ва интиҳоси йўқ Этамга, салтанатининг қуёши уфқа ботмайдургон, на отаси, на онаси, на хотини, на ўғилқизи ва на маслаҳатгўйи бўлғон Парвардигори олам-

га, гадойдин подшохгача, чумолидин филгача, лақقا балиқдан Ҳаққушгача — ҳаммасига мавқеига яраша ҳар кунги туз-насибаси — озиқ-овқатини тұлғы берадурғон буюк Зотта тасаннолар вә ҳамда санолар бұлгай! Бириңчи Инсонни тупроқдін үшал Зот яратмиш ва анга Одам Ато деб исм бермиш. Бир неча вақтдин сүнг Парвардигор Одам Атога нафаси орқали жон киргизмуш ва у жаннатдан чиқарылғоч, Ерда яна минг йил яшамуш ва үзига үхшагон инсонларни дүнега келтирмуш. Кунларнинг бириңда Оллоҳи таоло үз ҳабиби Мұхаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам орқали одамларга мусулмон динини бермоқни үйлашиш. Эмди пайғамбар алайҳиссалломнинг үзи ва амакиваччаси Али ҳақындағи гашпа қулоқ ос.

Мұхаммад етим үсмиш, туғилишидан бир неча ой аввал отасидин жудо бұлмиш. Аниң отаси Абдулла—Худойим ани раҳматлар қылғай! — жанубий Сурияға сафари пайтида оламдин күз юммиш, онаси Омина эрса, Мұхаммад олти өшігә тұлмасидаңоқ қазо қильмиш. Етим қолгон болани амакиси Абу Толиб үз тарбиятига олмиш. Али эрса, аниң суюкли үгли эрди. Мұхаммад ва Али бир оиласа үсіб, бирға тарбият топмишлар. Мұхаммад пайғамбар үзиге илк вақый келгонида, ислом динига әзтиқод қила бошладилар. Бириңчи йиллари үл зот яширин намоз үқирилар. Намозни амакиси Абу Толибнинг үйіда өхүд Хира тогларидаги горда үқирилар. Бир куни Али Мұхаммад намоз үқиёттан үйга секін кириб келди-да, анга сүз қотди: «Хой, ақажон! Сен әзтиқод қўйгон дин қандоқ дин үзи?» Мұхаммад анга жавобан: «Бул дин ягона Худо — Оллоҳни, шунингдек, фаришталар, пайғамбарлар ва бизнинг катта бобомиз Иброҳимни тан оладур. Худо мени тұғри йўлга бошламоқ учун үз хизматкорлари ҳузурига йўлламиш ва сен, укажон, аларнинг ичинде энг муҳтарағидурсен. Агар сен бул ҳақиқатни англаб, ани өйища менга өрдам берсанг, күп яхши бўлур эрди», — дедилар.

Үшандан буён ҳазрат Али Оллоҳ амри ила ушбу янги диннинг муҳлиси ва Мұхаммад пайғамбарнинг ашаддий ҳимоячисига айланмиш. Кунларнинг бириңда Али қурайшлар Мұхаммад ҳаётига суиқасд үюштиromoқ ниятиңда эрканидин хабар топмуш. Ул зот пайғамбарнинг үйига ташриф буюриб, ани үзининг зангори Әмгирпүшини бериб турмоққа ҳамда үзини бир неча күн хешиникіда меҳмонда бўлмоққа кўн-

дирмиш. Мұҳаммад Алиниң илтимосига йүқ дея ол-
мас эрди. Қурайшлар ярим тунда Мұҳаммаднинг уйи-
га кириб, зангори ёмғирпүшга үралыб ётган одамға
ўзларини отдилар. Ухлаётган одам иргиб ўрнидан тур-
ди, хужум қылғонлар бул Мұҳаммад эрмаслигини анг-
ладилар. Али хотиржам ҳолда уйни тарқ этди. Қу-
райшлар аввал тарааддууда қолиши, сұнгра Алини қу-
віб етиб, шафқатсизлик ила дүппослаб уриши. Сұнг-
ра алар, кимки Мұҳаммадни тирик ёки ўлук ҳолда
топиб келтирса, анга юзта түя вәъда қылдылар».

— Э-ха! — хитоб айлади соқчи юқоридан, шу заҳо-
ти аччигланиб құшимча қылды: — Сизнинг қалланғыз
учун, жаноб, ўтовдагилар уч юзта түя олмоқчилар.
Самарқанд хонининг вәъдаси шундок эрмиш!

Темур ҳикоясини давом эттириди.

— Мұҳаммад пайғамбар хижра күнлар Мадинадин
Маккага келғонида, Али ҳам анга ҳамроҳ бўлмиш.
Шу-шу бутун умри мобайнида Али Мұҳаммаднинг жа-
зо бергувчи қиличига айланмиш. Сен ана шундай
шон-шарафга бурканғон зот исмига эгасен.

Навқирон туркман йигитининг ҳаяжондан кўзла-
ри ёнарди. Зиндан панжарасига энгашаркан, ул паст-
га қараб қичқириди:

— Мен Мұҳаммад қошиндаги ҳазрат Али янглиғ
сизга таъзим қилурмен, Соҳибқирон Темур! Мен сиз-
ни зиндандин озод айлаб, сұнгра сизнинг жазоловчи
қиличингиз бўлгувсибурмен.

— Бул — улуг қасам, мен ани қабул қилгум, —
деди Темур. — Локин ҳушёр бўл, воқеаларни шошир-
ма. Дур ўз чиганогинда етарли муддат яшагонидин
сұнгтина пишиб етилгой. Менинг ишоратимни кут-
гил. Ангача мен сенга фақат Худога дуо ва илтижо-
лар қилмоққа ижозат бергум. Сенинг оғзингдин бош-
қа бирорта сўзни ҳам ҳеч кимса эшитмаслиги даркор.
Гапимни уқдингми?

Алиберди розилик билдириб, бош иргади. У гавда-
си билан панжарани қарийб беркитиб қўйтган, зин-
данга қоронгулик чўқкан эди. «Жаноб улкан бир иш-
ни режалаётир, анинг нелигига каминанинг ақли
ожизлик қилур», — дея хаёлидан ўтказди йигит.

Темур эса, режасининг бир қисми ажойиб тарзда
амалга ошганини үзича қайд этиб қўйди. Шундан
кейин у туркманлар асирилигидаги бутун гуруҳни қут-
қариш хусусида бош қотира бошлиди.

Одамзот хўп ажиб мавжудот-да! Унга доимо ўзи

қаерда бұлса, туриш-турмуш маркази ҳам гүё үша ерда бўлиб туюлаверади. Барлосларнинг йигирма олти ёшли амири Темурга энди ҳаёт маркази туркман даштининг ичкарисидаги чор тарафи қумтепалар билан үралган Махан қишлоғига, ҳашаротларга тұла саркаш зинданга күчгандай туюлар, зинданда у ўз калласи учун Самарқанд ҳукмдори ватъда қылган тұловни кутиб, саргайиб ўтиради. Темур қариндошлари ва яқинларига, шунингдек, ўзининг ашаддий душманларига латиф тұлқинлар юборарди. Ва улардан жавоб оларди. Буларнинг барчаси устидан эса, илохий башорат ҳукмрои эди. Акс ҳолда Темурнинг боши берк күчага кириб қолиб, руҳан тушкунликка юз бурмай, ийқилмай, ҳаётта ишончини йўқотмай, зўр бериб асиридан қутулиш йўлини излаётганини қандай изоҳлаш мумкин? Асирилкка тушганининг биринчи куниданоқ у ҳаракатга тушди. У ўз соқчиларидан бирининг садоқатини қўлга киритмоқчи бўлди ва бунга эри Ѣди. Ёш туркман Алиберди энди ҳаётининг охиригача унга содиқ эди. Энди у иккинчи соқчи — индамас, бир жойга борган ёши қаддини буқкан Дурди билан эзгу мулоқот ўрнатишни мўлжаллаётганди. Очиги, бу камгап туркманнинг унга нима кераги бор ўзи? Нималигини Темур ўзи биларди. Шунақанг яхши билардики, гүё бу илгари бир марта бўлиб ўттандай, гүё аввалги, ўзга ҳаётида бу воқеаларни бошидан кечиргандай эди. Кураш энди бошланмоқда, унинг интиҳоси эса, унга маълум эди. Энди у үша воқеаларни қайта такрорлаётгандай. Илгарилари ҳам шундай бўлган. Энди эса, бу илохий башоратлар аникроқ ва тўлиқроқ намоён бўлаётгандай эди.

Темурга баъзан ўзи илохий башорат билан гүё яхлит бир бутун ҳилқатга айлангандай ва ўз ишлари — ҳар икки томоннинг ҳаракатлари натижасидай туюларди. Ўз ҳулқатворининг бенуқсонолиги шу боис эмасмикин? Тақдир уни зинданга бошлагани ва маълум вақт унга жафоли қисмат тайёрлаб қўйганини Темур тушунарди. Айни дамда у тақдир ўзини тутқундан қутқариши, озодикка олиб чиқиб, отга миндиришию яна пешонасига ёзилганини беришини ҳам яхши биларди. Демак, унинг бу йўқотишлар ва азоб-уқубатлар синовидан ўтиши, бораётган йўлиниң қайсиидир қисми изтироблар йўли бўлиши тақдирни азал учун нимагадир керак экан-да?

Темурни Дурди қўриқлаши лозим бўлган кунлар-

нинг бирида, Махан қишлогини қоронгулик оғушига чўмдирган кўп кунлик қум бўронидан кейин атрофга тўла жимлик чўкиб, қуёш яна ўзининг илгариги ёрқин ҳолатига қайтди. Унинг тилласимон нурлари ҳатто зинданга ҳам ёриб кирди. Темур белидаги камарини ечиб, ундан каттагина ҳажмдаги ёқут тошни қўлига ажратиб олди. Тошни юқорига кўтариб, қуёш нурларига тўтиради. Қизил ёғдулар жилоланиб, бутун зинданга тарауди. Деярли ҳамиша сусткаш ва асирга нисбатан лоқайд Дурди панжарага ётиб олиб, қимматбаҳо ёқутга очкўзлик билан тикиларди.

— Ў-ў-ў-в-а-а! Бу нема? — беихтиёр сўради у.

— Коинот тоши. Ул одамга бахт ва бойлик келтирур, — жавоб берди Темур соқчининг кўнглига гулгула солиб.

— О, муҳтарам жаноб, осмону фалакнинг бу сехрли туҳфасини сен қайдин олдинг? — сўради Дурди узлуксиз таъзим қиларкан. Азбаройи ҳаяжонга тушганидан унинг тишлари тақиллар эди. Очкўзлик уни ўз комига олган, у тошни қўлга киритишни орзу қилиб қолганди.

— Ёқут сеники бўлмоги мумкин, Дурди, бунинг учун сен менинг биргина илтмосимни бажо келтирмогинг даркор, — Дурдининг кўзлари думалоқ тортиб кеттганини кўрган Темур тўгридан-тўгри мақсадга ўтишни лозим топди.

— Мен не қилайнин, жаноб?

Кекса туркманга ёқут жилолалари мўъжизакор таъсир кўрсатаётганди. Ундаги лоқайдлик қаёққа гойиб бўлди? Темур яна гапга тушди:

— Агар бул дунёда адолат тантана қилгонида, мен ҳозир озодликда ва манови қимматбаҳо төшни кўтариб юрмагон бўлур эрдим. Локин, кўриб турибсенки, мен ёқут ила бирла зиндандамен. Сен бўлсанг, озодликдасен, аммо ёқут тошинг йўқдур. Илло, Парвардигор сени анга эга қилмоги мумкин, бунинг учун сен ўглинг ёхуд укангни чопар қилиб Жўйбада яшайдиган туркманлар ўтовига жўнатмогинг лозим. Чопар ул жойдин Ҳожи Муҳаммад исмли дарвешни излаб топмоги жоиз. Ёшлигимда мен бул зот бирла дўст эрдим, ани яна кўрмоқ эрса, — ҳаётимнинг мақсуди. Чопар анга менинг зинданда ёттонимни айтсун. Ул ҳеч кимса кўрмайдигон, ҳуфия тарзда йўлга чиқсан. Бул илтмосимни бажо келтиргонинг ҳамон ёқут тош сеники бўлгай, Дурди.

Дурди чақноқ күзларини тошдан узолмай, сукутда қолганди. Ниҳоят, у сұз қотди:

— «Душманни ожиз ҳолда күриб, анга раҳм-шафқат айламоқни ўйлама, — дейдилар бизда, — зеро, душман күч-күвватта киргач, сенга раҳим қилиб ўлтирмас». Бироқ сен, жаноб, менга тұғри гапни айттар эрсанг, виждонимга хилоф эрса-да, хизматингга тайёрмен.

Темур өңітни қўйнига тиқди-да, баланд овозда Оллоҳга ҳамду санолар айтиб, дуо үқиди ва Дурдига юзланиб деди:

— Кимда-ким Парвардигор каломини англаб, бул сўзларни тұғри деб, аларга амал қилса, қиёмат куни гуноҳларидин фориг бўлгай. Фақат Жўйбага жўнагатурғон одаминг ёмон кўздин нари юрсин. Ана шунда, Оллоҳнинг йўзи гувоҳ, өңут сеники бўлур!

— Ишларимизга Оллоҳ ўзи мададкор бўлгай! — деда «омин» қилди юқоридаги соқчи унга ҳамоҳанг гапириб. Ҳамма гаплар айтилди, орага жимлик чўқди.

Энди Темур сукутда бу ишининг натижасини кутарди. Лекин қуёш нурлари яна зинданга оқиб кириши билан у қўйнидан өңітни чиқариб, нур остига қўйди ва у яна атрофга қизгиш өғедулар таратиб, камалақдек жилоланди. Бу жилолаларни Дурди ҳам кўрди ва яқинда ўзи ҳам шундай қила олишини ҳис этаркан, кўнгли равшан тортди.

Асиirlарни оч қолдиришмас эди, ўзлари нима та-новул қилишса, шуни беришарди. Емишни чекламас эдилар. Темурнинг ҳам, Ҳусайннинг ҳам қурол-яроглари ўзларida қолдирилган эди. Бу билан туркманлар уларни ўзларига душман деб ҳисобламасликлари ҳамда қандай обрў-эътиборга эгаликларидан бохабарликларини англашиб тунги изгирип шамолда жунжикар, дийдираради. Зинданда ҳаво илиқроқ эди. Темур кунларни санаб бораради. Уларнинг сони, мана, олтмишдан ҳам ошиб кетди. Ўша куни соқчилик қилаётган Дурди яна жимликни бузди. Туйнук орқали зинданга энгашиб, у қувлик билан гап қотди:

— Қалбиннга мадад бермоқчимен, жаноб. Чопарим Жўйбадин сен учун хушхабар келтирмуш. Эртан тунда, мени Алиберди алмаштиргоч, иншооллоҳ, чеккан

азобларинг барҳам топғуси. Эмди эрса, яна пича сабр-тоқат қылмогингга тұғри келур.

Темур тақдир чархининг ўзига меҳрибонлигидан яна бир карра суюниб кетди. Ўзининг хушвақт кайфиятини намойиш қиларкан, у Қуръони карим сураларини үқишигә киришди. Кун интиҳосига етиб, тун кирди, яна бир кун үтди. Оқшом чўқди. Заҳ ер ости уйини тұлдирған жами жирканч ҳашаротлар сұнгти марта маҳбусста өпишишди. Ниҳоят, ерга зими斯顿 тун ўз чолдирини тиккач, зиндан панжараси күтарилиди, чуқурликка соч толаларидан тұқылған зиналар туширилиб, кучли құллар Темурга юқорига, тоға ҳавога чиқишигә күмаклашди. Темур чуқур нафас олиб улгурмай, дўстона қучоқлар оғушида қолди. Дўсти Мұҳаммад Ҳожи унга еб қўйгудек бўлиб тикилар, кўзларида севинч ўтлари жилваланарди. Айни дақиқаларда дўстининг ёниқ кўзлари Темур учун қибладай бўлиб, Мұҳаммадга тиз чўкиб таъзим бажо келтирди. Сўнгра хурсандликдан юзларидан нур таралаётган Алибердини қучоқлади.

— Тангри куриб турибдур, мен ўз инимни топмишмен, — деди Темур ва құдратли соқчи йигитни маҳкамроқ бағрига босди.

— Жаноби олийлари олийнасаб одам, мен анга фақат қул бўлмогим жоиз. Қачонлардир ҳазрат Али Мұҳаммад пайғамбарга эргашгани янглиғ, мен мудом изингиздин юрурмен. Қуёш икковимиз учун нур сочаверар эркан, мен сиз бирла биргамен, жанобим, — деди Алиберди. Унинг сўзларида шундай самимият балқиб турардики, Темур лол қолиб, иттифоқо ортдирған янги содиқ дўстидан шоду мон бўлди. Шу чоғ у Дурдини кўрди, кекса соқчи шошилмай бир чеккада, Ҳожи Мұҳаммад ва Алибердининг ортида турар эди. Темур уни бир четга олиб ўтиб, қўлига муборак ёқутни топшириди.

«Ҳар кимсага ўзига яраша, — хаёлидан ўтказди Темур. — Бу одамларнинг ҳар бирининг хатти-ҳаракатларида ул өки бул ишга ундейдигон важ-сабаблар бор. Илойим, улар билан дўстлиги ва садоқат ришталарининг янада мустаҳкам бўлишида Парвардигор ўзи мадад берсун!»

— Ушбу тош мўъжиза яратмуш, — деди у Дурдига товуш чиқариб. — Уни ол-да, эга бўл. Ул — сеники.

Темурнинг қошига унинг ҳамроҳларини бошлаб келишди. Яна қучоқлашишлар бошланиб, яна тиллар

эмас, юраклар тилга кириб, ташаккурлар изҳор айлади. Собиқ асиrlар ва уларнинг ҳалоскорлари фурсатни бой бермай, дарров отларга минишиди-да, зимистон тун қўйнига сингиб кетиши. Дурди эса, қўлидаги қизил ёқутни маҳкам қисганча, эрталаб, шеригини алмаштиргани келиши билан «дод-вой» кўтариб, қишлоққа асиrlар қочгани ҳақидаги хабарни етказишни ўйлаганча, ўз кулбасига қараб борарди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ ОГА УЙИДАГИ ҲАЁТ

Темур ва унинг ҳамроҳлари олис туркман даштидағи зинданда азоб-уқубат чекиб ўтиришаркан, унинг асиr тушгани ҳақидаги хабар нафақат Самарқандга, балки Хурсонга ҳам етиб борганди. Айни вақтда Махан қишлоғига Самарқанддан ҳар бирида юз бошдан уч уюр туя жўнатилган эди. Темурга содиқ бўлган ҳукмдорларнинг бири Муборак шоҳ Санжарий икки юзта отлиқ ва уч юзта пиёда қўшинга бош бўлиб, бир неча кундан бери Махан қишлоғи сари йўл босиб келаётганди. Темурнинг митти гуруҳи билан Муборак шоҳ жангчиларининг учрашуви Махандан атиги икки чақирим масофадаги жойда кечди. Хурсон қўшинини биринчи бўлиб Абдуллоҳ пайқади. У йўлни кузатиб олдинда борар, хурсонликларнинг кучларини аниқлаб, Темурга хабар етказгани отини бурди. Темур вазиятни ўзи текшириб кўришни лозим топди. Отлиқ ва пиёда қўшин шошилмай олдинга жилар, узун таёқда зодагон Санжарийлар сулоласининг ипак байроги ҳилпирав эди. Темур отига қамчи уриб, уларнинг истиқболига интилди. Темур билан Муборак шоҳнинг учрашуви самимий ва хурсандчилик ила кечди. Темур дўстининг бундай олийжаноблигига қойил қолди.

— Дарҳақиқат, Парвардигор суйған одамин нурга рўпара қилур! — дея хитоб қилди Муборак шоҳ Санжарий.

— Санжарийлар сулоласининг буюклиги ва баҳтсаодати тимсоли бўлмиш ҳарбий байрогингизни кўришим ила қалбимни саркаш ўйлар тарқ этиб, қиличимнинг иккала дами ҳам ўткирлашиб кетмиш, — жавоб берди Темур баҳтдан сармаст бўлиб.

Муборак шоҳ шу ондаёқ қўшинларига тўхташни буюриб, катта ҳордиқ эълон қилди. Жангчилар кўп

кунлардан бери дам олиш нималигини билмай йўл бо-
сиб келаётгандилар. Зудтар шоҳ чодири тикланди
ва Муборак шоҳ унга Темур, Ҳусайн ва Ҳожи Муҳам-
мадни таклиф этди. Мубошир полвон, Абдуллоҳ бо-
тири ва Алибердига жангчилар бошпана бериб, уларни
сахийлик ила дудланган гўшт ва қурт билан меҳмон
қилишди. Чодирдагилар ҳам, очиқ ҳавода кийгизлар
устида ўтирган оддий жангчилар ҳам худди ҳозирги-
на улкан галабани қўлга киритгандай шодмон, кўта-
ринки кайфиятда эдилар. Аслида ҳам қон тўкилмай
қўлга киритилган галабалар ҳаётимиздаги энг улугвор
воқеалар саналмайдими?

Амир чодирида Темур сўз олган, нигоҳини унга
қадаганча ҳамма ҳурмат ила сукутга толганди. Унинг
нозик, теран ва серқирара ақл-идроқи чуқур эҳтиром-
га сазовор эди. Узоқ вақт зиндан зимистонида ўтирга-
нига қарамай, Темурнинг суврати ҳам, сийрати ҳам
чодирдагиларни худди оҳанрабодай ўзига тортар эди.

— Ўйлашимча, — деда гап бошлади Темур, — беш
юз жангчидин иборат қўшин Илес Хўжадай кучли
душманни тор-мор этмоқда озлик қилур, аммо анинг
эътиборин тортмоқ учун bemalol етиб-ортадур.

— Қилич гилофида қолиб кетса, дамини йўқо-
тур,— деди Муборак шоҳ қизишиб.

— Баҳодир ўз қиличин доимо шай тутмоги жоиз.
Локин душман ўз олдида чараклаган қиличлар денги-
зини кўриб, даҳшатга тушгон маҳалда анинг бошига
қилич солмоқ айни муддаодур, — деди Темур чодир-
дагиларни бирма-бир ўзининг ўткир нигоҳи остидан
ўтказиб. — Мен Илес Хўжага қарши жантга даъват
эттаётганим хуросонликларга ҳамиша Худо ўзи мадад-
кор бўлмогини тилармен. Камина Илес Хўжани Мово-
вароуннаҳрдан қувиб чиқармоқ шаҳдидамен. Хуро-
сонлик Саид Ҳусайн ва себзаворлик Зайниддинни
биз тарафга оғдирмоқ даркор. Ўйлашимча, бу ишни
Парвардигор амири ила Муборак шоҳ Санжарий дўн-
дирур. Мен ўзим эрсам, аввал она юртим кешда қў-
шин тўплаб, сўнгра Самарқандга, Илес Хўжанинг
сир-синоатлари ўчогига яқинроқ ўтурмен.

— Ул ҳолда мен қўшни тўпламоқ учун балхга от-
лансан, — деди Амир Ҳусайн. Темур бош иргаб, рози-
лик билдириди.

— Ҳожи Муҳаммадни эрса, ўз садоқатли қўшини
ила жасорат тугини шай тутиб, бизнинг ишоратимиз
иля жантга кирмоқда даъват этурмен.

— Иншооллоҳ, Парвардигор иродаси шундай. Мен мингта қўшин тўплаб, сиздин хабар кутурмен. Илойим, бизнинг қабилаларга ҳам ўзингиз бош-қош бўлинг, сизга ҳамишга зафар ёр бўлгусидур, муҳтарам Соҳибқирон Темур! — деди Ҳожи Муҳаммад ҳозиржавоблик билан.

— Худонинг марҳамати ила атрофимга юз минг қўшин тўпламогимга имоним комил. Сабр-бардошимизнинг қаро туни галабанинг нурафшон куни ила алмашгусидур! — Шундай деб Темур кафтларини ёзганча, баланд овозда Қуръони каримнинг Фотиҳа сурасини ўқиди.

Бу ерда, саратон туркман даштида Темур илк марта аниқ-таниқ режа тузишга эришганди. Жами Чигатой улусини бирлаштиromoқ учун кураш режасини. Мовароунинаҳр тахти учун кураш режасини. Бу режа унинг миясида заҳ ва қўланса зинданда пишиб етилганди. У одамлар устидан ҳукмронлик қиласди, унинг ҳукми мустаҳкам бўлади. Уни қўллаганлар учун Темурнинг ҳукми оғир юк бўлмайди, аксинча, уларни ҳам қўллаб-қувватлаб, юксакларга кўтаради. Ана шу вақтдан эътиборан ўша бизга тариҳдан маълум бўлган қаттиқўл даҳо саркарда, кўплаб ҳудудларни бирлаштирган буюк жаҳонгир Амир Темур шаклланади. Темурнинг салтанат чўққилари сари кўтарилиши бошланади. Жангларда у ўзини жасур, матонатли баҳодир сифатидагина эмас, балки беқиёс ҳарбий дастуриламал соҳиби тариқасида ҳам намоён қиласди. У ўтказган катта ва кичик жангларда миллионлаб одамлар иштироқ этишади ва уларнинг ҳаммаси ўзи учун галаба билан якунланади. Бироқ ўттиз етти йиллик ҳарбий юришлар ва асрлар оша таралувчи ваҳимали шон-шуҳрат ҳали олдинда эди.

Муборак шоҳ Санжарийнинг чодирини тарқ эттан Темур Абдуллоҳ ботир, Мубошир полвон ва Алиберди ҳамроҳлигида, шунингдек, эллик нафар жангчи кузатувида ўз она юртига жўнаб кетди. У амирлар билан тўплаган қўшинлари Бухоро остонасидағи баҳор-зиндан қишлоғига бирлашиши юзасидан келишиб олди. Мўгулистанликларга қарши умумий юриш ўша ердан бошланади. Қўшинларни тўплаш учун Темур бу жойни бежиз танламаганди. Ўша жойда ер сотиб олиб қўргонча қурган Абдулла Мерган истиқомат қиласди. Темур унинг ҳузурига чопар жўнатиб, иложи борича кўпроқ гуруч, галла ва ем-хашак гамлаб қўйишни ил-

тимос қилди. Темурда ажойиб бир одат шакланган, у ҳар бир йирик тадбирга кенг миқёсда, бутун икирчикиригача назаридан четда қолдирмай тайёргарлик күрар эди.

Кешдә Темур узоқ турмади. У ўз қариndoш-уруглары даврасида хурсанд, беташвиш ва эркин ҳолда атиги икки күн яшади. Үгиллари жаҳонгир ва Умар Шайхларнинг соглом, чайир бўлиб ўсаётганлари, касал бўлмасликлари ва рангбаранг дунё уларда тобора кўпроқ қизиқиши уйготаётганидан Темурнинг боши осмонга етганди. Жаҳонгир олти ёшга қадам қўйганди. Бола худди онаси каби қорамагиздан келган, отаси каби алпқомат эди. Унинг саводини чиқариш вақти етган ва амир хотини Нормиш оғага Қаршига, кекса Ҳожи Олим ҳузурига жўнашга тайёргарлик бошлини буюрди, бобоси боланинг ўқиши билан шугулланади, йўлда уларни Ҳаққул Полвон кузатиб боради. Ўзининг иккинчи хотини ва ўғли Умарни Темур ўз сафари олдидан Абдулла Мерғаннинг ҳузурига, унинг қўргончаси ҳимоясига жўнатди. Баҳордан бошлаб Илөс Ҳўжа қўшинларига қарши фаол ҳарбий ҳаракатлар бошланар ва биринчи навбатда ва олдиндан оила ҳавфсизлигини таъминлаш лозим эди. У тақдир бевафолигини яхши билар ва унинг ўзига даҳли бўлмаслиги учун ҳар қандай ишга тайёр эди.

Қўргончани бошқаришни Темур Берқутнинг ўғли Сафаралига топширди. Ўша-уша камтарин ва камган бу йигит энди фақат илм соҳасидагина эмас, хўжалик ишларида ҳам ўз иқтидорини намоён қилаётганди. Темур учун бу кутилмаган омад эди. Унинг тия уюрлари ва отарлари бу вақтга келиб, ўн минглаб бош ҳайвонлардан ташкил топганди. Ота ва уюрлар қўргончадан жуда олисда, тог этакларидағи қир-адирларда жойлашган ва Темур уларни доимо уйидан туриб бошқарарди. Энди бу юмушни у ўзининг эмишган укасининг ишончли қўлларига топшираётганди.

Ота уйидаги икки кечакундуз Темур учун худди тупцдай ўтди. У яқин одамлари даврасида бўлишни тарки одат қилган ва энди уларни бошқатдан кашф қилаётгандай эди. Ўзи каби улар ҳам кўпроқ яхши томонга ўзгаришган эди. У қўргончанинг аёллар истиқомат қиласидиган хоналарига кириб, Нормиш оға ва Ўлжой Турконларни йўқлади. Худди ёш боладай ўз үгиллари билан қувлашмачоқ ва ошиқ ўйнади. Бу вақт ичида кекса Фақира биби унинг ёнидан жилмади.

У Темурнинг ҳар бир сўзига қулогини динг қиласарди. Уни эмизган Олия ҳам меҳрибончиликлар қиласаверид тинкасини қутигиди. Ўзи учун гоят азиз бу аёллар падари бузруквори Тарагай Баҳодур ва онаси Тегина хотунни ҳамиша ёдига солардилар. Шундай сонияларда Темур ўзини руҳан бўш қўйгуси, хотираларга берилигиси келарди. Унинг қайфияти ҳам аъло даражада эди. Баҳт-саодат қудрати нималигини, у кишига қандай куч-қувват багишлашини Темур энди тушунди. Чинданам, ота қўргончаси унга шунчалар кўп куч-қувват бахш этсандики, улар энди жуда кўп катта ишларга асқотиши мумкин эди.

Оила ўчоги ва аждодларининг руҳи поклари унга саҳиийлик илиа куч-қувват берishaётганини Темур дақиқа сайин аниқроқ ҳис қиласар, қалб қўзи орқали кўрап эди. Бу ажойиб дақиқалар учун у яна бир карра Оллоҳга шукроналар айтди.

Темур қўргончани ярим кечаси, ҳуфиёна тарзда садоқатли одамлари Мубошир полвон, Абдуллоҳ ботир ва ўзининг соясига айланган туркман йигити Алиберди қуршовида тарк этди. У Яккабогга, Чоқу Барлоснинг ўйига йўл олганди. Яккабогга Темур тонг саҳарда етиб келди ва уни хурсандчилик билан қабул қилишди. Чоқу Барлосникида бир кун меҳмон бўлиб турди. Амир кешлик ва яккабоғликлардан уч минг жангидан иборат қўшин тўплаб, жангга кириш учун Темурнинг хабарини кутишини маълум қилди.

Эртасига Чоқу Барлоснинг қўргони дарвозасидан уч дарвеш ва бир эшон йўлга чиқишиди. Темур ва унинг йўлдошлари учун дарвешлик лиbosлари қўл келган эди. Алиберди, тўғриси, бунақа кийим-бошни биринчи кийиши, лекин уни ҳам ҳақиқий дарвешлардан ажратиш мумкин эмас эди. Лоқайд қора кўзлари, қиргий бурни, ўзини тутиш йўсими уни диний мутаассисиб дейиш имконини берарди. Дарвешлар бор овозлари билан Қуръони карим оятлари ва сураларини ўқиб келишарди. Эшон уларни карвон йўли бўйлаб, Жом орқали Самарқандга бошлаб бораётганди. Самарқанд дарвозаларини ҳушёрлик билан қўриқлаётган соқчиларда мусоифир дарвешлар ва уларнинг йўлбошчиси — тақводор Эшон бувага эътиroz бўлмайди, деб умид қиласарди Темур. Боз устига Темурга дарвешлик ёқар эди. У ўзининг 'муридлик даври, Шайх Тайободий ва Хурносонни эслади. Яна дарвешга айланиб, у ҳассасини маҳкам ушлаб олган, узлуксиз

оятлар ўқир ва яна художўй одамга айлангани учун кечакундуз Оллоҳга тасанинолар айтар эди. Намоз ўқиб ва ўз қилган ишларига тавба-тазарру қилиб, у Парвардигордан мурувват сўрар, инчинун, гуноҳлари йўқдан бор бўлмаслигини яхши билар эди. У тавба-тазарру қилиш ва гуноҳлардан покланиш имконияти туғилганидан беҳад шод эди. Унинг гуноҳлари, майли, тақдир тақозоси ила ноқис шарт-шароит боис юзага келган дейлик, у, майли, олдиндан башорат қилинган ва чарх гардишини орқага айлантириш мумкин бўлмасин, — ҳар қалай, дарвешона покланиш унинг руҳини енгиллаштиради. Аслида ҳам шундай бўлди.

Дарвешлар ва уларнинг эшони Самарқандга қараб беш кун йўл юришди. Шаҳар дарвозаси олдида уларни соқчилар кутиб олишди. Темурнинг юзида тақдирга тан берганлик акс этар, у Қуръони каримдан оялар ўқирди: «Парвардигор! Қурбимиз етмағон ишларни елкамизга юклама!» Дарвешлар баланд овозда унга жўр бўлишарди. Соқчилар дарвешларга сергаклик ила тикилишарди. Қироат билан ўқища да-вом этаркан, Темур қўлларини юқорига кўтарди: «Эй буюк Яратгувчим! Барча яхшиликларга Ўзинг шафиқ қилгувчисен, Ўзингдин ёрдам сўраймен. Менга ҳақиқат йўлин кўрсат, яхшилар изидин бормоқни насиб эт!» Дарвешлар илоҳий сўзларни такрорлашди: «Ё Оллоҳ! Бошқа неъматларинг шукронасига қилган ибодатимиз ўзимиз учун ҳамма яхшиликларингдин ҳам ортиқ неъмат эркан, аниг шукрини қандоқ ўтай олурмиз?»

Бу манзарани кўргач, соқчиларнинг ҳўмрайган юзларидаги ишончсизлик гойиб бўлиб, уларга хотиржамлик ва мамнунлик балқиди. Дарвозалар очилди. Дарвешлар: «Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!» — дея бақиришди. Улар Самарқандга киришган, Худо уларга ўз марҳаматини дариг тутмаган эди. Уч давреш ва эшон куни билан шаҳар кўчалари ва майдонлари, бозор расталарини кезишли. Бу ерлар бесаранжом ва ҳувиллаган эди. Темур йўқлигида мўгулистонылик босқинчиларнинг айби билан бир неча катта ёнгин бўлиб, ҳаммаёқ хонавайрон қилинган эди. Шафқатсиз талон-тарожжалар ҳам яра устига чипқон бўлиб тушаётганди. Лекин бахти қаро шаҳарда ҳаёт давом этар, самарқандликлар багритош одамларга айланмаган, руҳий тушкунликка юз буришмаганди. Дўконларда дарвешларга обинон ва узум беришди.

Кечқурун дарвешлар бойлар құргони деворлари ёнидаги каландархонага ташриф буюришди. Қоронги түшгач, эшон бува құргоннинг қия очиқ дарвозасидан ҳеч кимга сездирмай үтиб олди. Бу Самарқандың зәндік зодагон баһодирларидан Довуд Барлоснинг құргони эди. Темурнинг катта опаси Қутлуг Туркон оға унга зергә текканди. Қалъа деворларидаги шинакларга соқчилар құйилғанды. Ичкарида, девор ортида тұраржой ва хұжалик иншоотлари күзға ташланарди. Бу ерда бой-бадавлат одам яшашини бир қараңдағы англаб олиш мүмкін эди. Самарқандың үзідағы Довуд Барлоснинг олтита карғон-саройи бор, уларда юздан зиёд туя ва отлари мавжуд, уларни машхур савдо-гарларга мұмайтина пул өвазига ижарага берар эди.

Бу құргонга барлосларнинг Самарқанддаги уруглары юз йилдан зиёд, яъни үша ҳамманинг Әдіда қолған 1221 йилдан бери әгалік қилишар, үша йили юз йигирма минг кишилик Чингизхон лашкарлари құдратли Самарқанд деворларини өриб үтишган эди. Хұжумни баһодир Дайгу Барлос үюштирганды. Асирга олинган бухоролик ва сарипуллуклар құли билан у қалъа атрофидағы чоқларни тупроқ ва нағыматлар билан тұлдыриб, дарвозага үт құйдирғанды. Қалъа ичи-даги ҳарбий иншоотта бириңчи бұлыб кирған ҳам унинг үзи эди. Құшини билан энди Хуросонга юриш бошлаган Чингизхон, Самарқандни тарк этаркан, құрқув билмас Дайгу Барлосни шаҳарға ҳоким қилиб тайинлади. Ушбу құргонни үз оиласи учун мана шу баһодир құрдирған эди. Энди бу ерда унинг авлодда-ри истиқомат қилишарди. Чигатой улусининг жами мұғул ҳукмдорлари даврида Дайгу Барлос құргонига ҳеч ким күз олайтирганғанды. Илло, құдратли Чингизхоннинг үзи ҳам бу шоны шажарага иззат-хұрмат билан қарар эди-да. Мовароуннаұрнинг янги хони Илөс Хұја ҳам Довуд Барлос билан анъянавий ҳурмат-әхтиром ила муносабат юритар эди.

Самарқандда Дайгудан бошланған барлослар ша-жараси қон тозалигини үйлаб, ҳеч қачон бу шаҳардан на келин олар ва на күев қиласар, — уларни Кеш, Яқкабог ва Қаршидан топишарди. Довуд Барлос ҳам одатта буйсуниб, Кешдан хотин туширғанды. Бу — Темурнинг катта опаси Қутлуг Туркон оға эди.

Довуд Барлос бақувват, миқти гавдали, бақалоқ юзли, бароққош, думалоқ митти күзли одам эди. У кулишни билмас ва үтә камғап эди. Унинг калласида

нима ўй-хаॅл борлигини ҳеч қачон англаб бўлмас эди. Ўз қўргонида у яхши қуролланган йигирма жангчидан иборат гуруҳни ушлаб турар, — барининг келиб чиқиши Кещдан эди. Самарқандиклар бу одамови, индамас баҳодирдан қўрқишарди. Мўгулистониклар ҳам унинг қўргонини нарироқдан айланиб ўтишини афзал деб билишарди.

Аммо Илөс Хўжа Довуд барлос Темурнинг опасига уйланганини ёдида сақлар ва унинг қўргони дарвозаси ёнига доимий айгоқчи қўйганди. Айгоқчи дарвешлар жамоасида яшар, илло, Оллоҳ хизматчиларининг мазгили бўлмиш қаландархона қўргон билан ёнма-ён жойлашганди.

Қўргонга маҳфий суратда жаҳонгир дарвеш қиёфасида кириб борган Темур кўп ўтмай ўша шамойида опасининг ҳузурида ҳозир бўлди. Қутлуг азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан йиглаб юборди. Аммо ногаҳон жиiddий тортиб, гамгин оҳангда гап қотди:

— Отамиз ёруг дунёдин кўз юмганидин сўнг — ани Худо раҳмат қилгон бўлсун! — мен сен учун ҳаммадин ҳам хурсанд бўлур эрдим. Локин ҳозир мен тараддуddамен: Мовароуннаҳр ҳукмдори лаънати Илөс Хўжа сени баҳодирлик қурол-анжомларингни дарвешлик либосларига алмаштиromoққа мажбур этмиш. Наҳот Парвардигор бул иблиснинг таҳтда мудом ўлтиравермогига йўл қўюр?

— Бул Худога аён, опа. Дарвеш либослари мўгулистоникларга қарши курашмоқ учун кўп қулайдур. Галаба шаббодаси ҳали менинг байробим сари эсганича йўқ. Эмди мен қиличдин кўра кўпроқ тилим ила ҳаракат қилиб, эътиқодга чорлармен. Илло, эътиқод ҳам — кучли қурол. Ишонтира билмоқ — галаба қилмоқ, демакдур. Камина бул ерга қатагонлардин сабр косалари тўлғонларнинг, мўгулистониклар томонидан зулм ўтқазилиб, четта суриб қўйилгонларнинг руҳиятини кўтармоқ, ёнини олмоқ учун ташриф буюрмишмен.

— Сен ҳақсен. Самарқандиклар чексиз изтиробададурлар. Очарчилик ва хўрликлар одамларни жар ёқасига олиб келиб қўймиш. Алар умидсизликка юз бурмишлар. Ҳалқ кўтарилимоққа шай ва ани сен кўтапурсен. Сенинг сўзларинг — умид арқонидур. Сен жами масалаларда Довуд Барлосга орқа қилмогинг мумкин. Ул ҳам сен киби Илөс Хўжадин нафратланур. Сен Самарқандни тарқ эттонингдин сўнг Довуд

ҳам Бухорога бош олиб кетмоққа мажбур бўлмиш. Ул ҳозир ҳам ўшал кентда. Мен анга сен келгонингни айтиб, чопар жўнатурмен, — деди Кутлуг оға. Опаси-нинг гапларига қулоқ соларкан, Темур унинг мардли-тига қойил қолаётган эди, душманга бўлган чексиз нафрати билан у отаси Тарагай Баҳодурга ўхшаб кетарди. Кутлугнинг йигит эмаслигидан чин дилидан афсусланди.

Темур Довуд Барлосни кутаркан, қўл қовуштириб ўтирмади. Тонг саҳарда у худди соядай қалъя дарв-засидан чиқиб, қалаңдархонада пайдо бўлар ва ўз дарвеш ҳамроҳлари билан бирга шаҳарни, бозорларни айланар ва воқеаларни синчковлик ила кузатарди. Уларни ҳар сафар маҳаллий дарвешлардан албатта кимдир бошлаб юрарди. Темур бундай кичик хизматдан бош тортмас эди. Уларни бошлаб юрувчи зот шаҳарни яхшироқ билар, у билан ишончлироқ эди.

Уларга энг кўп Бакр дарвеш йўлбошлилик қилар эди. У баланд бўйли, қорни дўпплайиб чиқсан, ўз гав-дасига ярашмаган ҳолда бесаранжом куймаланаверар эди. Лекин овози жарангдор, қироат билан куйлаш машқини эгаллаган, соатлаб чарчамай Қуръони ка-рим оятларини ўқий олар эди. Шаҳарда юрганда эса, бу жуда муҳим фазилат эди. Темур Бакрнинг ўз ғуру-ҳи билан юришига монелик кўрсатмас эди. Боз усти-га, Бакр доим ўз ўйларига гарқ бўлиб юрар, Темурга у ҳеч қачон ўз йўлдошлари билан яқинлашишга, улар-нинг қалбига йўл топишга интилмаётгандай туюларди. Яна бир нарсадан Темур тўла қониқиши ҳосил қи-лаётганди. У юзма-юз гаплашиб учун қайсиdir бир бадавлат самарқандликнинг ҳовлисига кираётганида, Бакр ёши улуг дарвеш сифатида митти гуруҳнинг йўлбошчисига айланар эди. Бу пайтда Бакр буткул ўзгариб кетарди. У виқор билан олдинга ўтиб, узун ҳассасини силкитганича, оят ва ҳадисларни шунақанги бақириб айтишга тушардики, кўча ва бозор раста-ларидаги одамларнинг эътиборини беихтиёр оҳанра-бодай ўзига ром қилиб оларди. Ана шу вазиятда ҳам Темурнинг дарвешлари ўзларини ҳокисор ва камта-рин, сояда тутишар эди. Бакрни эса, бу ерда ҳамма танир, у — маҳаллий, ўзлариники эди.

Ўша даврларда Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида бунақанги дарвешлар гуруҳлари сон-саноқсиз, одамлар уларга ҳамма одатий нарсалар каби кўникиб кетишган эди.

Ўзларини маҳфий йўқлаб келган ўтнигоҳ дарвешга баҳодирлар аввал ажабланиб тикилишар, сунгра Темурни таниб қолиб, жаҳонгашта авлиё қиёфасида юришининг боисини сўраб-суриштиришарди. «Озодлик йўллари тўсилгонда, киши қалби танҳоликни истаюр», — дея жавоб берарди Темур. Унинг фикрини қўллаб, бош иргашарди. Кўп-кўп бош иргаб, ундан ўзини сақлашини ва ҳеч нимадан ташвиш чекмаслигини илтижо қилишарди. Соҳибқирон бу одамлар белгиланган кунда ўз байроби остига тўпланишини, шунча азоб-үқубат ва хўрликлардан кейин душманни аяб ўтирасликларини биларди. Довуд Барлосга ўзининг бир ишораси билан қўшин тўплаш қийин иш эмас эди.

Довуд Барлос Самарқандга кутилганидан ҳам тезроқ етиб келди. У кечқурун нам қорни босиб қўргонга қайтган Темурни дарвоза олдида кутиб олди. Эрраклар қучоқлашиб кўришишди ва Довуд Барлос биринчи бўлиб сўз қотди:

— Қуёшмонаңд Соҳибқиронни Самарқандга йўлламоқни лозим топғони учун меҳрибон ва раҳимдил Парвардигоримизга ҳамду санолар бўлгай!

— Кимки Оллоҳга суюнса, аниг ишлари ҳамиша ўнгидин келгай, — жавоб берди Темур унга ҳамоҳанг гапириб ва эрлар иссиқ уйга шошилишди. Бир оз исиниб, очликларини думба ёғи солинган қайноқ ва хушбўй шўрва билан қондиришгач, Темур ва Довуд Барлос мамлакатда юзага келган аҳволни муҳокама қилишди.

— Аҳвол шундоқки, бул кентда — Самарқандда Илес Хўжа — ҳукмдор, Бухорога эрса, аниг гумаштаси лаънати Беки Чоқу ҳокимлик қилмоқда, — дея гап бошлиди Довуд Барлос.

— Зўравонлар даври интиҳо арафасинададур. Аммо исёнкор оломоннинг қўлидан ҳеч нима келмас, жангчи бўлинмалари аларни осонлик ила супуриб ташлаюр. Бул хусусда мен кўп баҳодирлар ила гаплашдим ва алар ўз елкаларидағи итоаткорлик юкини улоқтироққа шайдурлар.

Довуд Барлоснинг ёши анча улуг эди. У қониқиши билан хаёлидан ўтказди: «Бул йигит оқсоқоллар ҳам ҳасад қиладургон даражада зукко ва бамаъни. Ул ўз мақсадига шубҳасиз эришур».

— Самарқандда жангта кирмоққа тайёр юз-икки юз баҳодирни топмоқ мумкин, — деди у. — Илес

Хұжа бирла Беки Чоқунинг эрса, юз минг кишилик құшини бордур.

— Агар киши Худонинг марҳамати ва өрдамига әрмас, фақат үз күч-күдратига таяниб иш тутса, бундайлар ожиздурлар. Мұгулистанликлар ана шундоқ кимсалар тоифасидин. Агар халқ газаби момақалдироқ бұлыб гумбурласа, ул ҳилқат еру осмонни остин-устун этмоққа қодир. Алар — осмонни қарғашса, момақалдироқ гумбурламай құюр, деб үйлауорлар. Аммо үз қарғышлари ила бул дахрийлар инсон газаби үтини алангага эвриюрлар. Оллоқ иродаси-ла Камина Самарқандға ташриф буюриб, чинакам баҳодирларни учратмишмен. Майли, алар бор-йүти юзта бұлгай, локин бизда Бухоро бор, Балх бор, қарши ва Хурносон бор. Мен қанча зарур эрса, шунча құшин тұплауормен. Ва Илес Хұжани гумдан құлурмен, — деди Темур комил ишонч билан. Довуд Барлос ноқулай ах-возда қолди. У үз қаршиисида Мовароуннаұрни озодликка олиб чиқиши гояси билан өнаёттан жасур одамни күриб турғанды. Темур ҳаракат бошлаган, Довуд Барлос эса, мулоҳаза қилас, фикрларини тарозига солиш билан банд зди...

— Мен тайёрмен! — хитоб қилды Довуд Барлос.

— Ҳозирча Илес Хұжа базми-жамшид қуриб, одамларнинг қонини сүриш ила банд әркан, мен күп самарқандыларнинг үйларида бұлмишмен. Камина элликтә энг содиқ ва энг ишончли одамларни танладым. Аларнинг ҳар бири баҳорга чиқиби юздадин құшин тұпламоққа Құръони каримни құлларига олиб қасамәд құлмишлар. Яна юздадин шаҳарларкни ҳам бул ишга жалб этадигон бұлдилар. Бул — ҳаёт-момот жангига тайёр үн минг одам, деган гап. Аларга сен құмандонлик құлурсен, Довуд Барлос. Фаолиятсизликка эмди барҳам берурмиз!

— Буюк ұмдor фазилатлари ва пок ният эгаси, о амир! О сен, жасорат, зукко ақл-идрок ва саховатли ҳұлқ-атвор сохиби! Олмоҳимиз марҳамати ила сен үз меҳринг-ла жами самарқандылар қалбига үт өкмушсен. Сен доно маслаҳатларинг бирлан зодагон ва оддий халқ дилига баҳт ва умидворлік учқуналарини солдинг. Камина үз тасарруфимдаги одамларни қуроллантириб, жангта тайёрламоққа сұз берурмен. Мен аларни босқынчилар устига бошлауормен ва алар қасоскор яшиндей душманнинг қулинин күкка совура-жаклар!

Довуд Барлос энгалиб Темурга таъзим қиларкан, чопонининг барини ўлди. Темур бу қалтис режалари маҳфий бўлиб қолиши боисидан қасам ичишни сўради. Довуд Барлос қасам ичди. Энди Темур яна бир муҳим масала билан шугуланишини лозим топди. У душман қўшини қандай жойлашганини аниқламоқчи эди. Мўгулистонликларнинг ҳарбий қароргоҳлари шаҳар деворлари ёнида, унинг етти дарвозаси яқинига жойлашган эди. Лекин бу машгулотни ярмида тўхташибга тўғри келди. Кечаси қўргонга Мубошир полвон ташриф буюриб, Бакр дарвеш — мўгулистонликларнинг айгоқчиси эканини маълум қилди. Темурнинг Самарқандда яшириниб юргани Илёс Хўжага аён бўлган эди. Эрталаб шаҳардаги жами дарвешларни ҳибсга олиш юзасидан фармойиш берилганди.

Темур ва Довуд Барлос нима қилиш кераклиги хусусида бош қотира бошладилар. Тонг саҳарда Самарқандга ҳиндистонлик савдогарларнинг карвони ташриф буюриши керак эди. Савдогарлар туяларига Довуд Барлоснинг карвонсаройида қўним беришмоқчи эди. Карвоннинг шаҳар дарвозасидан чиқиб кетишига рухсатнома ҳам олиб қўйилганди. Довуд Барлоснинг фикрича, вазиятдан чиқишининг энг қулагай йўли карвонга соқчи сифатида қўшилиб кетиш эди. Ана шу тўхтамга келишди. Темурнинг Самарқанддаги қирқ саккиз кунлик маҳфий фаолияти ниҳоясига етадиганди. Соҳибқирон ва унинг ҳамроҳлари шаҳарни энди дарвеш қиёфасида эмас, жангчи либосларида тарк этишди. Темурнинг Самарқанд диёри ила айрилиги бир неча йил давом этади. Сўнгра у ушбу шаҳарга галаба туғи билан кириб келади ва уни дунё пойтахтига айлантиради.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ ТЕМУРНИНГ ЯРАЛАНИШИ

Савдо карвонининг соқчиси қиёфасида Самарқандни тарк этган Темур унинг яқинида узоқ юрмади. Бир томони — Жайхунга, иккинчиси — довонга, Кешга олиб борадиган чорраҳада у ўз йўлдошлари билан бирга йўлни довон тарафга бурди. Қишда довон орқали юриш хавфли ва одамлар бунга ўта зарурат тугилгандинга журъат қилишарди. Лекин Темур нима қилаётганини билар эди. Илёс Хўжа ўзини Са-

марқанддан тополмай, орқасидан албатта қувгин ўюштирипини Темур яхши тушунарди. Кеш йўлидан ўтиб бўлмаслиги ҳам босқинчи хонга аён эди.

Гуруҳ карвондан ажралиши билан туркман Алиберди саҳро кенгликлари янглиг чексиз ва ҳазин қўшиқ ҳиргойи қила бошлади. Эгри-бугри қор тепаликлари кўзни қамаштираси эди. Май ойида бу ерда лолалар қийгос очилишини тасаввур қилиб бўлмасди. Тиззадан қор босган йўлни аранг илғаш мумкин эди. Лекин ундан ўтаётган одамларнинг кўзлари кўпни кўрган эди. Шаҳар деворлари тутқунидан озодликка чиқсан дашт йигитининг туйгулари Темурга тушунарли эди. Абдуллоҳ ботир ва Мубошир полвоннинг ҳам бу кенгликлардан хурсандлиги кўриниб турарди. Дарвеш қулоҳлари остида кўзларини яшириб юриш айниқса уларга ноқулай эди. Алиберди қўшиқ куйлар, Темур ўйга толган эди. Самарқандда ўтган кунлари у бошлаган улуг иш учун фойдали бўлди. У ўз душманлари ва уларнинг тасарруфидаги кучларни билиб олди. У ўз томонига жалб қилган одамлар энди галабага умид туйгуси-ла яшашиар, умид эса, илҳомлантиради. Амир аниқ ҳаракатлар дастурини ишлаб чиқсанди. Кўп ўтмай мўгулистонликларга қарши даъват бутун Мовароуннаҳрга ёйлади. Галаба дурлари ҳамма учун очиқ ва ҳамма учун бемалол соҳилда ётмайди. У дengиз тубида, мустаҳкам чаноқ ичида яширин ҳолда узоқ пишиб етилади. Бундай чаганоқларнинг бирини у топди, бу — Самарқанд эди. Бухоро, Балх ва Бадахшон навбатда туришарди. У ҳали кўп маслақдошлар орттиришини билар эди. Парвардигор мадади билан кучларни жамлаб, мўгулистонликларни юртдан ҳайдаб чиқариш осон эмас, албатта, лекин амалга ошириш мумкин бўлган иш эди.

Қор босган Тахта Қорача довоини ошиб ўтиш кичик гуруҳ учун огир кечди. Улар водийга ҳаддан зиёд ҳориб-чарчаган, лекин хурсанд ҳолда кириб боришиди. Ота шаҳрида уч юзта отлиқ жангчи Темур тасарруфига ўтди. Темур Самарқандалигида уларни Чоқу Барлос тўплаган эди. Баҳор-зиндан қишлоғида, Абдулла Мерғанинг уй-қўргонида Темур ўз лашкарлари билан икки ҳафта туриб қолди. Бу вақт ичида унинг чопарлари амир Ҳусайн ва Муборак шоҳ Санжарийга қачон ва қаерда учрашишлари ҳақида хабар етказишиди. Учрашув жойи сифатида Кандаҳор яқинидаги Хирмон қишлоғи танланди.

Темур ўз тарафкашлари билан бирлашиш учун эрта баҳорда, илк кўкатлар ниш уриб, Жайхун сувлари кечиб ўтиш учун хавфли бўлмаган паллада йўлга чиқди. Ёзда Помир тогларидағи қорларнинг эриши дарёни ўта кенгайтириб юборар ва бу пайтда унга яқинлашмаган маъқул эди. Юришни бошлиш вақти ҳар жиҳатдан қулай эди. Абдулла Мерганинг уйи хавфсиз, Илес Хўжа ўз қўшини билан бу ердан олисда, ҳар қандай маҳаллий амир ёки нўёндан у мустаҳкам ҳимояланган эди. Сўнгги йилларда Темур биринчи бор ҳордиқ чиқарди — у ов қилар, пойгачилар, камончилар ва полвонлар мусобақаси уюштирас эди. Алиберди бир неча кун гойиб бўлиб, ўзи билан бирга элликта қабиладоши — бақувват йигитларни бошлаб келди. Темурнинг тарафкашлари бирлашишга илк чорлов бўлиши биланоқ етиб келишга шай эдилар. Қандаҳоргача масофа унча узоқ эмас эди. Темур куздан бери шу ерда яшаёттан хотини Ўлжой Туркон ва уч яшар ўғли Умар билан қучоқлашиб хайрлашди. Кўм-кўк барра кўкатлар отларнинг туёклари остида топталди. Юқ ортган отларнинг устида арқон билан қисиб bogланган чодирлар оҳиста чайқаларди. Кўҳна ва бой Ҳирмон қишлоғида Темурнинг қўшинини айни наврўз кунларида кутишаётганди.

Кам сонли Темур лашкарлари кучли ва жасур эдилар. Баҳор-зиндоңдаги жанг ўйинлари шундан да-лолат берганди. Ҳирмонгача йўлга икки ҳафта вақт кетди. Жайхунни кутилганидай осон кечиб, Қандаҳорни айланиб ўтишди. Ҳирмонда Темурнинг қўшинига Муборак шоҳ Санжарийнинг уч юзта жанчиси ва амир Ҳусайннинг икки юз кишидан иборат лашкари келиб қўшилди. Яна бир кундан сунг Темур билан мӯъжаз Қарибиз қўргонининг ҳукмдори Маъди ҳам бирлашди. У ўзи билан бирга юз элликта пиёда лашкарни бошлаб келганди. Қўшиннинг умумий сони мигдан ошиб кетганди.

Яқин келажакда сон-саноқсиз миқёсларга кўтарилиувчи Темур қўшинига асос солинганди. У ўз қароргоҳини Қарибиз қўргони яқинига, айқириб оқувчи герлан дарёси соҳилига жойлаштирди. Жанг қоидала-рига кўра, ҳар юзта лашкарга у биттадан амирни юзбоши қилиб тайинлади. Қўшин шакллангач, ишлари ҳам кўпайиб кетди. Темурнинг қароргоҳига Сейистон давлатининг элчилари ташриф буоришиди. Бу — етти шаҳар-қалъядан иборат бадавлат мамлакат эди.

Сейистон ҳукмдори амир Малик Маҳмуд бу вақтда ўз ер-сувларини бошқариш борасида катта қийинчиликларни бошидан кечираётганди. Бир неча шаҳар-қалъа ўзбошимчалик ила ундан ажралиб чиқдан ва Малик Маҳмуд исёнкорларни қатъий жазолаш ниятида янги пайдо бўлган кучдан фойдаланишга жазм этганди. Элчи Темурга нома топшириди.

«Бахтли юлдуз остинда туғилмоқ иқболига муясар, буюк куч-қудрат ва улкан салтанатта сазовор Соҳибқирон жаноблари! Мен сенга ўз мамлакатим тақдирини ихтиёрий инониб топширурмен. Ёвуз исёнкорлар анда галаён кўтаришиб, шаҳарларни зўрлик ила тортиб олдилар.

Душманларим мени маглуб этмишлар. Тасарруфимда еттига қалъа бор эрди, эмди битта ҳам қолмади. Магар сен юрагинда ўти бор чавандоз, ҳукмронлик дарахтининг меваси, матонат ўрмонининг қудратли чинори эрсанг, душманларимни маглуб эттил, тартиб ўрнатиб, менинг ҳукмронлигимни тиклагил! Бунинг учун мен, Сейистон ҳукмдори амир Малик Маҳмуд, тақдирга бош эгиб, сенга — Соҳибқиронга шу кунгача ўзимга тегишли бўлгон қалъаларнинг учтасини тухфа этгумдур. Жангчиларингта эрса, олти ой мобайнида маош тўлурмен, илло, шул хусусда тантанали қасамёд қилурмен!»

Темур машварат чақириб, Малик Маҳмуднинг номасини ўқиб берди. Унинг йигилганларга қадалган нигоҳи оғир, тиконли эди. У сўз қотди:

— Худо бизга омад бермиш. Бундан яхширогини топмоқ мушкул. Исёнкорларни жазолаб, қалъаларни илкимизга олурмиз. Ҳозироқ жангга киурмиз.

Темурнинг ўнг томонида ўтирган Ҳусайн қизариб бўзариб, ўзини тутолмай таъна қилди:

— Барлослар амири ўзини хонлардай тутмоқда. Парвардигор гувоҳ, биз, ушбу кенгашга йигилганларнинг бари, тенг ва бирдай ҳурматта лойиқдурмиз, — гап шу ерга келганда, Ҳусайн сукутда қолди, сўнgra Темурга тик қараганча, бўғилиб қичқирди: — Ҳар биримизга биттадин қалъа берилмоги жоиз!

Темур кенгаш аъзоларини ҳайрон қолдириб, газабга минмади, эҳтиросга берилмади, хотиржам гапирди:

— Фалак гардиши қонунлари шундоқ. Кимнингдир бошига у олтин тож кийдирур, кимнидир қабрга улоқтирур. Кимки шаҳарни ҳужум ила ололса, Оллоҳани ўшал затга тухфа эттусидур.

Бу қарорнинг донолигини ҳамма тан олди.

Биринчи қалъани кечаси ҳужум ила қўлга киритишиди. Режа бўйича, улар тун қоронгусида деворларга яқинлашиб, унга нарвонлар қўйишлари, бир вақтда тўрт томондан дарвоза ва деворларга шиддатли ҳужум уюштиришлари лозим эди. Ўттиз қулоч узуунликдаги нарвонлар баҳайбат ва ноқулай, лекин уларни шовқин-суронсиз кўтариб, аста деворларга тақашди. Оғир ходаларни дарвозаларга болгадай зарб билан уришди. Сейистониклар душманинг ҳужумини қайтаришга тайёр эмас эдилар. Улар ҳалиям базмижамшид қуришар, Малик Маҳмудни тахтдан агдарганларини ҳануз тантана қилишарди. Кутимаганда қалъа атрофидағи тепаликларда ҳужум бошланганини билдирувчи гулханлар ёқилди. Дарвозалардаги соқчилар нима гаплигини англашга уриниб, узоқларга аланглашаркан, Темурнинг жангчилари деворларга тирмаша бошлашди. Бирони өрдамга чақиришга кеч бўлган эди. Дарвозаларга узоқ зарб беришга тўгри келмади, баъзилари дарров қулаб тушиди, баъзиларни кундузи шаҳарга кириб олган айгоқчилар очиб беришди. Соқчиларни боғлаб ташлашди. Эрталаб уйгонган шаҳарликлар бегона отлиқларни куришди. Исён кўтарганларнинг оёқ-қўллари боғланди. Уларни Малик Маҳмуд қаршисига тиз чўқдиришди. Ҳукмдор уларни қатл этишга буюрди.

Шаҳарда галла заҳиралари жуда кўп экан, бу Темур учун айни муддао эди. У ортиқ тўхталиб ўтирмади, жангда ҳеч кимни йўқотмаган, лашкарлар дам беришга эҳтиёж сезмас эдилар. Исён кўтарилган иккинчи қалъага ҳам худди биринчисидаги каби қўққисдан ҳужум қилиш керак эди. Унгача бир кеча-кундуз йўл босиб ўтиш керак эди. Темур ўз қўшинига фақат икки марта қисқа дам берди. Темур қўшинлари қоронгилик тушгандагина дарё кечувига етиб келишди, унинг ортида шаҳар кўринарди. Шу дамдаётк нариги қиргоқقا ўта бошлашди, баҳтларига, дарё секин оқар, кенг ҳам эмас эди. Йигирма баҳодир отларда биринчи бўлиб сузиб ўтишди-да, икки соҳил ўртасига арқон тортишиди, қолган жангчилар ана шу арқонга осилиб ўтишди. Иккинчи қалъани ҳам Темур ҳеч қандай талофотларсиз қўлга киритди, яшиндай ҳужумга ҳеч ким монелик кўрсата олмади. Учинчи қалъани забт этишни Темур амир Ҳусайнга топширди. Унинг хоҳинини инобатга олган эди. Унгача етиб бориш учун

икки кун вақт кетди. Бу ерда Темурни қутишаётган, вазият ҳам ўзгача эди. Бостириб келаётган қўшинни қалъадан анча олисдаёқ пайқашган эди. Ҳавф ҳақидағи хабар тезда асосий саройга етказилди. Бу ердаги ларнинг қаршилик кўрсатолмаган қалъалар қисматига шерик бўлиш нияти йўқ эди. Ҳусайн қўмондан сифатида қоронги тушгунча шаҳар деворларига яқинлаш масликни буюрди. Темур унинг бу қарорига қўшилмади, лекин амирнинг сиркаси сув кўтармаслигини билгани туфайли унинг фармойишларига аралашиши лозим топмади.

Ниҳоят, кечки намоз вақти тутаб, зулмат қуюқлашгач, Ҳусайн жангчиларни устига баланд пахса деворлар қурилган қалъа тепаликлари сари бошлади. Мудофаачилар жангта шай, дастлабки қалъалар тунда забт этилгани уларга аён эди-да. Шу боис Ҳусайннинг режалари тезда ижобат бўлмади. Тун унинг иттифоқчиси бўлади, дея тахминлаганди у. Лекин жангчилар зимиштонда аранг йўл топиб юришар, сув тўлдирилган ҳандақ эса, уларнинг йўлини тўсиб қўйганди. Ҳусайн ҳужумни тонг отгунча тўхтатишга мажбур бўлди. Буларнинг барини Темур аввалдан билган эди. Ҳусайн вазиятни тун киргунча аниқлаб қўйиши керак эди.

Кундузи ҳам у мавҳумлигича қолаверди. Камон ўқлари ёмгири остида сув-тўсиқни кечиб ўтишнинг ҳам иложи бўлмади. Қалъа дарвозаларидан бот-бот отлиқ жангчилар отилиб чиқишар ва сувдан амаллаб ўтиб, деворга яқинлашмоқчи бўлаётганларни орқага улоқтиришарди. Ҳандақни кечиб ўтишга беҳуда уринишлар уч кечакундуз давом этди. Тушкунликка тушган Ҳусайн қўмондонликни Темурга топшириди. У қўшинни тўртта бўлиб, биринчи қисмга Ҳусайнни, иккинчисига — Муборак шоҳ Санжарийни, учинчисига Чоқу Барлосни қўмондан қилиб тайинлади, тўртинчи бўлинмага ўзи бошчилик қилди. Жангчиларнинг ҳар бир бўлинмасига аниқ вазифалар қўйилди. Кимлардир ҳандақни тупроқ билан тўлдириши, кимлардир буларни ҳимоя қилиб туриши, қалъа деворларида пайдо бўлганиларни камондан ўқса тутишлари керак эди. Ҳандақни тупроқ билан тўлдиришга уч кун вақт кетди. Темурнинг ўқчилари камон отишнинг обдон машқини олган эмасми, юзлаб қалъа ҳимоячиларини ийқитишишга муваффақ бўлишди. Шундан кейингина Темур туннинг афзалликларидан фойдаланди. Қорон-

гулиқда деворларга зудтар нарвонлар қўйилди, жангчилар улар орқали юқорига интилишди. Арқондан ясалган нарвонлар ҳам роса иш берди. Темурнинг лашкарлари тонғ саҳарда шаҳар кўчаларига кириб боришиди. Сурнайлар овози янграб, ногоралар гумбурлади, жангчиларни Темурнинг ўзи олга бошлади. Эрталабки намоздан сўнг исёнкор амир ва унинг югурдакларини Темурнинг ҳузурига бошлаб келишиди. Темурнинг дилида уларга нисбатан қаҳр-газаб йўқ эди, тўлов талаб қилди. Кўп ўтмай, катта миқдорда тўловлар келтиришиди.

Биргина баҳодир учун тўлов берилмади. Барваста қоматли, қийиқ кўз, тақир калласининг энса қисмида ингичка кокил ликиллаб турган дароз бу йигитни Сейистонда яхши билишмас эди. Уни Чин-баҳодир деб аташарди. У ким пул тўласа, ўпсанга хизмат қиласади. Уни овқатлантиришининг ўзи анча қимматга тушарди. Темурга Чин-баҳодир камбагал ва Шарқ мумтоз кураш устаси экани ва унинг учун ҳеч ким пул тўламаслигини маълум қилишди. Шунда Темур ҳеч қандай тўловсиз хитойликнинг тўрт томони қибла эканини билдириди. У қўлга киритилган галаба боис яхши кайфиятда, бунинг учун кўпам қон тўкилмаган эди.

Темурни қалъани забт этгани билан табриклагани Малик Маҳмуд етиб келди. У ҳам амирга бой совғасаломлар топширди. Амир Ҳусайн ҳам Темурни галаба билан қутлади. Исёнкорлар галаёни тезда бостирилгани ҳақидаги хабар бутун мамлакатга тарқалди. Сейистонда қўрқув тўлқинлари қалъама-қалъа кезар эди. Одамлар, Темурнинг лашкарлари қалъа деворлари оша худди жинлардай учишларию шердай жангга отилишлари ҳақида оғиз тўлдириб гапиришар, дostonлар қилишарди. Малик Маҳмуд эса, бу пайтда ўз ҳалоскорларига иззат-икром кўрсатиш билан овора эди. Саройда дабдабали базми-жамшид уюштирилди. Темур ва унинг баҳодирлари учун шоҳона дастурхонлар ёзилган эди. Биридан бири ширин ва хушбўй таомлар шу даражада кўп тортилдики, яқиндагина бўлиб ўтган жангнинг ҳамма қурбонлари ва қийинчиликлари унугиди. Ажойиб мусиқа янграб, хонандалар ҳам голибларга ёкиш учун бор истеъоддларини ишга солишарди. Турфа куй, оҳанглар кўм-кўк осмондан қўйилаётгандай эди. Темур ва унинг амирларига зарбоф чопонлар ва қийиқчалар, қимматбаҳо тошлиар

совга қилинди. Темур бу миннатдорчилик тимсолларини қабул қилиб, ичида суюнаркан, ўзига на Сейистон қалъалари ва на улардаги бойликлар кераклигини бир дақиқа ҳам унугмади. Чигатой улусига ҳали-ҳануз мұгулистанликлар ҳукмронлик қилишарди. Аммо ушбу қалъаларнинг забт этилиши унинг шон-шуҳратини ошириб, мавқеини мустаҳкамлади.

Базми-жамшид авжига чиқар, Темур ҳали забт этиб улгурмаган қалъалар эса, Малик Маҳмуд ҳузурига ўз чопарларини жұнатылды. Макр ва ҳийла ишга солинди. Ўшанды Малик Маҳмудға топширилган мактубларнинг бири қуйидаги мазмунда зди: «Құдратли ва меҳрибон Парвардигоримизнинг Темур ва аниң жангчилари билмаслиги лозим бұлғон сир-асори бордур. Алқисса, илми нужум соҳибларининг башоратларига құра, Кеш амири Темур Тарагай Баҳодур Сейистоннинг жами қалъаларини забт этажақдур, сен, Малик Маҳмуд, ҳұммортарынын буткүл четлаштирилурсен ва биз баримиз бирма-бир қатли омға мустақидурмиз. Бу ҳол бизни қаттық ташвишга солмиш. Модомики, сен ҳам, биз ҳам оғир ақвозда эрканмиз, сен, амир, биз ила яна бирлашувинг, Сейистон құшинларига құмандонлықнің құлинітә олмогинг ва ажнабийларни йўқ қиласынинг даркор. Амир Малик Маҳмудға Оллоҳнинг ўзи мадад бергай, илоғ, умри узоқ бўлгай!»

Бу машъум хабардан огоҳ бўлган Малик Маҳмуд макр тузогига илиниб, шу ондаёқ бошқа одамга айланди. У қалъани пинҳона тарқ этиб, тавба-тазарру қылган сотқинларга құшилди. Темур учун эса, бу сұнгги беташвиш базм бўлиб, ўспириндай майшатта берилган, икки кунгина аввал шаҳарни жанг билан олганини ҳам унугтан зди. Хурсандчилик қиларкан, у ўз ёшлиги, куч-қувватидан лаzzатланар, оғир жангда қўлга киритилган ўз галабасидан сармаст зди. У кейин ҳам ўз фуқароларини ҳайратта солиб, ҳар бир галабасини дабдабали ва улкан миқёсда тантана қилали. Лекин булар унинг ўзи ўтказадиган байрамлар бўлади. Шу тариқа Темур беташвиш вақтичоғлик қиларкан, фалак гардишининг қисмат аталмиш ўқ ёйи аста тортила бошлаганди. Темур гўё ўз ёшлиги билан видолашар, эртагаёқ етук эр, кўплаб халқлар тақдирини ҳал қилувчи зот либосларини кияркан, уларни бошқа ҳеч қаҷон ечмаслигини биладигандай зди. Базми-жамшидни мамнун тарқ этаркан, у эртага жангга

кириши, камон ўқи ўнг құл тирсагини, найза эса, ўнг оғерининг тиззасини тешиб үтиши ва у то умрининг охиригача чұлоқ ва бир құли шол бұлиб қолишини билмас эди. 1941 йилнинг июнида унинг қаброри очған академик Герасимов Соҳибқироннинг чұлоқ ва бир құли шолмыгини тасдиқлашидан ҳам бехабар эди. Оврұпода үзиге Оқсоқ Темур, Темурланг деб лақаб берилишидан ҳам воқиға әмасди. Аммо әртагача ҳали вақт күп, айни дамда жуда оз эди.

Әрталаб караҳт уйқудан уйғонған Темур Алибердидан меҳмондұст мезбонлари Малик Маҳмуд қаердагиғини сүради. Алиберди амирнинг кечқурун қалъадан жұнаб кеттеганини маълум қилиб, бу ҳақда унга ахбор беришмаганидан ажабланды. Малик Маҳмуднинг ногақон гойиб бұлишининг сабаби күп үтмай аен бұлды. Саройға Абдуллох ботир ва Мубошир полвонлар қайтиб келишиди. Бир кун аввал Темур уларни бир гурух жангчилар билан вазиятни билиб келгани тұрткынчи қалъага жұнатғанды. Қалъа анча олисда, шунинг учун у одамларининг бу қадар тез қайтганидан ҳайрон бұлды. Жангчилар ҳаяжонда әділар ва Темур фавқулодда ҳодиса юз берганини дарғор фахмлади.

— Душман биз тарафға келаётір, — дейишиди улар. — Малик Маҳмуд сардорлығидаги икки мингта лашкар. Ул кас ҳали-хануз базм давом этаётір, деб үйлагон чоги. Ул бизни, муҳтарам амир, құққисдин босмоқни ният қылмуш. Ул сени ҳали яхши билмас әркан.

— Ул мени ҳали яхши билмас, — тасдиқлади Темур. — Аммо биз алар ила қалъада жанг қылмасмиз. Шаҳарнинг шимолида адиrlар, аларнинг ортида тұқайзор бор. Биз үшал тепаликка шундай жойлаштурмизки, бирорта душман ҳам сездирмай үтолмас. Иншооллох, аларнинг бирортаси ҳам биздин қочиб қутуолмас.

Темурнинг бир ишораси билан ногоралар гүмбурлади. Үрда ҳолида турған жангчиларға хабар беріш учун забт этилган қалъаларға чопарлар жұнатылды. Темур адиrда үз құшини билан қулай вазиятни эгаллади. Икки ҳарбий бұлинма асосий құшиннинг чап ва ўнг қанотларидаги тұқайзорларға яширинди. Унинг шошилинч түплаган құшини уңчалик катта күчга эга әмас эди. Күп үтмай душман лашкарлари күринди. Аммо Темурнинг йигитлари күп жангларда синовлар-

дан ўтган, жангари эди. Галабалардан руҳланган қўшин янги-янги зафарларни қўлга киритишига ташна эди. Бундай душманни кутишига ҳожат йўқ эди. Бундай душманга у жангчиларини жанговар сафларга тизишига улгурмай, юқоридан зарба бериш керак эди. Темур асосий қўшинни эргаштириб, олға интилди. Унинг қиличи боши узра ярақлар, оти кўм-кўк кўкатлар устидан чопиб борарди. Унинг тешиб юборгудек ўткир нигоҳи Малик Маҳмудни дарров илгади. Қилич зарб билан пастга тўширилди, Сейистон амирининг танаси иккига бўлиниб кетди.

Унинг ёнида Мубошир полвон билан Абдуллоҳ ботир душман жангчиларини қийратар, орқасида Алиберди уни қўриқлаб келарди. Бу шавкатли туркман йигити ҳаддан зиёд ҳушёр эди. Кимки Темурни айланниб ўтиб, орқасидан ҳужум қилмоқчи бўлса, унга қиличи билан яшиндай ташланарди. Жангда у мутаасибга айланар ва чарchoқ билмас эди. Малик Маҳмуд бутун лашкарларининг кўзи ўнгида қонга беланиб отдан қулаганидаётқ жанг тақдирни ҳал бўлган эди. Отлиқлар тирақайлаб қочишга тушишди, лекин тўқайзордаги пиствирмада турган икки ҳарбий бўлинма уларнинг изларидан ташланишди. Ҳаммаётқ остин-устин, чанг-тўзон ичиде қолганди. Маглуб бўлганларнинг оҳ-воҳлари билан ҳужумчиларнинг ҳайқириқлари айқаш-уйқаш бўлиб кеттанди. Шу пайт Темурнинг қўшинларига ўзлари яқиндагина тарқ этган қалъанинг кўнгилли аскарлари ногоҳ орқадан зарба берди. Биринчи бўлиб амир Ҳусайн ваҳимага тушди. Унинг ожизлигини пайқаган кўнгиллilar дарров унга ташланишди. Вазиятнинг бундай тус олганини кўрган Темур Мубошир полвон билан Абдуллоҳ ботирни ёрдамга жўнатди. Бу билан у ўзини ишончли қўриқчиларидан маҳрум этган эди. Унинг кўксига камон ўқи қадалди, лекин пўлат либосига тегиб, визиллаганча ўнг қўлининг тирсагига санчилди. Беихтиёр бармоқлари ёзилиб, қиличи ерга тушди. Қўли худди қамчидай осилиб қолди. Темур қилични чап қўлига олди. Унинг рўпарасида қийиқ кўзли баҳайбат чавандоз турарди. Унинг найзасининг биринчи зарбидан Темур ўзини четта олди, лекин қўлида уйгонган кучли оғриқ чаққон ҳаракат қилишига ҳалал бераёттанди. Йиккинчи найза зарбаси болдирига тўғри келди. Этиги тезда иссиқ қонга тўла бошлади. Айни шу дамда Темурнинг орқасидан ваҳшат ичиде қийқириб Алиберди учиб

чиқди-да, отини орқа оёқларида тикка турғизганча, даҳшатли күч билан қийиқ кўз чавандознинг бошига зарба берди. Маглуб этилаган жангчини Темур дарров таниди: бу ўзи уч кун аввал тўлов олмай озодликка қўйиб юборган Чин-баҳодир эди. Соҳибқирон истеҳзоли кулимсиради: яхшиликка яхшилик қайтмаганди.

Жангчиларнинг руҳини кўтариш керак эди ва Темур қилич тутган чап қўлинни юқори кўтарганча бор овози ила наъра тортди. Яраларини унугтиб, жанг авжига чиқаётган тўдага ўзини урди. Илк юлдузларгина жанг тугаёттанининг гувоҳи бўлишибди. Душман аскарларининг катта қисми қириб ташл инган, қолган-қутганлари қоча бошлашганди. Темурнинг қўшини ҳам ўз сафларидан беш юзта одамни бой берганди. Уларнинг аксарияти энди ҳеч қачон ўз жанговар туғи остида тура олмаслигини ҳам саркарда яхши билар эди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

БЕРҚУТНИНГ ҚАЙТИШИ

Темурнинг Сейистон адирларидағи жангни ва душман кучларининг ўта маҳобатли эканига қарамай, галабани қўлга киритгани ва жангда қўл-оёғи яралангани Соҳибқирон ҳаётида бурилиш ясади. Сейистондан кейин у ўзи маглуб этиган ва лашкарларининг ортида қолиши мумкин бўлган душманларига раҳм-шафқат кўрсатмасликни одат қилди. Раҳим-шафқат душманни дўстга айлантираслигини англаб етди. Тиззаси найза билан яраланган ва бир қўли осилиб қолган Темур, эҳтимол, ҳаётида биринчи марта қўрқув ҳиссини туйган эди. Ахир, ўшанда жанг поёнига етажтган ва у қарийб галабага эришган эди-ку. У орқадан берилган сотқинларча шафқатсиз зарбани, ўқлар галасининг визиллаши ва отларидан қулаётган баҳодирларини бот-бот эслар эди. Ҳушёрикни қўлдан бой бергани заҳоти уни қатъий жазолашарди.

Йўқ, оёгини чўлоқ, қўлинни шол қылган сейистон ликларни у кечирмаган эди. Бир неча йилдан сўнг у кучли қўшин билан бу ўлкага қайтиб келиб, Сейистон ва Исфахон аҳдининг каллаларини узишни ва қирқилган бошлардан қўшинига сотқинларча орқадан зарба берилган жойда эҳромлар қуришни буюрди. Айтишларича, бу эҳромлар бунёд этилаётган маҳалда

ер инграган эмиш. Ер ёрилай деган, лекин тақдир Темурнинг бу қилмишига тан беришни тақозо этганди.

Қизгин жант интиҳосига етгач, Темур вужудини зирқиратаётган қақшатқич оғриқни енгиб, қолган қүшинларни амир Ҳусайн ва Ҷоқу Барлос қўмондонлигига тошириди-да, ўзи эллик чавандоз қуршовида Гармуз туманига отланди. Даволаниш икки ой давом этди. гиёҳларнинг нафи тегмаган маҳалда дуолар шифо берди. Яралар битиб кетди, лекин ўнг қўли ва ўнг оёгининг табиий имкониятлари умрининг охиригача тикланмади.

Даволанаётган Темурни унинг маънавий устози Шайх Абу Бакр Тайободий йўқлаб келди. Уни дарвеш Қобулшоҳ кузатиб келган эди. Дўстининг аҳволини кўрган Қобулшоҳнинг кўзлари намланди. Абу Бакр Тайободий ўз ҳисларини ваъз ёрдамида, маънан изҳор этди:

— Бисмиллаҳир роҳманир роҳим! Барлосларнинг шонли амири Темур Тарагай Баҳодурга Оллоҳи қарим узоқ умр бергай! Парвардигор ҳабиби — Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи ва саллам ва анинг олийнасаб уруг-аймоқларига мангуб Худо ёр бўлгай! Ўз куч-қудрати ва қурол-ярогига эмас, балки Оллоҳга таяниб иш туттан зотгина донишмандлик чўққисини забт эттай! Ўз ишларини Оллоҳга ишониб тоширигон зотгина шон-шараф тожини қўлга киритгуси. Парвардигори оламга ҳамду санолар ўқиб, сидқидилдин илтижо қиurmизким, Амир Темурни ҳаётнинг барча жабҳалинда — шодлик ва аlam-қайгу, роҳат-фарогат ва эзгу амалларда ҳамиша Ўзи қўллаб-қувватласун, анга сабртоқат ва тетик кайфият ато этсун! Темур эрса, эзгу ишларини кўпайтириш йўлинда Анинг этагини маҳкам тутсун! Буюк қудрат соҳиби ва мададкоримиз Оллоҳи таолога тасаннолар бўлгай! Оллоҳу акбар!

— Оллоҳу акбар! — дея фотиҳа қилишибди Темур билан Қобулшоҳ. Темур ярадор қўлининг оғригини енгиб, кафтини юзига тортаркан, Шайхнинг ваъзи таъсирида ўзини чексиз даражада юксак бир ҳилқатга эш бўлгандай туйди.

Шайх кўп ўтмай уларни тарк этди. Темурнинг ҳузурида Қобулшоҳ бир ўзи қолди. У Амирни ўнг қўли қаттиқ безовта қилаёттанини сезиб, Қуръони каримнинг йигирманчи сурасидан оят ўқиди.

— «Ва мен тавба қилган ҳамда иймон келтириб

яхши амаллар қилған, сүнгра Тұгри йўлга юрган кишиларни магфират қилгувчидирман».

Оллоҳ чинданам буюк. Ул Зот бу муқаддас сўзларни улуг пайғамбарларнинг бири — қабрлари нурга тұлғур Мусо алайҳиссаломга айттанида, мұъжиза юз берган, — илк марта даҳрийлик аланга оғушида ёниб, кўз ёшлари тўкилған ва Мусонинг қўллари шифо топған эди. «Бетоқатлик оловида ўртанма, о, Соҳибқирон! Оллоҳнинг марҳамати ила тақдир сенинг ярангни эътироф этмиш ва чеккан машаққатларингни дариг айлагани Парвардигор ҳукмига ҳавола қилмиш. Қўлинг согайиб кеттач, анга Оллоҳнинг қарами ила чексиз иқтидор ато этилгуси. Забт этилмиш бутун дунё ана шу қўлингни ўпажак!»

Дарвеш қаломи Темурнинг қалбини ларзага солди. У тўлқинланиб, Қобулшоҳни, гўё қўли тузалиб кетгандай, баҳодирларча маҳкам қучоқлади.

-- Парвардигорга умрини туҳфа қилғон дарвеш дардимга шифо бермогини билур эрдим, — деди у умидвор оҳангда.

Қобулшоҳ Шайхни кузатиб қўйгач, Темурнинг ҳузурида қарийб бир ой яшади. Унинг дуолари шифобахш таъсир кўрсатарди. У билан хайрлашаркан, ҳазиллашди: «Соҳибқироннинг қўли эмди шундай қудратлиним, темир тогни жойидин олмоққа ҳам қодир».

Темур беихтиёр қулиб юборди. Яқин ўртада бунақа самимий кулмаган эди. Энди у жисман ва руҳан соглом одамга айланған эди. У Қобулшоҳга дикқат билан тикиди.

— Парвардигор айтмиш: «Икки ариқ пинҳона оқур, лекин бир дарёга қуюлур». Сен билан биз учун бундай дарё ҳазрат Шайх Абу Бакр Тайободийдур. Ҳурносонга қайтғонингда, анинг оёқлари остидаги тупроқни кўзингта сурт!

Қобулшоҳнинг юз қиёфаси кутилмагаида буткул янги, унга хос бўлмаган ифода касб этди. Ундаги дарвешларга хос солқиган паришонхотирлик гойиб бўлиб, ҳайратангиз сўзларни гапирди:

— Худо насиб айлаб, Ҳурносонга қайтсан, мен Ҳақ йўлиға ҳаётини тиккан улуг устозим, авлиёлик осмонидаги қуёш, етим-есирлар учун бошпанга, мусулмонлар саиди, ўз даври авлиёларининг сultonи, муридлар ҳукмдори Шайх Абу Бакр Тайободий ҳазратларининг оёқлари остиндаги тупроққа бош уурумен, — илоҳ, Оллоҳ бул тупроқни муқаддас айлагон бўлсун! Андин

ўз йўлимни сенинг йўлингта эш қилмоқ учун, о, Соҳибқирон, шоҳона таҳт соҳиби, муборак даргоҳни тарк этмоққа ижозат сўрагумдир!

Темур даволанища экан, амир Чоқу Барлос ўз юртига эсон-омон қайтиб келди ва лашкарларига ҳордиқ бериб, уй-йиларига қўйиб юборди. Амир Ҳусайн эса, Бақлант қалъасини ҳужум билан қўлга киритиб, эҳтиёткорликни унуди, базми жамшид ва маишатта берилди, бу билан қўл остидаги жангчиларнинг норозилигини уйготди. Жангари баҳодирларнинг бири Охундбек қўққисдан ҳужум қилиб Ҳусайнни маглуб этди ва Бақлантни ўз тасарруфига олди. Ҳусайн жуда озчилиқдан иборат қўшини билан Шарқ қишлоғига яширинди. Бу ноҳуш хабар Темурнинг режаларини чиппакка чиқарди. Амир Ҳусайнга ишониб топширилган катта қўшинни бундай масъулиятсизлик билан бой берилгани унинг газабини уйготди. Темур шифо топган, энди яна қўшин йигиши мумкин эди. Аммо ўнг оёги энди охиригача букилмайдиган бўлиб қолганди. Юрганида уни судрашига тўгри келарди. Энди у тез юра олмасди. Аммо от устида у ўзини аввалгидай енгил ва эркин сезарди. Бундан буён унга отни камдан-кам тарк этишига тўгри келади. Кўпроқ вақтини эгарда ўтказади.

Унинг хулқ-автори ҳам ўзгариб қолганди. Темур йигинчоқроқ бўлиб, оқсоқлиги янада ҳушёрроқ бўлишга мажбур қиласди. У ўз атрофидағи одамларни диққат, баъзан синчковлик билан кузатар, уларнинг ўзига, айтган гапларига муносабатини бир зумдаёқ аниқлар эди. Оқсоқлиги унга қайсиdir даражада фойдали ҳам бўлди. Бу одамларни ўзининг ички ҳиссиятларидан чалгитар ва у бундан фойдаланаарди. Ўзи чўлоқ бўлиб қолганига эса тақдирнинг муҳокама доирасидан ташқаридағи муқаррар мулоҳаласи деб қарарди.

Темур оёққа турганидан кейин дастлаб ўзининг мўгулистоныликларни ҳокимиятдан ағдариш учун куч тўплashi режасини амала оширишга киришди. Унинг тасарруфида ҳозир қирқта баҳодир қолган, лекин уларнинг ҳаммаси Чигратой улуси зодагонларининг фарзандлари эди. Амир уларга Балҳ тогларига жилиб, у ерда Илес Хўжа хонга қарши қўшин тўпламоқчи эканини маълум қилди. Баҳодирлар бу режани қўллаб-қувватлашди, жангчилар йўлга чиқишли. Коҳмардон деган жойда уларга ўн бешта жангчиси билан

баҳодир Содиқ Барлос келиб құшилди. Бу баҳодир Илдир бин Қорачур нұғын уругидан бұлиб, Темурға ота томондан узоқ қариндош зди. Тунги құналғада Қобулшоқ қувиб етди, уни ёш муриди Содиқ күзатиб келган зди. Дарвеш үз ваъдасига биноан, Шайх Тайободийнинг фатвосини олгач, Темурнинг изидан келганди. Унинг дуолари жангчиларнинг рұхиятини күтаришини Темур билар зди. Улар қучоқлашиб күришдилар.

— Қаттол кимсани үлдириб, одамларни ёвуз ишлардан сақлаб қолгон ҳар бир мусулмонни Парвардигор үз қаҳру газабидин истиғфор айлагай, — деди Қобулшоқ. Темур унинг фикрига құшилди. Бундан бу ён унинг жангчиларига ҳамма ҳарбий юришларда саидлар ва шайхлар, дарвешлар ва Оллоғнинг бошқа суюкли бандалари ҳамроҳ бұлишади. Улар орқали Темур үз гуноҳлари учун тавба-тазарру қиласы, душманларини маглуб этишда уларнинг дуoi фотиқаларидан күч-қувват олади.

Баҳодирларининг бир қисмини Темур чопар сифатида үзига содиқ туманларнинг амирлари ҳузурига, тезда Арсиф дарёси водийсига етиб келишлари хусусидаги илтимос билан жұнатди. Содиқ Барлос амир Ҳусайн ҳузурига йўл олди. Темур қолган жангчилари билан йўлда давом этди. Икки кундан сүнг олдинда бораётган ҳуфия гуруҳи уларнинг истиқболига мұгулистонылайларга үхшаб кийинган кўп сонли чавандозлар келишаёттанини маълум қилди. Темур шу ондаек қўшинини пиистирмага яшириб, Қобулшоқ билан Содиқни олдинга жұнатди. Дарвешлар ҳеч кимда шубҳа уйготмас здилар.

Улар кўп ўтмай гаройиб янгилик билан қайтиши. Чавандозлар чинданам мұгулистонылайлар, лекин улар душманга эмас, Темурға хайрихоҳ здилар ва уларга Берқут йўлбошчилик қиларди. «Соҳибқироннинг кекса хизматкори үз хўжайинини излаб юрган экан», — деди Қобулшоқ. Бу хабарни эшитган Темур елкасидан тог ағдарилгандек енгил нафас олди. Битмас-туганмас саховати ва меҳр-шафқати учун Оллоғга ҳамду санолар ва шукроналар айтаркан, Темур кўтариликкайфиятда мұгулистонылайларнинг истиқболига қараб юрди.

Баҳодир Берқут икки юз жангчининг олдида, малла отда, нұғынлик рамзи бўлган тут кўтариб келарди. У ҳам, лашкарлари ҳам анжом-аслақалар билан тўла қу-

ролланишган эди. Берқут дарров Темурни таниб, жаңгчиларга тұхташни буюрди да, шошилинч Темурнинг қаршиисига юрди ва күзларида өш билан энгашшганча унинг оғқлари остидаги тупроқни үтди. Темур зудлик билан Берқутни үрнидан тургазиб, бағрига босди. Сұнгра унга үзининг қимматбақо тошлар билан безатилған камарини тақиб қўйди. Мўгулистанликлар унинг сахийлигини қувончли хитоблар билан олқишилашди. Үзининг қартайиб қолган мураббийсига тикилларкан, Темур беихтиёр отасини, юрагига яқин қўргонча аҳлини эслади. Берқут буни сезди чоги.

— Мен ўз сабр-бардошим — Олия, куч-қувватим — Сафарали узоқларга орзиқиб кўз тикаётган муборак остоғаннинг чинакам қулидурмен, — дея сўз қотди.

Темур сира кутилмагандан:

— Ўнта навқарингни олиб, қўргончага бор, яқинларингни йўқлаб кел, — дея таклиф қилди.

— Жанобим ўз она юртиндин олисда эркан, бул фақир қулингизнинг уйта ташрифи таомилга тўтри келмас, — жавоб берди Берқут. У Темурни сог-саломат, руҳан тетик ҳолда кўрганидан баҳтиёр эди.

— Маъқул, — рози бўлди Темур. — Юрт озод эрмас эркин, уй ҳаловати ила роҳатланиш мавриди эрмас.

Воқеаларни олдинлаб айтиш керакки, Темур умринг охиригача уй ҳаловатига тўймай үтди, бу унга камдан-кам насиб этди. Лекин уй ҳаловати унга чинакам роҳат бағишлар эди.

— Мўгулистанда мен умидвор яшамишмен. Отларимни парваришиларканмен, ҳарбий юришларни орзу қилар эрдим, — деди Берқут. — Менинг жанобим куч-қувватга тўлғон. Темур Тўқлуғ хон эрса, қартайиб, ҳеч бир ишга қодир бўлмай қолмиш. Илёс Хўжа майпарастликка рўжӯ қўйгон. Иккови ҳам гирт тентак. Сенинг давринг келмиш, Соҳибқирон. Оллоҳ кўнглимга солмоқда: давринг келмиш! — хитоб қилди у кўтаринки ва бардам овозда.

— Сен ҳақсен, мураббий! — деди Темур. — Шул бутун тунда ҳузуримга дарвеш қиёфасиндаги авлиё ташриф буюриб, қарийб айнан шул сўзларни айтмиш. Бутун улусдин мен жасур жангчиларни тўплаб, аларни отларга мингазиб, Илёс Хўжага қарши юриш бошламогим даркор. Фаришта бу жангларда менга омад ёр бўлмоғини аён қилмиш. Оллоҳнинг марҳама-

ти чексиз, Анга ҳамду санолар бұлгай! Фаришта гүзал тулпорни етаклаб келиб жиловини құлымға тутқазмиш. Ва мен бұлажак жанглар иштиөқіндә зафар водийси сари от суриб кетмишмен.

Бу гапларнинг ҳаммасини Қобулшоқ ҳам әшиитди. Парвардигорга тасаннолар айтиб, у ҳам сұхбатга құшилди.

— Пайғамбаримиз — анга мангу Худо өр бұлгай! — муқаддас Хира тогида юборилған ваҳийдан сұнг Парвардигор таҳтига, меърожға күтарилғондурлар. Соҳибқирон ҳузурига эрса, авлиә ота юборилиб, Чигатой улусининг тақдирини аён бергон. Оллоқимиз нияти ҳамиша ижобат бұлгай!

— Оллоқу акбар! — деди Берқут шу заҳоти «омин» қилиб.

— Оллоқу акбар! — тақрорлади Темур.

Тақдирі азал үз иродасини намоён қилишга бамисоли шошилаётган зди. Темурнинг истиқболига унинг эски дүсті, амир Жавлон дулан қабиласининг уч юзта жангчисини бошлаб келарди. Мұгулистонникларни юртдан қувиб чиқаришни у үзи учун муқаддас иш деб биларди. Унинг лашкарлари келиши билан Темурнинг құшини икки баравар күпайды. Эртасига яна бир қувончли воқеа юз берди. Амир Термиз Ҳасаннинг үгли Баҳодур Қозончи элликта чавандози билан Темурга келиб құшилди.

Уч күндан кейин яна бир неча бор күпайған құшин Арсиф дарғызында етиб келди. Дарғызында йүлбарслар күп зди. Ҳордиқ чиқарғач, Темур овга берилди. У анчадан бери ҳайвон ортидан құвмаган ва овни согинган зди. Темур үзіча ирим-сирим қилды: агар овда йүлбарсни үлдиришга муваффақ бұлса, Ильяс Хұжага қарши жаңға уни омад кутади. Ов үнгидан келди, у отған камон үқи ҳайвонни зұмда оғыдан ағдарди. Күплаб кийик ва бошқа ҳайвонлар овланды, жангчилар бир неча кунга озиқ-овқат гамлаб олишди. Овдан қайттан Темур үз қароргоҳында бир юз үттизіста жангчи билан амир Улум Қути ва юз элликта пиёда лашкар билан баҳодир Маҳмуд Қули ташриф буюрганиннинг гувоҳи бұлды. Темур илиқ сұрашиб, баҳодирларни чодирға бошлади ва улар амир Қозагон ҳұмдорлық қылған дориломон замонларни эслаб, узоқ сұхбатлашиб үтиришди.

Темурнинг кайфияти күтариңкі; унинг құшини тобора қўпайиб борарди. Унга Балх томондан яна бир

номаълум қўшин яқинлашаёттанини маълум қилишиди. Темур ҳеч кимга ҳеч нарса демай, чавандозларнинг истиқболига чиқди.

— Кимнинг лашкарисизлар? — сўради у олдинда келаётганлардан,

— Биз Амир Темур жангчиларимиз. Биз ани Арсиф водийсида излаб юрибмиз.

Жангчиларнинг ўртасидан баҳодирлар ёриб чиқиб, Темурни таниб қолишиди ва отдан тушиб, ўзаро қучоқлашиб кетишиди. Булар — унинг эски сафдошлири амир Қутлуг Ҳожи Барлос, Сайфиддин Нуқдарий ва Тубоқ Баҳодурлар эди. Уларнинг шарафига Темур улкан базми-жамшид уюштириди.

Ўша куни Марв томондан уларга яна бир чавандозлар галаси келиб қўшилди. Соқчилар уларни душман деб ўйлашган, лекин хавотирлари беҳуда бўлиб чиқсан эди. Ўз жангчилари билан амир Шер Баҳром яқинлашаётган экан. Сейистондаги жангда, Темурнинг яралангани ҳақида хабар тарқалганида, у қўрқоқлик қилиб ўз қўшинини орқага олиб қочган, энди эса, ўз айби ва шармандалигини матонат ва жасорат билан ювгани келганди. Темур бағрикенглиқ кўрсатиб уни кечирди ва дилида кек сақламасликка вайда берди.

Темурнинг қўшинлари кун сайин улгайиб, кўпайиб борарди. Кўп ўтмай Арсиф водийсига амир Ҳусайн ҳам иккюзта чавандозини бошлаб қелди. Темурнинг тарафдорлари ҳеч қачон бунча кўпчилик бўлмаган эди. Мана, энди Соҳибқирон чодирида тарихий амирлар машварати ўтказиди. Тезда юриши бошлаб, мўгулистанликларга қарши то ғалаба қозонмагунча жанг қиласвериш ҳақидаги бигимга қелинди. Эртасига тонг саҳарда уч минг кишилик қўшин Арсиф водийсини тарқ этди. Илес Хўжанинг асосий қўшини жойлашган Термиз йўлида Ўлжа қалъасини босиб ўтиларди. Унинг амири Мангали Бўға Сулдуз ўз тақдирини мўгулистанликлар билан маҳкам боялаганди. Темур бу қалъани ҳужум билан олишга қарор қилди. Мангали Сулдуз билан дўстона муносабатда бўлган Шер Баҳром бошқача режа таклиф этди. У бебош амирнинг ақлини киритиб, уни Темур тарафга агадаришга уриниб қўрмоқчи эди. Темур ўйланиб туриб, қон тўкилмаслиги умидида розилик билдириди. Лекин амирни бунга кўндиришнинг иложи бўлмади.

— Мен амир Темур ила кўпдан дўстмен, — деди у.

— Лекин мен Илөс Хұжага бүйсунмоқ хусусинда қатый сүз берғонмен, ул менга инонур. Үлжа қалъасини менга хон туҳфа этмиш.

Аммо унинг жангчилари муаммони ўзларича ҳал қилишди; уч юзта жангчи Темур тарафға ўтди. Манғали Бұға Сулдузга ўз қароргоҳини ташлаб қочишга тұғри келди. Үнга айтарлы тұсқинлик күрсатылма-ди.

Энди Жайхунга йўл очилған эди. Ушбу буюк дарёнинг ўнг соҳили бутқул Темурнинг тасарруфига ўт-ганди. Жангчилар Термизга қараб жилишарди. Ноғоралар гумбурлар, байроқлар ҳилпирап эди. Дарёни кечиб ўтиш олдидан жангчиларга ҳордик берилди. Темур баланд тепалиқда туриб лойқа дарёни кузатарди. Ўнг қирғоққа ҳуфия гуруҳи жұнатылды. У мұгулистан-ликлар құшинининг қандай жойлашганини билиб келиши керак эди. Бу вақтда вақтли құналғага Балх атрофидан Темур тарафдорлари юборған бир неча от уюрлари келтирилди. Бир неча юз пиёда құшин энди чавандозларга айланишди.

Хуфия гуруҳи қайғули хабар билан қайтди. Жайхуннинг Термиз яқинидаги ўнг соҳили хона-вайрон қилинганды, қишлоқларға ўт қўйилған, уларнинг аҳолиси эса сўйилған ёки қул қилиб олиб кетилған эди. Мұгулистанликлар олти минг жангчидан иборат кучга эга экан. Ҳуфия гурухининг ортидан Темурнинг қароргоҳига ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, да-рёдан сузиб ўтган чопар етиб келди. Бу баҳодир Тұлғон Бұға эди. У душманга қарши Темур билан бирга жангта кириш учун амирлар ўз лашкарлари ила тоглар ва тұқайларда яшириниб, Соҳибқиронни кути-шаётганини маълум қилди. Амирлардан Сулаймон Барлос, Мусо, Жалолиддин Барлос, Ҳиндүкे Барлос ва Чоқу Барлослар бир ярим минг кишилик құшин тұплашғанды. Темурнинг севинчи чексиз эди. Чамаси, қувгинлар барҳам топған, тақдир үнга кулиб боқаёт-ған эди. У амирлар ҳузурига баҳодир Үлжой Бугуни жұнатыб, ўзи хабар етказмагунча пистирмаларини та-рк этмасликтарини тайинлади. У зарур дақиқада бу құшин орқадан зарба бериши мумкинligини эъти-борга олғанды.

Осуда оқшом палласи ёлғиз ўзи қолған Темур тақдир ўзига кулиб боқаётганидан яна бир карра қо-ниқим ҳисси туюб, Парвардигорга шукроналар айт-ди.

ҮН ЕТТИНЧИ БОБ

МҰГУЛИСТОНЛИКЛАР БИЛАН БИРИНЧИ ЖАИГ

Куз ойларининг ўртасида кунлар ҳали иссиқ, тунлар эса совуқ ва тонг анча кеч өришади. Бу вақтда Жайхун сувлари өздагига нисбатан кескин камайиб, дарёдан кечиб ўтил осонлашди. Құналгада душманнинг эътиборини тортмаслик учун гулханлар өқилмади. Үнг соҳида, Иләс Хўжанинг құналғасида эса гулханлар ловуллар ва Темур кечаси уларни ўзи жойлашган тепалиқдан кўриб турарди. Темур бўлгуси жанг ҳақида ўйга толганди. Кучлар мувозанати ҳали ҳам Иләс Хўжа томонга босар ва у душман устунлигини йўқа чиқарувчи бирор хийла ўйлаб топишга уринарди. У оғир пайтларда ҳузурига келадиган авлиё бобони эслади. Ҳа, буюк ва қудратли Оллоҳгина бўлажак жанг тафсилотларини тўлиқ билади. Темур қуриб қолган, турфа ҳидлар таратаёттан ўт-ўланлар устига тиз чўкиб, эътиқодли инсонларга куч-кувват багишловчи эзгу дуоларни ўқий бошлади. У туннинг содиқ ҳамроҳи уйқу аста бостириб келганини сезмай қолди ва шу ўтлоқ ернинг ўзидаёқ пинакка кетди. Улкан шаҳарни ҳалқа шаклида ўраб олган қалъа деворлари яқинида, қудратли дарё соҳилидаги баланд тепаликка ўрнатилган ўз чодири тушига кирди. Қорли тоглар чўққилари томондан қуриб қолган кўхна сой ўзани бўйлаб ҳаммаёқни хонавайрон қилувчи даҳшатли сел оқиб келаётганмиш. Биринчи баҳайбат тўлқин кўпиклари орасида дараҳт шоҳ-шаббалари ва илдизлари, кўчирилган ўйларнинг устун ва тахталари сузиб юрганмиш. Селни биринчи бўлиб чўпонлар пайқабди ва юқорига, тоқقا қоча бошлаганмишлар. Хачир боқувчилар ҳам ўз ҳайвонларини ташлаб қочишибди. Сигирлар ва хачирларни сел олиб, сойга оқизиб кетибди. Тўлқинлар қалъа деворларигача етиб, дарвозаларни кўчириб юборибди, лекин унинг тор йўлагига ахлат йигилиб, оқимнинг йўлини тўсибди. Шунда сел қалъа деворларидан ҳам ошибб, ифлос оқимлар тобора қутуриб, шаҳар ичкарисига бостириб кирибди.

Қўйқисдан уйгониб кетган Темур кўрганларини мулоҳаза қила бошлади. Селдан фақат чўпонлар ва хачирбонларгина қутулиб қолишли. Темур нўён Берқутни уйготиб, унинг жантчиларига Жайхуннинг

юқорироқ оқимидан кечиб ўтишни ва қуёш уфқдан бош күтариши билан қалъага яқиналашишни буюрди. Душман уларга, майли, ҳужум қиласин. У эса, қарши томон қўшинининг озлигини кўриб, албатта ҳужум бошлади. Шунда Берқут яна кечув жойига чекинади ва у ерда душманни амир Ҳусайнинг жангчилари кутиб олишади. Худди шу пайтда пистирмадаги амirlар душманнинг орқасидан зарба беришади. Темур уларнинг ҳузурига қандай ҳаракат қилиш кераклиги ҳақидағи фармон билан Алибердини жўнатиб улгурганди.

Нўён Берқут зудтар ишга киришди. Кечиб ўтиш учун қулай, сокин жой илгаридан белгилаб қўйилганди. Совуқ сув жангчиларни бирин кетин ўз бағрига олди. Машқларда тобланган жангчилар бу синовдан мардона ўтишди. Уфқда қуёш кўриниши билан Берқут ўз чавандозларини мўгулистонликларга қарши жангга бошлади. Душман қароргоҳида таҳлика кўтарилди, лекин у узоқ давом этмади. Бу ёғига воқеалар худди Темур кутганидай ривож топди. У ўз тепалигидан туриб, кутилмаган ҳужумдан қаҳр-газабга кирган минглаб мўгулистонликлар Берқутнинг жангчилари устига ташланишганини кўрди, улар эса жанг бошлиниши билан орқаларига бурилиб, таҳликали қочишни намойиш қилгандай кечув жойига интилишди. Ҳусайн икки минг кишилик қўшин билан соҳида жангга тайёр турарди. Берқутнинг жангчиларини ўз жанговар қаторлари орасидан ўтказиб юборган Ҳусайн уларнинг таъқибларига бирма-бир найза санча бошлади. Берқутнинг қўшини эса, қўрқоқларча қочишини намойиш қиларкан, ён-атрофдаги тепаликлар ортига тарқалиб кетишиди. Қочаёттанилар жуда кўп деган фикр уйготиш учун Темур уларнинг ёнига яна бир неча юз жангчини қўшди.

Жангнинг боришини олисдан кузатиб турган мўгулистонликлар қўмондони Абу Саидда Темурнинг ҳамма жангчилари қочаёттир, деган таассурот уйгонди. Бу галабадан хурсанд бўлиб кетган Абу Саид жами қўшинларини жанг майдонига ташлади. Айни шу пайтда пистирмадаги жангчилар уларга орқадан зарба беришди. Ўч томондан қуршовга олинган мўгулистонликларни тез ва қатъий дарё томонга сиқиб боришаради. Амир Абу Саид тузоққа тупиб қолганларини жуда кеч англаб етди. Тун кирганда, лашкарларининг ярми қириб ташланган ёки Жайхуннинг лойқа тўл-

қинларига чўкиб кеттан эди. Лекин дарёning чап соҳилига сузиб ўтишга муваффақ бўлган иккинчи ярми сақланиб қолганди. Абу Сайд Ўлжа қалъасини Темурга бой берганига қарамай, мўгулистанликларга хайрихоҳ беш юзта қўшин тўплашга эришган Мангали Бўға Сулдузга қўшилиш учун ўз қўшинининг қолдиқлари ни Балхга бошлади.

Ўш қўшинини Чоқу Барлос ва бошқа амирларнинг жангчилари билан бирлаштирган Темур уларни гала-ба билан табриклаб, иттифоқчи кучларни душманни таъқиб этишга ташлади. Балх остоналарида, оз сувли Жуй дарёси ёқасида рақиблар янги жангта ҳозирлик кўра бошлашиди. Темур ўнг қанотта қўмондоноликни амир Ҳусайнга, чап қанотга бош бўлишни Чоқу Барлосга топширди, ўзи эса, нўён Берқут билан бирга марказга етакчилик қилишни лозим топди. Айни туш палласида жанг бошланди ва у тун киргачгина тўхтади. Иккала томон ҳам чекинишни истамас ва рақиблар бир-бирларига ўқлар ёмгирини ёғдиришарди. Тунгина уларни янга иккига ажратди. Томонлар соқчилар қўйишиди. Темурнинг матонатли баҳодирларидан Тамике ўлдирилганди. Эрта тонгданоқ янга жанг қизиб кетди. Ноғоралар гумбурлаб, қиличлар ялтиради. Чанг тўзони қуёш юзини тўсиб қўйди. Жанг авжига чиққанда, Темур заҳирадаги жангчиларни майдонга чиқарди ва ўзи ҳам душманга ташланди. Мўгулистанликлар янги кучларга дош беришолмади, қўрқув ис-канжасида тум-тарақай қочишга тушишди.

Қисқа ҳордиқдан сўнг Темур қўшинини кўриқдан ўтказди. Энди унинг тасарруфида икки минг жангчи қолган эди. У лашкарларини Жайхун сари бошлади. Унга баҳодир Ажун, Абу Сайдга ёрдам бергани Термизга янги кучларни бошлаб келаётганини маълум қилишиди. Қиши яқинлашмоқда, Жайхун суви совуб кетган ва Темур дарёни кечиб ўтишни лозим топмади, бу имкониятни душман ихтиёрига берди. Худди шу сабаб билан баҳодир Ажун ҳам совуқ сувга тушишга шошилмади. Лекин унинг жангчилари сол ва қайиқлар ясашга киришдилар. Темур ўзи учун қулай, аммо душман чиқиши қийин бўлган жой танлаб, қароргоҳини жойлаштириди ва рақибларини кута бошлади. Бир ой кутди. Кейин тун зимистонида жасур жангчилар гуруҳини ўнг соҳилга ўтказиб, душманнинг сол ва қайиқларига ўт қўйдирди ёки яроқсиз ҳолга келтириди. Шундан кейин мўгулистанликлар қўналға-

си ҳувиллаб қолди. Баҳодир Ажун ўз қўшинини қишики қароргоҳига олиб кетганди.

Галаба тантанасини бошлаш мумкин, лекин Темур бу вақтингча дам эканини тушунарди. Ҳали олдинда узоқ, шафқатсиз жанглар бор эди. Илөс Хўжа баҳорда ўзига қарши сон-саноқсиз лашкарларини ташлаши мумкин эди. Темур мўгулистонликларга номаълум, янги жанг дастуриламали ҳақида бош қотирарди. У лашкарларининг сони эмас, маҳорат ва уддабуронлиги билан галабага эришуви зарур. Яъни ўз жангчиларининг матонати, уқуви, чидамлилиги ва интизоми билан. Галаба билан якунланган ўтган жанглар унга мулоҳаза учун тўлиқ озуқа берганди. У ўзи эгаллаган ҳудудларнинг ичкариси ҳақида ҳам ўйлаши керак эди. Ичкарида, Жайхуннинг чап соҳилида Илөс Хўжага бўйсунадиган бирорта амир ва нўён, бирорта қалъа ҳам қолмаслиги лозим. Бу ҳудудлар унинг қўшинини жангчилар, озиқ-овқат ва отлар билан керакли миқдорда таъминлаши даркор. Демак, жами шаҳар ва қалъаларнинг ҳукмдорлари ўзининг тасарруфида бўлиши жоиз. Чап соҳилдаги энг муҳим шаҳар Қундуз эди. Темур амир Ҳусайн билан бирга айни шу шаҳар сари йўл олди. Ушбу туман ҳукмдори амир Али аллақачон Темур тарафга ўтган ва ҳозир Қундузни бошқаришни ўз қариндошларидан бирига топшириб, ўзи унинг қўшинлари сафида эди.

Қундузнинг қалъа деворлари ўта маҳобатли ва унинг аҳолиси узоқ муддатлик қуршовларга ҳам дош бера олар эди. Темурнинг лашкарлари учун шаҳар дарвозалари очик, Илөс Хўжанинг озчилик тарафдорлари қундузликларнинг ўzlари томонидан шармандаларча қувиб чиқарилган эди. Темур Қундузда амир Алини уч юзта жангчи билан қолдириб, баҳоргacha қўшини сонини икки баравар кўпайтиришни тайинлади. Темур ва Ҳусайннинг йўлидаги навбатдаги шаҳар Балх эди. Балх ким томонини олишни билмай, иккиланаётганди. Лекин Темурнинг қўшини яқинлашиб келаётгани ҳақидаги хабар унинг тарафдорларини кўпайтириди. Темур ва бир вақтлар Балхга ҳукмдорлик қилган амир Ҳусайнни шаҳар аҳолисининг тинчликпарвар иоиблари кутиб олишди. Темур Ҳусайнни Балҳда қолдириди, баҳоргacha мингта жангчидан иборат қўшин тўплашни илтимос қилди.

Шундан сўнг Бадахшонга навбат келди. Чигатой улусининг ичкариси бўлмиш Бадахшонда учта муста-

қыл ҳокимлик мавжуд эди. Темур Тайхун қалъасига яқинлашганда, унинг дарвозалари очилиб, утта бадахшонлик кенас (князь) қимматбаҳо совға-саломлар билан унинг истиқболига чиқиши. Улар иттифоқлик исташар ва Темур ўзини бирор тасодифий хавфдан соқит қилиш учун бадахшонлик кенаслардан икки минг жангчи беришни сўради. Кенаслар талаб қилинган кўшинни кечиктирмай унинг тасарруфига бериши.

Темур ўз кўшини билан бир вақтлар амир Қозагоннинг қароргоҳи бўлган Хуттоллан туманидаги Соли Сарой шаҳри яқинида қишлиди. Бу совуқ кенгликларда у жангчиларнинг ўқув машқлари билан банд бўлди. Машқлар ҳаддан зиёд оғир, ҳарбий ўйинларнинг бири иккинчисига алмаштириларди. Қўшин қатъий тизим асосида минглар, юзлар ва ўнларга бўлиб чиқилганди. Темур қайси минглик ўнг қанот, қайси минглик чап қанотни ташкил этишини аниқлаб чиқди. Энг сара мингликни марказга қўйди. Мингта сара баҳодир ва энг бақувват жангчиларни у Алибердининг тасарруфига берди. Бу унинг шахсий гвардияси эди. Нӯён Берқут бошчилигидағи мингта аскар доимий заҳирада бўлиб, фақат ўзининг буйруғи билан жангга кириши керак эди. Бутун қишлоғ мобайнида на байрам, на базм ўтказилди. Жангчилар узлуксиз машқ қилишарди. Отда чопишлар, ўқ ёй отиш билан алмаштирилар, ўқ ёй отишнинг ўрнини найзабозлик ва қиличбозлик эгаллар эди. Уч юзта жангчи муқим ов билан машгул эди.

Жами машқларда Темурнинг ўзи иштирок этар эди. У камондан жуда аниқ нишонга урар, айниқса, чўқмор ёрдамида жанг қилиш ва қиличбозликни ёқтиради. Унинг куч-қудрати ва чапдастлиги ҳақида ривоятлар юрарди. Унга абжирлик ва қурол ишлатиш бобида фақат Мубошир полвон ва Абдуллоҳ ботиргина бас келишарди, холос. Улар Темурнинг сояси, шахсий қўриқчилари эди. Дарвеш Қобулшоҳ ҳам доимо Соҳибқирон билан бирга эди.

— Оллоҳ, ўз ваҳийларидағи ҳақиқатни воситачиларсиз англамоги учун дарвешларга алоҳида иқтидор инъом этмиш. Локин бул йўлда киши ўзини моддий хузур-ҳаловат ва гуноҳлардин тамомила фориг айламоги жоиз, — дерди Қобулшоҳ ўзига ҳайриҳоҳлик или қулоқ туттган Темурга.

— Илоҳий ҳақиқат сирин фақат дарвешгина асил ҳолида билур. Юрагим сенинг руҳиятинг ёғдусини

акс эттириши ойнак янглиқ покланаёттир. Ҳудожүй дарвеш мұқаддас қанотларға зға қүшігә үхшаюр. Ол-лоҳ марҳамати или Қобулшоҳнинг ҳақиқатни билгүвчи руҳият гардиши мени ҳам үраб-чирмаюр.

Бу сўзларни айтар экан, Темур тилёгламалик қилмаётганди. Нимаси биландир хумга үхшаб кетадиган, фоний дунё эҳтиросларидан юз үтирган бу одам Темур учун жумбоқ, ўта қизиқарли жумбоқнинг ўзи эди. Баъзан Қобулшоҳ ўзи ҳам англамаган ҳолда Темурнинг ишларига таъсир кўрсатарди. 1364 йилнинг дастлабки илиқ баҳор кунлари эди. Эрталаб чодирдан чиққан Темур жойнамоз устига чўқди. Ёнидаги жойнамоз устида Қобулшоҳ ҳайкалдай қотиб үтиради. «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур Расулуллоҳ!» — деган оятни ўқиб, намозни фотиҳа билан тутатишгач, Қобулшоҳ кафтини юзларидан олиб, Темурга ҳали учиб улгурмаган энг сўнгги юлдузни кўрсатди.

— Парвардигоримиз иродаси или Чигатой улуси узра Соҳибқирон қуёши бош кўтариб, Илөс Хўжа юлдузи сўниб бораётир, — деди дарвеш. — Анинг истиқболига отлан ва эмди жанглардин бони тортма, Темур! Сен мўгулистанликларни саратонгача Мовароуннаҳрдан қувиб чиқармогинг зарур. Сўнг кеч бўлур: сенинг юлдузинг ўзи меҳварини тўла айланиб чиққач, ўзга юлдуз буржларига отланажак. Тақдир шуни тақозо этмиш.

Илөс Хўжа катта қўшин тўплагани ҳақидағи хабар Темурга ҳам етиб келганди. Ўн икки минг қўшин юриш бошлаган эди. Темур бир соатга ҳам кечиктирмай Жайҳуннинг чап соҳили бўйлаб шаҳар ва қалъаларга ўз чопарларини жўнатди. Унга садоқатли амирлар жанговар чақириқни дарров эшитиши. Қўшин тўшланадиган жой Хуттоллан яқинига белгиланди, Темур қишки қароргоҳини тарқ этиб, ўз тарафдорлари билан бирлашиш учун юриш бошлади. Қулоқ воийсида олти мингга яқин жангчи тўпланди, яна минг кишилик қўшин амир Ҳусайн билан бирга келиши керак эди. Бу лашкарлар қароргоҳдан анча олисда ва Ҳусайн уларни атайнин узоқда ушлаб турганди. Темур анчадан бери амир Ҳусайннинг ҳасад қилиб, ўз таъсир доирасининг ошиб бораёттанига қаршилик кўрсатилиши мумкинлигини истисно қилмасди. Унинг сотқин табиатидан шубҳаланаркан, унга кўпам орқа қилмаётганди.

Гарчанд Темурнинг қўшини сон жиҳатидан Илөс

Хўжанинг лашкарларидан икки баравар камроқ бўлишига қарамай, унинг жангдан бош тортиш нияти йўқ эди. У яна мўгулистоныклар учун кутилмаганда янги ҳарбий дастуриламал ишлатди. Мўгулистоныклар қўшини тонг саҳарда Бекижон ўғли Куч Темур қўмон-донлигидага йигирма минг кишилик улкан оқим тарзида унинг қўналғасига бостириб келганида, у ўз қўшинини етти қисмга бўлиб, шошилинч чекинди, кейин эса, таҳликали қочишни «намойиш» этди. Мўгулистоныклар «қочоқ»ларни куни билан таъқиб қилишиди, лекин ҳарбий қисмларнинг яхлитлигини барибир бузиша олмади. Ўзлари эса, дашт бўйлаб тартибсиз сочилиб кетишиди. Тун кириб, қувгин ҳовуруни пасайтирди. Бу ютуқларидан маст бўлган мўгулистоныклар шошилинч чодирларини тиклаб, кечасига алоҳида эҳтиёткорлик чораларини ҳам кўриб ўтиришмади. Душман ҳалиям чекинаётган эди-да.

Аммо Темурнинг ҳарбий қисмлари даштда маълум масофа йўл босишгач, орқага бурилишиди. Душман эса, бундай бўлишини хаёлига ҳам келтира олмас эди. Темурнинг етти бўлинма жангчилари умумий буйруқ остида душман чодирларини аста ўраб, уларга ҳужум бошлашганида, мўгулистоныклар гафлат уйқуси оғушида эдилар. Кўп ўтмай туннинг узун қора соchlари мўгулистоныклар учун ўлим сиртмоқларига айланди. Жанг бўлмади, чала уйқуда талвасага тушган душманни ур-ийқиг қилиш бошланди. Қуёш уфқдан бош кўтарганида, мўгулистоныларнинг аҳмоқона вазиятда тўла мағлубияти манзараси намоён бўлди. Ҳарбий қўналға ўликларга тўлиб кетган эди. Темур галаба нашидасида бу улкан ўрикзорни зудтар тарк этди. У ўз кучларини навбатдаги жанглар учун сақлаши керак эди.

Мўгулистоныклар тақдирида фожеали бурилиш ясанган тунги қирғин ҳақида уйга толаркан, Темур тўкилган қон учун ўзини ўзи маломат қилмади. Бу — гуноҳсиз бандалар қони эмас эди. У эзилган халқ ва зулм қурбонлари номидан жанг қилган ва улар учун қасос олганди. Энди бу илк ютуқни қўлдан бой бермаслик керак эди. Мўгулистоныларнинг янги кучлари бостириб келиши арафасида жангчиларини ўзлари учун қулай вазиятда жойлаштириш зарур эди. Темур илтижо қилиб, яна Оллоҳдан мадад сўради. Темур учун мўгулистоныларни Мовароунаҳрдан қувиб чиқаришдек муқаддас иш ҳали ниҳоясига етмаган эди.

У қўшинларининг асосий қисмига дам берди, энг

бақувват баҳодирларини уч гурухга бўлиб, жойларни ўрганиш учун уч томонга жўнатди. Илес Хўжа талофотига ҳали анча бор, хон бу мағлубияти учун қасос олишга уриниши аниқ. Шунинг учун унинг чап соҳилга, ўз заҳира ва таъминот манбаларидан олисроққа юриш қилишига эришиш Темур учун фойдадан холи эмас эди. Шундай қилиш керакки, Илес Хўжа ўз қўшинини таъминловчи кучлардан узилиб қолсин. Душман яқинлашиб, Жайҳундан ке-чиб ўтгунча ўз жангчилари сонини кескин кўпайтира олишига имони комил Соҳибқирон ана шундай мулоҳаза юритарди.

Кўп ўтмай, ҳуфия гурухи Темурга Сел дарёси соҳилида, тош кўприк яқинида жанг учун қулай жой мавжудлигини маълум қилди. Темурнинг қўшини тарафда соҳил бўйлаб адирлар силсиласи чўзилган. Душманни шу ерда пинҳона кутиш мумкин эди. Бир неча кундан кейин Темур рақибининг ўттиз минг кишилик қўшини яқинлашаётганидан хабар топди. Бу сафар мўгулистонликларни Илес Хўжанинг ўзи бошлаб келаётганидан Темур қониқиши ҳисси тўйди. Темур амирлар кенгashi чақириб, қисқача ўз режаси билан ўртоқдашди. Мўгулистонликлар билан жанг кечув жойида, Сел дарёси оша ўтган тош кўприк ёнида ўтказилади. Беш минг кишилик қўшинни у дарё ёқасидаги адирликларга жойлаштириб, унга ўзи қўмондонлик қиласди. Чоқу Барлос бошлилигида икки минг жангчи кечув жойида жангта шай туради. Нўён Берқут раҳнамолигидаги беш минг қўшин кўприқдан ўтиб, дарё соҳилидаги тўқайзорга яшириниши, ҳужум учун қулай фурсат пойлаши керак эди.

Илес Хўжанинг қўшинлари тобора яқинлашиб келаркан, Темур соҳилдаги тепаликларга мингта гулхан ёқишни буюрди. Гулханлар ўз жангчиларининг жойлашув тартибини билдириши керак эди. Илес Хўжа қолиб кеттганлар етиб олиши учун икки кун кутди, сўнгра кўприқдан ўтиб, адирликлар одиддаги пасттекислиқда жанг бошлаш ниятида эди. Қўшинларининг асосий қисмига Илес Хўжа ўзи бош-қош, ўнг қанотга қўмондонликни нўён Бекижонга, чап қанотни қочоқ амирлардан Кайхисров билан Сулдузга топширди. Ҳуфия гуруҳидагилар душман қўшинининг ҳар бир ҳаракати ҳақида Темурга муфассал ахбор бериб туришарди. Темур Қобулшоҳ ва унинг навқирон шогирди Содикни ҳузурига чорлаб, дарёдан кечиб ўтишни ва

Кайхисров билан боғланишни, у ва Сулдузни мұгулистонылар тарафида жаңг қымасликлари, уларни ўzlари томонга оғдиришни тайинлади.

— Иншоолло, Парвардигоримиз марҳаматини аямаса, ишимиз үнгидан келгай! — деди Қобулшоқ душман қароргоҳыга йўл оларкан.

Илөс Хўжа дарё кечувини эрта тонгда бошлади. Темур жаңг арафасида безовта ухлади, бот-бот соқчилар ёнига бориб келарди. Тонгда душман қўналгасида ҳаракат бошланганини кўриб, жанговар ногораларни чалишни буюрди. Беш минг қўшин бир қадам ҳам жилмай, адирликларда қолишиди. Тузоқ вазифасини ўташи лозим бўлган икки минг жангчи кўприкка қараб юрди. Жами отлиқлар саф-саф тизилиб боришарди. Илөс Хўжанинг жангчилари үнг соҳилга оёқ қўйишлари билан жаңг бошланиб кетди. Кучлар тенг эмас, боз устига, Чоқу Барлоснинг чавандозлари ўз вазифаларини яхши билишарди. Улар қочаёттандай ҳаракатлар қилиб, адирлар сари чекинишиди. Улар мўгулистоныларнинг катта кучларини ўз орқаларидан эргаштиришга муваффақ бўлишиди. Тушга яқин душманнинг Илөс Хўжа бошчилигидаги ўн беш минг қўшини адирлар олдидаги пасттекислиқда турарди. Қўшиннинг иккинчи ярми дарёнинг нариги соҳилида қолганди. Темур ҳулай фурсат етди, дея ҳисоблаб, ҳужум бошлашга фармон берди. Унинг лашкарлари тепалиқдан душман устига ёпирилишиди. Темурнинг орқасида улкан гулхан ёқилди, сўнgra унга сув пуркалиб, ҳаммаёқни буг ва тутун қоплади. Фармон бўйича дастлаб қуршов бўлинмаси жангга кирди. Нўён Берқут мўгулистоныларнинг үнг қанотига ёриб кириб, шу заҳоти у ерда таҳлика уйғотди: буни ҳеч ким кутмаганди. Унинг зарбасини Темур томонга ўтган Кайхисрав ва Сулдуз янада кучайтиришиди. Қобулшоҳнинг важ-далиллари содда ва ишончли: ахир улар Мовароуннаҳр фарзандлари эдилар-да. Улар оз эмас-кўп эмас, беш минг чавандозга эга эдилар. Жаңг якуни олдиндан ҳал қилинганди. Аммо у қарийб икки кеча-кундуз давом этди. Мўгулистонылар мардона олишишиди, лекин улар буткул тор-мор қилинди. Ўлим Илөс Хўжа чопонининг барига ёпишиди ва у ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун жаңг майдонини саодатманд рақибиға бўшатиб берди. Жангчиларнинг ярми Сел дарёси соҳилида, тош кўприк ортида ер тишлаб қолишиди.

ҮН САККИЗИНЧИ БОБ

ХОН ИЛЁС ХҮЖАНИНГ ҚОЧИШИ

Темур Илөс Хүжага қарши жанг тарааддудини күраётган маҳалда амир Ҳусайн түрт минг кишилик қүшинини аввалдан келишилган жойга бошлади. Үзайгоқчилари орқали ҳамма гаплардан яхши хабардор бўлган амир ўз жангчиларини Темурнинг қўшини билан бирлаштиришга шошилмаётган эди. Бу борада унинг ўз мулоҳазалари бор эди. Балхда ўз ҳукмдорлигини қайтариб, ўз туғи остига катта қўшин тўплагач, у Мовароуннаҳр таҳтини қўлга киритиш ҳақида жиддий ўй сурар, ахир, у — амир Қозагоннинг қонуний меросхўри эди-да. Ҳусайн Илөс Хўжанинг қўшини кучли эканини тушунар, хон Сел соҳилига фақат ўттиз минг қўшинини ташлаганини ҳам яхши биларди. Чинданам юлдузлар ҳомийлигидаги Темурга доимо омад кулиб боқишини ҳам унутмаганди. Темурнинг ўн икки минг қўшини бор, жанг Темурнинг галабаси билан яқун топиши эҳтимолга жуда яқин, дея мулоҳаза юритарди Ҳусайн. Тақдирни азал бу гал ҳам ўз эркатойига ҳиёнат қилиши амри маҳол. Ҳусайн ўз қўшинини тош кўприқдан ярим кунлик йўлда тўхтатиб, соя-салқин дарага яширди. У жангда хориб-чарчаган Темур ўз ҳужумига дош беролмайди, дея тахмин қиласди. Сўнгра у мўгулистоноликларни таъқиб олиб Мовароуннаҳрдан қувиб чиқаради. Ҳусайн шунни истар ва унинг режалари мана шундай эди.

Жанг бошланиши Ҳусайн ўйлаганидай кечди. Унинг чодири ва тош кўприк орасида айгоқчилари худди қашқирлардай изгиб юришар ва ҳарбий вазият ҳақида муқим хабар бериб туришарди. Илөс Хўжа, дея ахбор етказишарди улар, Темурнинг қўшинини ўзи тарафга оғдиришга уринди, лекин бунинг удасидан чиқолмади. Темур адир тепасида қандай жойлашган бўлса, шундай турибди. Жанг мўгулистоноликлар учун нокулай шароитда бошланди. Дарёнинг ўнг соҳилига кечиб ўтган мўгулистон лашкарларига бемалол ҳаракат қилиш учун майдон торлик қилас, кўпrik тарафдан эса, уларни тобора сиқиб келишарди. Берқутнинг бўлинмаси душманга пистирмадан туриб берган зарбаси ҳақида ҳам Ҳусайн вақтида огоҳ этилди. Жанг рақибларни ҳолдан тойдирив, тобора авжига чиқаради. Навбатдаги хабар Ҳусайнни бамисоли

кимдир кўксига пичоқ санчгандай тонг қолдири: амир Кайхисров ва Сулдуз Темур томонга ўтиб жанг қила бошлаганди! Жанг тақдири энди Ҳусайн учун аниқ, Темурнинг қўшини у кутганидай талофот кўрмаслиги равшан эди. Демак, унга қарши курашиш эмас, балки у билан бирлашган маъқул.

Икки амир қўшини Пули Сангин деган жойда бирлашди. Темур Ҳусайннинг бу сусткашлиги тагида ноҳуш бир гап борлигини кўнглида туйган бўлса-да, у билан хурсанд кайфиятда қучоқлашиб кўришди. Уларнинг туглари энди ёнма-ён хилпиарди. Бу қўшилув чекинаётган олти мингта яқин мўгулистанликлар нигоҳи остида кечди. Илес Хўжа уларни қарийб бошқара олмай қолганди. Темур қўшинининг янада қуҷайиб кеттани мўгулистанликларда таҳликали даҳшат ҳисси уйғотди. Уларнинг чекиниши энди қочишга айланди. Уларда на бир саф, на бир бошқа тартиб бор эди.

Илес Хўжа қолган-қутган жангчиларини тоққа бошлади. Темур мўгулистанликлар довон оша водийга кириб боришлари, ўзининг ота юрти Кеш остонасида эса, уларни қўшимча кучлар кутаётганини дарров пайқади. Шунда янгитдан жанг бўлиши аниқ. Темур Қуръони каримнинг дуч келган саҳифасини варақлаб, фол очди: «Оллоҳ истаган одамига ёрдам қўлини чўзади». Тақдир унга ҳаммавақт кулиб боқар, лекин ўзининг киңдик қони томган Кешда у хўрликларга чидай олмас эди. У Кешга янада яқинроқ, тўғрироқ йўлдан боришга қарор қилди. У ўз қўшинидан тўрт мингта энг кучли, энг матонатли жангчиларни ажратиб, нўён Берқут, амирлардан Чоқу Барлос ва Сайфиддин Нуқадарийни уларга қўмондан қилиб тайинлади-да, Кешга жўнаш ва у ерда Илес Хўжани кутаётган қўшинни тор-мор келтириш, сўнгра Илес Хўжанинг истиқболига қараб юриш ҳақида фармойиш берди. Шунда улар, иншоолло, лаънати хонни қуршовга олишади ва ундан чиқиб кетишининг иложи бўлмайди.

Темурнинг ҳисоб-китоби тўғри бўлиб чиқди. Илес Хўжа таъқибчилардан қутулиш учун изларини чалкаштириб, тог сўқмоқлари оша сарсон-саргардон йўл босаркан, Кешда уни кутиб турган қўшин янчиб ташланди. Хон водийга тушиб, Тош Ариқ қишлоғи яқинига етиб келганда, тақдирнинг ёвуз нигоҳи унга қадалди. Унинг қўшини талофот гирдобига тушиб қолди.

Құшимча күчларни тор-мор келтирған Берқутнинг жангилари хоннинг йўлига тўсиқ бўлиб чиқсан ва уни эркин ҳаракат қилишдан маҳрум этганди. Илес Хўжа қўшини жуда ноқулай вазиятда, лекин у жангта киришга мажбур эди. Ортидан Темурнинг лашкарлари бостириб келар, рўпарасида Берқутнинг бўлинмаси турарди. Хон ўз қўшинига қўмондонликни нўён Бекижоққа топшириб, жангнинг хотимасини кута бошлади. Сўнгра ўз аъёнлари ва тўрт юзга қўшини билан Кешни айланиб ўтиб, Самарқандга қочди.

Берқут ва жанг майдонига вақтида етиб келган Темур учун мўгулистонликларни тор-мор келтириш қийинчиллик тұғдирмади. Уларнинг пароканда гуруҳлари иложи борича таъқибдан қочиб, одам оёги тегмаган тог чўққилари ва дараларга яширинишиди. Айримлари даشتта, саҳрода чиқиб олишиди, — уларнинг мақсадлари — Самарқандга етиб олиш эди. Илес Хўжа гарчанд ўзи учун ноқулай шароитда Темурга қарши жанг қилишни истамай, қочиб қутулган бўлсада, Мовароуннаҳрга ҳукмронликни омадли «лўттибоз» — кешлик чўлоқ амирга осонгина топшириш нияти асло йўқ эди. Хон жадал йўл босар, йўл Оқсув дарёси өқалаб кетган эди. Унинг миясини нохуш ўйлар чулгаганди. Темур билан бўлган иккита жангда у ўз қўшинининг ярмини бой берганди. Нимаям дерди, омади кулган бу оқсоқдан у Самарқанд остонасида қасдини олади. Бу даҳшатли жанг майдонига у жами күчларини, торозига бор бисотини ташлайди. У ўз жангиларида қасос ўтини аланга олдиради — дунёда бу алангадан кучлироқ нарса йўқ. Душманга орқасини кўрсатган ҳар бир жангчи гумдан қилинади. «Алар Мовароуннаҳр устидан ҳукмимнинг олтин эшикларин қўриқламоққа мажбурдирлар, — деб ўйларди у. — Бул ишдин бош тортгонларнинг жонини сугуриб оладурмен». Ўз мағлубияти ва Темурнинг галабалари унга ҳали-ҳануз англашимовчилик, тасодиф ва улар бошқа тақрорланмайдигандек туюларди. У отига қамчи уриб хитоб қилди: «Бул оқсоқ, осмонлар иродасин назарғаilmай, мени гумдан қилмоқ бўлмиш! Ул кас чучварани хом санамиш! Қасамёдки, анинг иккинчи оёгини ҳам синдирурмен! Ул менинг баҳодирларимни қўйнинг қўйруқларига қиёслашга журъат этмиш! Йўқ, Темур иккинчи оёги бирлангина кифояланмас. Бильякс, мен ўз сўзимдан қайтар эрсам, болаларим ва набираларим ҳеч қачон қўлларига

қилич тутмасунлар! Алар май ўрнига қутургон итнинг қонини ютсунлар!»

Илес Хўжанинг азбаройи ғазабга минганидан ҳайратга тушган баҳодирлар бир-бирларига қараб қўйишиди. Ҳоннинг юзи докадай бўзариб кетганди. Олиса кичик қалъа-қўргонча бўй чўзган эди. Бу Темурнинг уруг-аймоқдари яшайдиган маскан эди. Ҳон отига қамчи уриб, жангчиларини ҳужумга бошлади. У отаси Тўқлуғ Темур ҳон билан меҳмонда бўлганини эслади. Бир соат ичидаёқ қўргонча хонавайрон қилинди. Унда истиқомат қилаётгандарнинг ҳаммаси ташқарига ҳайдаб чиқарилди. Қўргончада хизматкорлар, бир неча соқчи-навкар, Тарагай Баҳодурнинг кекса поки ҳалоли Қадоқ хотун, Фақира бибининг бетоблигидан ич-этини еяётгани Олия яшаётган эдилар. Ҳаққул полвон ҳам шу ерда эди. Бу бахтсиз воқеадан бир ҳафта аввал Олия ўғли Сафаралини Қаршига жўннатган, у Ҳаққул полвонга Фақира бибининг ўз ҳўжайини билан видолашмоқчи эканини етказганди. Сафарали Ҳожи Олимнинг уйида қолган, Ҳаққул полвон эса қўргончага қайтган эди.

Илес Хўжа қўргончадан олиб чиқилганларнинг ҳаммасининг калласини танасидан жудо қилишни буюрди. Лашкарлари бу ишни унинг кўзлари олдида бажаришиди. Калласи узилган жасадларни тезоқар анҳор сувига улоқтиришиди, бошларини қўргонча дарвозаси ёнига уюб қўйишиди. Мўгулистонликлар хони бу ваҳшийлик билан чекланмади. Қадоқ хотун, Олия ва Фақира бибининг бошларини кўрсатиб:

— Буларни ходаларга тиқиб қўйинглар! Анави мўйловнинг калласин ҳам. Чўлоқ подшоҳимиз бир хурсанд бўлсун!

Илес Хўжанинг кулгуси совуқ ва захарҳандали эди.

Ҳоннинг буйруқларини тўла адо этишгач, мўгулистонликлар йўлда давом этишиди. Бир кун ўтгач, қўргончага Темур ва Берқут жангчилари билан етиб келишиди. Улар қўргонча ўрнида ходаларга қадалган каллалар ва харобазорга рўпара бўлишганди. Темур чексиз газаб билан шаҳид кетганлар хоки олдида тиз чўкиб қасамёд қилди: «Душманлар қони азоб-уқубат ботқогига ботирилганлар руҳларининг фоний дунёдин боқий дунёга кўчиб ўтишларига омил бўлгуси! Илоҳи, омин!»

Бўйнидан ходага қадалган Ҳаққўл полвон унга

оқиб тушган күзлари ила машъум нигоҳда тикиларди. Унинг миясидан ўтган сўнгти фикр қасос олиш бўлган, албаттга. Энди бу фикр якка-ёлгиз, ҳавода чирпирааб айланарди. Жангда қўрқув нималигини билмайдиган Берқут ҳиқиллаб йиглаб юборди. Темур гамгуссага ботган баҳодирнинг ёнига келиб, елкасига кафтини қўйди.

— Гам чекма, азизим. Парвардигор бизга зафар бергусидур. Мен бул ерда, Кеш, Яккабог ва Қаршида қум зарраларидин ҳам мўлроқ қўшин тўплаюрмен. Илес Хужа ҳали жами қилмишлари учун жавоб беражак!

— Муҳтарам Соҳибқирон! Мен эмди икки киши — ўзим ва Ҳаққул полвон учун жанг қилгаймен! — дея қасам ичди Берқут.

Темур Ҳаққул полвоннинг бошини рўмолга ўрашни буюрди. У ҳамроҳларига қасос онлари етиб келмагунча уни ўзи билан бирга олиб юражагини маълум қилди. Навкарларининг бири мис идиш топиб, кекса жангчининг калласини шунга жойлашди. Аёлларнинг каллаларини бўйраларга ўрашди. Дарвеш Қобулшоҳ олдинга чиқиб, кафтларини фатвога ёзди:

— Ё Раббим! Сен чинакам ва адолатли қасоскор дурсен! Сен — буюк қудрат соҳиби ва хун олиш сирларин билгувчисен! Бул ваҳшиённа зўравонликлари учун ёвузлардан ўч ол! Қаттолларни боқий дунёга йўлатма, бул муштипар ва бегуноҳ бандаларга кўрсатгон чиркин қабоҷатлари учун ул дунё-бул дунё аларнинг жазосин бер!

Марҳумларнинг бошларини тегишли расм-русумлар билан Кеш мозорига, Тарагай Баҳодурнинг хилхонасига дағн қилишди. Ҳаққул полвоннинг калласини мўмиёлашди. У ҳамма юришларида Темурга ҳамроҳ бўлди ва оғир дамларда Соҳибқирон ундан бот-бот маслаҳат сўрарди. Афтидан бу — Темурнинг ҳаётидаги туб бурилиш даври эди. Бўлажак жангларда саркардага нафақат омад кулиб боқар, билъакс, у шафқатсизлик ҳам кўрсатар эди. Энди у юрагига яқин уйгўшасидан айрилган ва бу унга ҳеч қачон насиб қилмайди. Соҳибқирон қолган ўтгиз тўққиз йил умрини дуч келган жойда чодир тиклаб, сон-саноқсиз ҳарбий юришларда ўтказади. Аммо ўз ота қўргончаси харобаларини умрбод унутмайди. Уни тарк этаркан, Темур алламаҳалгача ундан нигоҳини узолмади. Унинг юраги музлаб, тошдай қаттиқ ва совуқкон хилқатга

айланда. Лекин у рухий тушкунликка берилмади. У Алибердини ҳузурига чорлаб, Қобулшоқ ва Содиқ билан бирга сұқмоқ йўл орқали Самарқандга жўнаш ва Довуд Барлосга ўз жангчилари билан мўгулистанлиklärага қарши ҳал қилувчи жангта тайёр туриши юза-сидан хабар етказишини буюрди. Учрашув жойини Темур Митан қишлоғи яқинига белгилади.

Баҳодир Алиберди ва унинг ҳамроҳлари дарвеш либосларида довон оша йўлга чиқишиди, Темур эса, амир Ҳусайннинг қароргоҳига отланиб, унга қўргончада кечган ёвузликлар манзарасини чизиб берди. Сўнгра, ўз манзилига қайтгач, амирларни машваратга тўплади. Самарқанд остонасидағи жангга ҳар томонлама, муфассал тайёргарлик кўришга қарор қилишиди, илло, мўгулистанликлар Мовароунаҳрга ҳукмронлик қилишда давом этаверишадими ёхуд Чигатой улусини мангу ташлаб чиқиб кетишадими, — ана шу жанг якунига боғлиқ эди. Кеш, Яккабог ва Қарши туманлари икки ҳафтадаёқ салмоқли кучларни йигишга эришиди. Мана, энди Темур ва Ҳусайннинг туглари остига йигирма минг қўшин тўпланган эди. У ҳамма эҳтиёткорлик чораларини кўриб, Жом орқали Самарқандга қараб жиљди.

Темур ўз лашкарларини икки қанотга бўлди. Ўнг қанотни Ҳусайнга ишониб топшириди, унга шавкатли Choқу Барлосни қўшимча куч тарзида бириттирди. Ўзи эса, нўён Берқутни ёрдамчи қилиб, чап қанотга қўмондонликни зиммасига олди. Қўшин шу тариқа икки қанот ҳолида Митан қишлоғига отланди.

Хон Илөс Хўжа ўттиз минг қўшин билан юриши бошлади. У ҳам Темурдан ўрнак олиб, ўз жангчиларини икки қанотга бўлганди. Чап қанотта ўзи қўмондонлик қилди, ўнг қанотни нўён Бекижоқ ҳамда жасур ва абжир амир Тўқ Темурга бўйсиндириди.

Қонли уруш бошлаш учун қўшинлар юзма-юз чиққан кун ҳам етиб келди. Митан қишлоғи бунинг гувоҳи бўлди. Ногоралар гумбури остида рақиблар бир-бирларига ташланишиди. Қуёш уфқдан бош кўтараётган маҳал эди, лекин кўп ўтмай, шунақангичангтўзон кўтарилиди, бамисоли осмон юзига парда тортилди. Найза кўтарган минглаб чавандозлар гилам ёзилгандай текис майдонда қуондай учишарди. Ер юзидағи жами лашкар зоти ана шу жанговар майдонга тўплангандай эди. Жангчилар аралаш-қуралаш бўлиб кетишиди. Темур турфа аслаҳалар билан тўла қу-

ролланган ҳолда ола-була отда ўтиради. У камон ўқини бот-бот нишонга йўналтиради. У ҳар гал нишондан адашмас, жанг қизиги уни ўз оғушига олганди. Жанг марказида от суроғтган хон Илөс Хўжа Темурни олисдан пайқади. У найза кўтарганча лаънати амирнинг устига бостириб келди. Лекин хонга саркарданинг кўксига найза санчишига йўл қўйишмади. Мубошир полвон ўзининг кучли қўли билан унинг найзасини кескин ўзига тортиб, осонгина иккига бўлиб ташлади. Абдуллоҳ ботир, — бу хонни асирга олиш учун энг қулай вазият, деган қарорга келди. Пиёда ва отлиқ лашкарлар онабошиси атрофида айланишаётган асаларилардай ўз қўмандонлари атрофидаги ўралаша бошлиди. Жанг тақдиди ногаҳон ҳал бўлди. Самарқанд дарвозалари очилиб, амир Довуд Барлос тўплаган тўрт минг кишилик қўшин майдонга интилди. Мўгулистонликларга орқадан қақшатқич зарба берилиди, душман буни кутмаганди. Шаҳарликлар жон-жаҳдлари билан урушардилар. Шомга яқин жуда кам мўгулистонликлар тирик қолишган эди. Улар яширинишига, қочиб қутулишга интилишарди. Уларни даҳшатли тарзда таъқиб қилишарди. Жангда амир Тўқ Темур, баҳодир нуён Бекижоқнинг укаси амир Кичик Боқи, қачонлардир Темурни мўгулистонликлар хони қароргоҳига бошлаб борган жасур баҳодир Давлатшоҳлар ҳалок бўлишди. Кўп таниқли баҳодирларнинг ҳисобига Темур ҳам етолмай қолди. Уларнинг аксарияти оғир яраланиб, ер тишлаб ётишарди.

Илөс Хўжанинг қўшини худди шамолда қолган кузги барглардай тўзгиб кетишганди. Илөс Хўжанинг ўзи асирга олинди. Нуён Бекижоқ ва амир Юсуф Хўжалар ҳам ҳибса олиндилар. Довруги чиққан мўгулистонликларни кучайтирилган соқчилар кузатувида Темурнинг чодиди ёнига бошлаб келишди. Айни шу дақиқаларда бўшаб қолган жанг майдонини мўгулистонликлар вакили амир Ҳамид эгаллади. У уч юзта жангчини бошлаб келганди. У хон Илөс Хўжага бутун Мовароуннаҳр орқали отаси Тўқлуғ Темур хон қазо қилгани ҳамда қурултойнинг Мўгулистон улусига хонликни Илөс Хўжага ишониб топшириш ҳақидаги қарорини маълум этгани ташриф буорганди. Жангнинг кўнгилсиз натижасидан амир Ҳамиднинг хабари бор, лекин барибир хонга ўзининг ёрдами тегар, деб умид боялаган эди. Чинданам, унинг ёрдами тегди. Хонни у асириликдан қутқариб олди, лекин ўзи қилич

зарбидан иккига бўлинниб ҳалок бўлди. Нуён Бекижоқ ҳам қутулиб кетди. Янги отлар уларни эгарларига ортиб, даҳшатли жанг майдонидан узоқларга олиб қочиб кетишиди.

Ўша куни кечаси Темур беш минг кишилик қўшинни Самарқандни забт этиш учун жўнатди. Унга амирлардан Довуд Барлос, Сайфиддин Нуқадарий ва Чоқу Барлослар бошчилик қилишиди. Амир Ҳусайн ва Шер Баҳром уч минг кишилик қўшин билан душманни таъқиб қилишда давом этарди. Соҳибқироннинг ўзи эса, ун минг кишилик қўшинга бош-қош бўлиб, Сирдарёдан кечиб ўтди ва Хўжандни забт этди. Бу унга айтарли қийинчилик тугдирмади. Тошкентни у ўз қароргоҳига айлантириди. Кўп ўтмай Темурга хон Илөс Хўжанинг таъқибдан қочиб, Или дарёсининг ортига ўтиб кеттанини маълум қилишиди. «Қувиб юборилгон, лекин ҳали тирик», — дея хаёлидан ўтказди Темур.

Мўгулистоњликлар устидан шонли галаба Ой тақвимининг 765 (1364) йили ёки Шарқ тақвими бўйича Илон йилига тўгри келди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ МОВАРОУННАҲР ҲУКМДОРЛАРИ

Бир одамнинг бошқалар устидан ҳукм юритиш асрори табиат қонунларига мустажоб этилгандир. Нега шундай, нега бир одам фармойишлар қиласди-ю, бошқалар уларни сўзсиз бажаришлари керак? — бу саволлар Темурнинг хаёлини болалигидан банд этиб келарди. Ҳокимият нима, у қандай дастурларга эга ва унга қандай эришиш мумкин-у, ҳокимиятни қўлга киритган одамга у нималар бериши мумкинлиги ҳақида Темур жуда эрта бош қотира бошлиганди. Баланд тогларда чўпонлар билан бирга яшаркан, у отлар уюрида етакчи айгир уларни қандай бошқаришини соатлаб кузатарди. Нима учун айнан шу айгир сардор бўлиб қолган ва нима учун бошқа отлар унинг етакчилигини тан олишгани уни айниқса қизиқтиради. Отлар ўзаро жуда оддий муносабат юритишарди. Улар қисқа, лекин шафқатсиз урушишар ва энг кучли жони-вор галаба қозонарди. Ҳаммаси тўгри, пойгада ким тезкор бўлса, ўша ютади, курашда ким кучли бўлса, ўшанинг қўли баланд келади. Кучсиз кучлига йўл бе-

ради. Кучли айғир уюрни яхшироқ ҳимоя қиласы. Кучли айғир бегона отларни яйловга яқинлаштири майды. Одамларда ҳам күчлилик ұқықи мунозара үйготмайды. Лекин бу — нисбатан анча мураккаброқ. Одамларда күч жуда юксак бақоланады. Лекин мушаклар күчидан ташқари одамларда күпроқ қадраланувчи ақыл-идрок күчи ҳам бор эди.

Инсоният жамиятида ҳамма даврларда фақат кучли ұқымдорларғина фарқвон қаёт баршо эта олишган. Агарда қандайдир шарт-шароитлар тақозоси ила ожиз одам ҳокимият тепасига келса, унинг ожизлиги у бошқарадиган жабхаларда ҳам ўз аксини тошган.

Темур ўсиб-улгайиб овга ишқибозлиги бошланғач, отларни қўйиб, йўлбарсларни кузатишга киришди. Йиртқичларда кучсиз ҳайвонларнинг кучиларига бўйсуниш қонунига янада қатъириоқ, сўзсиз риоя қилинарди. Йўлбарсларнинг муқим кичик тўдасида йўлбошчининг даг-дагали наъраси ҳар қандай иш тақдирини зумда ҳал қиласы. Пировардида Темурга ўз нишони учун тимсол танлаш зарурати туғилганда, у йўлбарсда тўхталди. Йўлбарс қуёш нурлари остида ҳузур қилиб ётади, лекин бир дақиқа ҳам ӯзининг даҳшатли турқи-тароватини йўқотмайди. Айни шу ҳолат Жаҳонгир Темурнинг омолига айланди.

Темур кучилар ҳукми муқаррарлиги қонунига амал қилиб, Илөс Хўжани Мовароуннаҳр ҳудудидан қувиб чиқарди ва ҳукмдорликни ўзи қўлга олмоқчи эди. Лекин у ўз хатти-ҳаракатларида тамомила эркин эмас эди. У билан ёнма-ён ҳокимиятни баравар бўлишиш ваъда қилинган амир Ҳусайн ҳам бор эди. Ҳусайн ожизроқ ва уларнинг ўртасидаги дўстлик риштлари негадир тобора таранглайиб борарди. Бу ҳақда кўп бош қотириш мумкин эди.

Тошкентта амирлардан парокаңда мўгулистонылмалар гурухларининг қувиб чиқарилгани ҳақидағи хабар билан қарийб ҳар куни чопар келиб турарди. Темур амир Ҳусайн билан Шер Баҳром Или дарёси соҳилига, она юрт сарҳадларидан ташқарига етиб боришигани, бу ётига Илөс Хўжани таъқиб этишини тўхтатишганидан ҳам воқиф бўлди. Темур амир Ҳусайнга чопар жўнатиб, Самарқандга қайтишни ва бу шаҳарга биргалиқда голиб сифатида кириб боришини тавсия қилди. Унинг ҳисоб-китоби бўйича, Ҳусайннинг Самарқандга етиб келиши учун камида икки ҳафта кетади. У ўз тасарруфидаги бир ҳафта вақтни

овга багишлашни лозим топди. У баҳодирлар қуршо-вида түқайзорга йўл олди ва бир неча кун бепарво йиртқич ҳайвонлар ортидан қувди. Бу — ажойиб, завқ-шавқларга тўлиқ кунлар эди.

Икки ҳафтадан сўнг Темур ва Ҳусайн Жиззах яқинидаги Оқар деган жойда учрашишди ва ёнма-ён нурафшон Самарқанд сари отланишди. Шаҳар олдида амирларни Самарқанд имомлари ва оқсоқоллари жўнатган элчи вакиллари кутиб олишди. Илло, галаба ва мўтулистонликларнинг Мовароуннаҳрдан қувиб чиқарилгани ҳақидаги хушхабар малҳамдай ҳамманинг руҳини кўтариб юборганди. Шаҳар дарвозалари олдида амирлар ва уларнинг жасур баҳодирларини кўп минг кишилик оломон кутиб олди. Байрамона кийинган ва шоду мон самарқандликларнинг юзларидан нур ёғиларди. Бойроқ шаҳарликлар зарбоф чопонларда, камбагалроқлари ҳам энг яхши, гўзал либосларда эдилар.

Оломон орасидан чавандозларга қаратилган хитоблар янгарди:

- Марду майдонларимизга шону шарафлар бўлгай!
- Бул баҳодирларда арслону йўлбарслар қудрати мустажоб этилмиш!
- Темур жасоратда Искандардан қолишмас! Ул тахтга ўлтиргомги вожибдур!
- Жасур Ҳусайн ҳам шоҳлик тожини кийса арзиз!
- Тасанно! Тасанно!..

Одамлар тўдаси очган йўлак орқали шаҳар майдонига кириб боришидди. Майдон уртасига, ҳукмдор саройи олдига улкан форс гилами тўшалган эди. Бу ерда ҳокимлар, аъёнлар, бутун шаҳар уламолари қатор тизилишганди. Бу одамлар икки қудратли амир отларининг узангиларига ёпишиб, уларнинг этикларини ўпиш шарафига мусассар бўлишган эди. Маросимнинг бу қисми тутагач, амирларнинг елкаларига тилла иплар ила тикилган шоҳона зарбоф чопонлар ташлашди, белларига қимматбаҳо тошлар билан безатилган камарлар тақишидди. Сўнгра дунёда камдан-кам учрайдиган, гўзаликда тенги йўқ икки от тухфа этишиди. Уларнинг эгар-жабдуқлари олтиндан ишланган эди.

Кечқурун ҳукмдор саройида қуёшмонанд амирлар шарафига шоҳона базми-жамшид уюштирилди. Унда тўра ва аъёнлар Парвардигорга ҳамду санолар айтиб,

ажнабий босқынчилар зулмидан халос эттанлари учун Темур ва Ҳусайнни кўкларга кўтариб мақташди. Амирлар сўнгги тўрт йил мобайнида илк бор ўзлари га эрк бериб, майшат қилишди. Эртасига эса, ҳушёр тортиб, уйга толишиди. Уларнинг ҳар бири Мовароуннахрнинг танҳо ҳукмдори бўлишни истарди. Лекин иккови ҳам, ҳарчанд тиришмасин, ўз тарафдорларини тегишли миқдорда йиға олмасди. Мовароуннахр устидан ҳукмдорликни биргалашиб юритишларига тўтри келиши ўз-ўзидан аён бўлиб қолганди.

Бу мураккаб вазиятдан чиқишининг энг мақбул йўлини Хуросондан Самарқандга Темурни мўгулистанликлар устидан галабаси билан табриклагани маҳсус ташриф буюрган Шайх Абу Бакр Тайободий ҳазратлари кўрсатди. Шайх Темур ва Ҳусайн ўртасидаги муносабатни дарров тушуниб етди ва уларга доно маслаҳат берди:

— Магар осмону фалақда икки Худо мавжуд эрса, Коинотда тартибот бузилур эрди.

Темур ҳам, Ҳусайн ҳам унинг фикрига тўла қўшилганларини билдириб, Шайх чопонининг этакларини ўпишди. Кетма-кет: «Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!» — дея шукроналар айтишди. Шайх уларнинг ҳар бирини кетма-кет кўксига босди, сўнг гапида давом этди:

— Биз баримиз Оллоҳнинг баңдаи мўминлари дурмиз. Анинг иродаси шундоқким, сизлар — давлатимиз сарҳадларидин ажнабий босқынчиларни қувиб чиқаргон шонли баҳодирлар, Мовароуннахрга ҳукмдорлик маъсаласини ҳал қилур эрканисизлар, Чингизхон ясоларига сўзсиз итоат этмоқларинг жоиз. Ясоларда эрса: «Агарким менинг аймоқларимдин кимдаким ясоларга хиёнат қилур эрса ва менинг қонуний меросхўрларимдин бировини улус ҳукмдори тариқинда таҳтта ўлтиргизмаса, ул зот осмонлар қаҳрига учрагай», — дейилғондур.

Авлиё Шайх гапни нимага тақаётганини Темур биринчи бўлиб пайқади ва сўз қотди:

— Биз Мовароуннахр маъвосида Оллоҳнинг элчиси қилиб Чингизий насабидин бўлмиш меросхўр шаҳзода Қобулшоҳни, яъни сизнинг муридингизни тайинлагаймиз, Шайх ҳазратлари!

Амир Ҳусайн ҳам бу ўзи учун қийин вазиятдан чиқишининг қулай йўли эканини дарров фаҳмлади.

— Менинг шавкатли бобом Қозагон ҳам Парвар-

дигоримиз марҳамати ила Мовароуннаҳрни Чигатойлар шажараси номидин ва ана шу шажара ҳомийлигинда бошқаргандур. Ул зот қурултойда Баён-қулихонни олий ҳукмдор сифатинда тасдиқдин ўтказмиш. Эмди Оллоҳимиз хоҳиши ила биз Қобулшоҳнинг олий ҳукмдорлигин тан олмогимиз мақбул. Буни биз қурултой тасдигидин ўтказурмиз, — деди Ҳусайн ўзидан мамнунлигини яшириб ўтирамай, чунки сўнгги, ҳал қилювчи фикрни ўзи айтган эди да.

Шундай қилиб, янги хонни сайлаш учун қурултой мажлиси чақириш керак эди. 1364 йил кузининг ўрталарида, Афросиёб тепаликлари узра дилни хушнуд этувчи турфа бўйлар таралган паллада амир ва нўёнлар Самарқандга тўпланишди. Тиласимон рангдаги хон чодири атрофини амирларнинг ҳаворанг чодирлари қуршаб олганди. Амирлар янги хонни оқ кийгиз устида бошлари узра юқори кўтаришлари, бу унинг олий ҳукмини тан олиш маросимига айланиши даркор эди.

Қобулшоҳ, чамаси, ўз дарвешлик либосларини афсус-надомат ила тарк этаётганди. Олтин суви юритилган матолардан тикилган шоҳона эгни-бошлардан у ўзини ноқулай сезарди. Уни тахтга кўтариш бўйича бўлажак тантаналар ҳам унда айтарли қизиқиш уйготмаганди. У суюкли шогирди Содиқ ўзи билан биргалигидан ҳам афсус чекарди. Содиқ аслида ўзининг жаҳонгашта дарвешлар тоифасидан эканини доимо эслатиб туриши лозим эди.

Темур ва Ҳусайннинг Чингизхон ясолари бўйича ўзини хонлик тахтига ўтқизиш ҳақидағи ниятларини ҳам Қобулшоҳ ҳотиржамлик ила эшилди. Ўйлаб туриб, шундай жавоб қилди: «Азизлар, келинглар, Парвардигоримиз иродаси ила иттироқ тузайлик. Келинглар, Мовароуннаҳрни бир жон-бир тан бўлиб бошқарайлик. Жафокаш она еrimиз билъакс ўзаро низоларимизнинг гувоҳи бўлмагай!»

— Бошқа ҳар қандай иш учун сен дарвешлик қиёфасиндин воз кечмогинг жоиз эрмас, — деди амир Ҳусайн истеҳзоли оҳангда.

Темур ўзгача мулоҳаза айтди:

— Шайх Абу Бакр Тайободий ҳазратлари ила бамаслаҳат биз шундоқ қарорга келмушмиз, Қобулшоҳ, Оллоҳи таоло иродаси бирла Чингизхон насли, унинг меросхўри сифатинда фақат сен хонлик қиласмогинг мумкин. Қурултой ҳам шуни тасдиқлаюр. Ул бошинг-

га шоҳлик тожини кийдириб, оқ кийгиз устинда ба-
ланд кўтаражак.

Мана, ўша тантанали кун, Қобулшоҳ ўглон Дуво-
жи бин Илчиқди бин Дувахон ўғлини хонлик таҳтига
ўтқизиш куни ҳам етиб келди. Нўён ва амирлар хон-
ни иҳтиёрий ва ҳамжиҳатлик ила сайлашаётганди.
Бунда ҳеч ким бир-бировининг олдида бош эгмади,
бир-бировига итоаткорлик кўрсатмади. Ҳар бир қаби-
ла ва амирлик сардори ўз қабиладошлари, ўз маслак-
дош ва тарафдорлари устидан юритадиган ҳукмдорли-
гига шак келтирмас эди. Шунга қарамай, улар бари
биргалиқда ўzlари афзал деб тан олган бир одам ол-
дида итоаткорлик билан бош эгишарди. Парвардигор
қонунларига биноан, ҳамжиҳатлик, ўzlари устидан
бир одамнинг ҳукмини, ана шу одамнинг танҳо ҳо-
мийлигини тан олишга майли йўқ ҳар қандай жамият
пировардида парокандаликка, даҳшатли инқирозга
юз тутажак.

Шарқда доно гап бор: «Олампаноҳсиз дунё —
боҳсиз танага ўхшайдур, боҳсиз тана эрса, чанг зар-
расидай бир гап». Нўёнлар ҳам, амирлар ҳам босқин-
чиларни ўз она юртларидан ҳайдаб чиқаришгач, қу-
рултойга шошилдилар. Унда улар Чигатой улусидан
кимни хон қилиб кўтариш масаласини муҳокама қил-
дилар. Темур ва Ҳусайннинг таклифи чўнг эътибор
ила тингланди в қўллаб-қувватланди. Қобулшоҳ ўглони-
ни гиламлар ва шойи қўриалар тўшалган юксак таҳта-
супага ўтқизишли. Унинг тилла иплар ила тикилган
зарбоф чопони қуёш нурлари остида ялт-юлт қиласар-
ди. Собиқ дарвешнинг бошига қимматбаҳо тошлар
билан безатилган олтин тоҷ кийдирилди. Хон ҳукм-
ронлигининг тимсоли бўлмиш улкан ёқут тош кўзни
олгудек ярақларди. Унинг ортида пўлат ва тери эгни-
бош кийган шахсий соқчилари туришарди.

Одат бўйича, Қобулшоҳни оқ кийгизга ўтиргизиб,
юқорига кўтаришли. Хонни кўтариш шарафига етакчи
қабилаларнинг сардорлари мушарраф бўлишли. Сунг-
ра янги хонга қимиз тўлдирилган шоқоса тутишли.

Бўшаган косани косагулга узатаркан, хон Қобул-
шоҳ ўрнидан туриб, қурултой қатнашчилари олдида
ваъз айтди. Чингизхон давридан бери ким таҳтга
ўтиrsa, шундай қилиши керак эди.

— Бизнинг хонлик муҳримизни буюк Чингиз бо-
бомиз катта қийинчилклар эвазига бунёд этмишдур.
Сизлар эрсангиз, каминани хонлик таҳтига муносиб

топмишдурсизлар. Сизлар айтмишсизларким, магар Чингизхон авлодларидин ҳеч қурса бир бүлак гүшт қолгон тақдирда ҳам, биз анга тегдурмасмиз ва ул зоти шарифни қабул этгаймиз! Ўзга ҳеч бир кимсага хонлик тахтини равон кўрмасмиз. Сизлар муқаддас ясо талабларига мувофиқ иш тутмишсизлар. Алқисса, бошим узра хон тугини кўтаргайсизлар! — деди Қобулшоҳ амирона оҳангда.

Нуён ва амирлар янги хон олдида тўққиз марта тиз чўкишиди. Маросим тугаб, Самарқанд анчадан бери кўрмаган улкан базми-жамшид бошлианди. Афросиёб тепаликларидағи хушбўй ўт-ўланлар ва япроқлар бўйи ўринини катта гулханларда пиширилаётган буқа ва қўй гўштининг иштаҳани қитиқловчи ҳидлари эгаллади. Базм уч кун давом этди. Ундан улкан ҳарбий юришдан чарчагандай ҳориб-толишиди. Базм кутилмаганда поёнига етди. Амирлар ва нуёнлар яна хон чодири атрофига тўпланишиди. Хон Қобулшоҳ ўз тақдиридаги фавқулодда, баҳти бурилиш учун Оллоҳга ҳамду санолар ўқиб, йигилганларга қуидаги сўзлар билан мурожаат этди:

— Амр қилурмен: Озод Чигатой улусининг Мўгулистон ила Шарқдин ёндош барча ерларин, жумладин, Тошкент, Ҳўжанд, Самарқанд, Жиззах, Қарши, Кеш, Бухоро, Термиз, Жайхуннинг жами ўнг соҳилин Темур Тарагай Баҳодур тасарруфига берилсун! Жайхун ортиндаги жами ерлари — Бадаҳшон, Балх, Хуттоллан ҳудудларин мен амир Ҳусайнга туҳфа этурмен. Менинг қароргоҳим — қуёшманаңд шаҳри Самарқанддин ўрин олгуси.

Бу гапларни Қобулшоҳ ўйлаб чиқармаган, улар Темур ва Ҳусайн билан аввалдан келишилган эди. Уларнинг ҳар бири, гарчанд мутлоқ бўлмаса-да, Мовароуннаҳрнинг тўлақонли ҳукмдорига айланган эди. Бу ҳозирча иккала амирни ҳам қониқтиради. Мовароуннаҳрда уларнинг тенг мавқега эга эканликлари қайд этилганди. Бир нарса аниқ: тақдир ўқларига қарши қалқон йўқдир. Темур ва Ҳусайннинг тақдирлари ҳали интиҳосига етмаган, буни ҳали Парвардигордан бўлак ҳеч ким билмас эди.

Курутойдан сўнг қалби ифтихорга тўла Ҳусайн ўз баҳодирлари билан бирга Балхга жўнаб кетди. Темур ҳам Самарқандда кўп ушланмади. Соҳибқирон бу шаҳарга Довуд Барлосни ҳукмдор қилиб тайинладида, довон орқали она юрти Кешга жўнаб кетди. Аммо

құргонча хуни олинмаган қариндош ва яқынларини өдә солиб, хонавайрон бұлиб өтәрди. Темур үз қароргоҳи сифатида Ҳожи Барлоснинг Кешдан қочиб кеттанидан бери бүш өттән құргонини танлади. У Сафаралига құргондаги хосхоналарни тартибга келтиришни буориб, үзи бобоси Ҳожи Олимни зиәрат қылғани Қаршига жұнади.

Ұзи ҳам бир неча йил болалигини үтказған құргон ҳөвлісіде у ҳарбий әгни-бош кийган тикқомат бола-ни күрди. Боланинг құлида — оғир қилич, навқирон юзбоши унга мұраккаб санъат сирларини үргатаёт-ганди. Бу Темурнинг үн яшар үгли Жаҳонгир әди. Темур тұхтаб, үглини чеккадан күзатди. Унинг қалби ифтиҳорға тұлған әди. Яна бир-икки йилдан кейин үглини ҳарбий юришларға олиб юрса ҳам бұларди. Мана, Жаҳонгир ҳам отасини пайқади, иккиланыб, жойида туриб қолди. У падари-бузрукворини яхши эслай олмас, янглиштандың құрқаётганди. Улар тұрт йил күришмаган әдилар. Айни дамда, құргонча дарвозаси әнида турған барвастақомат қиёфали саркарда үзининг отаси, баҳодирлар баҳодири Амир Темур эканини бола ички бир түйгү ила сезиб турарди.

— Ота! — дея қичқирди Жаҳонгир. Дарвоза та-рағға отилди-ю, яна иккиланыб тұхтаб қолди. У «ота» деб атаган одам ҳам унинг истиқболига қараб юрди, лекин у бир оғенини қандайдыр судраб босарди. Отаси бундай юрмас, у оқсоқланмас әди. Темур жадалроқ юрди, унинг оқсоқлананаётгани янада аниқроқ күзта ташланди. Ниҳоят, ота ва үгил учрашишди. Үглини үз оқсоқлиги билан ҳижил қымаслик учун Темур чүкка тушиб үтирди. Үглини күксига босди.

— Ота! Ота! Ота! — дея хитоб қилди Жаҳонгир, дағығатан күзларига өш қалқиб, йиглаб юборди. Сал үзиге келгач, отасининг мардонавор үзиге тикилди. У гаройиб әди.

— Жаҳонгир! Үглим! Катта йигит бұлиб кетибсен-ку! Ҳақиқий баҳодир бұлибсен!

— Ота! Ота! Ота! — дея узлуксиз тақрорларди бола. Унинг лаблари титрар, күзлари чақнаради.

Темурнинг суюкли хотини Нормиш оға аёллар хосхонасидан туриб бу ҳаяжонли манзарани тұлқин-ланиб күзатарди. У ҳам худди Жаҳонгир каби Темурни оқсоқ ҳолда биринчи күриши әди. Жаҳонгир сингары дастлаб у ҳам үзини йүқотиб қўйди, сұнгра йиглаб юборди. У үзини эрига отгиси, құчоқлагаси кел-

ди. Лекин урф-одат бунга йўл бермас эди. У эрини шу ерда, аёллар хосхонасида кутиши керак эди. Лекин Темур уни узоқ куттирмади. Юзлари шамолда қуруқшаган, кўзлари ичига чуқур ботган, ўзи учун галати туюлган қуюқ ва хурпайган мўйловли, саҳройи қиёфадаги Соҳибқирон унинг ҳузурига кириб, қучоқларини очди. Бахтдан сармаст Нормиш ога ҳаяжон ичидага унинг кўксига бош қўйди.

— Худога минг қатла шукур, согомон эркансиз, жанобим! — деди у тўлқинланиб. Қани энди суюкли ёри абадий унинг ёнида бўлса!

Ҳожи Олим эса, оёқдан қолган эди. У китоблар қуршовида ётарди. Унинг танаси қуриб, ҳилвираб қолган, кексалик ва хасталик ўз ишини қилганди, лекин онги янада ўткирлашиб, қизиқувчанлиги ошганди. Неварасининг оқсоқланаеттанини кўрган Ҳожи Олим бир вақтлардаги башорат мустажоб бўлганини пайқади. Бундан йигирма йил аввал Темур унинг хонадонини оддий бир бола сифатида тарк этган эди. Энди у уйга кўплаб шафқатсиз синовларни енгиб ўтган етук жангчи ва эр сифатида қайтган, Мовароуннаҳр ҳукмдори қиёфасида кириб келган эди. Ҳожи Олим бу билан фахрланарди. Агар мажоли етганида, у одатта кўра, давлатпаноҳнинг оёқлари остига йиқилган бўларди. Темур эса, чорасиз бобосининг ҳузурида ўзини яна ёш боладай ҳис қилди. У бобосига яқинлашиб, боши узра энгашдида, бир қўли билан белидаги қиличини тутганча, иккинчи қўли билан чолнинг боши ва елкаларини силади.

Биринчи бўлиб Ҳожи Олим сўз қотди.

— Мен рўпарамда бола эрмас, аждодларимиз қонунларига содиқ қолиб, она юртда тартибот ўрнаттон, босқинчиларни қатъий жазолагон баҳодирни кўриб тургонимдин багоят баҳтиёрмен! — Ҳожи Олим буришган қўли ила Темурнинг кафтини майнин қисди.

— Отам Тарагай Баҳодурнинг жанговар белбогини тақиб, сиз бергон билимлар қанотинда, муҳтарам бобо, мен Оллоҳи таолога суюнмишмен ва илкимдин келгонини адо этмишмен, — муносиб жавоб берди Темур.

— Бундай фазилатларга эга инсонни Парвардигор билъакс суйгувчиидур, — деди Ҳожи Олим мадорсизликдан овози титраб. Кейин бор кучини жамлаб, қўшимча қилди: — Ўглим, тарихга муносиб ҳукмдор бўлгил! Буни Оллоҳдин мудом сўраюмен!

— Мен қачонлардир Чигатой улусига тегишли жами ерларни Мовароуннахрга қайтартмагунча, ўз умрим ва кучимни базми-жамшидлар ва шикорларга сарфламасмен. Оллоҳимиз иродаси шундоқдур, — деди Темур тантанали оҳангда, бамисоли қасамёд қилгандай. У чинданам, қасам ичганди. Бобосини ўраган китоблар орасидан у Қуръони қаримни излаб топтида, қўлига олди ва тиз чўкканча пешонасига суртиб, лабларига босди.

— Сенга Оллоҳнинг ўзи мададкор бўлгай! — деди Ҳожи Олим аранг товуш чиқариб. У буткул кучдан қолган эди.

Кечга бориб Ҳожи Олим вафот этди. Шу боис Темур Қаршида тутилиб қолди. Сўнгра у Бухорога йўл олди, бу кўхна шаҳар остонасида Абдулла Мерған бунёд этган қўргонда севгилиси Ўлжой Туркон ога ўгли Умар Шайх билан бирга яшаётган эдилар.

ИИГИРМАНЧИ БОБ

ЯНА — МЎГУЛИСТОНИЛЛАР

Темур 1365 йилнинг қиши ойларини ўзи учун янти, хотиржам шароитда, Ҳожи Барлоснинг қўргонида, хотинлари ва фарзандлари бағрида ўтказди. Кеш амири овга ишқибоз ва у бот-бот эҳтиросларини қондириб шикорга чиқарди. Мубошир полвон, Абдуллоҳ ботир ва туркман Алиберди ўз жанобларининг ёнидан бир қадам ҳам нари жилишмасди. Сўнгти йилларнинг сарсон-сағардонлик ва мавҳумликлари орқада қолган ва улар ҳам дам олиб, ҳордиқ чиқаришдан шодмон эдилар. Аммо вақт асло байрамона тарзда ўтмаётганди. Шикор уларга руҳий тетиклик ва жисмоний куч-кузвват багишлар эди. Иссиқ шамол юzlарига уриларкан, ҳайвон ортидан қувиб кетишарди. Бот-бот найза зарбаси, таранг камон ипининг қўйиб юборилиши жанг майдонини эслатарди. Темур жуда бахтли — у фаол ва қизиқарли ҳаёт кечирарди. Унинг куч-кузввати байрамларда эмас, ҳаракатда намоён бўларди. У ўзининг фаол ҳаракат одами эканини яхши биларди. Ўзининг ҳар бир ҳарбий зафари, ҳар бир галабасига у синчковлик билан тайёргарлик кўрар, фақат буни ҳеч ким билмас эди. Аммо халқ аста-секин унинг ҳамиша омади кулиб боқишига ҳам ўргана бошлаганди.

Одамларга унинг боши узра омад фаришталари қанот қоқиб юргандай туюларди.

Қисқа қиши кунлари овда, айниңса, янада қисқароқ утарди. Ҳайвонни таъқиб қиларкан, Темур ўзини бўлажак жангларга тайёрларди. Яқин истиқболдаёт ўзини жанглар кутаёттанини у олдиндан сезаётган эди. Чигатой улуси учун курашлар энди бошланаётганди. Амир Ҳусайн ҳозирча ҳокимиятни у билан бўлашиб олганди. Куч-қудрати ошган тақдирда у бунга рози бўлиб қолаверадими? Тақдирни яна синаш, якка ҳукмдор бўлиши пайига тушмайдими? Мўгулистоныликлар юртни тарк этишган, лекин улар тўла янчилмаган, уларнинг босқини ҳеч қурса шу баҳорда яна тақрорланиши мумкин эди. Темур булар ҳақида мулоҳаза юритаркан, оти уни дашт ва қор босган тўқайлар бўйлаб учирив борар, содиқ ҳамроҳлари эса, ёнма-ён юришаркан, ўй суришига ҳалал беришмасди.

Шом пайти у қўргонда Қуръони каримни очди. Икки ўн олтинчи оят, иккинчи сурага кўз югуртириди: «...Сизлар ўзингиз учун яхши бўлган нарсани ёқтирамаслигингиз ва сиз учун ёмон бўлган нарсани яхши кўришингиз мумкин...» Темур мўгулистоныликлар билан бўлажак қонли жангдан ҳам, Ҳусайн билан қатъий тўқнашувдан ҳам қочиб қутуолмаслигини англади, Мовароуннаҳр таҳти битта-да, ахир. У кунларнинг бирида Ҳожи Олим айтган сўзларни эслади: «Қаттиқ ер остинда бўшлиқлар нақадар мўл! Қувонч пардасига ўралгон гам-гусса нечогли бисёр! Зулфин деб ўйлагон нарсанг кўпинча калид бўлиб чиқадур!»

Соҳибқироннинг олдида турган қийинчилликлар — қулф, мақсад сари қатъий интилиши — унинг қўлига илоҳий башорат тутқизган калит эди. «Оллоҳ буюк!» — дея хулоса қилди у башоратнинг мустажоб бўлишига комил ишонч туйгуси ила.

Табиатда эса қиши ўрнини баҳор эгаллаб, Кеш атрофидағи даштда лолақизғалдоқ ва атиргуллар қийгос очилди. Темур дунёning шишадек мўртлиги ҳам жанг яқинлигидан дарак берадиганини ботиний бир ҳис билан аниқ түйди. Қўшин тўплашни пайсалга солиш мумкин эмас эди. Ҳа, ҳиссииётни уни алдамаганди. Чопар етиб келиб, мўгулистоныликлар Илёс Ҳужа раҳнамолигида Мовароуннаҳрга бостириб келаётганлари ҳақида хабар етказди. Лаънати хон, ўз маглубиятини қачон тан олади? Темур қўшинининг сони энди ўн минг жангчига етган эди. У алангадай ловуллаётган

лолазорни құналға қилғанди. У амир Ҳусайнинг душман ташрифи ҳақидағи хабарни етказиши учун чопар жұнатыб, үз қүшинини мұгулистанликлар истиқболиға бошлади. Темур қүшинини Самарқанддан ўтгач, Сир соҳилида тұхтатди. Рутубатли қищдан чиққан отларга соҳидағи күм-күк ўтлоқда бир неча күн ўтлагиб, дам бериш керак эди.

Чиноздаги ҳордиқдан кейин Темур дарөнинг ўнг соҳиляға ўтди. Чиноз ва Тошкент ўртасида серхосил текис ерлар ястаниб ётарди. Душманни шу ерда күтиши қулай эди. Икки кундан кейин унинг қүшинига амир Ҳусайнинг жангчилари келиб құшилди. Ҳусайн ўн беш минг чавандозни бошлаб келғанди. Ҳусайнинг кайфиятидан Темур жами қүшинга Балх амирининг ўзи құмандонлик қыммоқчи эканини пайқади. Бунга зәтиroz билдирмади. Амирлар машваратида қанотларни тақсимлар экан, Ҳусайн чап қанотни ўз құмандонлиги остига олди. Темур ўнг қанот бошида ўз түгини күтарди. Марказни бошқаришни у амирлардан Үлжой Опардий, Шер Баҳром ва Пұлод Бугага топшириди.

Кенгашда Темур кучли зақира қүшин барпо этишини таклиф этди. Ҳусайн унинг фикрига қарши чиқди. Унинг айғоқчилари берган маълумотларға күра, душман лашкарлари камчилик, шунинг учун амир уларға қарши жами кучларни ташлаган маңқул, деб ҳисобларди.

Шунга қарамай, Темур ўз қанотида икки минг қишилик зақира қүшин тузиб, нүғен Берқутни унга құмандон қилиб тайинлади. Марказни Җоқу Барлос ва Сайфиддин Нуқадарий жангчилари билан кучайтируди.

Күп ўтмай мұгулистанликлар пайдо бўлишди. Энди улар чиңданам кўп кучга эта эмас, шунинг учун бу қусурларини айёрлик ёрдамида бартараф этмоқчи эдилар. Қүшин билан бирга машҳур шомон Чжанг ҳам ташриф бујорган, унинг ноёб, сеҳрли тоши бор, бу тош эгасининг хоҳиши билан ёмғир ёғдириш хусусиятига эта эди. Жанг олдидан тунда шомон афсун ўқишга киришди. Күп ўтмай чор-атроффа бўрон кўтарилиб, ерга камдан-кам бўладиган шиддатли жала қуйиб берди. Гүё бутун олам шамол ва ёмғир остида ҳансираётгандай туяларди. Жала ёғишини аввалдан билган мұгулистанликлар ўзлари отларининг устига наматлар ёпишди. Темур ва Ҳусайнинг жангчилари

эса буни кутишмаган, шунинг учун қаровсиз қолган қўйлар подасидай роса шилта бўлишиди. Обдон сувга бўккан кийим-бошлари эркин ҳаракат қилишларига қўймасди. Отлари сувга тушган мушукларга ўхшаб қолишиганди. Кўм-кўк осмон кўриниб, қуёш чиққанида, мўгулистоныликлар ҳужумга ўтишида ва тегишли муқобил зарбага дуч келишмади. Мовароуннаҳр жангчилари ҳозиргина жала остида қолган бўлсалар, энди уларга камон ўқлари ёғилди. Ҳусайн ва Темурнинг лашкарлари уларга чап бермоқчи бўлиб, душманга яқинлашишиди. Лекин юришдан кўра кўпроқ сузиш мумкин, оёқлар тўпикқача лойга ботиб кетаётган эди. Отлар юришга қурби етмай, «гурс-гурс» оёқдан агдарилишарди. Аммо жанг қизиб кетган, ҳужумкорларнинг ҳайқириқлари ва мағлуб бўлганларнинг оҳ-воҳлари оламни тутар эди. Темур душманни таслим этгунга қадар сиқувга ола бошлади. Темурга қарши Илес Хўжа хоннинг ўзи жанг қилаётганди. Соҳибқирон баҳодирлар қуршовида хонга юзма-юз келишга интиларди. Хон азбаройи қўрқиб кетганидан бутун танасига муз югурди, у қочишга тушди. Ўнг қанотдаги Ҳусайннинг ишлари чаппасидан кетган эди. Бу ерда мўгулистоныликларнинг қўли баланд келаётганди. На Шер Баҳром, на Пўлод Бўға, на улар кўрсатган мўъжизакор жасорат иш берар эди. Ҳусайннинг амирлари қоча бошлашиди. Темур нўён Берқут бошчилигига пистирмада турган қўшинини жангга киритди. Ўз отининг жиловини чекинаётган Ҳусайннинг жангчилари тарафга бурди. Жанг янгича шитоб касб этиб, тобора авж оларди. Мовароуннаҳр қўшинларининг чап ва ўнг қанотлари биргалиқда ҳужумга ўтишгач, душман лашкарларининг маркази тоб беролмай қолди. Амир Ҳусайнга яна жон кириб қолган эди. У ўзининг тарқалиб кетаётган жангчиларини бошқатдан йигиб, дастлабки жанг вазиятини эгаллади. Бу пайтга келиб жанг майдонига қоронги тушган ва мергандар ўз нишонларини кўрмай қолишиди. Ҳар икки томон орқага чекинишга мажбур бўлди.

Темурнинг жангда омадбарорлиги шунда эдики, у душман учун кутилмаган қарорлар қабул қиласа ва у кутмаган жойда пайдо бўлар эди. Унинг макрли юришлари душманни саросимага соларди. Бу гал ҳам унинг режаси қалтис эди. У мўгулистоныликларни таъқиб қила бориб, тунги жангда мағлуб этиш керак, деб ҳисобларди. Шундай таклиф билан у Ҳусайнга

чопар жұнатди. Ҳориб-чарчаган мұгулистанликлар тунда ҳужумни күтмас әдилар, албатта. Боз устига уларнинг отлари алоқида жойда сақланар ва жангчилар улардан фойдалана олишлари амри маҳол эди.

Амир Ҳусайн Темурнинг таклифини қабул қылмади, чопарни эса, қалоңдимоглик билан кутиб олди. «Мен қочиб кетаяпманми, нечук мени олға чорлайдурсизлар? — деде үшқирди у ва чопарга бир мушт тушириб, ерга қулатди. — Жанг тақдирини биз ҳал қылурмиз деб, чучварани хом санамантлар! Үз жанобинг ҳузырига туғингни шиқиллат-да, мана шу гапими етказғил!»

Хуллас, Ҳусайннинг құшини тонг сақаргача жойидан жилмади. Субхидамда қар иккала томон құналғаларида жанговар ногоралар гүмбуzlади, қиёмат қойим кунидагидай сурнай нолалари оламни тутди. Жангчилар қилич ялангочлаб, яна бир-бирларига ташланишти. Мовароуннаұр құшинлари бу сафар ҳужумга дош беролмадилар. Улар пароканда ҳолда жангта киришган, үзаро бирдамлыкни бой беришган эди. Құшқокимиятчилик жанг интиҳосига үз таъсирини күрсаттан эди. Доно ҳалқ: «Икки құчқорнинг боши бир қозонда қайнамас», — деб бекіз айтмаган-ку, ахир.

Биринчи бўлиб яна Ҳусайннинг құшини панд берди. Сўнгра Темурнинг ҳам ахволи оғирлашти, мұгулистанликлар тұхтовсиз бостириб келишарди. Одамлар лойға йиқилишар, таъқиб қилиб келган мұгулистанликлар уларни янчидан ташлашарди. Душман аввали маглубиятлари учун қасос олаёттанди. Мовароуннаұрнинг үн мингдан зиёд құшини ер тишилаганди. Қочоқларни тұхтатиб, қайта йигишининг қарийб иложи йўқ эди. Кечасига бориб, Темур үз лашкарларининг қолган-қуттандарини жанг майдонидан олиб чиқиб кетди. 1365 — Илон йилининг 22 май кунини умрининг охиригача унұтмайди. Бу уруш «Лой жанг» номи билан тарихга кирди.

Галабадан руҳланган мұгулистанликлар рақибларини уч кун мобайнида таъқиб қилишти. Улар Самарқанд остоңаларигача етиб борищти. Таъқибчилардан қочар экан, Темур Сир соҳилида ва Зарафшон кечувидан кейин икки марта амир Ҳусайнга чопар жұнатиб, душманга қарши зарба бериш учун кучларни бирлаштиришга даъват этди. Бунинг учун кучлари етарли эди. Лекин у ҳеч қандай жавоб олмади. Балх

амири Жайхун ортига ўтиб кетган эди. Темурнинг тасарруфида қолган жангчилар сони эса мингтага ҳам етмасди. Самарқанд қисмати қарийб ҳал бўлгандай эди. Қалъа деворларидан маҳрум шаҳар очкўз мўгулистанликларнинг енгил ўлжасига айланиши муқаррардай эди. Қобулоҳ фақат Худога умид боғлар ва кеча-кундуз дую ўқирди.

Амир Ҳусайн ва Темурнинг ўз қўшинларини лойга ботиргандари, осмондаги юлдузлардан ҳам қўпроқ мўгул лашкарлари эса, Самарқандга бостириб келаётгани ҳақидаги шум хабар Чигатой улусининг ҳамма туманларига араб чавандозларидан ҳам тезроқ тарқалди. Амир Ҳусайннинг ўз баҳодирлари билан Жайхун ортига ўтиб кетгани ва Мовароунаҳр пойтакхтини тақдир ихтиёрига топширгани ҳақидаги хабар янада даҳшатлироқ эди. Амир Темур ҳам Самарқандда қоломас эди. У қувгиндан шундай шиддат билан олислашдики, давонни ошиб ўтиб, ўз она юртига келиб қолганини ҳам пайқамади. Ҳусайн Балхга биқиниб олди. Темур эса Кешдан хотини ва фарзандларини олиб, Қарши дашти орқали пинҳона Баҳор-Зиндонга, Абдула Мерған ҳузурига йўл олди. Амирларнинг ўн минг қўшинни жанг майдонида бой бергани ва чекинаётби, яна ўн беш минг лашкарни тарқатиб юборганини изоҳлаш қийин эди. Чамаси, афсунгар Чжанг нафақат ёмгир ёғдириш, балки сеҳргарлик йўли билан одамларнинг руҳиятига таъсир этиш қобилиятига ҳам эга эди. Темур ва Ҳусайннинг бунақа галати хатти-ҳаракатларини бошқача изоҳлаб бўлмасди. Нега бундай бўлгани, мўгулистанликлардан орқа-ўнгига қарамай нега қочганию қалбига яқин Самарқандга кирмай ўтиб кетганига кейинчалик Темурнинг ўзи ҳам ҳайрон қолганди.

Қўпроқ кучга эга душманнинг ўзи изма-из таъқиб эттани тушунарли эди. Лекин довоннинг жануб томонида таъқиб тўхтаганди. Кешда у оиласи учун хавотир қилганди. Термизда маглубиятта учраган Илөс Ҳўжа ўз қўргончаси аҳлини қандай жазолагани Темурнинг ёдида эди. Ҳамма жангчилар Темур билан бирга Кешни тарқ этган, шаҳар қарийб очиқ, ҳимоясиз қолган эди-да.

Аммо самарқандликлар мўгулистанликлар олдида титраб-қақшамади. Амир Ҳусайн ва Темурнинг маглубияти шаҳар осмони узра қора булутдай из қолдирган эди, албатта. Шаҳарликлар Жумъа масжиди рўпа-

расидаги майдонга тұпланишди. Оддий кийим-кечаклардаги зодагон ва аъёнлар оддий фуқаро билан өнма-өн турарди. Шаҳардан қочиб, олис қишлоқдарга яширинишга ҳеч ким шошилмас эди. Хорижликларнин пайдар-пай босқинчилеклери қочиши бефойдалигина күрсатғанды. Қочоқлар одатда галаён вақтида өмғирдан кейинги құзиқориңлардай күшайып кетадиган қароқчилар тұдасининг құрбони булишарди. Үзларини она шаҳарларида ҳимоя қилиш анча ишончлироқ эди. Самарқанднинг ҳимояға мұлжалланған қалъа дөвөрләри аллақачон йүқ қилинганды. Шунинг учун яшириниш, шаҳар уйларига биқиниб олиш имкониятлари йүқ эди. Фаол ҳимоя усулини үйлаб тошиш керак эди.

Шаҳарнинг шоқ майдонида үн мингдан зиёд одам тұпланғанды. Бир гурух одамлар баланд арава устида туриб одамларни босқинчиларға қаршилик күрсатышга дағыват этишарди. Булар — шаҳар мәдрасаларидан бириңнинг мударриси Мавлонзода, юнг титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Калавий ва халқда камондан отиши бүйича тенги йүқ мерған деб ном чиқарған Ҳуржон Бухорий эдилар. Булар бары сарбадорлар өки дорчилар ватанпарварлық ҳаракатининг аъзолари эди. Улар: «Босқинчилар олдинде бүйин әттоңдан күра дорға тортилғон афзал», — деб ҳисоблашарди.

Дароз, озғин Мавлонзода жарангдор овозда гапираёттанды. Халқ уни диққат билан тингларди.

— Мұхтарам Самарқанд аҳли фуқароси! Бизни интихосиз ақлсизлик балоси ямламай ютмоқ пайидадур. Күплар мұғулистонликлардин тұлов беріб құтулurmiz, дея хомхаәл құтуллар. Лекин бу тәдбир ҳеч кимсани сақлаб қололмас, аксинча, баримизни балога гирифттор айлар. Үзгалар күч тұплаб, душманга зарба бермоқ тарафдоридур. Локин очиқ жаңғда бизга омад кулиб боқмас. Бизнинг кучимиз шул гүшада, шаҳар маҳаллалари дадур. Биз бул ерда мұғулистонликлар учун қопқон құтurmiz. Парвардигоримиз марҳаматли, раҳим-шафқатли! Аниң панохыда биз мұғулистонлиklärни маглуб этurmiz. Магар шундай бұлмаса, биз үзимизни ҳимоя қилолмасақ, бизни оссингелар!

Майдонда уни құллаб-қувватловчи овозлар янграб, анчагача шовқин тинмади. Муаллимнинг фикрларини бақыр-чақырлар билан маъқуллашарди.

— Мавлонзода бизга айтсун: нима қымбогимиз даркор?

— Бул йўлда биз Мавлонзодага бўйсунмоқقا тайёрмиз!

— Бизга ўзинг раҳнамолик қил, муҳтарам устод!

Абу Бакр Калавий қўлини кўксига қўйиб, оломонга таъзим бажо келтиаркан, хитоб қилди:

— Мўгулистонликлар тиканакка ўхшаюрлар! Бизнинг гулшанимизни алар тиконзордай ўраб олмишлар. Локин биз ўз хотинларимиз устидин зўравонлик қилинмогига, болаларимизнинг қул бозорларига олиб кетилмогига билъакс йўл қўймасмиз. Кучаларга чикмогимиз, тўсиқ-ғовлар қўйиб, ўтиш жойларини торайтиргомимиз жоиз. Фақат шоҳкўчанигина тўсиқлардин ҳоли қолдирурмиз. Мўгулистонликлар, майли, ана шу кўчадин кираверсунлар. Бопқа кўчалар алар учун қопқон вазифасини ўтаюр. Биз аларни қурішовга олиб, барин ўқдин ўтказурмиз.

— Розимиз! Розимиз!

— Зўр ўйлабсиз, Абу Бакр Калавий!

— Бизга Парвардигор ўзи мадад бергай!

Ҳуржон Бухорийнинг белбогига оғир қилич осилган, унинг ўқдони ўтқир ўқларга тўла эди. У гапирмоқчи эканига ишора қилди. Майдонда гала-ғовур кўтарилиди. Баҳодир қиличини ялангочлаб, боши узра кўтарди.

— Кимда-ким камондин ота билса, панағоҳ қурсин. Алардин туриб душманни нишонга олмоқ қуладидур.

Кўп ўтмай батафсил ҳаракат дастури ишлаб чиқилди. Самарқандликлар зудтар қуролланишди. Мўгулистонликлар бостириб келишига икки кун қолганда, шаҳар асалари уясини эслатарди. «Уя»даги жами туйнуклар худди бўрон кутилаётгандек беркитиб чиқилди. Аравалар, ҳодалар, тупроқ тўлдирилган қоплар, йўғон тут поялари билан кўчалар тўсилиди. Уйларнинг томларида қозонларда сув қайнатилиб, қатрон эритилди, ҳар жой-ҳар жойга тошлар, найзалар уюлди. Киши кўрмас, пинҳоний жойларга камончилар ўтиргизилиб, уларнинг ҳар бирига ўз отиш сарҳадлари белгиланди. Самарқанд анчадан бери бундай якдилликни кўрмаган эди.

Ниҳоят, мўгулистонликлар шаҳарга яқинлашиб келишиди. Улар, галабани осонгина қўлга киритамиз, деб ўйлашарди. Улар қанча бойликлар ва қанча гўзал аёлларни ўлжа олиш илинжида ҳозирданоқ сар-

маст эдилар. Қабристон сукунати чўккан, бўм-бўш шоҳқўчага чавандозларнинг илк гуруҳлари кириб келишди. Ўнгга, чапга юришаркан, улар ҳамма жойларда тўсиқлар ва берк эшикларга рўпара келишарди. Босқинчилар марказий майдонга оқиб келиб, уни тўлдира бошлишди. Қобулшоҳнинг саройига бостириб киришди. Худди шу пайт Мавлонзода, келишганлариdek улкан машъални осмонга отди, у ярим доира ҳосил қилиб, отлиқлар устига бориб тушди. Отлар типирчилаб, кишнай бошлишди. Ўқлар визиллаб, тошлар отилди, душман устига қайноқ сувлар тўкилди. Душманга нима талофот келтирса, ҳаммаси ишга солинган эди.

Мўтулистонликлар орқага чекинишиди-ю, лекин дарвозалар тақатақ беркитилганининг гувоҳи бўлишиди. Тўсиқлар қўйиб ташланган кўчалар лабиринтларга айланиб, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кеттан, орқага йўл йўқ эди. Мавлонзода бошчилигидаги беш минг нафар кўнгилли лашкарлар бор кучларини ишга солишаётганди. Кўзга кўринмас камончилар устма-уст ўқ ёғдиришар, ўзларининг ана шу кўз илғамасликлари или душман қалбида бешбаттар таҳлика уйготишарди. Шаҳардаги босқинчиларга кўрсатилаётган қаршилик жунбушга келган вулқонни эслатарди. Ўз рақиби Қобулшоҳнинг калласини танасидан жудо қилишни буюрди. Ўзи эса баҳодирлар қуршовида шаҳардан чиқиб кетиш пайига тушиб қолди. Ўқлар ва тошлар келиб тегаётган баҳодирлар бирин-кетин оёқдан агдарилишарди. Жангчилар тўзгиб, чуваллашиб, ниҳоят, катта йўқотишли билан Самарқандни тарқ этишди. Шаҳар кўчалари ўликлар ва ярадорларга тўлиб кетганди. Душман минглаб одамларидан айрилгани етмагандай, отларини ҳам қўлдан бой берганди. Кўпчилик отлиқлар пиёдаларга айланишганди.

Шаҳар фуқаросидан шармандаларча маглубиятга учраган мўтулистонликлар ўзларига келишгач ҳам Самарқандни забт этиш ниятидан воз кечишимади. Энди улар шаҳарни қуршовга олиб, аҳолисининг тинкасими қуритиш, озиқ-овқатдан маҳрум этиш йўли билан мақсадларига эришмоқчи эдилар. Чинданам, улар шаҳарни ҳамма томондан ўраб олишди. Аммо бу уларга муваффақият келтирмади. Омад улардан юз ўтиргди.

Шаҳар мустаҳкам ҳимояга олинган, самарқандликларнинг қаршилик кўрсатишга иштиёқдари тобора ортиб борарди. Кўп ўтмай уларга муайян өрдам етиб келди. Самарқандликларнинг душманга берган зарбасидан хабар топган Темур қолган-қуттан жангчилари ва янги кучлардан саккизта қўшин тўплаб, Самарқандга жўнатди. Қўшинларга баҳодирлардан Темур Хўжа ўглон, Чаварчи ва Аббос Баҳодурлар қўмондонлик қилишарди. Темурнинг ўзи эса кўп минг кишилик қўшин тўплашга киришганди. У бундай қўшинсиз душманнинг асосий кучларини тор-мор келтиролмаслигиги ни яхши биларди. Уни Кешда ушлаб қолган иккинчи сабаб — Мироншоҳ дея исм қўйган яна бир ўғил кўргани эди.

Бу вақтта келиб унинг саккизта қўшини Самарқандга яқинлашганди. Уларнинг ташрифидан хон Илес Хўжанинг хабари бор эди, албатта. Унинг айгоқчилари кечакундуз тиним билишмасди. У Самарқандни қуршовга олган жангчиларининг бир қисмини Темур жўнаттан қўшинларга қарши йўллади. Хон уларнинг шаҳардаги кўнгилли лашкарларга қўшилиб кетишига йўл қуёлмас эди. Унда шаҳарни забт этиши амримаҳол бўлиб қоларди. Хон Мовароунинаҳр тарихини яхши билар: ким Самарқандни забт эта олса, мамлакатни ҳам қўлга киритар эди.

Рақиблар Жом яқинида, Самарқанддан бир кунлик масофада юзма-юз келишди. Темурнинг қўшинлари енгилишди, қолган-қуттанлари Кешга чекинишли. Лекин мўгулистонликларнинг Жом остонасидан галабаси самарқандликларнинг сабот-матонатларига таъсир кўрсата олмади ва Илес Хўжанинг ҳал қилувчи устунлигини таъминламади. Оммавий хасталик унинг отларини оёқдан ағдарди. Бу Мовароунинаҳрда камдан-кам учрайдиган ярали ўлат хасталиги эди. Сал кам бир ой ичида мўгулистонликларга қарашли отларнинг тўртдан уч қисми қиргинга учради. Самарқанд қуршовига чек қўйилиб, Илес Хўжа қўшини яёв ҳолда Мовароунинаҳр ҳудудларини тарқ этди. Улар ўзлари билан на бир ўлжа ва на бир бойлик олишган эди. Уларнинг бирдан-бир юклари камон ўқдонларидан иборат эди, холос.

Самарқанд шаҳри бир неча кун тантана қилди. Озодлик қўлга киритилганди. Илоҳий башорат, афтидан, шуни тақозо эттанди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

САРБАДОРЛАР ҲОКИМИЯТ ТЕПАСИДА

Қамал тутаганлиги муносабати билан бошланиб кеттган байрам Самарқандда нақ икки ҳафта давом этди. Шаҳар аҳли бозорларда, мачитларда, карвонсаройларда, майдонларда йигилардилар. То кун оққунга қадар даҳалар оқсоқоллари ноз-неъматлару таом улашиб чарчамасдилар. Тўгри келган жойга шоша-пиша ўрнатилган улкан дошқозонлар тагида тинмай олов ёнарди. Самарқандликлар ўз қудратини англаш туйгусидан масур эдилар. Илло, айёриклиари иш бериб, ёгий қопқонга тушди. Ҳар қалай, кўкракка уриб, мақтанса арзигулик муҳораба бўлди-да ўзиям... Эҳтимол, шодмонлик ҳали яна давом этган бўларди, ва-лекин бир тонг уйқудан кўз очган самарқандликлар кўчаларда кор гилами тўшалиб ётганини кўрдилар. Қишининг дастлабки қадами билан бирганинда кундалик ташвишлар ҳам бостириб келгандай бўлди. Энди қай тарзда кун кўрмоқ хусусинда ташвиш чекмоқ фурсати етганди. Собиқ ҳукмдорлардан аксарияти мўгуллар дарагини эшитиши биланоқ жуфтакни ростлаб қолишган. Қобулшоҳни эса Илёс Ҳўжа одамлари улдириб улгuriшди. Айтишларича, саройда Қобулшоҳнинг содиқ хизматкори, мудом уйқуга тўймагандай мудроқ тарзда юрадиган Содиқ дарвешдан бошқа ҳеч ким йўқ эмиш. Самарқандай шаҳри азим ҳукмдорсиз қолди. Зафар нашидасини нишонлаш чорги ўз-ўзидан ёдан кўтаришган бу масала энди долзарб аҳамият касб этганди.

Ёгий ҳужуми палласи оёққа қалқан халқ яқдил тарзда фақатгина ҳимояни ўйлаганди. Ва ягона мушт бўлиб бирлашолган раият рақибиға қақшатқич зарба беролди. Ҳокимият масаласи эса дарҳол бир тўхтамга олиб келмади. Бу ерда турфа мулоҳазалар, манфаатлар ўзаро тўқнашди. Алал-оқибат, бари бир, ушбу қарорга келишди: Самарқандда халқни мўгулларга қарши отлантирган уч сарбадор ҳукмронлик қилсин!

Мана, хон саройида, юмшоқ кўрпачаларда уч янги ҳукмдор — собиқ мадраса муалими Мавлонзода, пахта тозаловчилар даҳасининг оқсоқоли Абу Бақр ҳамда камондан ўқ отишда тенги йўқ мерган Хуржон Бухорийлар ўтириб, машварат ўтказишмоқда. Маҳобатли шаҳарни бошқариш осон эмасди. Ҳаттоқи элни ёнуз

ниятли ёгий устига бошлаб борищдан-да мушкулроқ эди. Сарбадорлар буни Аллоҳ иродаси ила чиқарған дастлабки бир неча фармонлари мисолидаёқ яққол ҳис этдилар. Биринчи фармон амир Ҳусайн замонидан самарқандиклар бошига бало бўлиб келаётган, жон бошидан олинадиган солиқни бекор қилиш ҳақида эди. Иккинчи фармон эса ворислик, яъни аркони давлат то шу кунгача қатъий амал этиб келган имтиёзи борасида бўлди. Бу фармонга мувофиқ, бундан бўён Самарқандада ҳукмронлик мансаби мерос сифатида ўз-ўзича отадан болага ўтиб қолмасди, агар ҳалқ ишонса, юқори мансабга оддий фуқаро ҳам кўтарилиши мумкин эди.

Учинчи фармон шаҳарни бошқариш тизимига даҳлдор эди. Аҳолининг интиқом ўтида ёнаётган бир қисми ушбу фармонни эркинликка берилган оқ фотиҳа деб қабул қилди шекилли, дарҳол шаҳардаги казо-казоларнинг уйларини горат қилишга тушди. Бундай бошбошдоқлик кўпчиликнинг норозилигига сабаб бўлди. Айниқса, калтаклар, сўйиллар билан қуролланган бир тўп муштумзўрнинг собиқ ҳоким Довуд Барлос қўргонига ҳужум қилиши анча шов-шувлар ва турли талқинлар уйготди. Темур лашкарига қўшилиб кетган амирнинг ўзи бу пайтда шаҳарда йўқ эди. Қўргонда Темурнинг тўнгич опаси Кутлуг Туркон оғадан ўзга ҳеч ким бўлмаган. Бу хабарни эшитган заҳоти Мавлонзода барлослар даҳасига этиб келди ва қўргонга ҳужум қилиш у ёқда турсин, зигирчалик заҳа етказишни қатъиян таъқиқлаб қўйди. Ахир қўргон, дея изоҳ берди куйиб-пишиб муаллим, шаҳrimиз ҳимоячиси Темурга тегишли. Бу залворли дастакни эшитган энг қизиқконлар ҳам ҳовурларидан тушди-қолдилар. Туркон ога эса қўргон нодимини йўллаб, вақтида ҳимояга келгани учун Мавлонзодага ўзининг чуқур миннатдорчилигини изҳор этди.

Шундан сўнг Мавлонзода сарбадорлар кенгашини чақирди ва амирлар ҳамда бошқа юқори табақа вакиллари уй-жойларини дахлсиз деб эълон қилди. Бироқ ушбу тадбирдан кейин ҳам шаҳарга осойишталик қайтмади. Кўпчилик бу кўрсатмани писанд этмасдан, сармоядор аъёнларнинг қўргонлари ва уйларига босқинчлилек ҳужумлари уюштиришни давом эттираверди. Шу баробарида янги ҳокимиятларда: «Эй Аллоҳ, ишқилиб фақир бир юмалаб бойга айланиб қолмасин экан-да!» — деган калималар бот-бот тилга олинадиган бўлди.

Тез орада сарбадорларнинг омонат ҳукмронлиги барҳам топди. Бу милодий 1366 йилнинг кўкламида содир бўлди. Айнан ушбу фаслда амир Ҳусайн билан амир Темур Афросиёб қирларига ўз чодирларини тиқдилар. Кўп минг кишилик қўшинни бошлаб келган қайнога-куёв Самарқандни ўз илкларига олмоқ ниятида эдилар. Улар ўйлай-ўйлай, охири шаҳарни айёрлик, ҳийла ила забт этишга аҳд қилдилар.

Амир Ҳусайн Самарқандга ўз чопарини йўллаб, мутлақо янги ҳокимият тарафдори эканини, уларнинг барча саъй-ҳаракатларини маъқуллашини билдириди. Бундай юқори мартабали амирнинг эътирофидан ийиб кетган сарбадорлар тезда Ҳусайн ҳузурига ўз вакилларини юбордилар. Ҳусайн билан Темур вакилларни қучоқ очиб кутиб олишди ва тўкин дастурхон устида сарбадорларнинг келгуси режаларидан воқиф бўлиб олиш пайига тушишди.

Эртасига чодирга Абу Бакр, Бухорий ва Мавлонзодаларнинг шахсан ўзлари ташриф буюришди. Бироқ маълум бир қарорга келиб олган амирлар уларни буткул бошқача кутиб олишди. Улар Самарқанд ҳукмдорларига ортиқча манзират қилишни ўзларига эп кўрмай сарбадорларни ушлаб, қўл-оёқларини bogлашни буюришди. Ва тез орада қўллари орқасига қайриб боғланган янги ҳокимият пешволари амирлар қошида тиз чўқтирилди. Ҳусайн калондимоглик ила асиirlар ёнида у ёқдан-бу ёққа ўтаркан, баайни ҳар бир заҳарли сўзи кўмагида уларни қамчида савалаётгандек эди.

— Шайтон макрига учиб, қовоқ бошларингизда мартаба истаги пайдо бўлдиму? Сизлар ҳокимият жиловини мисли кўрилмагон безбетлик ҳамда догоулилик ила илкингизга олмишсиз. Сизлар аҳмоқона, багоят зарарли фармонлар чиқармишсиз... — Шу жойга етганда амир Ҳусайн маънодор сукут сақлади. — Сизлар ўзингизни сар-ба-дор, яъниким бошини дорга тикконлар атайсизларму? Бас, шундоқ эркан, на илож, истаганингиз ижобат бўлгай!

Амир Ҳусайн чеккароқда итоаткорона навбат кутиб турган басавлат, важоҳатлари совуқ жаллодларга «бошлайверинглар» ишорасини қилди. Ногаҳон жон биттандай ўлик юзларига тириклик нуқси уриб, қурбонлар сари келаётган жаллодларни Темур қўл ишораси билан тўхтатди. У сарбадорлар раҳнамоси Мавлонзодани омон қолдиришни Ҳусайндан сўради. Чунки Темур опасининг қўргонини талон-тарождан ай-

нан Мавлонзода асраб қолганидан бохабар эди. Яхшиликка эса яхшилик билан жавоб қайтармоқ жоиз. Шукур, Мавлонзода ҳаёти сақлаб қолинди. Қолган иккала асир эса шу заҳоти дорга тортилди. Самарқандда ҳукмронлик қилиш ваколати ўз-ўзидан амир Ҳусайн ва амир Темурга ўтди. Иккаловига. Ёлгиз бирига эмас. Уларнинг кучлари баробар, шу сабабли ҳокимият ҳам бир бутун эмас, яримтадан насиб этди. Маълумки, икки қўчкорнинг боши бир қозонда қайнамайди, демак, бундай номутаносиблик ҳолатига ҳам узоқ давом этиш насиб бўлмагай.

Аввалги сафаргиdek, Ҳусайн биринчи бўлиб қисматини синаб кўришга аҳд қилди. У яқинда ўтгиз иккига тўлган. Темурга нисбатан икки ёш катта. Шарқда эса, аёнки, кўп нарсаларни ёш оралигидаги тафовут ҳал қиласди.

Афросиёб қирларида сарбадорлар раҳнамоларини дорга тортган Ҳусайн тезда амирлар машваратини чақириб, ўзини Мовароуннахрнинг бош амири дея эълон қилди, Темурни эса ўзининг ўнг қўли этиб тайнилади. Темур Ҳусайннинг бу қадамини анчайин хотиржам кутиб олди. У ҳали ўзининг юлдузли дақиқалари келмаганини тушуниб турарди. Ҳозирча Ҳусайннинг юлдузи өрқинроқ порламоқда эди. Мисол учун, Ҳусайннинг сарбадорлар раҳнамоларини риёкорлик ила қўноққа чорлаб, тузоққа туширганини олайлик. Мардликни адолат мезони деб билган туркий халқларда бу маккорлик нафрат ва норозилик уйғотди. Ҳусайн бирйўла ўтган йилги солиқларни ҳам йигиб олмоқчи эканини эълон қилганида-ку, газаб ҳозирча аламли сукутда ўз ифодасини топган исёнга айланди. Боз устига, ўлганнинг устига тепгандай, солиқнинг барча миқдори олтин ва қимматбаҳо дур-жавоҳирлардан иборат бўлмоғи шарт эди. Бу фармоннинг адо этилишига масъул қилиб амир Довуд Барлос тайинланди. Афтидан, бу вазифа узоқни кўзлаб, Темурнинг қитиқ-патига тегиш ниятида топширилган эди.

Солиқларни тўла йигиб олишдаги ҳар қандай майда-чуйда камчилик поччасининг дорга осилиши билан тугашини яхши тушуниб турган Темур Довуд Барлос ҳимояси учун уриниб кўрди. Инчинун, Ҳусайннинг ҳалитдан беш бармогини оғзига тиқишдек бемаъни очкўзлигига барҳам бериш керак эди.

— Аллоҳга аён, мўтуллар босқини вақтинда самарқандликларнинг кўп мол-мулки, озиқ-овқат заҳирала-

ри нес-нобуд этилмиш. Амиримнинг солиқ борасидағи ниятлари, шак-шубҳасиз, холис, ва-лекин, фикри ожизимча, андек сабр этиб, элнинг қаддини тиклаб олмогига фурсат бермак мақсадга мувофиқ бўлурди.

Ҳусайн гижишиб деди:

— Мен эрсам Самарқандни ҳимоя қила туриб, ҳам мол-мулкимдин, ҳам черигимнинг бир қисмидин жудо бўлмишмен. Мен йўқотган бойлигим ўрнини тўлдирмоқ истаюман, холос. Аллоҳ шоҳид, менинг истагим Чингизхон ясоларига мутаносиб эрур.

Бироқ Темур амир Ҳусайннинг очқўзлигида ўзга сабаб шинҳон, деган шубҳада эди. Яқинда Темур амир Ҳусайн она тарафидан Ўзбекхоннинг набираси бўлмиш ёшгина, Хоразм шоҳи Суфи Ҳусайннинг акасининг навниҳол қизига уйланмоқ тараддуудида эканидан воқиф бўлганди. Бундай никоҳ амирнинг Мовароунинар тахтига талабини янада асослаган бўлурди. Айнан бой келинчакни сотиб олиш учуноқ амирга кўп миқдорда олтин ва дуру жавоҳирлар керак бўлиб қолганди.

Темур эътирозини қайта айтиб ўтирмади. Бироқ, минг уринган тақдирда ҳам, Довуд Барлос зарур миқдордаги солиқни бениҳоя қашшоқлашиб қолган юртдан йигиб ололмаслигига имони комил бўлгани боис унга ўз хотини Ўлжой Туркон оғанинг сийм-зарларини ҳадя этди. Булар Чингизхон Чиндан олиб келган сирға-балдоқлар, узук-тиллақошлар, марваридлар ҳамда бошқа антиқа қимматбаҳо буюмлар эди. Қозагон сулоласида улар мерос тариқасида авлоддан авлодга ўтиб келарди. Ҳусайн бешик, синглисига тегишли буюмларни таниди, бироқ уларни қайтаришни хаёлига ҳам келтирмади. Зоро, Олтин Ўрданинг машҳур ҳоқони авлоди билан хешлашиш истаги унинг бутун ўй-хаёлини банд этиб ултурганди. Шунга қарамай, Ҳусайн ўз табиатидан келиб чиққан ҳолда хуроса қилдики, синглиси Темурнинг зугуми остида яшамоқда. Илло, суюкли хотиннинг бебаҳо буюмларини тортиб олмаслар. Ва шу дастакни рўкач қилиб, амир синглисиги Темурдан ажратиб олмоқ қасдига тушди.

Ҳусайн Соли Саройдаги қароргоҳидан синглисига мактуб йўллаб, унга ўтли Умаршайх ва эндиғина бир ёшга тўлган қизчаси Султон Баҳтибегим билан меҳмон бўлиб кетишга чақирди. Темур бу таклифдан бирмунча ажабланди, бироқ суюкли заифасини йўлдан қайтаргиси келмади. Умаршайх ҳам тогаси ҳузу-

рига отланди. Болакай эндиғина ўн иккиге түлган бұлишиға қарамасдан, ҳар қандай асов тулпор эгарида қуиіб құйғандай қылт этмай үтирада ва паҳлавон йигитчага айланиб борарди. Бу үхшашлик айниқса Умаршайх ҳарбий либосларни кийган чогида яққол күзга ташланарди.

Отасининг синчков нигоҳини ҳис қилған үгил уни үзича тушунди-да, бошини магрур күтариб деди:

— Мен онамни Соли Саройга кузатиб бормоқни фарзандлик бурчим деб билурмен. Рухсат этинг, падари бузруквор, Мовароуннаұрнинг шавкатли ҳукмдори!

— Искандар мисоли мард бұл. Сулаймон мисоли донишманд бұл, — дея Темур үтлиға оқ фотиңа берди. Сұнг әнгашиб қиззасининг жажжы қулоқчасига шивирлади: — Бу сенинг ilk сафаринг бұлғай, қизалогим!

Соли Саройда үтказилған дастлабки кунданоқ Үлжай Туркон оға акасининг шум ниятларидан воқиғ бўлди. Амир синглиси тимсолида үзига ҳамфикр, ҳам маслак, таъбир жоиз бўлса, сирдош излаётганини яшириб үтирамди.

— Темур калондимоглик тирноқлари ила кўнглимга озор етказиб, орамизга ниғоқ тухмини сочмоқда, — Ҳусайннинг ёноқлари газабдан ловуллаб кетди. — Ул номард фақирни забун этмоқ қасдида юрган кўринадур. Ва-лекин, имоним комилким, Аллоҳ инояти ила бу йўлда ул нонкўрни фақат жазо ва таҳқир куттайди. Шул-сабабдин, сингилгинам, жигарим, камина ўз қўлим билан тайёрлаб берган қуруқ чойдин эрингта наҳорга бир чойнак дамлаб берурсен... Бундоқ осий бандаларнинг дунёни тинчгина тарқ эттанлари мақбул кўринур...

Товуши титраб кетган Үлжай жон ҳалпида акасини бу ёвуз ниятидан қайтаришга уринди.

— Сиз ноҳақсиз, оғажон. Фикри ожизимча, куёвингизнинг сизга нисбатан бирон-бир қора нияти йўқдур. Куёвингиз учун ҳасад қилмоқ, гараз туйгулари ёт. Сўнгги вақтларда барча ниятларингизни унчалик англаб етмаса-да, сизга эътиқоди баланд. Биль-акс, кимдир ул кишига тухмат қилишидир. Илонманг. Куёвингиз якка ҳукмрон бўлмоққа асло интилмайдур!

— Сен нени ҳам билардинг, ақли қосир ожиза! Каминага садоқатли амирлардин бирининг хабар беришича, Темур улкан қўшин тўплаб, шул жойда, Соли Саройда мени мавҳ этмоқ қасдида юмиш!

— Сизга бул ножоиз гапларни айтгон амириңгизнинг ўзи хусумат тухмини сочғон каслардин бири-дур! Илло, күёвингиз била орангизда гап қочгони ундоқ амалпаратлар учун беҳад ёқимлидур. Наздимда, кўнглингизга ноўрин шубҳалар ин қуриб олмиш. Алардин ҳалос бўлинг. Алал-оқибат ёлгоннинг миси чиқадур. Мовароуннаҳр маъвосидин мўгулларни ҳайдаб согланингиздин бўён наҳот куч бирлиқда эканлигини англаб етмадингиз? Сизларнинг орангизга ниғоҳ солаётган аслида ҳақиқий душманингиз бўлиб чиққусидир.

Амир Ҳусайн бекорга синглисига ортиқча ишониб юборганиллигига амин бўлди. Ўлжой ҳеч қачон Темурга оғу тутадиганга ўхшамайди. Демак, ўз ниятидан воз кечиб, синглисисининг гапларига ишонгандек тутишдан бошқа иложи йўқ.

— Сенинг сўзларингта ишонамен, жигарим. Дарҳақиқат, биз ҳамиша Темур била биргалиқдагина музаффар бўлғонмиз. Биз рақиблар эрмас, баҳамжиҳат ҳукмдорлик юритувчи дўстлармиз.

Энди Ҳусайн синглисисининг оғзи бўшлиқ қилиб қўйишидан чўчий бошлади. Мабодо Кешга боргандан сўнг Темурга бор гапни айтсан... Афтидан, Ўлжой Темурни беҳад яхши кўради шекилли. Бу ҳол Ҳусайн учун кўнгилсиз тасодиф эди... Гумонлар гирдобида қолган амир эҳтиёткорлик чораларини кўришга аҳд қилди. Ўлжой Кешга қайтиши арафасида нечундир туйқусдан суюкли аргумоги ҳаром қотди. Ҳусайн дарҳол синглисига икки ёшли қорабайирини таклиф этди. Қорабайир ташқи кўринишидан ювош бўлса-да, аслида чумчук пир этса ҳам чўчиб кетиб, жилов-пиловга қарамасдан боши оққан томонга олиб кетаверишни амир яхши биларди. Совга ўз номи билан совга-да. Оғзи қулогига етган Ўлжой ортга мана шу қорабайирда қайтди. Синглисини кузатиб борувчи жангчилар ёнига Ҳусайн кейинги йилларда ёнидан бир қадам жилдирмаган садоқатли уйгур Така бошлиқ ўн нафар баҳодирини қўшиб берди. Така то шу кунгача амирнинг кўплаб махфий топшириқларини ортиги билан адо этган эди. Амир жиянчаси Султон Баҳтбегим хусусида ҳам алоҳида қайгуриб, унга ва зенагасига икки ўркачли чиройли түя ҳадя этиб, ўркачлар орасига мустаҳкам эгар ўрнаттириди.

Йўл сокин, машаққатларсиз кечди. Така зийрак ва эҳтиёткор йўлбошли эди. Кешга қадар озгина масофа

қолган кунларнинг бирида Така одатдагидек бека отга минишига кўмаклашаётib, атрофдагиларга сездирамасдан айилни кесиб қўйди.

Мўъжаз карвон шошилмасдан йўлга тушди. Йўловчилар оту туяларда иргалиб ўтирганларича саҳрони томоша қилиб кетардилар. Ногаҳон Така Ўлжой Туркон ога ўтирган қорабайирнинг орқасига ҳамчин билан қаттиқ урди ва ўз отини ҳам ниқтади. Иккала от қутургандай олдинга ташланишди. Ҳамма бирон-бир уядан чиқиб қолган қўрсичқон ёҳуд тулки отларни ҳуркитиб юборди, деган хаёлга борди. Бундоқ шиддатли чопишга чидамаган айл бутунлай узилиб кетди, эгар қийшайди ва мувозанатини йўқотган бека тақир ерга гурсиллаб ийқилиб тушди. Орқадагилар етиб келганида, Ўлжой ҳұшсиз аҳволда ер билан битта бўлиб ётарди. Биринчи бўлиб Умаршайх онаси устига энгашди. Байни ўғлининг нафасини сезгандай, Ўлжой кўзларини базўр очди ва кучли оғриқни енгганча узуқ-юлуқ шивирлай олди: «Ўғилгинам, унутма: амир Ҳусайн... — падарингнинг душмани». Ҳудди шу маҳал яқинлашиб келаётган Такани кўрган она яна хушини йўқотди ва шу билан қайтиб ўзига келмади.

Шундай қилиб, Кешга икки-уч фарсах масофа қолганда, Ўлжой Туркон ога дорилфанодан дорилбақо сари рихлат этди...

Беканинг ўлимига сабаб бўлган қорабайирни Така ўз қўли билан сўйиб ташлади. Така ҳамма айбни қорабайирга тўнкаб тураверди. Лекин қотилнинг ўзи ҳам узоқ яшамади. Воқеани эшитган амир Ҳусайн, ортиқча гувоҳларсиз иш кўришни маъқул кўрди шекилли, дарҳол Таканинг калласини олишга фармон берди.

Барча расм-руссумлар адo этилди. Бирдан чўкиб, кўзлари киртайиб қолган Темур хотинининг вафоти боис ўзини Ҳусайн билан боғлаб турган иплар бутунлай узилганини аниқ-таниқ ҳис этди. Темур Ўлжой айнан Соли Саройдан қайтаётиб фалокатта учраганини ҳеч қачон унутмайди. Энди умр йўлдошидан қолган икки ёдгори — Умаршайх билан Султон Баҳтбегимни кўз қорачигидек асрайди.

Кўз ўнгига юз берган фожиа Умаршайхни довдиратиб қўйганди. У аввалига онасининг васият тариқасида айтган сўзларининг маъносини чуқур англаб етмади. Ниҳоят, сал ўзига келгач, ўғил бор гапни отасига тўкиб солди. Майли, бу сўзлар замираиде не яши-

ринганини падари аниқлаб олсин, тогаси Ҳусайн нега ёқтириласлигини ҳам...

Ўлжойнинг сўнгги сўзлари Темурнинг кўнглини алгов-далгов қилиб юборди. Зеро, то шу дамгача Темур рўй берган фожиани тасодиф сифатида қабул қилишга мойил эди. Энди эса... Афтидан, чиндан-да, икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамайдиганга ухшайди. Қасам ўз йўлига, ҳаёт ўз йўлига. Ҳаёт ҳар қандай онтларни бир чақага қиммат этиб, яна давом этаверади...

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

ИХТИЛОФ

Темур Кешда Ўлжой Туркон оганинг қирқини ўтказди... Мовароуннаҳр шаҳарлари бўйлаб тентиган маддоҳлар эса куйлардилар: сингил замин қаърига кетди, ака қолди гам қучогида; анинг кўнгли инграр аламдан, ёрилгудай боши оғриқдан. Таянчи ва хеши бўлған инсон бегонага айланди ва бу ҳол айрилиқдан кўра оғирроқ. Ҳар неки яхшилик бор, ҳар неки ўмонлик бор — барисига фақат тирикларгина жавобгар. Ажал эса ҳар иккаловидан мосуво этгай. Илло, ажал — ҳаёт ила видолашув демакдир. Маъқулотким, куйлардилар маддоҳлар, биз ҳаммамиз Аллоҳга тегишлимиз ва бир куни Анинг ёнига қайтармиз...

Мовароуннаҳрнинг икки ҳукмдори ўртасида пайдо бўлган зиддиятни кўпчилик пайқаб, ҳис қилиб турарди. Ниҳоят, ихтилоф ошкора тус олди. Милодий 1367 йилнинг кузида, Темур Қарши деворларини мустаҳкамлаётган пайт Жайҳундин амир Шер Баҳром ташриф буюрди. У Темурнинг қўриқчилар минораси тикланаётган Гузор дарвозаси ёнидан топди.

Қурилиш ишлари авжида эди. Отидан тушган Шер Баҳром келиб Темур билан сўрашди. Сўнг, одатдаги ҳол-аҳвол сўрашишлар, манзиратлар тутагач, мақсадга кўчди:

— Сиз, амир жаноблари, қайгуга ботиб, қурилиш ишлари олиб бораётганингиз маҳал хешлик ришталарини тамомила узган амир Ҳусайн беш минг кишилик черик йигди ва Қарши устига бостириб келмоқда.

Бу хабарни кутмаган Темур кескин оҳангда деди:

— Аллоҳ шоҳид, тинчлик Балх амирининг меъдасига теккан кўринадур. Ҳай, майли, не дердик, айт-

мишларки, сичқоннинг ўлгуси келса мушук билан уйнашур.

Яқин-яқингача дўст-биродар ҳисобланган қўшиннинг босиб келаётгани хусусидаги совуқ хабар бир пасда қаршиликлар оромини бузиб улгурди. Қурилиш таққа тўхтади. Ваҳимага тушган мардикорлар уй-уйларига тарқалдилар. Темур дарҳол ўз баҳодирларини йигиши керак эди. Бироқ бунинг учун анча вақт кетарди, чунки аскар жангчилар олис туманларда истиқомат қиласардилар. Бу ерда, Қаршида эса унинг борйўти ҳар бири юз жангчидан иборат тўрт қўшини ҳамда Алиберди бошчилигига шахсий қўриқчилари бор эди. Тўгри, тезлиқда кўнгиллардан қўшин тусса ҳам бўлади. Бироқ нари борса минг киши йигилар. Ҳусайнда эса қуролланган беш минг жангчи...

Темур зудлик билан баҳодирлар кенгашини чорлаб, бир чопарни Кешдаги нўён Берқутта, яна бир чопарни эса Самарқанддаги Довуд Барлосга юбориб, уларни ўз қўшини билан Гузорга етиб келишга фармон берди. Албатта, Ҳусайнга қарши ўзи ҳар бир қаричини ёдан биладиган тог этакларида жанг олиб борган маъқул. Яна бир тўп чопарлар Термиз туманларига, Хурросонда икки мингча навкар тўплай оладиган Сайфуддин ҳузурига елиб кетдилар. Вақт тигиз эди. Ҳозирча бор жангчилар билан Ҳусайнга қарши чиқишидан ўзга илож қолмаганди.

Балх туманларига жўнатилган амир Шер Баҳром Жайхуннинг чап соҳилига ўтган заҳоти амир Ҳусайннинг айгоқчилари қўлига тушиб қолди. Гоҳ Темурга кетиб, гоҳ ўзига қайтиб келавергани учунми, Ҳусайн «қаерга борса пит-пилдиқ» Шер Баҳромни қўргани кўзи йўқ эди. Шунинг учун, айниқса, Шер Баҳром Темур қароргоҳида бўлиб, уни ҳамма гапидан огоҳ эттанини билганидан сўнг қони қайнаб кеттан Ҳусайн унинг калласини танидан жудо этишга фармон берди. Ҳоиннинг қўлларини орқасига боялашиб, салласини юлиб ташлашиб, амир ҳузурига келтирдилар. Ҳусайн маҳбусни бир тениб ерга юзтубан йиқитди-да, тишларини гижирлатиб ўшқирди:

— Сен мудом кўп нарсани истайсан. Сен ҳатто менга-да тенглашмоқ истайсан! Сен қўрқоқ қўзичноқ мисоли бир чўпон илкидин бошқа чўпон илкига югуравердинг! Мана, ҳоинлигинг, мунофиқлигинг учун жавоб бермоқ фурсати етмиш! Эмди ифлос танангни сен азобга солгон руҳинг тарк этгуси, ялоқи!..

Шер Баҳром тепасида оғзидан кўпик сачраб турган Ҳусайнни кузатаркан, ўзининг сўнгги соати келганини, энди ажалдан қутулиб бўлмаслигини англади. «Ўладиган ҳўқиз болтадан тоймас», деганлариdek, у хириллаб қолгунча бақириб деди:

— Ҳусайн, бул субҳи содиқ камина сўнгги тушими кўрмишмен! Билурсенми, менга не аён бўлмиш? Темур Балҳда сенинг каллангни олмиш! Каллангни! Кал...

Газабдан даг-даг қалтираб кеттан Ҳусайн қиличини кўтариб... баҳодирнинг қалин бир ўрим сочини ушлади ва бир зарбда кесиб ташлади. Бир муддат жим қолган Шер Баҳром ҳали ўзининг омон эканлигини англагач, қичқирища давом этди:

— Худойим! Сўнгги ўтинчимни бажо эт! Соҳибқирон ҳазратларининг зафар ёмгиrlари Ҳусайн бошига ажал бўлиб ёгулсун! Илло, Ҳусайндай очкўз ва қонхўр ...

Қилич зарб билан урилди ва бу сафар ҳаммаси тугади. Шер Баҳромнинг калласи амирнинг оёқлари орасига юмалаб тушди. Кесилган бўйнидан қон тизиллаб оқди. Ҳусайннинг қоп-қора, ялтироқ этиги қонга беланди. Амир илгари ҳеч қачон ҳукм қилингандарни шахсан қатл этмаганди. Чеккароқда турган саркардалар амирнинг этиги қонга беланишини ёмонлик аломатига, хосиятсизликка йўйдилар.

Ҳусайн қиличини ерга отиб юборди ва этигини янгилашларини буюрди. Шер Баҳромнинг ишонч билан гапириши уни довдиратиб қўйганди. Ким билади, эҳтимол, Темур катта қўшин тўплаб улгургандир.

Бу орада эса саркардалар тобора баланд овозда ўзаро шивирлашардилар:

— Ёмон аломат!

— Бехосият иш бўлди!..

Темурнинг қўмондоңлик салоҳияти Ҳусайнга яхши маълум эди. Шунинг учун бўлса керак, бирон ишонччироқ тадбир топилгунча вақтни чўзиб туришга қарор қилди. Ҳатто Темурга муроса оҳангидаги мактуб йўллашни ҳам унутмади. Ўзи эса бу орада тинмай қўшини сонини оширишнинг тадоригини кўраверди.

Темур Ҳусайннинг чопарлари бўлмиш Малик ва Абдуллоҳни ўзига қўшимча куч кутаётган Гузор қўргонида қарши олди. Малик номани узатди. Соҳибқирон уни очиб, ўқиди: «Аллоҳнинг иродаси ва марҳа-

мати ила биз сүнгги вақтларда жамики мушкулотларни иттифоқында ҳал этдик. Биз барча соҳаларда тенгқұрмиз. Истагим: бундан сүнг ҳам ҳамжиҳатлигимиз давом этса ва бир-биirimизда дүстлигимизга нисбатан заррача иштибоҳ уйғонмаса...»

Ушбу мактуб Темурга ҳеч бир қаноат бахш этмади. Ҳусайн яна алдамоқда эди ва бу — мактубдаги ҳар битта сүзда яққол намоён бўлиб турарди.

Темур элчиларни яхшилаб иззат-икром билан меҳмон қилишга фармон бериб, уларга жавоб бергач, саркарда ва раият бошлиқдарини машваратта чорлади. Кўпчилик мактубни тинчлик сари узатилган қўл, деб тушунди. Тинчлик ҳар нарсадан улуг, дейишиди лашкарбошилар, имкон бор экан, бир-биirimizning қонимизни тўкмайлик, тонг-ла маҳшар беҳуда тўкиланган қон эвазига жавоб бермоқ жазосига ўзимизни маҳкум этмайлик. Диляда норозилик туйса-да, Темур машварат аҳли фикрига қўшилганини билдириди ва ҳаттотта айтиб туриб тубандаги мактубни битди: «Дўстлик хусусидаги ушбу аҳдномамиз Аллоҳ иродаси ила юзага келмиш. Агарким, зиммамизга шундоқ улкан мажбуриятлар олғондин сүнг ҳам нифоқ chanги либосларимизга қўнар эркан, Аллоҳ жазоимизни бергай. Аҳдномамиз мулкимизга фароғат ва барака олиб киргай. Илло, ихтилоф мулкимизни оқилона бошқариш имконидин мосуво этгай...»

Темур аҳдномани Қобулшоҳ ұлемидан сүнг Самарқанддан ҳузурига келиб, шундан буён муқим бирга яшаб келаётган Содиқ дарвешга тутқазди. Бу камгап, гамгин дарвеш соҳибқиронга маъқул келиб қолганди. Қароргоҳда Содиқ бутқул эркин бўлиб, бирор унинг мушугини «шишт» дейлмасди. У истаган маҳали Темур ҳузурига кириб келаверар ва унинг ёнида узоқ вақт индамай ўтираверарди. Бироқ зеҳн солиб қараган одам дарвеш тиловат ила банд эканлигига амин бўлар эди. Бу ҳолат соҳибқиронга хуш келар, баайни у кўнгил хотиржамлиги воситаси эди. Намоз маҳали келганда ҳам Темур дарвешни ўзи билан олиб кетарди. Соҳибқироннинг жойнамози ила дарвешнинг одми белбоги мудом ёнма-ён өзиларди. Бу гўё Аллоҳ қошида шоҳу гадо баробар эканлигини яна бир бор тасдиқлаб тургандай эди. Энг машаққатли дамларда Темур дарвешдан тиловат қилишни сўрарди. Темур дарвеш билан фақат илоҳий мавзуларда эмас, кундалик ташвишлар борасида ҳам суҳбатлашар, ундан йўл-йў

риқлар, маслағатлар сұраб турарди. Бироқ Содиқнинг маслағат бериши ҳам ўзгача йўсинда кечарди: у сира тўғридан-тўғри гапирмас, ўзгача шаклда, аскар Қуръондан суралар ўқиб ёхуд бирон қадимий афсонани айтиб бериш билан кифояланар, бироқ зеҳни одам шу айтилганларнинг ўзиданоқ керакли гапни англаб оларди.

Темур дарвешга аввало Ҳусайнга ёзилган номани ўқишига берди. Нома билан танишиб чиққан дарвеш бир муддат ўйланиб қолди. Кейин қайгули кўзларини Темурга тикиб Қуръондан бир сурани ёддан ўқиб берди ва шу билан кифояланди, Темур бироз мулоҳаза қилди, лекин бари бир номани юборишга аҳд этди. Майли, кўп йиллик дўсти Ҳусайнни яна бир бор си-наб кўрсинг.

Дарвеш элчилар билан қўшилиб жўнаб кетди.

Темур Ҳусайннинг асл мақсадидан воқиғ бўлиш ниятида айгоқчиларини йўллади. Ва улар ҳаммаси тезда ташвишли хабарлар билан қайтиб келдилар. Ҳусайннинг кундан-кунга сони ошиб бораётган қўшини тоғ дарасидан ўтиб, Гузор томон келмоқда эди. Ҳусайн билан биргалиқда амирлардан Муборакшоҳ, Шайх Муҳаммад, Мусо ўз ўғли Муҳаммад билан келмоқда эдилар. Демак, Ҳусайн ўз ниятидан воз кечмаган, улар ўртасидаги муносабатни энди фақат қонли муҳорабагина бир ёқлик қилиб бера олади. Чекинишига йўл ийқ эди. Темур табиатига хос гайрат-шижоат илиа қўшинини жангга ҳозирлай бошлади.

Темур атиги икки минг кишилик қўшин билан Ҳусайн лашкарига қарши чиқди. Минг кишини у Қаршида қўргонни ҳимоя қилиш учун қолдирди. Темур Хуросондан амир Сайфуддин икки минг кишилик қўшини билан ўзига қўшилиш учун ошибич келаёттанидан боҳабар эди. Самарқанддан эса бир ярим минг нафар отлиқ қўшини билан Довуд Барлос кўмакка ошибмоқда. Ҳозирча Темур Ҳусайннинг ўн икки минг кишилик лашкарига фақат шуларнигина қарши қўя оларди.

Лекин жангчиларининг икки баробардан кўпроқ экани Ҳусайннинг кўнглини унчалик тўқ этмаётганди. Зеро у Соҳибқиронга аксар ҳолларда омад ёр бўлишини яхши билар, шунинг учун ҳам кучига эмас, кўпроқ айёрглигига умид боғларди.

Содиқдан Темур номасини олиб, мазмуни билан танишиб чиққач, Ҳусайн мамнун бўлди. Сўнг дарвеш

ёнига ўзининг устози Хизрни қўшиб Темур ёнига жўнатаркан, Қуръонни олиб кўп йиллар давом этган дўстлиги ҳаққи тантанали онт ичди. Қуръони карим қатига эса ўзининг номасини қўшиб юборди: «Икковимиз ўртамиздаги ихтилоф давлатимизнинг парчаланиб кетмоги ҳамда фуқароларимиз орасига низо солиб, аларни пароканда этмогига шак йўқ. Фақирга аёнким, сизнинг бебаҳо тутма фазилатларингиздин бири аҳли мўминга хайриҳоҳлик ва имкон қадар аларнинг кўнглини овламоқдур. Майли, каминанинг лашкари Чагонда қолсун, сизники эрса Гузорда. Ўзимиз, ҳар бироримиз юз баҳодур ила, Чогичоқ дарасинда юзма-юз учрашиб, бад ниятли кимсалар орамизга нифоқ солмаслиги учун дўстлигимиз ва ҳамкорлигимиз борасинда бафуржга маслаҳатлашиб олсан, билъакс, биз ушбу хайрли юмушга қўл урмас эрканмиз, давлатимиз осмонидаги ҳаловат булуғлараро тумандай тарқалур...»

Ҳусайн Чогичоқ дарасида рақибини маҳв этмоқни ва шундан сўнг Мовароуиннаҳрда якка ҳукмрон бўлиб қолмоқни режалаштирганди. Фақат Темурни ўз ниятларининг самимийлигига ишонтиrolса бўлгани. Бироқ бир бор оғзи куйган Темур олдиндан эҳтиёт чоралари кўриб қўйишга аҳд қилганди. У қўшинининг асосий қисмини ҳар куни чопар юбориб туриш шарти билан Гузорга қайтарди. Алибердини эса юз жангчи билан Қаршига йўллаб, Ҳожи Олим ва унинг оиласини бу талотўлардан йироққа, туркман чўлларига олиб чиқиб кетишни буюрди. Алиберди бу эҳтиёткорлик замирида пинҳон мақсадни яхши тушуниб турарди: ҳокимият учун кураш ўзининг авж нуқтасига кўтарилди.

Чогичоқ дарасига Темур уч юз жангчиси билан борди, икки қисм қўшинини дарадан унча узоқ бўлмаган адирга пистирмага қўйди. Дарапинг ўзига эса Соҳибқирон олдиндан келишилганидек, бор-йўти юзта жангчиси билан кириб борди. Адирга яширинган қўшинларга Довуд Барлос бошчилик қиларди. Айгоқчилар дарага олиб кирадиган иккинчи йўлдан кўз узмай туришарди. Мабодо амир Ҳусайн дарага юзтадан ортиқ жангчини бошлаб кирса, Довуд Барлос рақибнинг чиқиши йўлини беркитиб, уларга орқадан ҳужум қилиши лозим эди.

Амир Ҳусайн учрашувга пухта ҳозирлик кўрди. У ўзича Темурни йўқ қилиб ташлаш учун уч юзта баҳодирим етарли, деган фикрда эди. Ҳусайн амир Мусо

билинг ўгли Мұҳаммадни беш минг жангчидан иборат құшинга бош этиб, Қаршини босиб олишга юборишни ҳам унугтади. Мабодо, тусмолларди Ҳусайн, бу гал ҳам омади чопиб, Темур қопқондан омон чиққан тақдирда ҳам Қаршиға бориб яширинищдан ўзга иложи қолмайды. Мана шунда иккинчи қопқон ишга тушади ва унда ҳеч қандай мұъжиза Соҳибқиронга күмак беролмайды.

Ҳусайн Темур дарага юзта жангчиси билан кириб келаётгани ҳақида хабар олди. Мұваффақиятта ишончы орттан амир мамнун тарзда уч юз баҳодири олдига тушиб йўл бошлади. Бироқ сўнгги жангчи дарага кириши биланоқ қопқон ёпили! Фақат амир Ҳусайнники эмас, Соҳибқиронники. Шартли олов тутуни кўкка ўрлаши билан Довуд Барлос бошлигидаги қўшин амир Ҳусайннинг уч юз баҳодири устига шердай ташланди. Қий-чув, урҳо-ур, отларнинг жон аччиғида кишинаши дарани тутди. Қиличлар аямай бошларни узар, ер қип-қизил тус олиб бормоқда эди. Яна Темурга омад кулиб боққанини, ўзининг аҳволи аянчли дарражада оғир эканини Ҳусайн дарҳол англаб етди. Айёрги бу сафар унга панд берганди. Олдинда юз жангчи, орқадан эса ким билади қанча қўшин от суриб келмоқда. Демак, фақат ва фақат олдинга ҳужум қилиш керак. Ҳусайн наъра тортганча баҳодирларини Темур устига бошлади. Ҳар нечук, жасур баҳодирларининг шамширлари иш бериб, Ҳусайн элликтача жангчи билан сиртмоқни ёриб ўтди ва Ҳаром қишлоғи ёнида турган заҳирадаги лашкари томон отини елдек учириб кетди. Қишлоқ ёнида етти минг кишилик отлиқ жангчилар сабрсизлик ила муҳорабага киришни кутиб турардилар. Амир уларни Темур қўшинлари устига бошлади. Бу орада Соҳибқирон, Ҳусайн тахмин қилганидек, Гузор томон йўлга тушиб, ўзининг қолган лашикарига қўшилиб олди. Темур қўшинини Қарши йўлига олиб чиқди. Кўп жанг кўрган забардаст қўмондан сифатида Темур фақат қўргоннинг мустаҳкам деворлари ортидагина тўрт минг жангчи ўн икки минг жангчининг ҳужумини қайтара олишини яхши тушуниб турарди. Темур ҳали Берқут Қаршини душманга жангсиз топшириб, ҳозир ўзи томон жангчилари билан шошиб келаётганидан бехабар эди. Берқут ортиқча қон тўқмаслиги, жангчилари беҳудага ўлиб кетмаслиги учун шундай йўл тутганди. Ахир, ҳал қилювчи жанглар энди бўлади-ку!

Берқутнинг беш минг душман жангчиси олисда кўрингандәёқ ўз қўшинини шаҳардан сездирмасдан олиб чиқиб кетганини, чунки шаҳарга бехавотир кириб келган ёгий қолқонга тушгани билан баробар эканлиги хусусидаги куйиб-пишиб тушунтиришларини эшитаркан, Темур ўз амирининг қўмондоңларча, мантиқан теран фикр юритишидан ич-ичидан қувониб қўйди. Темур машварат чақириб ўзининг режасини ўртага ташлади: Жайхун ортига ўтиб, Сайфуддин лашкари билан қўшилиш, сўнг, яна имкон қадар куч йигиб, рақиб ҳушёргигини йўқотган заҳоти қўйқисдан ҳужум қилиш. Режа маъқулланди. Шак-шубҳасиз қўшин изидан айгоқчиларини юборган Ҳусайнни чалгитиш учун эса Темур қўйидагича йўл тутди: Чоқу Барлосга уч юзта жангчи бериб, отларига иложи борича кўпроқ шоҳ-шаббалар ортган ҳолда Қарши томон тез чопиб кетишни, осмонга чант булути кўтариши лозимлигини уқтириди. Шундай чанг кўтарилиши керакки, узоқдан қараган одам камидা уч мингта отлиқ жангчи кетаяпти, деб ўйласин. Қоронгу тушгандан кейиноқ барча жангчилар отларидан шоҳ-шаббаларни олиб ташлаб, саҳро бағрига сингиб кетишлари лозим.

Чоқу Барлос чиндан ҳам уч юз жангчиси билан ҳаммаёқни чангга кўмиб ташлади. Темур қўшинининг қолган асосий қисмини тепаликлар ортига олиб ўтиб яшириниб турди. Ҳийлага учган Ҳусайн Чоқу Барлос ортидан бутун қўшинини бошлаб ўтиб кетди. Сон-саноқсиз отлар дупури анча узоқлашгандан кейингина Темур қўшини билан Жайхун бўйига йўл одди.

Қўшин дарёнинг чап қирғогига сузиб ўтди. Сайфуддин лашкари уларни кутиб турарди. Албатта, ҳужум қилиш учун етарли куч тўпланганда. Бироқ бундай ишда шошилмаган маъқул. Темур чопарлари Хурросон, Балх, Ҳирот туманларига елиб кетдилар. Темур туркман Алибердининг киндик қони томган ўтова, қачонлардир ўзи зинданда ўтирган Маҳон қишлоғида қўшимча куч келишини кута бошлади. Фарзандлари ҳам шу ерда эди. Ўлжойнинг фожиали ўлимидан кейин у болаларни янада кўпроқ асрраб-авайларди.

...Темурнинг кўп минг кишилик қўшини саҳрова эриб кетгандай йўқ бўлди-қолди. Ҳусайннинг айгоқчилари уларни тополмай гаранг эдилар. Ахир қайси ақли қосир сувсиз-сардобасиз улкан саҳрова одам изи-

ни қидириб юради? Сарғадсиз саҳро ўз бағрида минг-минглаб жангчиларни яширмоги мумкин. Фақат құшларгина барханлар орасыга яшириңган қүшинни күра олади. Жангчиларнинг ҳаммаси сувсизлик ва очлиқдан үлиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Айғоқчилар ҳам ўз ҳукмдорларига шундай сабабни рұкач қилиб туриб оладилар. Аммо келажак Соҳибқирон бошига бу гал ҳам Ҳұмо қуши қўнганини кўрсатди.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ ҲУСАЙН ҚҮШИНИНИНГ ТОР-МОР ЭТИЛИШИ

Ҳамиша одамлар қуршовида бўладиган Темур ёлизикни яхши кўрар ва қадрлар эди. Таассуфки, бундай дақиқалар унга камдан-кам насиб қиласарди. Балки шунинг учундир, сал қўли бўшади дегунча овга шошиларди. Абдуллоҳ ботир билан Мубошир полvon ҳукмдорнинг бу одатини яхши билгандари боис, ўз вақтида уни йўлдириш кўникмасини пухта эгаллаб олган эдилар. Шу билан бир қаторда улар олисдан бўлса-да, Темурни кўздан қочиришмас, чор-атрофни дикқат билан кузатишар, югуриб ўтган бир юмронқозиқ ҳам улар назаридан четда қолмас, чунки айни ов пайларида кўплаб аъёнлар гоят сирли тарзда ўлим топиши у ёки бу музофотда тез-тез учраб турадиган ҳодиса эди.

Маҳонда Темур овга чиқиши мумкин эди.

Ададсиз саҳро бениҳоя гўзал. Йўқ, саҳрода ёввойи ҳайвонлар, парранда-даррандалар бисёр эмас эди, бу борада Жайҳун тўгоналари бўйига тенг келадиган маскан топилмасди, қум дengизида кўпроқ тошбақаю илонлар учраб турарди, холос. Валекин инсоннинг ўзи билан ўзи қолиб, бафуржা мулоҳаза юритиши учун тенгсиз маъво бор эди. Зоро, ов завқи фақат бирон жониворни қўлга киритишдангина иборат эмас-ку. Ўша ўлжани тутиш жараёнидаги қидирувлар, изидан тушувлар, таъқиб -- буларнинг бариси ажаб бир гайрат ва шижаат билан бажарилади. Шу лаҳзаларнинг ўзидаётк ўлжага нисбаган қимматлироқ эмасми?

Соҳибқирон ҳамроҳларини ортда қолдириб, суви қуриган ирмоқни кесиб ўтди ва уфққа қадар чўзилиб кетган саҳро ила юзма-юз қолди. Темур йўлида дастлаб учраган қум тепалигини ошиб ўтди. Ажаб, дунё

бамисоли түя ўркачлари янглиғ, икки бархан орасичалик қысқарғандақ туюлди. Темурнинг күнгли хотирожам тортди, онги ҳам фавқулодда тиниқлашарди. Темур тиловат қилаётган мүмин ҳолатида тиз чўқди. Юмшоқ қум унинг оқсоқ оёгини илиқ қучогига олгандай туюлди.

Соҳибқирон ширали овозда қироат қилишга тушди. У ракаат кетидан ракаат ўқир, тобора Қуръоннинг сеҳрли оҳангига маст бўлиб борарди. Темур қўлларини юқорига кўтариб, Аллоҳга мурожаат қилаётган палла бархан тепасида турган Ҳизр бувани кўрди. Уни дикқат билан кузатаёттан Ҳизр сўз қотди:

— Сенинг Аллоҳдин нени илтижо қилаётганингни билиб турибмен. Сен мусулмон оға-иниларинг қонини тўкишни истамассен. Айнан шул истакда сенинг қудратинг намоёндур. Илло, ўз оға-инисига қарши илк шамшир кўтаргон кимса Аллоҳ олдида берган қасамёдини бузгон гуноҳкор даҳрийга айланур. Аллоҳ ҳар нимарсанинг меъерини белгиламиш. Дунёдаги жамики яхшилигу ёмонлик, каттаю кичик ишлар, қисматлар — ҳамма-ҳаммаси Парвардигоримиз томонидин ҳисоб-китоб қилиб қўйилмиш.

Шу топ Ҳизр бува пича сукугда қолди. Бобонинг оёқлари тагидан қум оқаётганини кўрган Темур фурсатдан фойдаланиб:

— Мен ўз иродамни Яраттон эгам ихтиёриға бермушмен, — дея гап қўущи.

Ҳизр бува Соҳибқиронга қайгули нигоҳини тиқди. Сўнг садо берди:

— Амир Ҳусайн иблис қутқусига учиб, Аллоҳ исмини ёддан чиқарғанлиги боис мудҳиш жазога мустаҳқиқ бўлгай. Ва-лекин, анинг беш куңлик дунёда топган даҳшатли қазоси Азроил жонини олиб боргон арши аълода кечадиган қийноқлари олдида ҳеч гап бўлмай қолгуси... Сен эса, Темур, бўш вақtingнинг барисини тиловатга багишиламоқдасен. Тиловат фаришталарни ўзига жалб этадур. Кимки чин эътиқод ва эътимод ила «Аллоҳ» исмини тилга олур эркан, фаришталар ўшал зот ҳузурига шошилмишлар. Фаришталар ҳар бир мардумни ҳимоялаб юрурлар. Ҳар бир онадин туғилгон инсоннинг ўз фаришта-қўриқчилари бордур. Ўшал фаришталар инсонларни қисматига ёзилмаган бало-қазолардин асрайдурлар. Қисматига битилмиш ёзиқдин эрса бир зот қочиб қутулолмагай. Огоҳ бўл, Соҳибқирон! Сенинг бошингга Аллоҳ

марҳамати ёғилмиш. Яратган барча инсонларга икки фаришта йўллаган ҳолда, сенга тўрттасини ажратмиш. Икки фаришта сенинг орқа ва оддингда ҳимояда турур, қолгон иккаласи эрса — ўнг ва чап ёнингда.

Ҳизр сўнгги жумлани овозини кўтариброқ айтди. Ва шу лаҳзаларда Темур гаройиб манзаранинг гувоҳи бўлди: туйқусдан қум барҳанларида мўри-малаҳдай бижгиб ётган сон-саноқсиз девлару жодугарлар пайдо бўлишди-ю, тўгри унинг устига бостириб кела бошлишиди. Темур бу бадбашара маҳлуқлардан бирида Ҳусайн сиймосини кўрди. Аммо Соҳибқироннинг қўриқчи фаришталари уларнинг биронтасини ҳам яқин келтирмай, ўз соҳибини садоқат ила қўриқлашардилар. Дев-жодугарлар байни кўринмас тўсиққа дуч келгандай минг чираниб, ўлиб тирилсалар-да, маълум доирадан ичкарига ўтолмасдилар.

Темур «Оллоҳу акбар!» деб хитоб этароқ қўллари ни янада баланд кўтариб, юзига тортди, сўнг бошини ерга эгди. У қайтиб қаддини тиклаганида, Ҳизр ҳам, дев-ажиналар ҳам гойиб бўлишган эди.

Темур ҳазрати Ҳизр бува пайдо бўлганини яхшилик аломатига йўйди. Бешак, у Ҳусайнни мағлуб этажак. Темурнинг дили равшан тортди. Ҳусайнни енгмоқ қасдида неки ишга қўл урса — бариси адолатдан дур.

Тезда Темур лашкарига Балх ва Хуросондан қўшимча кучлар келиб қўшилди. Шунда Соҳибқирон вақт етганини англади ва Ҳусайндан шаҳарни тортиб олмоқ учун қўшинини Қарши сари бошлади. Лашкар Маҳондан чиқиб кетиши олдидан жанговар либосларини кийган Темур эгарга ўтирган чоқда дарвеш Содиқ ўртага чиқиб, Қуръон тиловат қилди:

— Бисмиллоҳир Раҳмонир роҳийм! Ал-ҳамдулиллоҳи Раббил аъламийн ар-Раҳмонир Роҳийм. Молики явмид дийн ийяка наъбуду ва ийяка настаъийн иҳидинас сиротал мустақийм сиротал-лазийна анъамта алайҳим гайрил магзувби алайҳим валаз золлийн. Омин! Омин, Оллоҳу акбар!

— О-оми-ин! — деб гуриллаб дарвешга жўр бўлди қўшин.

Шундан кейин Содиқ отига миниб, Темур яқинига келди:

— Суянганимиз — ёлғиз Аллоҳи таоло. Илоҳ, бу сафар ҳам омад амир Ҳусайндин юз ўтириб, сизга ҳамдам бўлгай!

Бунга жавобан Темур Қуръон сурасидан бир жумла келтириш билан кифояланды:

— Иймонли кишилар Әлғиз Аллоғагина сұянсимвар!

Темур от жиловини силтади. Құшин йұлға түшди.

Айгоқчилар Ҳусайн Қаршида йүқлигини, шаҳарда үн икки минг жангчидан иборат құшини билан амир Мусо ҳукмдорлик қилаёттанини хабар қилишди. Албатта, тұғридан-тұғри бостириб бориш учун Темурнинг кучи кам эди. Шунинг учун у айёрлик ишлатишга жазм этди. У Сайфуддинга үз жангчилари билан шаҳарға очиқ-ошкор яқынлашишни, жанг бошланар-бошланмас гүе чекинган бўлиб, Бухоро йўлига, саҳрода от солишини буюрди. Қизиққон рақиб Сайфуддин құшини орқасидан таъқиб учун қанча кўп жангчисини юборса — шунчак соз.

Сайфуддин, лашкари тезда уфққа сингиб кетди. Темур эса Қаршига бир күнлик йўл бўлган улкан Касби қишлоғида тұхтади.

Икки кундан кейин тер ва чангга ботган ҳолда от чоптириб келган чопар Соҳибқирон режаси амалга ошганини, амир Мусо етти минг жангчиси билан Сайфуддин ортидан қувиб кетганини хабар қилди. Темур шу заҳоти жангга тайёр ҳолатда турган лашкарини Қаршига ташлади. Улар шаҳарға душман сира кутмаган Гузор дарвозаси орқали кириб боришга аҳд қилишди.

Құшин илдам юриб Гузор дарвозасига яқынлашди ва Темур ишораси билан тұхтади. Соҳибқирон нени-дир кутаёттанини илғаган Чоқ у Барлос тақлифини айтди. «Мен дарҳол ҳужумга ўтмоқ тарафдоримен. Биз қўқис ҳужум қилурмиз ва ёгийни саросимага солиб, қисқа фурсат ичинда музaffer бўлурмиз!»

Темур содиқ баҳодирга хотиржам жавоб қайтарди: «Маслаҳатинг пухта, ва-лекин мен үзгача йўл тутмоқ-чимен. Кўр-кўрона жангта отилмоқ учун кучимиз оз. Билъакс, эмди мушкул вазиятта тушиб қолсак, сўнг құшин тұплаш осон кечмагай. Шул сабабдин, сен шунда ўлтира тур, мен эса Қаршига зумда бориб, вазиятни аниқлаб қайтурмен...»

Темур ёнига фақат икки жангчи — Абдуллоҳ ботир ва Мубошир полвонни олиб шаҳар сари юрди. Қўргон девори ёнида қазилган ариқда тизза бўйи муздай сув бор эди. Темур билан Абдуллоҳ ботир уни кечиб ўтишди. Мубошир полвон бўлса отларни қў-

риқлаб қолди. Құргон деворининг бир жойи Темурга андак пастдек күринди. Соҳибқироннинг имоси ила Абдуллоқ ботир шу жойга бир учыда маҳсус тайёрланган илгичи бор арқонни отди. Арқон деворга маҳкам өпишди-қолди. Икковлон арқонга осилиб девор саңнига күтарилишди ва пастта осилиб тушишди. Күчалар жимжит эди. Темур ва Абдуллоқ эхтиёткорона юриб Гузор дарвозасига келишди. Унинг ёнида құриқчи зотидан асар йўқ эди. Темур «бу ерда бирон-бир ҳийла бор шекилли», деган хаёлда сергак тортди, аммо тезда гап нимадалигини тушунди. Дарвозанинг иккала табақаси маҳкам беркитилиб, ортига арава-арава нам тупроқ түкилғанди. Демак, мабодо Темур лашкари бостириб келиб, дарвозанинг нариги томонидан мис қопланған эман тұқмоқларда күн бўйи уриб турган чогида ҳам дарвоза очилмасди! Нима қилиш керак! Афтидан, шаҳарга Бухоро дарвозаси орқали киришдан ўзга илож йўқ шекилли. Девор тешадиган қурилмаларни ҳам ўша ёққа ташиб ўтиш керак.

Темур билан Абдуллоқ яшириниб-биқиниб, Бухоро дарвозасига ҳам яқынлашиб келишди. Ўнтача қўриқчи қўйилған экан. Балки уларни шамширдан ўтказиб, дарвозани очиб қўя қолиш осон кўчар?..

Ҳукмдор саройи ёнида эса сон-саноқсиз қўриқчилар туришарди. Демак, амир Мусо оиласи шу ерда, уларни банди этиш фойдадан холи эмас. Темур ишора билан Абдуллоҳни ёнига чорлаб, қулогига шивирлади: «Шаҳарга кирған онимиз шул саройга келиб, амир Мусо яқинларини, ҳарамини, оиласини асирга ол. То мендин фармон бўлмагунча ҳеч кимса аларнинг бир тола сочига-да озор етказмасун!».

— Фармонингиз шаксиз адo этилур, — пицирлади Абдуллоқ ботир эгилиб таъзим қиларкан, оғзи қулогига етиб. — Озор етмак у ёқда турсин, бирон бир номаҳрамнинг кўзи аларга тушмагай. Айниқса, ҳарамдагилардан биронта жонони кўнглимга ўтириб қолса, мен ани шундай қўриқлайинки...

Абдуллоқ ботир пихиллаб кулиб юборди. Темур кўз қисиб қўйди.

Икковлон тезда орқага қайтишди. Шу заҳоти хужум режаси ишлаб чиқилди. Баҳодирлар Темур ва Абдуллоқ юрган йўлдан боришли. Ногаҳон — ташқаридан эмас, ичкаридан бошланған ҳужумни кутмаган Бухоро дарвозаси қўриқчилари ҳатто қаршилик кўрсатишга ҳам улгуролмасдан сассиз таслим бўлдилар.

Дарвозанинг иккала тавақаси кенг очилди. Ариқ устига ўрнатилган осма кўприклардан жанговар отлар гулдираб ўтдилар. Бургулар чалинди. Рақиб ваҳимада қолди. Қаршилик деярли кўрсатилмади. Қилич кўтариб чиққанларнинг бариси кўчаларнинг ўзида ўлдирилди. Рақибнинг саноқли қўшинигина девордан ошиб жон сақлаб қолди. Қолганлари эса асир тушди. Абдуллоҳ ботир ваъдасига вафо қилиб, амир оила аъзоларини битта қолдирмай асирикка олди. Ботир башорат қилган экан. Амирнинг хотинлари ва фарзандлари билан бир қаторда беш-олтига сулув-сулув канизаклар ҳам унинг қўлига тушиб қолди. Улардан бири, қадди-қомати келишган, бўлиқ кўкраклари диркиллаб, сурма суртилган кўзлари чақнаб турган хоразмлик жорияга бир қараща кўнгли кетган эканми, Абдуллоҳ гўдайиб олиб, қиличини ялангочлаганча қизнинг ёнидан кетмас, шу туришда гўё: «Ўлдирсанг ўлдир, лекин бунга тегинма!» — деяётгандек эди. Темур сўраб-суриштириб билдики, бу қиз жория ҳисоблангани билан аслида Хоразм бош вазирининг қизи экан. Сўроқ асносида Абдуллоҳнинг ўзига ўқрайиб қараёттанини кўрган Темур охири чидай олмай баралла кулиб юборди:

— Ол, ботир, шул қиз сеники! Бундоқ жавоҳир фақат сенга муносиб!

— Ҳукмдорим! — гуп этиб тиз чўқди ҳаяжонланиб кетган Абдуллоҳ, — саховат ва мурувватингизнинг чеки йўқ. То қиёматгача қулингиздурмен!..

— Хўш, исминг nedir сенинг? — сўради Темур жориядан.

— Барчин, — ёқимли овозда жавоб берди қиз.

— Ол, ботир, ол Барчинингни...

Темур бандилар сафида турган, ўзига еб қўйгудай нафрат билан тикилаётган ўн беш ёшлардаги ўсмирга эътиборини қаратди. У амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбек эди. Чоқу Барлос ортидан қўшинини бошлаб кетаётган амир Мусо шаҳардаги лашкарини ўғлига ишониб топшириб кеттанди.

Ўзига ҳам нафратланиб, ҳам андак қўрқиб қараётган ўсмири диққат билан кузатаркан, Темур шу йигитча тенги ўғли Жаҳонгирни эслади.

Жанг болалар иши эмас. Темур Муҳаммадбекка ачиниб кетди. Шунинг учун Берқутта Муҳаммадбекнинг қочиб кетишига шароит тугдириб беришни шаъмали гаплар орқали тушунтириди. Майли, асирик-

да хор бўлиб, интиқом ўтида ёниб юргандан кўра отасига бориб Темур лашкарининг мардлиги ва топ-қирлиги хусусида сўйлаб берсии.

Берқут фаросатлигина жангчи эмасми, айтилганларни керагидан зиёда қилиб адо этди ва тезда Мұхаммадбек асириликдан қочди. Темурнинг қўлида амир Мусонинг кенжা хотини — қорнида тўққиз ойлик ҳомиласи ила Орзумулк ога қолди. Ё тўлгоқ тугиши вақти келдими, ё қўрқув тўлгоқни тезлаштирдими, ишқилиб, у шу куннинг ўзидаёқ қизчалик бўлди. Уни Тумон ога деб аташди. Тақдир ўйинларини қарангки, орадан ўн беш йил ўтиб, шу бир парча эт тўлин ойдай сулув қизга ҳамда Темурнинг суюкли хотинига айланажак... Ҳозирча эса Соҳибқирон қўл остидагилардан кўзи ёриган онага алоҳида гамхўрлик қилиши, унинг ҳар бир талабини алоҳида масъулият билан адо этишини талаб қиласарди...

Темур оқшом қўниши билан Қаршидан ўз қўшинини сездирмасдан олиб чиқиб кетмоқ тадоригини кўра бошлади. Буни эшитган саркардалар ҳайрон бўлиб елка қисардилар: наҳот улар ором олишга лойиқ хизмат қиммаган бўлсалар? Бироқ Соҳибқирон ўз сўзидан қайтадиганлардан эмасди. Ноилож буйруқ адо этила бошланди. Факат нўён Берқут ҳамда амирлар Сарбуга ва Довуд Барлос бошчилигида бир неча юз жангчигина шаҳар дарвозаларига туташ деворларга яшириниб олдилар. Қолганлар эса яна саҳро бағрига кириб кетдилар. Улар ортидан Бухоро дарвозалари ёпилди.

Тез орада Темурнинг асил нияти баҳодирларга аён бўлди. Ўглидан жант тафсилотини эшитар-эшитмас рақиб не учун уни шаҳардан ташқарига олиб чиққанини англаған амир Мусо ўзининг барча қўшинларини жон аччигида Қаршини қайта босиб олиш учун сафарбар этди. То дарвозалар синдирилгунга қадар ўтган талотўида амир қўшини ортидан Темур лашкари урҳо-ур билан босиб келганини ҳам сезмай қолди. Темур асосий қўшин билан орқадан ҳужум қилган бўлса, Сайфуддин ўз қўшини ила ўнг қанотдан қақшатқич зарба берди. Деворларга ўрнашиб олган Темур жангчиларининг тинмай камондан ўқ ўзиб туришлари эса амир Мусо жангчиларини буткул эсанкиратиб қўйди. Хуллас, амир Мусо қопқонга тушган эди. Шунга қарамай жанг кун бўйи давом этди. Амир Мусо шунча қурбонлар келтираётган бўлса-да, ҳамон ўлар-тириларини билмай олишарди.

Намозшомга бориб жаңг ҳовури бироз пасайди. Жангчилар қароргохларига қайтиб, ҳордиқ олишга түшдилар. Фақат кекса Берқутгина дам олиш нелигини билмасди. У Темурга чопарини йұллаб, тунда Гузор дарвозасини тупроқдан тозалашини, тонг сақарда айнан шу томондан ҳужум қилишини билдириди. Душман бу тарафдан ҳужум бұлишини хәэлига келтирмагани боис оз сонли жангчилар билан ҳам катта ютуқни құлға киритса бұлади. Темур бу режани қизгин маъқуллади.

Ҳужум күнгилдагидай бұлды. Субҳи содиқда Берқут жангчилари мутлақо кутилмаган тарафдан, шу боис құриқчилар ҳам құйилмаган жойдан энди уйқудан болып күтаратеңтән душман устига ҳужум бошлади. Бошқа тарафдан эса Темурнинг құшини ёпирилди. Шамширлар жарангги, ох-войлар, отлар кишинаши, урхо-урлару инграшлар оламни тұгді. Түеқлар тагидан күтарилған чанғдан осмон қаро тортды. Мусо құшини шақар дарвозаси томон чекинишга мажбур бұлды. Бу ердан эса уларнинг бошиға камон үқлари ва тошлар дүлдек ёғила бошлади. Мусо құшини сони лаҳза сайин сийраклашиб борарди. Дарә бўлиб оқаёттан қон Жайҳунга қадар етиб борди. Ваҳимага тушган жангчилар қуролларини отиб юбориб, жон сақлаш умидида тұмтарақай қочдилар. Темур Чоқу Барлос ва Сайфуддинга барча қочоқларни тутиб, баңди этишни буюрди. Ҳали айтарлы чарчаб улгурмаган жангчилар бу ишга астойдил киришдилар. Қочғанларнинг боши Чогичноқ дарасигача етиб боролди, холос. Орадан икки кун үтиб, амир Мусонинг омон қолған жангчиларининг асосий қисми Темур қўлида баңдилиқда эди. Сон-саноқсиз аравалар рақиб құшини жангчиларининг қурол-ярголари ва бошқа ҳарбий анжомларга тұлды.

Тез орада амир Ҳусайн назорати остида бұлған овул-қишлоқларга юборилған айғоқчилар ҳам қайтиб келишді. Маълум бұлишича, Ҳусайн сұнгги тұрт ой мобайнида Балхдан бир қадам нари жилмаган ва шаҳарға иложи борича күпроқ құшин түшлаш билангина машгул бұлған. Айни вақтда Ҳусайн истеңкомини мустаҳкамлашни ҳам өддан чиқармаган. Йигирмаミニндан ортиқроқ мардикор күнде тун ишлаб, ердан үттиз тирсак баландликка күтарилған шақар деворини мустаҳкамлашған. Олтита янги құриқчилар минораси қад ростлаган. Балх олиб бўлмас қалъага айланиб бормоқда эди. Булар бары Ҳусайн узоқ давом этади-

ган жангта ҳозирлик кўраётганидан далолат берарди. Бироқ ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиб қўядиган қиш яқинлашиб келмоқдайди. Одатда, қўшинни қорда ўёқдан-бу ёққа судраб юрилмас эди. Шунинг учун милодий 1367—1368 йиллар қишини Темур Қаршида тинчгина ўтказди. Мовароуннаҳрда қўш ҳокимиятчилик барҳам толаёттан эди...

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

ХУСЛАН БИЛАН СУЛҲ

Қаршини озод қилганданоқ Темур ўзининг ишончли кишилари бўлмиш амир Маҳмудшоҳни Бухорога, амир Довуд Барлосни эса Самарқандга ҳоким этиб жўнатди. У амирларга бу шаҳарларда одилона тартиб ўрнатиш, бож-хирожларни вақтида тўлаб туришни биринчи галдаги вазифа қилиб қўйди. Қишида Соҳибқирон ўз қўшинини мунтазам жангчилар билан тўлдиришга аҳд қилди, бунинг учун, табиийки, от-улов, ҳарбий анжомлар ва аслалаҳалар олишга қўпроқ маблағ сарф бўлди.

Темур Сафарали билан бобосининг кутубхонасида қисқа кунлару узун тунларни тез-тез ўтказадиган бўлди. Темур мажруҳ оёғимга қўпроқ иссиқ тегсин, дея сандалга яхшилаб ўрнашиб ўтириб олар ва бирон мақбул рисолани ўзининг кўкаaldoш укасига ўқитарди. Тарих, хусусан, жанглар тафсилоти Соҳибқиронни беҳад қизиқтиради. Искандар Зулқарнайнинг юришлари хусусидаги битикларни у алоҳида диққат билан тингларди. Баъзида Темур қироат билан китоб ўқиёттан укасини тўхтатар, олдидағи қоғозга ўзича жанг жараёнини чизар, галаба ва маглубиятлар сабабини таҳдил этарди. Шу билан бир қаторда Темур Чингизхоннинг Хоразм хонлигини забт этиши тарихини, унинг Чин, Ҳиндистон сари юришларини ҳам қунт билан ўрганди. Ҳамма қизиқарли китобларни мутолаа этиб чиқиш учун қиш фасли камлик қилди. Бобосининг кутубхонасида эса ҳали қанчадан-қанча бебаҳо китоблар чанг босиб ётарди. Кўклам арафасида Темур ўзига мақбул асалардан саралаб олди ва уларни ҳамиша қўшин билан бирга олиб юришга кўрсатма берди. Ўшандан бошлаб унинг сафар кутубхонаси бойигандан-бойиб борди. Бу донишмандлик манбаининг бош қўриқчиси ва эгаси этиб Сафарали

тайинланди. Аслини олганда, айтиш мумкинки, у Темур саройида биринчи бўлиб вазирлик лавозимини эгаллади.

Темур кўклам ва ёзга олдиндан ўз режасини тузиб чиққанди. У беш мингтacha жангчидан иборат қўшин тўпламоқчи, сўнг уларни, ўша пайтлар ҳарбий тизимда қабул қилинганидек, ўнлик, юзлик, мингликларга бўлиб, Мовароуннаҳрнинг барча сиёсий-иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан муҳим шаҳарларида бўлиб чиқмоқчи эди. Мўлжалдаги шаҳарлардан биринчиси Самарқанд, иккинчиси Шош (Тошкент). Сўнг қўшинни Мўгулистон сарҳадига яқин маъвода жойлашган Хўжанд сари бошлаш мумкин бўлади.

Темурнинг ўғиллари ҳақиқий баҳодирларга айланмоқда эдилар. Уларнинг каттаси — Жаҳонгир кўкламда ўн олтига тўлади. Бу ёнидаги ўғиллар оталарининг фаолиятларида изчил иштироқ этмоқлари жоиз. Шу боис ҳам Темур — Жаҳонгир қўргоннинг тўрт деворини тарқ этиб, аргумоқ эгарида тобланадиган фурсати етди, деб ҳисобларди. Соҳибқирон тўнгич ўтли, ишонган валиаҳдини Ҳиротга, амир Малик ёнига, эзчихона бошлиги этиб йўллади. Амир Малик жангари Ҳусайндан очиқдан-очиқ чўчимоқда ва ҳадик асоссиз эмас эди. Темур Ҳирот амирига ўз ҳайриҳоҳлигини билдириб қўйиш мақсадида ўтлидан мактуб бериди: «Аллоҳ иродаси ила одилона ҳокимлик юритмисш амир Малик жаноблари ҳузурига фарзандимиз амирзода Жаҳонгирни йўллар эрканмиз, Ҳиротда бизнинг қўшиналаримиз турмогини мақбул ҳисоблайдурмиз...»

Элчиларни саралаб олинган беш қўшин кузатиб борди. Уларнинг бошида жангларда роса пишиган баҳодир, амир Муборакшоҳ Санжарий турарди.

Элчилар жўнаб кетгач, Темур ҳам лашкарини Қаршидан олиб чиқди. Бироқ аввалги режага кўра Самирқандга эмас, Бухорога йўл олди. Режа ўзгариб қолишига айгоҳчиларнинг хабарлари сабаб бўлганди. Амир Мусо енгилганидан сўнг бутунлай жазаваси қўзиб кетган Ҳусайн Темур устига янги босқин уюштириш учун қўшин тўплаб ултурганди. Ўн минг кишилик лашкар бошига Ҳусайн яна аламзада Мусони бошлиқ этиб тайинлабди-да, унга ёрдамчи сифатида тажрибали баҳодирлардан Жаҳоншоҳ ва Пўлод Бугани қўйибди. Бу сафар эҳтиёткорроқ бўлиб қолган Мусо лашкарини Қаршига эмас, куч жиҳатидан унга

нисбатан заифроқ бўлган Бухорога бошлаган. Афтидан, тезда қўлга киритиладиган галаба жангчиларим руҳини кўтаради, Ҳусайн олдида ҳам юзимни ёрут қиласди, деган хаёлга борган шекилли. Бироқ тез ҳаракат қилишга моҳир бўлган Темур Бухорога Мусодан олдин етиб келди. Лекин у шаҳарга кириб ўтирумади. Лашкарини шаҳарнинг шимолий тарафидаги тепаликлар устига жойлади. Сўнг ҳузурига Бухоро ҳукмдори Маҳмудшоҳни чорлади.

Темур ўз чодирида машварат ўтказиб, амирларга душманни саҳрода кутиб олиб, ёнбошидан зарба бермоқни мўлжаллаётганини баён қилди. Жанг авжга чиққанда эса Маҳмудшоҳ шаҳардан чиқиб келиб, душманни бутунлай саросимага солиб қўйиши керак эди.

Режа кўпчиликка маъқул тушди. Лекин ҳаммаси олдиндан ўйлангандай кечмади. Соқчилар минорасидан жангни кузатиб турган Маҳмудшоҳ назарида сон жиҳатидан устун бўлган Мусо жангчилари қўли баланд келаётгандай туволди ва у ваҳимага тушиб, ўз қўшинини қўргондан олиб чиқмай, пусибгина ўтираверди. Бу ҳол Темур лашкарини анча оғир аҳволга солиб қўйди. Зеро, рақиб қўшини уларга нисбатан икки баробардан ҳам кўпроқ эди-да. Қатиқни ҳам пуфлаб ичишга ўтган амир Мусо бу сафар Темурнинг режасини бир зумда англаб етди. Устига-устак, бетоқатланган Темур дам сайин шаҳар томон йўллаётган чопарлар ҳам кўп нарсадан дарак бериб турарди... Ҳайтовур, кетган чопарлардан биронтаси қайтиб келмади. Демак, Маҳмудшоҳ уларни қўйиб юбормай, қалъада ушлаб турибди. Бу вазиятдан фойдаланиб қолишга аҳд қилган амир Мусо лашкарини икки қисмга ажратди. У жангчилари озроқ қисм билан Бухорони забт этишга аҳд қилди. Жангчилар кўпроқ қисмини эса Пўлад Бўға бошчилигида Темурга қарши ташлади.

Жанг тўхтаб-тўхтаб икки кеча-кундуз давом этди. Ниҳоят, Темур баҳодирлари сиқиб бориб, Пўлад Бўганинг қалласини узуб ташлашга эришдиilar. Бошсиз қолган лашкар тушкунликка тушиб, номигагина қаршилик кўрсатишга ўтди.

Бироқ бу орада шаҳарда вазият бутқул ўзгариб кетди. Амир Мусо ҳар қалай шаҳарни босиб олди, жангда ярмидан кўпроқ йигитини йўқотган Маҳмудшоҳ эса бир амаллаб Темур қароргоҳига қочиб келолди. Соҳибқирон ўз бошига ўзи бало орттирган Бухо-

ро ҳукмдорининг тазаррусини қабул қилди ва бир қисм қўшинини асиrlарни қўриқлашга қолдириб, қолганини Бухорга бошлади. Пўлод Бўға албатта зафар қозонишига шак-шубҳа қилмаётган, шундай бўлса-да, унга кўмак беришга аҳд қилған амир Мусо шаҳарда кичкинагина жангчилар гурухини қолдириб, орқага қайтди. Бухордан ярим кунлик масофада иккى лашкар тўқнашди. Голиб бўлганига қарамасдан Темур лашкари ҳали ҳам сон жиҳатдан рақибникига нисбатан анча кам эди. Лашкар руҳини кўтариш мақсадидами, Соҳибқирон жанг олдидан мухтасаргина нутқ ирод этди: «Бул кун жўмарлар базм қиласидиргон кун! Баҳодир жангчи учун энг яхши шароб — ёгий қони, энг яхши коса эса ўткир шамшир эрканини унумтманг. Олга!..»

Темур қўшинини икки қанотга бўлди, ўзи марказда қолди. Қанотлардаги жангчилар рақибнинг илгор қисмини аввалдан келишилганидек олдинга ўтказиб юборди-да, кейин икки ёнидан қақшатқич ҳужум бошладилар. Амир Мусо бу сафар ҳам қопқонга тушиб қолганини пайқади, лекин қўшинни қайтадан жойлаштириш фурсати ўтганди. Жанг амир Мусо учун бағоят нокулай вазиятда бошлангани учунми, узоқ давом этмади. Амирнинг ўзи тезда асирга олинди. Тартибсиз равишда қочишга тушган қўшиннинг бир қисми дарҳол қурол-ярогини ерга отиб уриб, таслим бўлди.

Кийимидан тортиб юзига қадар қон сараган, ҳансираф турган Темур ёнига қўли боғланган амир Мусони олиб келганларида, у рақибига бир муддат жиiddий тикилиб турди-да, кейин:

— Қилич ва отини қайтариб берингиз. Тўрт томони қибла, — деди.

Амирга шамширини бердилар, отини ҳам. Аргумоти жиловидан ушлаб олган Мусо бошини кўтаролмасдан Жайхун томон йўл олди.

Темур жангтоҳда ўлган барча жангчиларни расмрассумларни жойига қўйган ҳолда ерга қўйишини буюрди. Пўлод Бўганинг жасадини эса Кешга олиб бориб, иззатини жойига қўйган ҳолда дафн этишни амр этди. Темур Пўлод Бўға билан ўсмирлик йиллари дўст бўлганини ҳали унотолмаганди.

Шундан кейингина Темур лашкарини Самарқанд сари бошлади. Йўлда Соҳибқирон Самарқандга амир Ҳусайннинг тажрибали лашкарбоши Чоқир Баҳодур

раҳбарлик қилаёттган қўшини ҳам бостириб келаётгани ҳақидаги хабарни Довуд Барлос ошигич юборган чопардан олди. Ҳозирча рақиб лашкари Обираҳмат дарёси қиргогида қўним топган эмиш. Чоқир Баҳодурни яхши билган Темур унга чопар орқали ўз номасини юбориб кўришни лозим топди. Майли, бир уриниб кўрсинг, мабодо қон тўкилишининг олди олинса — яхши, агар иложи бўлмаса, нима ҳам дердик, ҳеч қурса уни айбламайдилар-ку.

Чоқир Баҳодур Темур чопарини иззат-икром билан қарши олди, лекин таклифга кўнмади: «Агарчанд амир Ҳусайнга хиёнат этармен, бундан сўнг ким ҳам мени баҳодур атар?..» дея залворли далилни рўкач қилиб юборди у жавоб номасида. Бироқ бари бир мардлигига бориб, ўзига қарши чиқадиган истаган баҳодир билан яккама-якка олишувда иштирок этиб, ким кучли эканлигини исботлашга розилигини билдирганди. Магарким, дея номасини давом эттирганди баҳодир, олишувда зафар мендин юз ўтирса, шул замони қўшинимни олиб орқага қайтурмен.

Яккама-якка жанг ҳақидаги таклиф Темурнинг кўнглига хуш келди. Бу асрлардан-асрларга ўтиб келаёттган одат эди. Темур Чоқир Баҳодурга қарши ўзининг паҳлавони Оқтемир Баҳодурни қўйишига қарор қилди. Оқтемир Алиберди туркманинг ўн тўққиз ёшли кичик укаси бўлиб, ҳозир Соҳибқироннинг Мубошир полвон, Абдуллоҳ ботир ва Алибердининг ўзидан кейинги тўртинчи шахсий қўриқчиси эди. Йигитча ҳаммани ўзининг фавқулодда кучлилиги билан ҳайратта солар ва барча олишувларда то шу кунга довур елкаси ер искамаган эди.

...Афросиёб текислигига икки лашкар бир-бирига юзма-юз турибди. Икки тарафда турган икки паҳлавон ўз отларини ниқтадилар. Бургулар чалинди. Отлиқлар бир-бирига бақамти бўлдилар. Чоқир Баҳодур Оқтемир ўтирган от калласига шамшир солди. Қорабайир гурсиллаб қулади. Отдан вақтида учиб тушишнинг уддасидан чиқсан Оқтемир энди пиёда ҳолида Чоқир Баҳодурга ташланди. Йигитчанинг кўксидан газабкор ҳайқириқ отилиб чиқди. У шамширини баланд кўтарди. Аммо Чоқир Баҳодур олишувни давом эттириб ўтиргади. У от бошини буриб, жон алпозда бақириб-чақириб, уни қўллаб-қувватлашга уринаётган лашкари томон елиб кетди.

Иккала паҳлавон ҳам омон қолишибди, голиб аниқ-

ланмади. Шаҳар даҳалари ишончли қўргонга айланади ва жангни қулай жойларда ўрнашиб олиб давом эттираман, деган хаёлга борган Чоқир Баҳодур лашкарини Самарқандга бошлади. Темур рақиби кетидан изма-из бораверди. Баҳоланки, Самарқандда Чоқирни кўнгилсизлик кутмоқда эди. Довуд Барлос бошлиқ кўнгилли жангчилар Чоқирнинг бир ҳовуч жангчисини тит-пит қилиб ташлади ва дарҳол қўчаларга аравалар ҳамда ёғочлардан тўсиқлар ўрнатилди. Табиийки, бундай шароитда жангчилар қулай нишон бўлибгина хизмат қилишлари мумкин. Торгина қўчаларда отлиқлар ҳатто қайрила олмасдилар. Орқадан эса Темур қўшини босиб келмоқдайди. Шундай қилиб, жанг бошланмасдан туриб Чоқир қўшини маглубиятта учрагани аён бўлди-қолди.

Самарқандда бир неча кун бўлиб, озиқ-овқат гамлаб олган Темур лашкарини Тошкентта бошлади. Шаҳарга сарҳадни кесиб ўтган мўгуллар хавф солиб турардилар. Соҳибқирон хон Илөс Хўжа жангчилари яна Мовароунаҳрда талон-тарож бошлаб юборишини жимгина кузатиб туролмасди.

Темур Сайхуннинг ўнг соҳилига кечиб ўтишга ҳозирланаётган маҳал қароргоҳига мўгуллар лашкарбoshиси Кайхисрав Жилонийдан чопар келиб қолди. Кайхисрав марҳум Тарагай Баҳодурнинг дўсти саналар, лекин Темурга ашаддий рақиб эканини яширмасди. Шунинг учун чопар эзгу тилаклар битилган номани топширганда кўпчилик ҳайрат бармогини тишлади. Унда, жумладан, шундай дейилганди: «Падари бузрукворинг Тарагай Баҳодур — Аллоҳ анга раҳматлар нурини ёғдирғон бўлсин! — ҳаққи-ҳурмати мен сенга рақибларингни маҳв этиб, Кеш ҳукмдори бўлмогинига кўмак бердим. Эмди сен бирмунча кучга эга бўлғонингда, мен сен ила иттифоқ тузгали бул ерга келдим. Менинг имоним комил: Аллоҳ таоло марҳамати ва шафоати ила сен Балх амири Ҳусайнни маглуб айлаб, Мовароунаҳрнинг ягона ҳукмдорига айланурсен. Сени лашкаринг ила Тошканда кутурмен. Илөс Хўжа лашкари сенинг тугинг остинда турмоққа ҳозиру нозир...»

Номани ўқиб чиққан Темур узоқ ўйланаб қолди. Кайхисрав таклифи мутлақо кутилмаганда ўртада пайдо бўлиб қолди. Амир Кайхисрав ўзининг айёрлиги, мунофиқлиги, иккюзламачилиги билан таниқди эди. Айнан шу Кайхисрав бундан ўн йил бурун Тўқ-

луг Темур хон кўрсатмасига кўра Мовароуннаҳр ҳокими амир Қозагонни ов маҳали ўлдирганини Темур ҳали унутмаганди. Айнан мана шу Кайхисрав жангнинг энг оғир дақиқаларида ўзи қўмондонлик қилаётган Ҳусайн лашкарини ташлаб, унинг рақиби — Мўгулистон хони тарафига ўтиб кетмаганмиди, ахир? Бу сотқинлиги учун Кайхисрав катта суюк олди — Мўгулистон хони уни ўзига куёв этишдек юксак шарафга нозил этди. Хон унга ўзининг амакиваччаси Темурхон бин Абуқаннинг қизи Туман Қутлугни хотин қилиб берди. Буларнинг ҳаммаси Темурни ҳушёр тортирадиган дэлолатлар эди. Бироқ Темур Чингизхоннинг бир ўгитини ҳам ёдида тутарди: «Дўст бўлишга онт ичган одам фақат қон билангина бул онтни бузмоги мумкин».

Ва Темур Тошкентда очилаётган дўстлик дарвозаларидан дадил кириб бораверишга аҳд қилди.

У шаҳарнинг бирон бир даҳасида ўзига нисбатан душманлик кайфиятини илгамади. Кайхисрав ҳам Темурни юксак даражасига мос равишда иззат-икром илила кутиб олди. Ўзининг ниятлари самимий эканлигини кўрсатиш учун бўлса керак, Кайхисрав орада хешуруглик муносабатлари бўлишини ҳам таклиф этиб қолди. Соҳибқирон бу таклифни қабул қилди ва Кайхисравнинг қизи Роқияни суюкли ўғли Жаҳонгирга олиб берди. Тўй тантаналари шаҳарда деярли бир ой давом этди.

Бу тўй довруги амир Ҳусайннинг қулогига ҳам етиб борди. Балх амири Мўгулистон хони Илөс Хўжа Темур билан бежиз иттифоқ тузишга уринмаганини англади. Бу иттифоқдан мақсад шундоқ сезилиб турарди. Илөс Хўжанинг ҳам, Темурнинг ҳам у билан ўз ҳисоб-китоблари бор эди. Демак, икки қудратли душман ўртасида қолиб, эзилиб-янчилиб ҳалокатга учрагандан кўра, яхшиси, биринчи бўлиб дўстлик қўлини узатиш зарурга ўхшаб қолди.

Амир Ҳусайн дарҳол Тошкентга Балх, Андижон, Хўжанднинг ҳурматли сайдлари ва эътиборли амирларидан иборат гуруҳни элчи қилиб юборди. Бироқ элчилар етиб келганда, Темур аллақачон Ўтрор йўлида эди. Амирдан зарур йўл-йўриқ олган элчилар дарҳол Соҳибқирон изидан тушдилар ва унга Чимкент биқинида етиб одилар. Бу ерда Темурга амир Ҳусайн қўлида ушлаб турган онт ичган Қуръонни тантанали суратда топширишди. Соҳибқиронга Ҳусайннинг мак-

туби ҳам тақдим этилди. «Фақир Қуръонни ўртага қўйиб қасам ичдимки, бундан буён сизга нисбатан фақат дўстлик ва биродарлик туйгусидин ўзга туйгуни тан олмасмен. Магарким, сўзларимдин тонсам, мабодо, ичган онтимни бузсам, Аллоҳ таолонинг ўзи мени жазоласун...» ва ҳоказо ва ҳоказо.

Сайдлар вакили Қуръонни топшириб бўлгач, бир қадам олдинга чиқди ва тўлқинланган ҳолда сўз қотди:

— Илму урфон ҳамда шариат аҳлига Соҳибқирон ҳазратларининг алломалик, кечирувчанлик, зукколик янглиг фазилатлари яхши аёндур. Зоро, лозим чогларда мусулмон мусулмонни авф этмоғи ҳам қарз, ҳам фарздор. Сиздек зоти олийлари ила амир Ҳусайн жаноби олийлари ўртасиндаги адоват мамлакат бирлигига рахна солаётганлиги, иккалангиз орангиздаги уруш шул даражада етиб, она юртимизга ўзга мамлакатлар жангчилари ҳам кириб келаётганлиги бизни зўр хавотирга мубтало эттон эрди. Гайридинлар мусулмонлар орасиндаги ноаҳилликдан фақат манфаат ахтарурлар, холос. Мабодо тақдир чархи тескари айланиб, гайридинлар тагин ҳокимият тепасига келишса, имонимиз комилки, бул сафар алар ҳукмронлик жиловини осонликча мусулмонлар қўлига бериб қўймагайлар...

Темур кекса отахон сайднинг изтиробга тўла дил сўзларини бошини эгиг ўтириб эшигтга, эҳтиром билан деди:

— Биз ахиллик, биродарлик аҳдномасини имзоларканмиз, Балх амири Ҳусайннинг барча ниятлари эзгу эканлигига имон келтирурмиз. Биз анинг табаррук Қуръонни ўқиб айтгон онтига ишонамиз. Ул зоти муборак онтни фақат қон бирлангина ювмоқ мумкинлигини унутмасалар бас... Ҳозир эрса, муҳтарам зотлар, бир дуо қилингким, орамизда тузилган дўстлик ришталари тоабад узилмасун! Омин!

— О-ми-ин, Оллоҳу акбар! — дея Соҳибқиронга жўр бўлишди сайдлар ва амирлар.

Темур элчиларга жавоб бериб, тўла жавобни эртага олишлари мумкинлигини билдириди. «Албатта, — мулоҳаза юритарди у, — ҳозир амир Ҳусайн биз ила мўгуллар ўртасинда оддий бир пиёдадай гап. Бироқ муҳтарам сайднинг гайридинлар орасиндаги хавотирли мулоҳазаларида ҳам жон бор. Мўгуллар бора-бора Ҳусайнга нисбатан ҳам хавфлироқ ёгийга айланиб кетуви эҳтимолдин холи эрмас...»

Элчиларни эртаси куни ўз юргига кузатиб қолар-кан, Темур Ҳусайн билан дўстлигига содиқ қолишини билдири. У қишини Тошкентда ўтказди, кўкламда эса Соли Саройга келиб, иккаласи ўртасида тузилган тинчлик сулҳини яна бир бор мустаҳкамлайди. Айни кунларда кечиктириб бўлмайдиган вазифалар кўплиги боис Балх сари сафарга чиқишининг сира иложи йўқ.

Темур мугомбирлик қилмаётган эди. У мўгуллар билан тузилган вақтингчалик иттифоқдан самарали фойдаланиб, Тошкент атрофини баланд девор ҳамда соқчилик миноралари билан айлантириб олмоқчи эди. Тезда бу шаҳар унинг шимолий мамлакатларга чиқадиган дарвозаси бўлиб қолишини Соҳибқирон яхши тушуниб турарди. Дарвозани эса вақтида очиб-়епиб туришни уддалаш керак. Нафақат мўгуллар, балки Олтин ва Оқ Үрда хонлари ҳам Мовароуннаҳрга кўз олайтириб турганлари сир эмас-ку, ахир...

Милодий 1368 йилнинг бутун кузи — яхшиям, у қуруқ ва илиқ келди — ва 1368—1369 йилларнинг қиши мобайнида Темур тарафидан жалб этилган ўн минглаб қурувчилар Тошкент атрофини гир айлантириб баланд девор ва соқчилик миноралари билан тўсивиб чиқдилар. Ниҳоят, машаққатли иш якунланиб, одатга кўра барча қурувчиларга тўкин дастурхон ёзилган маҳал, Темур ўтирганларга миннатдорчилик билдириб нутқ ирод этаркан, гап орасидаги кўнглида хотиржамлик ҳиссини уйготган бир фикрни ҳам қистириб кетищдан ўзини тиёлмади:

— Энди ҳеч бир ёгий Тошкентни Мовароуннаҳрдан ажратиб ололмас, баайни тандин жонни ажратиб бўлмагони янглиг...

Кўклам келди. Темур Тошкентда Сайфуддинни ҳоким этиб қолдириб, аъёнлари қуршовида Жайхун ортига, амир Ҳусайн билан учрашувга йўл олди. Улар кўхна Қундузда учрашдилар ва бир неча кун бирга бўлишиб, вақтларини базми жамшидларда ўтказдилар. Улар бир-бирларига кўп бор абадий дўст бўлиб қолишга ваъда бериб, қадаҳ кутардилар. Гўёки собиқ икки дўст орасида адоват уруғи қолмагандек эди. Бирроқ, аёнки, ҳақиқий дўстлик базми жамшидларда сайқал топмайди. Ва келажак уларнинг гаплари, ваъдалари қанчалик омонат эканини кўрсатади...

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

ҚАСАМНИНГ БУЗИЛИШИ

Ҳар бир инсон — ўз фаолиятининг меъмори. Кимки оқиллиқдан чекиниб, ҳасад ва очкӯзлик йўлига тушаркан, Парвардигорнинг ўзи уни марҳаматидин айри этиб, қаҳрига дучор қилгусидир. Шундоқ қисмат Ҳусайнни ҳам кутмоқда эди. Зеро у Қуръонни қўлига олиб ичган қасамини унутиб, яна Темурнинг йўлига тўғаноқ булишга ўтиб олганди.

Уларнинг орасидаги омонат иттифоққа рахна солган дастлабки ҳодиса Ҳусайн тарафидан мутлақо якка тартибда Мовароуннаҳр хонини тайинлаш бўлди. Аввалига амирлар ушбу қарорни яқдиллик ила қўллаётгандай туюлганди. Темур мададдан сўнг ўзига ишончи ортган Ҳусайн Қобулистон устига юриш бошлади. Балх амири ўз тасарруфидаги ҳудудни кенгайтиromoқчи эди. Ушбу юришнинг расмий сабаби сифатида эса Қобул амири Оқбути Бисудийнинг бир йил муқаддам Қундуз устига босқин қилиб, уни талагани бўлди. Темур Ҳусайннинг талабига эътиroz билдириб ўтирмади, қўшинини уникига қўшиб, жангда иштирок эттиреди. Соҳибқирон мустаҳкам ҳимояланган Қобулни Ҳусайннинг ёлгиз ўзи ҳеч қачон забт этолмаслигини яхши биларди. Шу билан бир қаторда, Қобулни қўлга киритиш Ҳусайн ҳокимиятини мустаҳкамлашидан ҳам воқиф эди. Аёнки, Темур ўз Кешига қайтади, Ҳусайн эса Жайҳун ортидаги улкан минтақа — Балх, Қундуз, Қобулда якка ҳукмдор бўлиб қолади.

Қобул истилоси узоқ давом этмади. Бирлашган қўшин сони Қобулдаги лашкарига нисбатан бир неча баробар кўп эди, боз устига, жангларда сира енгилмас дея довруг тараттан Темурнинг номи ўз ишини қилди. Икки кундан кейинроқ Қобул қамал қилувчиларга ўз дарвозаларини очди, ҳукмдор Оқбути Бисудий эса асир тушди. Ўлжаларни тақсимлаб олган гoliblar Балхга қайтдилар. Темур ўзининг ота юрти Кешга йўл олмоқчи эди, аммо Ҳусайн кутилмаганда Бадаҳшон шоҳларининг бурни кўтарилиб кетгани, солиқларни вақтида тўлашмаётгани хусусида гап очиб қолди. Тезда коса тагидаги нимкоса ҳам аён бўлди: Ҳусайн Бадаҳшон амирлигига бостириб бориб, уларнинг боплаб жазосини бермоқчи эди. Темур бу таклифга ноилож рози бўлди. У Ҳусайн билан янги ихти-

лофга боришини хоҳламасди. Иккала қўшин тоглар орасида жойлашган кичкинагина амирликка бало-қазодай бостириб бораверди.

Ҳусайннинг ўзи дармонсизлигини баҳона қилиб лашкар бошида турмади. У қўмондон этиб ўгли Жаҳон Маликни тайинлади. Темур ҳатто ушбу тайинловда ҳам ўзига нисбатан бирон-бир салбий муносабатни пайқамади.

Қўшин Жайҳунни кесиб ўтиб, тог йўлига тушиб олиши билан Ҳусайн маҳобатли Ҳинdevon қўргонини қурдиришга киришиб кетди. Ҳусайн бу иншоотта Темурнинг кўзи тушиб қолишини истамаганди. Балх яланғоч жойда қад ростламаган, шаҳар атрофи Ҳусайн мустаҳкамлиги борасида мудом қайгуриб турадиган баланд девор билан ӯралганди. Янги Қўргонда эса Балх ҳукмдори озиқ-овқат ҳамда қурол-ярог заҳирасини, шунингдек, шахсий қўриқчиларини сақлаш ниятида эди. Ҳинdevon қўргони Ҳусайннинг узоққа мўлжалланган режасида алоҳида ўрин эгалларди, ахир, аслини олганда, у ҳали ҳам Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиш фикридан қайтмаганди. Темур билан аҳднома вақтдан ютиш имконини берди. У шундай ҳисобларди. Қўргон қуриб битказилгач, Ҳусайн улкан саройда хон сайлаш бўйича қурултой ўтказмоқчи бўларди. Шундай қилиб, Мовароуннаҳр пойтахти Балхга кўчиб ўтар, Балх ҳукмдори эса Мовароуннаҳр ҳукмдорига айланарди... Бу фикр Ҳусайннинг оромини ўғирлаган ва у шошилгани-шошилган эди. Бадахшон хонларини эса Ҳусайн Темур қўли билан итоатда тутиб турмоқчи эди.

Бадахшон йўли гоят мashaққатли кечди. Тогли йўлларда Темур икки ой қолиб кетди. Сарҳадни кечиб ўтар-ұтмас, тўлгониб оқаётган асов дарё бўйидаæk лашкар тўхташга мажбур бўлди. Бадахшонликлар қўшин яқинлашган маҳал кўприкни бузиб ташладилар. Тезоқар дарёни кечиб ўтиш эса одам ўзини ажал комига ташлаган билан баробар. Темур кўприкни тиклаш хусусида фармон беришга мажбур бўлди. Бир амаллаб қурилган кўприкдан ўтган жангчиларни эса шундоқ тог биқинида пистирма кутиб турган экан... Хуллас, бир сўз билан айтганда, Темур лашкари оғир мashaққатларни енгиб, олдинга жуда қийинчликлар билан силжирди. Ниҳоят, Темур Бадахшоннинг пойтахт шаҳарларидан бўлмиш Қўнгуролноқни қўлга киритиб, унинг шоҳи Али Бадахшонийни банди этди.

Соҳибқирон бир неча отар ва уюрларни ҳам ўз тасаруфига олди. Галаба муносабати билан жангчиларга дам берилди. Ҳордиқ олинаётган маскан ажойиб ўтлоқзор бўлгани учун отлар барра майсага тўйдилар, лашкар эса — гўштга.

Бу орада бадахшонликлар мўгуллардан кўмак сўраб улгурини ва амир Кайҳисрав беш минг кишилик қўшини билан ёрдамга шошди. Кайҳисравнинг эгар-жабдуқни созлаб қолишига асос бор эди — Бадахшоннинг кўплаб шоҳлари унинг қариндошлари ҳисобланарди. Ҳусайннинг лашкарига Темур қўмондонлик қилаёттанидан хабар топган Кайҳисрав унга ўз элчисини йўллаб, қўшинларни бирлаштириб Балх амирининг ўзига қарши бостириб боришга даъват этди. Бироқ элчи Жайҳундан ўтаётган чоги Ҳусайн одамлари қўлига тушиб қолди. Зудликда етказиб келинган номани ўқиб чиқсан Ҳусайн уни ҳозирча Темурдан яшириб туришга аҳд қилди-да, Соҳибқиронга бошқа мактуб юборди: «Иблис қутқусига учган амир Кайҳисрав қўшини ила сарҳадимизга яқинлашиб келмоқда. Дарҳол исён оловини ўчирмоқ — сизнинг адоват шамширгизнинг вазифасидур. Имоним комилдирки, сиз зудликда Жайҳун бўйига етиб келурсиз, Бадахшонни эса зурриёдим амирзода Жаҳон Малик илкига топширгайсиз...»

Темур қўшини билан улуг дарё бўйига етиб келгунга қадар тог сўқмоқларида анча вақти кетди. Калласида янги бир хиёнаткорона ўй пишиб етилаётган Ҳусайн дўстини дарё бўйида қучоқ очиб кутиб олди. Темур бор-йўти бир ярим минг жангчи билан келган эди, Амир Мусо қўмондонлик қилаётган Ҳусайн лашкари сони эса беш мингдан ошарди. Ҳусайн Темур Кайҳисрав билан жангга кирган заҳоти пайтдан фойдаланиб, унинг орқасидан ҳужум қилиш лозимлигини амир Мусога қаттиқ тайинлади. Атиги бир ярим минг жангчидан иборат кичик қўшин, шак-шубҳасиз, икки томонлама — айниқса, орқа томондан келгани мутглақо кутилмаган бўлади — зарбага асло чидаш бера олмайди ва, демак, уларнинг барисини битта қўймай тигдан ўтказиб, йўқ қилиб ташласа бўлади. Марҳумлар гапира олмайдилар...

Ҳусайн ана шундай ниятда эди. Аммо, Аллоҳга минг қатла шукрлар бўлсинки, рубъи масканда яхши одамлар кам эмас. Шундайлардан бири амир Ҳусайннинг яқин одамлари орасида ҳам бор эди. Темур со-

ҳилга келиб тушиши билан бу одам унинг ўтовига борди ва ўзига маълум гапларни битта қўймай тўкиб солди.

— Аллоҳ шоҳид, жанг қизигон маҳал, қулай имко-ниятни пойлаб туриб ортингиздин амир Мусо қўши-ни ташлангай. Амирга сизни баңди этмоқ вазифаси ҳам юкланимиш...

Темур кўнглида пайдо бўлган газаб, нафрат олови-ни сездириб қўймасликка уриниб, ҳазил қилишга уринди:

— Наҳот чиябўри йўлбарс овига чиқса?..

Ўзи эса Ҳусайн билан бетма-бет учрашиб, орадаги иттифоққа рапхна солиши мумкин бўлган турли мишишлар хусусида кўнглидаги бор гапларни очиқ-ой-дин тўкиб солмоқчи бўлди. Бу вақтда амир Ҳусайн Жайхун бўйида эди.

Сон-саноқсиз аъёнлар қуршовида гердайиб турган амир Ҳусайн ўнг қиргоқдан хабарчини олиб келган ясси қайиқ соҳил бўйига келиб тўхташини кутарди. Чопар югуриб келиб тиз чўкди ва номани узатди. Уни ўқиб чиққан Ҳусайннинг ранги ўзгариб кетиб, дарҳол ҳузурига Темурни чорлади.

— Мўгуллар биз тахмин қилганимизга нисбатан қурол-ярогларини олдинроқ созлаб улгурмишлар. Амир Мусо Кайҳисрав билан жангга киришга мажбур бўлмиш.

Ҳусайн салласини тўғрилаш асносида узоқ вақт мулоҳаза юритди, сўнг Соҳибқиронга мурожаат этди:

— Вазият шуни тақозо этмоқдаки, дарёдан ўтиб, ҳозирча ёгийни ушлаб турмоққагина кучи етиб турган амир Мусога кўмакка шошмогингиз жоиз.

Бироқ ҳали шубҳа-гумонлар илони Соҳибқирон кўнглини тарқ этиб улгурмаганди. Шу боисдан у бошидаги пўлат қалпогини чап қўлига олиб, ўнг қўлини юраги устига қўйганча, эҳтиром ила деди:

— Дарё ортидаги мард жангчиларингиз фақир қошида жасур Балх амирини кўрсалар эрди, қувончдин бошлари осмонга етиб, иншооллоҳ, ёгийни ер билан битта қилиб ташлаюлар.

Ҳусайн ноилож лашкарга бош бўлиб, рақиб устига юрди. Чиндан ҳам, олисданоқ Ҳусайн билан Темур келаётганини эшитган амир Мусо жангчилари қувончдан қалпоқларини осмонга отганча: «Худога шукур! Амир Ҳусайн биз билан! Соҳибқирон албатта ёгийнинг таъзирини бергай!..» — дея қичқира бошладилар.

Темур ортида келаётган Сафарали шивирлаб қўйди: «Эшак кўп вақт ўзини мард кўрсатмиш, валекин йўлбарс тирноқларига дуч келмоги ила сичқоннинг инини минг танга этмиш...»

Соҳибқирон жавоб бермади. У ўзининг ва амир Мусонинг қўшини қай тартибда жойлаштирилганда Кайҳисрав устидан бутунлай галаба қозониш мумкинлиги ҳақида мулоҳаза юритарди. Ваҳоланки, Кайҳисрав яқиндагина ўзига иттифоқчи бўлганлигини ҳам ёддан чиқариб бўлмасди. Темур ўзи билан амир Ҳусайн орасидаги дўстлик аҳдномасига амал қилаётганини ҳам исботлаши лозим эди. Чингизхон қонунарига кўра, садоқатта ичилган қасам тақдир муҳридай гап, ҳалол одам уни ҳеч қачон бузмайди.

Алал-оқибат Темур Ҳусайнга мўгуллар қўшинини икки қисмга ажратиб ташлаб, уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида маҳв этиш борасидаги ўз таклифини тушунтириди. Муваффақият иси келиб турган бундай дангал режа кўпчилик амирларга маъқул келди.

Жанг бошланди. Қўшимча куч — яна кимлар! — келиб қўшилганини кўрган мўгулларнинг шашти паст эди. Улар чекина бошладилар. Қўшин икки қисмга ажralди. Кайҳисрав Олой довонига ошиқарди. Шайх Маҳмуд Сулдуз қўшинини Ҳўжанд тарафга бошлади. Ҳусайн бошлиқ қўшин Кайҳисрав ортидан кетди. Темур эса қўшинини энди пароканда тарзда қочишига тушган Сулдуз жангчилари устига ташлади.

Шу жангдан кейин Темур билан Ҳусайн дўст сифатида ҳеч қачон юзма-юз бўлмадилар. Бироқ тақдир уларни яна бир бор бир-бирига рўбарў этади — амир Ҳусайнни ажал ўз комига олаётган чогида...

Душманни Мовароуннаҳрдан олисларга ҳайдаб юборган Темур қўшини билан Кешга қайтиб келди ва милодий 1369—1370 йилларнинг қиши фаслини шу ерда ўтказди. Амир Ҳусайнга ҳам Кайҳисравни узоқ вақт таъқиб этишга тўғри келмади. Ҳусайн Балхга ўзини омади чопган ва қудратли шоҳ сифатида ҳис қилган ҳолда қайтди. Зеро, Балх ва Қундуздан ташқари, унинг тасарруфига Қобул ва Бадахшон ҳам ўтганди. Унчалик куч сарфлаб ўтирмасданоқ Термизниям қўлга киритиб олса бўлади. Ҳуттоллан билан Соли Сарой эса амир Қозагондан мерос жойлар ҳисобланарди. Демак, хулоса чиқарди Ҳусайн, ўзимни Мовароуннаҳрнинг яккаю ягона ҳукмдори деб эълон қилишим ва пойтахтни Балхга кўчиришим мумкин. Ҳин-

девон құргонининг қурилиши тугалланган қисмини ҳозирча үзига қароргоқ этиб олиши мүмкін. Бироқ, одатта күра, Мовароуннахр ҳукмдори бўлиш учун хоннинг розилигини олиш керак. Ҳозирча эса хонлик тахти бўш эди. Сўнгги хон Қобулшоқ Самарқанд истилоси чоги мўгуллар томонидан ўлдирилган. Шунда Ҳусайн хонлик тахтига ота томонидан улуг Чингизхон сулоласига мансуб иродасиз майхўр Одил Султонни кўтаришни маъқул деб тоғди.

Милодий 1370 йил кўкламнинг биринчи ойида амирлар маслаҳатини қулоққа олмаган амир Ҳусайн Ҳинде-вонда қурултой чақириди ва Одил Султонни Мовароуннахр хони деб эълон қилди. Янги хон эса, олдиндан келишиб олинганига қўра, ўз навбатида амир Ҳусайнни Мовароуннахр ҳукмдори деб тан олди. Аммо қурултойга Чигатой улуси амирлари ва нўёнларининг учдан бир қисмидан камрорги ташриф буюришганди, холос; ҳаттоқи ӯшалар ҳам ӯзларини ноқулай ҳис қилишиб, ўлганларининг кунларидан овоз бериб туришди. Улар қўрқоқ, обрўси бир пул, шароб деса ӯзини томдан ташлайдиган Одил Султонни оқ кигизга ўраб, хонлик тахтига кўтаришни асло истамасдилар. Вакилларнинг баъзилари эса амир Ҳусайн Чингизхоннинг ясолари қонунларини ошкор бузадтанидан норози эканликларини яшириб ҳам ўтирамадилар.

Айниқса қундузлик амир Мўйид Орлот ҳаммадан кўпроқ қизиши. У Темурнинг яқин хешларидан эди (Орлот Соҳибқироннинг кичик синглиси Ширин Бекогага уйланган. У қурултой ҳақида ўз ўтовида тасодифан эшитиб қолиб, бу ерда Темурни учратиб қолармиз, деган ўйда хотинини ҳам ола келганди). Янгитдан сайланган хон Одил Султон Балх амирини Мовароуннахр ҳукмдори деб эълон қилганда-ку, қурултойдан асил мақсад нелигини тушуниб қолган Орлот ўрнидан сапчиб турганча, фигони фалакка чиқсан тарзда хитоб қилди:

— Ташрифи ила қурултойимизни безаб турган сўйловчи тўти ўз хўжасига қулларча садоқат ила хизмат этиб, давлат ишлари бошқаруви эшигини ланг очиб бермиш. Бироқ Мовароуннахрнинг барча амир ва баҳодирларига яхши аёндуруким, бу ўлкани бошқармоқдек мұқаддас вазифа Алмоҳ назари тушгони муносиб ўглон — Соҳибқирон жаноби олийларигагина муносиб! Кимда-ким ноқонуний амалпараматлик қиласар эркан, аниң бошида адолат шамшири ўйнасун!

Илло, ҳеч бир зот ҳали күкдә икки ойни күргөн эрмас; ҳеч ким бир қинга икки шамширни солмагай!..

Ахли қурултой бирдан бақыр-чақырга тушиб кетди. Биروف биروفни эшитмаёттандек эди. Амир Ҳусайннинг оппоқ юзида довдираш аломатлари зоҳир бўлди. Ниҳоят, у ўзини қўлга олиб, қурултойни тинчлантиришга фармон берди. Қўрқувдан совуқ терга ботган Одил Султон боши узра олтин хон косасини кўтарди. Бу ишора хоннинг гапирмоқчи эканлигидан далолат берарди. Амиrlар бирин-кетин тинчид, ўз нигоҳларини янги хонга тикишди. Ва у садо берди:

— Кимки амалда ва ўй-фикринда Мовароуннаҳрнинг янги ҳукмдори амир Ҳусайнга бўйсунмас эркан, шамшир аниңг бошинда ўйнагай!

Мана шу пўписа билан қурултой тугади. Сўнг худди қурултой сингари совуқ ва зўрма-зўраки базмуюштирилди. Мўйид Орлот қисмати ҳам шу ернинг ўзидаёқ ҳал этилди. Унинг қўл оёғига киshan бойлашиб, Ҳиндевон қўргонидаги зинданга ташлашди. Бироқ Темурга нисбатан адовати тобора алангаланиб бораётган Ҳусайн бу билан кифояланиб қолмади. У Соҳибқироннинг синглиси Ширин Бекогани ҳам ҳибсга олиб, зинданга ташлашга фармон берди.

Балҳдаги гаройиб воқеалар тавсифи тезда Кешга етиб келди. Темур ва унинг атрофидагилар амир Ҳусайннинг бундай маккорлигидан ҳайратта тушдилар. Бутун Мовароуннаҳр қозондек қайнарди. Кешга Соҳибқиронга содиқ амиrlар ва баҳодирлар оқиб кела бошлишди. Довуд Барлос, Чоқу Барлос, Сорбуға, Сайфуддин Нуқадарий, Аббос Баҳодир, Оқбуға, Элчи Баҳодир, Давлатшоҳ Бахши Ўйгур ва бошқа кўплаб амиrlар Темурни дарҳол амир Ҳусайн устига юриш қилишга ундей бошладилар.

— Амир Ҳусайн ила тузилгон иттифоққа асло ишониб бўлмаслиги исботланмиш, — деди Довуд Барлос. — Аниңг кўнглида шум ниятлар борлиги ҳам ҳақиқат. Ул манфур сиздек зотнинг синглисиники зинданбанд этибдур... Биз зудтар бандиларни озод этмогимиз, хиёнаткорнинг ўзини эса ер юзидан супуриб ташламогимиз лозим. Наинки, лозим, ҳатто фарз ҳам!

Довуд Барлос Ҳусайн неча бор ўз қасамини бузганлигини эслатди. «Бундоқ қулай фурсат бошқа қайтиб келмаслиги мумкин, — куйиб-пишарди Довуд. — Мовароуннаҳрнинг соxта ҳукмдори ўз вақтинда жазосини олмоги даркор».

Темур тарбияси билан шугулланган мұхтарам зот сифатида Берқұт мусоқаба охирида сүз олди.

— Хиёнаткорлик юракларда интиком үтини өңдей. Сен ҳам үз күнглингга шундок оловни ошно эт!

Соҳибқирон «маңқул» маъносида бош иргади...

Тезда Самарқанд, Бухоро, Қарши ва Тошкентдан келган құшинлар Жайхуннинг ўнг қыргогида бирлашиб, Балх устига юриш бошлади. Лашкарда жами беш мингтacha жангчи бор эди. Құшинлардан бирига ўн олти өшли амирзода Умар Шайх бошчилек қиларди. У, холам Ширин Бекогани ўзим зиндондин озод құлурман», деган сабабни рұқак қилиб, ўзининг Балх ҳужумида иштирок этишига отасини күндиролғанды. Айни дамда Умар Шайх амир Ҳусайндан онаси учун ўч олмоқликни күнглига туғиб қўйғанди. Онаси қандай ҳалок бўлганининг гувоҳи бўлган йигитча тогасини кўргани кўзи йўқ эди. Кешидан то Жайхун бўйига қадар амирзода тўлқинланиб, ҳаяжонланиб, от устида тинч үтиrolмай келди. Унинг ҳали ўсмиirlарга хос тасаввурида бир-биридан қизиқарли жанг манзаралари намоён бўлар ва ҳар гал у амир Ҳусайнни мағлуб этиб, тиз чўкишга мажбур қиласарди...

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

АМИР ҲУСАЙННИНГ ҚАТЛИ

Жайхунга етмасдан Темур қўшинини тұхтатди ва душманга жангчилари сони маълум бўлиб қолмаслиги учун уларни тепаликлар орасига жойлаштирди. Сўнг содик қўриқчилар қуршовида дарё бўйига келди. Мубошир полвон, Абдуллоҳ ботир, Оқтемир ва Алиберди Соҳибқироннинг ёнидан бир қадам жилмай, атрофни синчиклаб кузатишарди. Жайхун бу кўклам фавқулодда серсув бўлди. Гоҳ у, гоҳ бу жойда дарё қырғоқдан тошиб чиққанди. Бундай кучли оқим албатта кечув қийин кечишидан далолат берарди. Соҳибқирон соллар ясашни, пуфлаб шишириладиган тери қопларни кўпайтиришни буюрди.

Темур кўналгага қайтиб келгандан сўнг унинг чодирига дарвеш Содик шарпадай сассиз кириб келди. У муқаддас жойларни зиёрат қилиб келиш учун бир кунга Термизга кетганди. Дарвеш шаҳардан галати хабар топиб келди. Термизга Маккадан ҳазрати Раисуллумоҳ саллоллоҳу алайҳи ва саллам авлодларидан

бўлмиш Саид Барака ташриф буюрибди. У зот иккинчи Искандар Зулқарнайн, Мовароуннаҳрнинг муносаб ҳукмдори, баҳт ёғдуси остида туғилган Темур билан учрашиб, унга ажиг бир муждани етказмоқ ниятида эканини билдирибди.

Муҳаммад алайҳиссалом ҳазратларига бўлган чуқур эътиқоди ҳамда азиз меҳмонга нисбатан чуқур ҳурмати боис Темур дарҳол отини қамчилаб, Термизга етиб келди. Хонақоҳда, Саид ёнида Мовароуннаҳр жанубий туманларининг диний уламолари Абдулмали билан Алиакбар шайхлар ўтиришарди. Темур муҳтарам зот ва бошқа фозилларга таъзим қилиб салом бергач, индамай бориб бурчақдаги бўш жойга ўтирди. Ёдида, бундан йигирма йил муқаддам Саид Амир Кулол ҳузурига ҳам худди шундай жимгина ва эҳтиром билан кириб борганди.

Термиз шайхларининг улуғи Абдулмали Саид Барака ҳазратга қараб гапирда давом этди:

— О, комили инсон, аллоҳ назари тушган пайгамбаримиз Расууллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам авлоди Саид Барака ҳазратлари! Биз фақирлар Маккайи мухаррамадин Мовароуннаҳр тупрогига сиздек улуг зот ташриф буюргонин эшитиб бошимиз кўкка етмиш!..

Ҳали қўринишидан кексалик нуқси урмаган, аслида Темурнинг падари қатори Саид барака қалин, оқ оралаган соқолини силаб, ваъзхонни диққат билан эшитарди. Ногаҳон у нигоҳини Темурга қадаб, оҳиста сўз қотди:

— Каминага аллоҳи таоло томонидин нозил этишиши мұждаларга кўра кешлик Соҳибқирон Темур Тарагай Баҳодур тез орада содир бўлажак жангда иблис қутқусига учгон бадкирдор устидин зафар қозониб, Мовароуннаҳр тахтига кўтарилемогини аён эткали келмишмен. Соҳибқирон улуг ҳукмдор бўлгусидир ва турфа мамлакатлар раияти узоқ йиллар анинг саховати остинда кун кўргайлар. Илло, Аллоҳ ўзини юксакликка чоғлогон зотларни суюб, майда, пасткаш кимсалардин юз ўтиргусидир. Фақир жамики дунёларни яраттон Аллоҳи таоло ато этмиш улуг ҳокимият тимсоллари санағон тут ҳамда довулни назарга тушган зот қўлига топширмишмен.

Баланд бўйли, бақувват гавдали Саид Барака ўрнидан туриб тиловат қилди ва қўлидаги буюмларни тиз чўкиб турган Темурга топширди. Соҳибқирон ногора-

ни ёнига қўйди, олий ҳокимият рамзи бўлмиш тугни эса кўзларига суртиб, ўпаркан, ҳаяжондан титроқ овозда гапирди:

— Алҳамду лиллоҳи рабб-ил-оламийн, ва-с-салоту ва-с-салому ала расулиҳи Мұҳаммадин ва олиҳи ва саҳбиҳи ажмаъйин! Мұҳаммад алайҳиссалом ҳазратларининг — у зотнинг муборак номлари тоабад қалбимиз тўридан ўрин олғай! — авлоди, мұхтарам Саид Барака жаноблари воситасинда Улут яраттувчи ушбу дамда фақирга ҳокимият рамзларини топширмиш. Бундоқ илҳомбахш кўмак учун Аллоҳи таолога ҳазор-ҳазор миннатдорчиллик изҳор этароқ, эмди барчамизнинг пиримиз бўлмиш Саид Барака жанобларини мудом иззат-эътиборда тутиб, ул муборак зотнинг олтинга тенг ҳар бир ўғит-маслаҳатларига оғишмай амал қўлурмиз, деб ваъда берурмен.

Темур бармоқларини пирининг чопони барига теккизиб, кўзларига суртди. Ушбу эътимоддан тўлқинланаб кетган пир ҳазратлари кўзларини юмди ва кўнглидан кечган ўйларни ўқиётгандай, оҳиста пичирлади:

— Замину осмон ҳукмронлиги ёлгиз Аллоҳга насиб этмиш; фақат Ул Зоттина итоатидаги қуллар орасиндин мойиллик билдирганига анинг заррасини тухфа этмиш. Аллоҳ раҳмли ва севгувчиидур! Аллоҳ ўзи истаган кишиларни ҳидоят қилгувчиидур. Аллоҳу акбар!

— Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар!.. — дея пирга жўр бўлишди ўтирганлар.

Темур Термизда, мўътабар Саид ёнида Сафарали ва Содиқ дарвешни қолдирди, ўзи эса лашкари қошига ошиқди. Унга Жайхуннинг чап қиргогида беш минг кишилик қўшини ила амир Мусо пайдо бўлганини хабар қилишганди.

Темур чодирга кирап-кирмас Мусонинг элчиси ҳозир бўлди. У Соҳибқирон Қаршини олган чоги раҳмашафқат қилиб бўшатиб юборган Мұҳаммадбек, амир Мусонинг ўғли эди.

Йигитча, афтидан, яхшиликтни унутмаган, отдан сакраб тушганча, чопиб бориб Темур чопонининг барини ўпди. Сўнг ишонч балқиб турган тиниқ кўзларини Соҳибқиронга қадаб:

— Улут Соҳибқирон, — деди. — Балх ҳукмдори амир Ҳусайн тарафидин сизга қарши юборилғон падари бузрукворим бошчилигиндаги қўшин Аллоҳ иро-

даси ила сизнинг тутингиз остинда турмоқ ройишини билдириши.

Темур кулимсираб, ёш баҳодирга меҳри жўшиб қаради.

— Дуруст. Падари бузрукворингиз бизни чап соҳилда кутиб турмоги мақсадга мувофиқ. Биз ўшал жойнинг ўзида лашкарни қай тартибда жойлаштиримоқ лозимлигини кенгашиб олурмиз. Сени эрса, баҳодур, ҳозирча кичик бир туҳфа ила тақдирлаймен.

Темур қимматбаҳо тошлар билан безатилган белбогини Мұхаммадбекка ҳадя этди. Йигитча юксак мукофотдан ҳаяжонланган ҳолда ўрнидан туриб, кескин бош чайқади:

— Фақирингиз ҳали бирон-бир мукофотга лойиқ эрмас. Агар улуг Соҳибқирон ҳазратлари каминага ёнларида бирга булиб, жангга бирга кирмоқдек улкан масъулиятни ишониб топширсалар, мен-чун бундин ортикрга туҳфа бўлмас эрди.

Темур амирзода Умар Шайхни ёнига чақириб, Мұхаммадбекка ишора қилди: «Бундан буён икковингиз ёнимда юрмогингиз аллоҳга мақбул иш бўлур эрди». Қувончдан икки ёноги ловуллаб ёнаётган Мұхаммадбек Темурнинг чопони баридан яна бир бор ўпди ва күшхабарни тезроқ падарига етказмоқ ниятида отини чоптириб қайтиб кетди.

Темур Жайхуннинг ўнг қирғогида турган маҳали унга Суюргамиш ўглон билан Ҳусайн Барлос бошлаб келган беш юз жангчи ҳам қўшилди. Соҳибқирон Чигатой сулоласига мансуб. Донишмандхоннинг фарзанди Суюргамиш Ўглон ўз ихтиёри билан унинг тути остига келиб турганидан мамнунлигини яширолмади. Самарқандда Қабулшоҳ мўгуллар қўлида ҳалок бўлиб, Мовароуннаҳр хонсиз қолганидан бери Темур ўзидан бор-йўги уч ёш катта бўлган бу валиаҳдга алоҳида умид боғлаб юрар эди. Зоро, Суюргамиш Ўглон Қобулшоҳнинг муносиб вориси бўлиши мумкин эди. Шундоқ валиаҳднинг ўз оёғи билан кириб келганилиги эса Темурнинг қарорини мустаҳкамлади: мана, Мовароуннаҳрнинг ҳақиқий хони, ўзга тождор излаб овра бўлишнинг ҳожати йўқ. Ҳусайн томонидан тайинланган хонни эса ҳисобга олмасаям бўлаверади. Илло, Мовароуннаҳр хонини фақат ўзи тайинлаши мумкин. Ўглонни Аллоҳнинг ўзи унга юбормиш. Бундай ажойиб имкониятни қўлдан бой бериш гуноҳ, албатта. Ва Темур қурултой чақиришга қарор қилди. Унинг

құшини бошида Мовароуннаұрнинг қонуний хони турғани мақсадға мувофиқ. Шунда Балхга ҳужум ҳам тезроқ ва самаралироқ бўлади.

Жайхунни кесиб ўтиш тонг саҳарда бошлианди. Темурнинг ўзи биринчи бўлиб муздай сувга кириб борди. У эллик кишига мўлжалланган солга ўтирищдан қатъий бош тортиб, биринчи бўлиб сузиг кетаётганини кўрган жангчилар бирин-кетин ўзларини сувга отдилар. Чошгоҳга бориб кечув тугади. Жангчилардан биронтаси ҳам чўкиб кетмади ва бу яхшилик аломати эди.

Озроқ дам бергач, Темур лашкарини тўғри Балхга бошлиади. Амир Мусо келиб қўшилиши лозим бўлган Ҳулмда тўхтаб, чодирларини тикишди. Айнан шу жойга, Соҳибқиронни ҳам ҳайратга солиб, ҳам беҳад қувонтириб, Бадахшон амирлари Шайх Муҳаммад Баён ва Ҳинду қарқаралар ҳам ўз қўшинларини бошлаб келишди. Амир Мусо мисоли, бу амирлар ҳам Темур чопонининг барини ўпиб, ўз садоқатларини изҳор этдилар. Шу жойга амир Ҳусайн Қундуздаги лашкарга қўмондан этиб тайинлаган амир Ўлжойту ҳам беш юз қўшини билан етиб келди. Амир Кайҳисрав эса, бир йўла уч минг жангчи бошлаб келди. У Темур Балх устига юриш бошлаганини эшиттан заҳотиёқ отига қамчи босганди. Афтидан, Балх амири билан унинг ўз ҳисоб-китоби бор эди.

Темурнинг етти ухлаб тушига кирмаган амирлар келиб, унинг чопони баридан ўшиб, садоқатлари юза-сидан қасам ичдилар, ўзлари бошлаб келган қўшин сонини тантана ила эълон қилдилар. Чигатойнинг деярли барча амир ва нўёнлари амир Ҳусайнга қарши урушда очиқдан-очиқ унинг тарафига ўтиб олган эдилар. Демак, шу ерда, Ҳулмда қурултой ўтказса, нур устига нур бўларди...

Янги хон Суюргамишни оқ кигизга ўраб кўтарғанларида, қурултойда Мовароуннаұрнинг ўн икки бош уруги вакиллари орасида фақат амир Ҳусайнинга йўқ эди. Тантаналарда Сайд Барака ҳазратлари иштирок этиб, нутқ ирод этдилар:

— Мусо пайғамбаримизнинг ажиб ёғду таратиб, мўъжизалар яратувчи илки янглиғ Соҳибқирон илки Аллоҳи таоло иродаси ила ушбу табаррук кунда Суюргамиш Үглонни хон таҳтига кўтармоқда. Имоним комидирки, Яраттоннинг саховати кўмак бериб, янги хон мардлик шамширини юксак кўтарур ва Балх деворлари ортига яширингон соxта ҳукмдор, амир

Ҳусайн отлиг Дажжолни ер билан яксон қилур. Иншооллоҳ, Ҳусайн бешак забун бүлгай! Аллоҳдан қўрқингиз! Иймошли кишилар ёлгиз Ангагина суюнслар! Аллоҳу акбар!

Қурултой қатнашчилари бамисоли бир тан-бир жонга айланиб, чуқур ихлос ила такрорладилар:

— Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар!..

Темур, Саид Барака ҳазратлари лашкарнинг руҳини кўтариб, галабага ишончини ортира билишдек нодир салоҳиятга эга эканини англаб, имкон борича ул зотни ўзимдан йироқдаштирмаслигим лозим, деган хulosага келди. Темур янгишмаган эди. Кейинги воқеалар иккалови кўплаб мамлакатлар йўллари буйлаб бирга ўтишлари лозимлигини тасдиқлади. Деярли ўтиз йил мобайнида пир ва мурид баҳамжиҳат бўлишиди. Ҳатто ажал ҳам уларни ажратса олмади. Вафотларидан сўнг пир ва мурид майити Самарқанддаги Гўри Амир Мақбараасига қўйилди. Васиятига кўра Соҳибқироннинг юзи пири Саид Барака ҳазратлари қабри томон буриб қўйилган...

Қурултойдан кейин анъанага кўра ўтказиладиган баҳодирлар олишуви, катта ов учун фурсат ва имконият йўқ эди. Шунинг учун амирлар тўкин дастурхон устида қурултойни нишонлаш билан кифояланиб, қўшинларини Балх сари бошладилар.

Ўрбуз қальяси яқинида айгоқчилар амир Ҳусайн Темурга қарши амир Халил ва Али Шайх ҳамда Чўпон сарбадорлар бошчилик қилаётган катта лашкарни юборганини хабар қилишди. Қез адирада яшириниб олган бу лашкар қўққисдан ҳужум қилмоқ пайдада экан. Темур бир неча тажрибали қўшинни айланниб ўтишга йўллаб, лашкарини дарага кириш йўлида туғатди. Ҳусайн жангчилари пистирмада миқ этмай ўтириб, Темур қўшинининг ўрнидан жилиши ва тузоқда илинишини сабрсизлик ила кута бошладилар. Соҳибқирон эса жойидан қилт этмасди. Ниҳоят, мутлақо кутилмаганда амир Ҳусайн жангчилари орасида пайдо бўлган Темур жангчилари «урҳо-ур» билан ҳужумга ташландилар. Довдираб қолган пистирмадаги жангчилар беихтиёр чекинишга тушдилар ва ўз-ўзидан Соҳибқирон жангчилари ёғдира бошлаган камон ўқлари дўлига дучор бўлдилар. Тўқнашув ҳақиқий жанг дарражасига кўтарилемади ҳисоб. Чунки орқадан келган жангчилар Али Шайх билан чўпон сарбадорни қўлга олишгач, қўшин дарҳол таслим бўлишга ўтди.

Қўшиннинг асосий қисми дарҳол Темур тарафга ўтишга рози эканлигини билдириди.

Балх йўли очиқ эди.

Сафар олдидан амир Мусо қўшинининг оз сонли қисми билан ундан ажралиб, яна Ҳусайн ҳузурига қочиб кетганлиги маълум бўлди. Ҳолбуки сотқин амирнинг ўғли Муҳаммадбек Мусо Темурга садоқати боисидан берган қасамига хиёнат қилмаган эди. Ҳатто, айтишларича, Муҳаммадбек падарининг дўқ-пўписаларию савалашларигача чидаш бериб, событлик билан ўз аҳдида қолганиши.

Иигирма минг кишилик қўшин Балхни чор тарафдан қамалга олди. Бироқ шаҳар деворлари баланд ва мустаҳкам эди, чуқур жарлик эса сув билан тўлғазилганди. Ҳусайн мудофаага пухта тайёргарлик кўриб қўйганди. Шаҳарда камида ўн беш минг жангчи бор. Бундек баланд деворлар ортида улар ўзларини бехавотир ҳис этишлари шубҳасиз.

Темур узоқ давом этадиган қамалга ҳозирланиб турган маҳал туйқусдан шаҳарнинг барча олти дарвазаси кенг очилди ва ўн икки минг кишилик отлиқ жанічилар Темур лашкари устига ташланди. Отликлар ортидан пиёдалар келмоқда эдилар. Довуллар жангта чорлайди. Чанг осмон баробар кўтарилиди. Темурнинг барча қўшини ҳали етиб келиб улгурмагани боисми, аввалига Ҳусайн лашкарининг қўли баланд келаётгандай туюлди. Бироқ тез орада кучлар миқдори ва сифати ўзгарди. Жанг майдонида сон-саноқсиз қурбонлар қолдирган амир Ҳусайн лашкари шаҳарга қочиб киришга мажбур бўлди ва шундан кейин дарвозалардан умуман бўй чўзмайдиган аҳволга тушди.

Дам шу дамдир, нақлига амал қилган Темур лашкарига ҳордиқ бериб ўтирмади. Балки дарров ҳужумга ўтишга фармон этди. Чарчоқ билмас жангчилар тун бўйи тупроқ ташиб сув тўлдирилган ҳандақни кўмиб чиқдилар. Деворлар тагига ҳам тупроқ уйилди. Барча ишлар қилиниб бўлингандан кейингина лашкар ҳордиқ олишга ўтди. Олдиндан юборилган айгоқчилар шаҳардан қайтдилар. Уларнинг маълум қилишича, амир Ҳусайн Ҳинdevон қўргонидаги саройидан чиқмаган ҳолда ўз ўтиллари ва ишончли чопарлари воситасида лашкар устидан раҳбарлик қилиб турган экан. Темурнинг синглиси Ширин саройда, ишончли қўриқчилар қўлида сақланмоқда. Унинг турмуш ўртоги амир Орлот эса Балхнинг эски қўргонидаги зиндоңда экан. Бу

маълумотларни олган Темур шаҳарга кирилган заҳотиёқ синглисини озод қилишни Алибердига топширди. Мўйид Орлотни қидириб топиш ва зиндандан қутқаришни эса Оқтемур баҳодирга ишонди.

Яна айгоқчилар хабарларига қараганда, шаҳар дарвозаларига ҳужум қилишдан ҳеч бир маъни йўқ эди. Чунки дарвозалар устида тун-кун мум қайнатилмоқда экан, боз устига, ҳужум қилаётгандар устига отиш учун жуда кўп миқдорда тошлар йигиб қўйилган. Бироқ шаҳарнинг шимолий қисмидаги девор бирмунча заифлиги аён бўлиб қолибди. Уни кеч кузда, ёмғир узлуксиз ёғиб турган маҳалда тиклашган. Ҳалига довур кўнгилдагидай қуриб битказилмаган деворни тош отувчи қурилмалар билан осонгина қулатса бўлади.

Темур тажрибали жангчиларининг мулоҳазаларини диққат билан тинглади. Соҳибқирон қўл остида девор ва дарвозаларни бузишга мўлжалланган каттагина қурилма бор эди. Ярим кечаси у қурилмани шимолий девор яқинига оддирив келиб, ўқ ва тошлардан ҳимоя қилиш мақсадида устига енгилгина чодир ўрнаттириди. Қурилма тун бўйи ишлаб турди. Субҳи содиқда эса Темур лашкарини ҳужумга ташлади. Ҳужум барча олти дарвозага бўлаётгани учун душман асосий куч қаердан келаётганини, заҳирани қаёққа ташлаш лозимлигини биломай қолди.

Балх ҳимоячилари ҳужум қилаётгандар устига мум қўйишар, тош отишар, камондан ўқ ёғдиришарди. Лекин деворларга юзлаб нарвонлар қўйиб улгурган жангчилар улардан юқори кўтарилиб, шамширларини ялангочлаганча ҳимоядагилар устига шердай ташланмоқда эдилар. Деворга чиқсанларнинг биринчи сафида Темурнинг ўғли Умар Шайх бор эди. Соҳибқирон кўз қири билан ўғлини кузатиб турар ва ҳар замон-ҳар замонда хавотирдан юраги орқасига тортиб, бадани музлаб кетгудай бўларди. Мана, бир неча сония Умар Шайх девор устида ёлгиз ўзи қолди. Йўқ, Худога шукр, унинг ортидан бир жангчи пайдо бўлди, кейин иккинчиси. Хавф бартараф этилмаса-да, ҳар қалай, камайди. Муҳаммадбек ҳам бу жангда шаҳзода номига муносиб баҳодир эканини исботлади. У йўлидаги рақибларни санчиб-чопиб бирпаста Умар Шайх ёнига етиб келди. Айни шу дамда Муҳаммадбекнинг йўлини бир неча ёгий тўсди. Улар сафида амир Ҳусайннинг ўғли Жаҳон Малик ҳам бор эди. Отасига ўхшаш озгин, нимжонроқ, бироқ ўтакетган ўжар

шаҳзода ёнидагиларга Мұхаммадбекни күрсатиб, уни құлға олишни буюрди да, ўзи шамширини боши узра азот күтартганча Умар Шайхга ҳужум қилди. Шаҳзода амирзоданинг бошини мұлжаллаб қилич солди. Агар қилич келиб текканида, Умар Шайх гавдаси шаксиз иккита айрилган бұларди. Лекин сұнгти сонияда Умар Шайх ортга чекиниб улгурди. Мувозанатини сақтай олмаган Жаҳон Malik қалқиб кетди ва дод согланча девордан пастта қулади...

Худди шу маҳал ботир Умар Шайхга душман үқи келиб тегди. Үқ амирзоданинг болдирига санчилганди. Мұхаммадбек дүстини чеккароққа суяб олиб үтди, сұнг уни арқонда пастта туширди. Сафарали үқни болдиран сугуриб олди ва жароқат үрнига дархол кигиз күйдириб босди. Амирзода оғриққа миқ этмай чидаң берди.

Девор бузувчи қурилма иш беріб, чошгохға борғанда шимолий девор гуппилаб құлаб түшди. Ҳужум құлувчилар пайдо бұлған өриққа үzlарини урдилар. Жанг энди Балх құчаларида давом этди.

Жанг ҳатто күн ботғандан кейин ҳам тинмади.

Балх тонгга борибгина таслим бўлди. Аммо амир Ҳусайннинг ўзи бир сиқим содиқ жангчиси билан Ҳиндевон құргонига қамалиб олди. Албатта, амир ахволига маймунлар йиглагудай бир вазиятда, нафақат ҳокимиятдан, балки ҳаётидан ҳам ажралишга тайёр бўлмоги лозимлигини яхши тушуниб турарди.

Умид муждаси кутилмаганда Темур тарафдан эсиб қолди. Соҳибқирон чопари орқали тубандаги мазмунда нома юборганди: «Маглублигингни тан олиб, ташқарига чиқгил. Фақат аввало құргондин Ширин бекогани озод қымлоқни унугтма...»

Ҳусайн тақдирга тан беришга мажбур бўлди. У Соҳибқиронга ўзининг кенжә үгли орқали жавоб номаси йўллади: «Фақир итоат камарини белимга бойламишмен. Эмди каминага ҳукмронлик, мол-мулк, бирловларга фармон бермоқ каби истаклар бутқул бегонадур. Ёлғиз истагим: бошимга ёғилган ғам-кулфатлар ёмгирини шараф ила қаршиламоқдур. Сиз ҳиммат айлаб, фақирни Ҳиндевондин озод айланг, фақир эса Ширин Бекогага озодлик ҳадя этиб, муқаддас Каъбага мусулмонлик фарзини адо этмоқ учун йўлга тушурмен,Faқат йўлимга тўсиқлар қўймасангиз, қўнглигизда мени ҳаётдин жудо этмоқдек гаразли ният устивор бўлмаса бас...»

«Сизнинг қўргондин чиқмогингиз ва Аллоҳ қўнглинигизга солгон эзгу ниятингизни ижобат этмоғингизга бирон-бир тирик жон халал беролмасдур!..» — деда ёзди Темур жавоб номасида.

«Ундоқ эрса, тонг-ла ҳузурингизда бўлурмен, — хабар қилиди амир Ҳусайн, — Аллоҳдин ёлгиз илтижойим, фақирнинг ҳаётини сақламоқ борасидағи ваъдангизни унумасангиз бас...»

Ва-лекин... сут билан кирган жон билан чиқар, деганлариdek, амир Ҳусайн бу сафар ҳам ваъдасида турмади. У тонгни кутиб ўтирасдан, ярим кечаси икки содиқ навкари ҳамроҳлигида саройдан пинҳона чиқиб кетди. Тонгда эса, ўзини таниб қолишларидан қўрққани боис, жума кунлари сўфи аzon айтадиган минорага кўтарилиди ва ўша ерга яшириниб олди. Амир Ҳусайн, эҳтимол, минорада ҳеч кимнинг назарига тушмасдан тинчгина кунни ўтказган ҳам бўларди, ахир, муаззин тонгти азонни айтиб бўлганди-да, лекин тақдирнинг ҳазилини қарангки, отини йўқотиб қўйган бир шаҳарлик минорага чиқиб ён-атрофни кузатмоқчи бўлди. Бу одам минорада амир Ҳусайнни кўриб қолди ва дарҳол таниди. Табиатан хасис бўлсада, Ҳусайн агар у жим юрса, йўқолган оти ўрнига юз отга етадиган олтин беришга ҳамда ёруг кунлар келгач, умрининг охиригача унинг ҳомийси бўлиб қолишга ваъда берди. Аввалига шаҳарлик кимса амир Ҳусайн зўрлаб тутган бир олам олтин тангаларни миннатдорчилик ила олди. Сўнг, пастта тушгач, андак мулоҳаза юритиб, шундай қарорга келдики, мабодо бу гал бириктирув ошкор бўлиб қолса, отига қўшиб калласини ҳам йўқотиши аниқ. Шундай экан, узоқдаги қўйруқдан... деганлариdek, балодан олисда юрган маъқул. Хуллас, шаҳарлик тўғри Соҳибқирон қароргоҳига борди ва амир Ҳусайнни минорада яшириниб ўтирган алфозда учраганини дарҳол тўкиб солди.

Шунча йил ҳукмронлик қилганидан сўнг, кечагина итоатингда бўлган фуқаро бугун ҳаттоти ўтичининга ҳам қулоқ осмаганини кўриб туриш нақадар азобли! Амир Ҳусайн минорага ҳар тарафдан амир Темур жангчилари босиб келаётганига кўзи тушганида, шундай ҳиссиятлар исканжасида эди. Кейин жон аччигида пастта югуриб тушиб, мачит ёнбошидаги сомонхонага ўзини урди. Бойлик кимга вафо қилибди. Амирни минорадан тополмай, ён ҳовлиларни кўздан кечирағган бир жангчига ҳам сомон ичидан этаги чиқиб

турган қимматбаҳо ёқутранг чопон шубҳали кўринди... Балхнинг собиқ ҳукмдори қўли орқасига боғланган ҳолда Соҳибқирон ҳузурига келтирилди. Темур собиқ дўсти ва ҳамкорига синчков нигоҳини тикиди. Ҳусайн кўзларини олиб қочди.

— Аввало Аллоҳ, қолаверса, бунда ўтирганлар шоҳид, — деди Темур ёнидагиларга ишора қилиб. — Аҳдномамизнинг бирон бандига хиёнат этмадум. Неки бало чиқса, ўзингдин чиқмиш. Магар чинданда, Аллоҳ таоло кўнглингга солиб мусулмонлик фарзларидан бирини адо этмоқ ниятида эркансен, майли, бор, Арофат тогида туриб тавба-тазарру ва дуо-илтижо қылғил. Зоро, Қуръони каримда айтилғонидек, «...ким ўз ихтиёри-ла яхшиликни ният қилса, бас, албатта Аллоҳ тақдирловчи ва билгувчи»дир. Дарҳол унга от беринг, токи тезлиқда мамлакатимиз сарҳадини тарқ этиб, бергон ваъдасини адо этсун!..

Қўриқчилар амир Ҳусайнни дарвозадан эсон-омон чиқариб юбордилар. Лекин у узоққа боролмади. Ҳусайн ортидан тушган Кайҳисрав тезда уни қувиб кетди. Тугишган акаси Қайқубодни милодий 1361 йили ўлдиргани учун Ҳусайн қонига ташна юрган Кайҳисрав деярли ўн йилдан бери интиқом онларини зориқиб кутарди. Мана, ниҳоят, ўшандай саодатли дақиқалар етиб келди. Кайҳисрав шамшир урди ва амир Ҳусайннинг ҳамон макру ҳийлалар билан банд боши танасини тарқ этиб, катта йўлда юмалаб кетди...

Ҳусайннинг фожиали ўлеми ҳақида Темурга хабар қилишди. Соҳибқирон нечукдир суюмли рафиқаси бўлган Ўлжой Туркон оғани эслади ва қайгули оҳангда пичирлади: «На илож, Аллоҳ ҳукми шул эркан. Билиб айтмишлар: ал қасос-ул минал ҳақ!..»

Амир Ҳусайн жасади авлиё Оқшо ҳожи мақбара-сига қўйилди.

Ҳинdevонни қўлга киритган Темур жангчилари сарой бўлмаларидан бирида нақ юрагига камон ўқи санчилган ҳолида ўлиб ётган Одил Султонни учратдилар. Қамал чорги Ҳусайннинг икки ўғли Сайдхон билан Наврўза Султон ҳам ўлдирилган эди. Шу билан бутун бошли сулола барҳам топгандай эди.

Фарзандлар жасади ҳам ота ёнига қўйилди. Уларнинг руҳини эса Азроил кўкларга узатиб қўйди...

Шу кундан эътиборан Мовароунаҳрда амир Ҳусайн номи билан боглиқ неки бор — бариси тарихга айланди...

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

МОВАРОУННАХР ТОЖИ

Энди, амир Ҳусайн жасади мақбарага жойлашгандан сўнггина Темур кўнглининг туб-тубида шундай якунга интилиш азалдан мавжуд бўлганлигини туйди. Ҳусайннинг синглисими банди эттани бир баҳона бўлди, холос. Сабаб эса мутлақо бошқа нарса. Мабодо синглиси асир этилмагандага ҳам, шак-шубҳасиз, ўзга бир баҳона топилмасдан қолмасди. Уларнинг йўллари кесиши ва бу кесиши нуқтасида ҳокимият, тож турарди. Тахт учун курашда Ҳусайн шошқалоқ, сабрсиз эканини фош этди. Темур эса тоқатли, мулоҳазакор эди. Зеро, у падари бузруквори Тарагай Баҳодурнинг бир ўтигини яхши ўзлаштириб олганди: «Тўгри йўлдан юрган одам газна топур, Фақат даҳрийларни гина Аллоҳ эгри йўлга бошлар...»

Мана, Хуросоннинг бош шаҳри, бой-бадавлат, улкан Балх — измида. Темур умрида илк бор мутлақ ҳукмдор бўлмоқнинг сархушлигини туйди ва шаҳарни жангчиларига талон-тарож этишга изн борди. Илло, у Самарқанд, Бухоро, Қаршидаги мисоли балхни ёгийдан озод қилмади, аксинча, ёгийга тегишли шаҳарни забт этди. Балх унинг ҳарбий ўлжасига айланди. Фармонга кўра, ҳар бир жангчи Балҳда истаган нарсасини олишга ҳақли эди. Ўзига эса Темур Ҳинде-вон саройини, хазинани ҳамда ҳарамни ўлжа, товоң сифатида олди. Одатда ҳарамни қўлга киритиш голибнинг даҳлсиз ҳуқуки ҳисобланарди ва Темур бу ҳуқуқдан фойдаланди.

Саройдаги барча олтин ва қимматбаҳо буюмлар Кешга олиб кетилди. Олтин мўл-мўл экан. Ҳусайн зиқна ҳукмдорлар тоифасидан эди. Унинг хасислиги борасида афсоналар тўқилганди. Хазинани Кешга Темур девонининг биринчи даражали вазирларидан бўлган Довуд Барлос кузатиб борди. Саройнинг аёллар жойлашган қисмига ўтиш учун эса фақат Темурнинг кўкаaldoш укаси Сафаралига изн берилди. Бу ҳиндуга ўхшаш келишган қоматли, қораҷадан келган ўтгиз ёшли жангчи турмуш талошларида овораи сарсон бўлиб юравериб, оила қуришга вақт ва имкон тополмаганди. У амир Ҳусайннинг катта хотини Сароймулхонимнинг фавқулодда ўткир зеҳнли ва ҳукмдорлик салоҳияти хусусида кўп эшитганди. Боз усти-

га аёл Қозонхоннинг қизи бўлгани боис, томирларида соф асилзода қони оқарди. Сафарали шу аёлни изларди. Унинг фармонига кўра саройнинг бош бўлмаси ҳисобланмиш саломхонага Ҳусайннинг жами саккиз хотини олиб келинганда, Сафарали Сароймулкхонимни дарҳол таниди. Аёллар ичидаги фақат угина пинак бузмасдан, ҳаттоғи улуғвор тарзда бошини магрур кўтариб турарди. Ва аёллар ичра угина бўлиқ сийналарини сириб турган ҳарбий либос кийиб олганди. Бошқа аёллар кўрқа-писа бурчак-бурчакка билан олишга уринаётганлари ҳолда Сароймулкхоним виқор ила қимматбаҳо тошлар билан ишлов берилган тожни бошига кийиб, тахтга жойлашиб ўтириб олди. Унинг мумдай қоп-қора соч толалари тушиб турган мармардай оқ юзида хотиржамлик аломатлари зухур этар, фақат ақиқдай қизил лабларининг маҳкам қимтилганигина аёл кўнглида кечачтган галаёнлардан даррак берарди.

Сароймулкхоним чарос кўзларини Сафаралига тикиди. Малика ишораси ила оёғи тагида ўтирган жория чанг чала бошлиди. «Мушку анбар бўйи анқиб тургон ажиб bog, — дея хаёлидан ўтказди Сафарали ҳарам ҳақида. — Фақат мен бунда ҳукмдор эрмас, балки омади чопгон хизматкормен, холос...»

Сафарали амир Ҳусайннинг тўнгич хотинига ҳурматини жойига қўйиб таъзим бажо айлади.

— Яраттан эгамнинг иродаси ила сизларнинг хўжайинингизга айланган Соҳибқирон ҳазрати олийлари гўзал аёлларни ўз чодирига кузатиб бормоқдек юмушни каминага юкладилар.

Сафарали гапидан кейин саломхонага сув қўйган-дек жимлик чўкди. Фақат Сароймулкхонимнинг қисқа-қисқа нафас олаётгани аниқ эшитиларди. Афтидан, малика ўзининг дастлабки жанги олдидан ҳаяжонга тушаётган ўсмирга ўхшаб қолганди. Сафарали ҳали умрида бирон-бир аёлга айтиб улгурмаган сўзларини баногоҳ ўзини мафтун этган гўзал маликага айтиб юборди:

— О, фақирнинг қўли етмас бебаҳо хазина!

Темурнинг элчисига аллал ажабланиб қараган Сароймулкхоним мазахомуз тарзда сўз қотди.

— Бундоқ маҳмадона одамни умримда кўрмагонмен. Нақ булбулигўё бўлиб кеттанини айтмайсизму?!

Хушёр тортган Сафарали ўз табиатига хос тортиш-

чоқ ҳолатга кирди. У Соҳибқирондан ўзга нарсани ўйламасликка қатъий аҳд қилди.

Темурнинг чодири балх яқинидаги майсалар билан қопланган саҳрова жойлашганди. Марҳум амир Ҳусайннинг бевалари чодирга бирин-кетин олиб кирилди. Сароймулхонимга кўзи тушган Темур ҳаяжон ичра хитоб қилди:

— Наҳот бу ўзингиз? Аллоҳ шоҳид, неча йилдирки, сиз ила бир бор учрашмоқ орзусинда Анга илтижо қилурмен!..

Жаҳддан икки ёноги баттар ол тус олган малика бошини кескин кўтариб, даргазаб оҳангда деди:

— Амир Ҳусайн сиздин бежиз қўрқмагон эркан. Мана, ниҳоят, даҳшатли овозингизни эшиитмоқ менга ҳам насиб этмиш. Бироқ шуну унутмангким, тақсир, сизнинг эрмагингизга айлангондин кўра, ўзимни ўлдирмоқни кўп афзал деб билурмен.

Соҳибқирон бу гаплардан заррача хафа бўлмади.

— Мусулмончилик аста-аста, дейдурлар.

Сароймулхоним газабига бутунлай эрк бериб юборди.

— Сиз менга йўлдан озгон аёлга эрмас, буюк хон қизига қарагондай ёндошмоқни фаромуш этдингиз чоги?! Иродасиз амир Ҳусайнга кўрсаттан кароматларингиз менга ўтмасдир. Билурмен, мени маҳрингизга олмоқ қасдиdasиз. Илло, фақат мендек буюк хоннинг қизигина сизнинг қуий табақадин эрканлигинизни англатмиш исмингиз ёнига «Кўрагон» унвонини қўшмоқдек шарафга мұяссар эта олур.

Темур асирага ҳайратланиб қаради. Аёлнинг сўзларида сарой соҳибасининг тантиқлиги эмас, чуқур мантиқ сезиларди.

— Сиз мендек ожизани Балхни олгандек маккорлик ила илкингизга ололмайсиз. Унутманг, ҳокимият ва аёлни эгаллаб олиб бўлмас, алар фақат муносибларгагина насиб этгусидир. Қурултой чақиринг. Майли, вакиллар дилида шундоқ ният бор эркан, улуг Чингизхоннинг ясоларига асосан сизни Мовароуннаҳр тахтига кўтарсунлар. Баайни менинг падари бузрукворим Қозонхонни оқ кигизга ўраб тахтга кўтартганлари мисол, Мовароуннаҳр ҳокими этиб Қозагонхон тайинлангани мисол. Мабодо ҳокимиятни зўравонлик ва куч ишлатиб илкингизга олар эркансиз, қайтар дунё бул, шаксиз, эрта-бурускун сиздинда зўрроқ бир амир келадур-да: «Соҳта ҳукмдор, тахтни бў-

шат!» деда дағдара қылгувси. Фақат қурултой сизни сайлагон тақдирдагина мени ёнингизга таклиф этмо-гингиз мумкин. Ана үшандагина шариат қонунларига биноан мен сизнинг танмаҳрамингизга айлантурмен...

Сароймулхоним гапини тутатгандан кейин ҳам бошқа хотинлар миқ этиб оғиз очишмади. Темур Қозонхон қизи учун алоҳида чодир тиклашга, олий табақадан эканлигини назарга олиб, унга айрича иззатхурмат кўрсатишга фармон берди.

Тез орада йигирма тўққиз ёшли бефарзанд Сароймулхоним Соҳибқироннинг бош хотинига айланади, Темурнинг ўзи эса «буюк хоннинг куёви» — кўрагон унвонига сазовор бўлади. Марҳум амирнинг бошқа хотинлари эса Чоқу Барлос, Занда Ҳошим, Сайфуддин ва ўзга таниқли баҳодирларга тақсимлаб берилди.

Орадан бир неча ҳафта ўтиб тиз чўккан Балҳда талон-тарожлар тугаган, марҳумлар ерга топширилган, маглублар ўз қисматига кўнилган бир кезда Темур қурултой чақирди. Соҳибқирон Мовароуннаҳр ҳукумдори бўлмоқ тадоригини кўрмоқда эди.

Милодий 1370 йил кўкламининг охирлари. Мовароуннаҳр таҳтига ўзга даъвогарлар йўқ эди. Темур қароргоҳи анжуман олдидан улкан базмгоҳга айланиб кетди. Балҳдан бир фарсах наридаги яшил майсалар гилами тўшалган яланглиқда маҳобатли тепалик бунёд этилди. Унинг устига иккита катта чодир тикидилар. Улардан бири, тилло ранглиси Темурга тегишли, эллик қадамча наридаги мовий ранглиси Сароймулхонимга атаб тикланганди. Яланглиқда эса қатъий тартиб асосида қурултойга ташриф буюрган амирлар, таниқли баҳодирлар, нўёнлар учун маҳсус чодирлар қурилганди.

Мовароуннаҳр ҳокими этиб Темур расман тайинланиши билан боғлиқ барча тадбирларни Берқут ўз зиммасига олганди. Унинг фармонига кўра, иккала чодир ўртасига ранг-баранг гиламлар тўшаб, маҳсус майдонча ҳосил қилишди. Ушбу майдончанинг ўртасига амир Ҳусайн саройидан олиб келинган таҳти ўрнатишди. Бу таҳтда Сафарали илк бор Сароймулхонимни кўрганди. Авваллари бу таҳт Қозонхонга тегишили бўлган экан. У эса ўз навбатида таҳти кимдандир мерос олган. Айтишларича, бу ажойиб таҳт Чинда ишланган бўлиб, Чигатойхон ўз улусига ҳукмронлигини бошлаши муносабати билан совға қилин-

ган экан. Қозагонхон ўлдирилгандан кейин тахтни амир Ҳусайн қўлга киригтан...

Ниҳоят, ўттиз тўрт ёшли Кеш амири Темур Тарагай Баҳодур тахтга ўтириди. У бошдан оёқ ҳарбий либосда эди. Тахтда виқор ила ўтирган Темур ҳатто ҳар замонда иззат-нафсига озор бериб турадиган ўй — оқсоқланишини ҳам бутунлай ёддан чиқарганди. Соҳибқироннинг ўнг тарафида ҳарбий либосларга чулганган амирзода Жаҳонгир билан Умар Шайхлар ўтиришарди. Чап тарафда, юмшоқ ипак болишларда соҳибқироннинг бош хотини Сароймулхоним жой олган. Ҳаво илиқ бўлишига қарамай Сароймулхоним ялтироқ қалин либосларини кийиб, тақинчоқларини тақиб олганди. Жиддий, совуққон қиёфада ўтирган бош хотиндан кейин Жаҳонгирнинг онаси Нормиш ога ва Темурнинг бошқа завжалари.

Тахт ортида эса баайни мустаҳкам девордек Темурнинг содик қўриқчилари — Мубошир полвон, Абдуллоҳ ботир, Алиберди ва Оқтемир. Улардан кейинроқ, ўнг ва сўлда амирлар, таниқли баҳодирлар, нўёнлар ва бошқа арбобу аъёнлар.

Темурдан салгина олдинроқда, юмшоқ кўрпачаларда Суюргамишхон ёлгиз ўтиради. Хоннинг кайфияти кўнгилдагидай эмасди. Илло, у фақат номигагина хон эканлигини, барча ишлар Мовароуннаҳр ҳокими қўлида бўлажагини қурултойда иштирок этаётган каттадан-кичик, жумладан, хоннинг ўзи ҳам яхши билишарди. Темур ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашда хон бир восита вазифасини бажармоқда эди, холос.

Ҳаттоки Соҳибқироннинг пири Саид Барака ҳам хондан олдинроқда ўтиради. Муҳаммад пайғамбар алайҳисаломнинг авлоди бўлмиш ҳазрат ёнида қурултойга маҳсус етиб келиб, унинг залвори янада ошувига ҳисса қўшган шайхлар Абдулмали ва Алиакбарлар жой олишган.

Тадбир эрта тонгдан бошланди. Шарқ уфқида пайдо бўлган офтобнинг илк нурлари Соҳибқирон либосларида ялтираётган маҳал Саид Барака ҳазратлари ўрнидан туриб, муқаддас Қуръони каримнинг илк сатрлари — Фотиҳа сурасини ўқиди:

— Мехрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан. Ҳамду сано бутун оламлар хожаси, меҳрибон ва раҳмли, жазо қунининг эгаси — подшоҳи бўлмиш Аллоҳ учундир. Сенгагина ибодат қиласиз ва Сендангина мадад сўраймиз. Бизларни, газабга дучор бўлмаган ва Ҳақ

йўлдан тоймаган зотларга инъом қилган йўлинг бўлмиш — Тўгри Йўлга йўллагайсан...

Фотиҳа сурасини ўқиб бўлган Сайд Барака қибла тарафга уч марта таъзим айлаб, уч бора «Аллоҳу акбар!» дей хитоб қилди.

Қурултой аҳли Аллоҳнинг улуглигини таъкидловчи бу калимани пир ортидан эҳтиром ила такрорлашиди. Бусиз маросим ўз қонунийлик кучини йўқотган бўларди, ахир.

Шундан кейин Соҳибқирон пири қурултой қатнашчилари ва Темурга мурожаат қилиб, ваъз бошлиди:

— Демишларким, қалам аслида мавжуд битикларнигина қогоз юзига туширмиш. Аллоҳ ўзи суйган бандалари пешонасига-да буюк тақдирлар битмиш. Ҳали она қурсогида чогидаёқ Соҳибқирон ҳазратлари пешонасига ҳам рубы маскун осмонинда ёрқин юлдуз бўлмоқ қисмати ёзиб қўйилгон эрмиш. Расууллоҳ саллолоҳу алайҳи ва саллам ҳазратларига нозил бўлғонидек, «Агар сизларга Аллоҳ ёр бўлса, ҳеч ким сизлардан голиб бўлмас. Ва агар сизларни ёрдамсиз қўйса, Ундан Ўзга ҳеч бир зот ёрдамчи бўлмас. Иймон келтирган зотлар Аллоҳнинг Ўзигагина суюнсинлар».

Аллоҳ ўзи суйган бандасига қимматбаҳо тошлар ила безатилгон тож ҳадя этгусидир ва шундай саҳоват ёмирини ёғдирурки, ул зот то умрининг интиҳосига қадар ҳукмронлик асосини илкидин қўймас. Фақирга эса, пайғамбаримизнинг уммати тариқинда Маккаи мукаррамадан пойти-пиёда келиб, Соҳибқирон ҳазратларига Мовароунаҳр ҳукмронлиги тимсолларини топширмоқ вазифаси юклатилғон эрди, — Ҳазрат бир учи ерга кўмилган таёқ учida ҳилпирааб турган тутга ва алвон гилам устида ётган жанговар довулга ишора қилди. — Ушбу қурултойга эрса, Аллоҳ таоло иродаси ила Соҳибқирон ҳазратларининг муборак назари тушган амирлар, нуёнлар, баҳодирлар ташриф буюришгани айни ҳақиқат. Соҳибқирон ҳазратларига бундин буён ҳам садоқат ва эътиқод ила камарбаста бўлинглар. Сизнинг барингизга Яраттоннинг ўзи ёр бўлгай! Аллоҳу акбар!

*Асарда Куръондан олинган барча суралар Алоуддин Мансур таржимасида берилмоқда. «Куръони карим». «Шарқ юлдузи» ойномаси (1990 — 1992 йиллар).

— Аллоху акбар!.. — жүр бұлды қурултой аҳли.

Пирдан сұнг шайх Алиакбар маъруза қилди.

— Аллох бизларни ўзи суйған баңдалари томон яқинлаштириб, назаридин қолғон кимсалардин узоқлаштиргусиدير. У истаган баңдасидин ани тортиб олгусиدير. Ҳокимият отлиғ чаман илоҳиёт chaшмасидин оби ҳаёт олиб турмас эркан, асло гуллаб-яшнамагай. Бул chaшма суви тиңиң бұлмоги эса күп жиҳатдан ҳукмдор илкиндаги адолат шамширига ҳам bogлиқ. Дин ҳамда шариат қонунларига амал қылғон ҳукмдоргина тоғға мұносибдур. Биз Темур Тарагай Баҳодур тимсолинда шундоқ ҳақиқатни дил-дилидин англағ етген аркони давлатни күриб турғонимизнинг ўзиң қ Яратғоннинг бизга күрсатмиш яна бир қаромати ҳамда иноятидин далолатдур. Аллоху акбар!

— Аллоху акбар! — яна жүр бұлды аҳли қурултой.

Сайд барака ҳазратлари ва шайх Алиакбарнинг оқ фотиҳасидан сұнг Сафарали Суюргамиш хонга Мовароунахр ҳукмдорининг йирик-йирик Әқутлари ярақ-лаб турған тиілла тоғини тутқазди. Хон ўрнидан туриб Темурнинг ёнига келди ва тоғни унинг бошига кийгизди. Кейин қисқагина вәзз ирод этди:

— Мовароунахрға Соҳибқирондек мұносиб зотни ҳукмдор этағттони учун Аллохи таолога шукроналар айттурмиз. Ушбу күхна маъво Соҳибқирон жаноби олийлари итоатинда күп йиллар фаровонлик ҳамда саҳоват үлкасига айлансун. Биз эрсак ўз томонимиздин Мовароунахр ҳудудинда ҳам жума күнги хутбада ҳукмдоримиз исми құшиб үқилмоги ҳамда танға зарб этилмогига изн берурмиз. Мен ушбу тоғни Темур Тарагай Баҳодурнинг табаррук бошига кийдиреканмен, барча зэгу ниятларим ижобат бўлмогига имоним комил. Аллоху акбар!

— Аллоху акбар! — унинг ортидан такрорлади Темур.

— Аллоху акбар! — гувиллаб жүр бұлды қурултой аҳли.

Шундан кейин Мовароунахрнинг энг обрўли уругларининг ўн икки амири Соҳибқиронни оқ кийгизга ўтқазиб, ясоларда ёзилган барча қонун-қоидаларга амал қылған ҳолда, юқорига күтардилар. Бу маросимнинг энг ҳаяжонли дақиқалари эди.

— Темур бизнинг ҳукмдоримиз!..

— Темур ислом шамшири!..

— Темур юлдузлар билан тиллаша олур!..

— Темур — музafferият!.. — дея ҳайқирадилар құрултой қатнашчиларининг ҳар бири ўзининг күнгидеги ниятини бошқалардан қаттиқроқ ифода этишига уриниб.

Нихоят амирлар белгиланған муддат мобайнида Темурни күтариб туришгач, оқ кийгизни пастига қўйдилар. Одатта кўра, Соҳибқирон Суюргамиш хонни сийлаб, зарбоф тўн ва қимматбаҳо тошлар ила безак берилган камар ҳадъя этди. Шунингдек, Соҳибқиронни оқ кийгизда кўтарган ҳар бир амир ҳам зарбоф тўн, камар ҳамда Дамашқ шамширидан олдилар. Ўз навбатида хон Мовароуннаҳр ҳукмдорига нақшинкор эгар урилган булатдай оппоқ аргумоқ совга қилди. Аргумоқ янги ҳукмдорнинг куч-қудрати, ҳарбий муваффақиятидан дарак бериб туриши лозим эди.

Биринчи бўлиб нўён Берқут янги ҳукмдорга ўз садоқатини изҳор этиб қасамёд қабул қилди. У таҳт ёнида тиз чўкиб, Темур қўлидан лим тўла косадаги кўпирисиб турган қимизни олди ва бир ҳўплаб қайтариб берди. Берқут нўёнлик рамзини Темур туғи тагига маҳкамлагач, довулга бир уриб қўйди. Бу — Берқут бундан буён ҳамиша Темур итоатида бўлиши ва унинг душманларига қарши жонини аямай олишажагини англатарди. Берқутдан кейин бошқа амирлар ва нўёнлар ҳам қасамёд қилдилар. Улар ҳаммаси косадаги қимиздан ҳўладилар ва довулни урдилар. Шу ерда, құрултойнинг ўзидаёқ девоннинг бош вазири этиб Довуд Барлос тайинлангани эълон қилинди. Амирлардан Сарбуға, Ҳусайн Барлос, Оқбуға, Ҳожи Маҳмудшоҳ, Элчи Баҳодир ва Давлатшоҳ Бахшилар эса, девон амирлари бўлиб қолгандилар. Улар ҳаммаси яна бир бор Темур қаршисида қасамёд қабул қилдилар.

Сўнг лашкардаги ўзгаришлар эълон қилинди. Лашкар қўмондоңлари этиб Чоқу Барлос, Сайфииддин Навкарий, Аббос, Искандар, Аълам Шайх, Олфа Күчин, Урдишер Кўчин ва Камри Энақулар тайинлангандилар. Отлиқ жангчиларга эса Хитой Баҳодур, Оқтемур Баҳодур, Товон Баҳодур, Доқон Бахтишоҳ, Опочи Калта, Қарон Бўка ва Шайх Алилар бошчилик қиласидаган бўлишди.

Байрам кайфиятига қарамасдан Темур ҳушёргилиги ни йўқотмади. У таҳтда қимирамасдан ўтирас, аммо ўзига қасам ичаётганларнинг кўнглидан нелар кечачетганини билиб олишга уринарди. Чоқу Барлоснинг адабиб-тутилиб, ва-лекин чин юрақдан айтган самимий

сўзлари, Оқтемир Баҳодирнинг юзидағи болаларча шодлик уни қувонтирди. Шу билан бир қаторда қасам ичаётганлар сафида Хива, Хоразм, Ҳирот, Ширбирғон ҳукмдорининг йўқлиги кўнглига андак хижиллик ҳамсоларди. Ҳолбуки, Чигатой улусининг ҳар бир туманига Темур чопаридан ташқари Сайд Барака дарвешлари ҳам маҳсус нома билан жўнатилган эди. Номада эса, жумладан, шундай сатрлар бор эди:

«Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм! Алҳамдулилоҳу раббийл аъламин! Биз, аҳли Мовароуннаҳр, хусусан, пайғамбаримиз авлодлари, муаллимлар, жангчилар Пайғамбаримизнинг муборак исмларини тилга олмоқнинг ўзидаёқ очлик, кийим-бош ташвишларидан қутула оладургон мўъминларга мурожаат этмақдамиз. Ўзингизга-да маълум ва аёндирки, ислом қийин кунларни бошидан кечирмиш. Аллоҳи таоло иродаси ҳамда Соҳибқирон Темур саъй-ҳаракатлари или гайридинлар ўзларининг совуқ Муғулистонига жўнаб кетмишлар. Бироқ ислом ҳалига довур етти иқлимга тарқалиб улгурмамиш, ер юзида, ҳайвонлару турли бутларга сигинмоқни давом эттираётгон гайридинлар ҳалиҳануз бисёрдур. Алар узра ҳозирча анча кучсиз бўлгон ислом шамшири осилиб турмишdir. Улкан Мовароуннаҳрдек мамлакатимиз эрса шунчалар кичик-кичик ҳудудларга бўлиниб кетгонки, арзимаган қудратга эга ёгий ҳам аларни бирма-бир бемалол енга олур. Бизга кучли ҳукмдор лозим. Айнан шундоқ ҳукмдорни сайлов маросимига марҳамат этмагингизни сўраймиз. Балх шаҳри ўз дарвозалари ва бод-ролларини очиб, Сизнинг пойқадаминтизга мунтазир. Ҳар бир мўъмин мусулмон ҳижрий 771 йил рамазон ойининг 26-кунида^{*} Балҳда бўлмогини сўрайдурмиз. Аллоҳ магфират қилгувчи ва раҳмлидир. Аллоҳу акбар!..»

Алал-оқибат барибир шодлик ўз ишини қилиб, Темур кўнглидаги хижилликни ҳайдаб юборди. Боз устига маросимнинг энг масъулиятли ҳамда муҳим қисми етиб келган, яъни Темур тахтга ўтириши муносабати билан нутқ ирод этиши жоиз эди.

Соҳибқирон оқсанини сездириб қўймаслик учун шошилмасдан ўрнидан турди, ошиқмай туғи тагига борди. Амирлар ва баҳодирлар билан бирлигини ифодаламоқчи бўлаётгандай довулга куч билан урди. Бер-

*Милодий 1370 йил, 24 апрель.

қут ҳукмдорга қимизли косани тутди. Темур бир күтаришда косани бұшатди.

— Мен, Темур Тарагай Баҳодур, — дея дона-дона қилиб охиста гап бошлади Соҳибқирон синчков нигоҳини үзини дикқат билан әшитаётган қуролтой қатнашчилари ва меҳмонларга тикиб, — Аллоҳ таоло иродаси ва хоҳиши ила Мовароуннахр таҳтига ўлти-рар эрканмен, мени Мовароуннахр ҳукмдори этиб сийлагон ҳамда менга садоқат изҳор айлаб, қасамәд келтирғон барча турк ургуларининг амирлари, баҳодирлари, нүғенларини инонтириб айтаменки, пайгамбаримиз Мұҳаммад алайҳиссалом ҳазратлари ўтиларига, Чингизхон қонунларига ҳамда ўз туркий халқимнинг одат ва анъаналарига оғишмай амал қилурмен. Мен Мовароуннахр ҳудудин Чигатой улуси қадар кенгайтиromoқ ниятидамен. Мен исломни етти иқлимга ёймоқ ўйлінда тинмай сайъ-ҳаракат қилурмен. Мен илкимдаги раия аҳволи тобора ўнгланиб бормоти учун ҳамма чораларни күрүрмен. Шунингдек, бундан буён менинг барча ворис-меросхұрларим ҳукмдоримиз ворисига муносиб зотлар сифатида «шаҳзода» деб атамогини эълон қилурмен. Чигатой улусининг баш шаҳри эрса — күхна Самарқанд бўлгусидур.

Құролтой қатнашчилари яна гуриллаб уни алқашта тушдилар:

- Темур ҳукмдорларнинг энг аълоси!
- Темур — Аллоҳнинг жазо шамшири!..
- Соҳибқирон — ҳокимият осмонидаги энг порлоқ юлдуз!..

Күнглидаги фикрларни мухтасар тарзда айттолғанидан мамнун бўлган Темур жойига келиб ўтирди.

Оқшом яланглиқда сон-саноқсиз гулханлар өнди. Шундай гулханларнинг бири ёнида ўтирган бахши аввал дўмбирасини сайратиб, зим-зие тун қўйнига ажаб оҳанглар йўллагач, мусиқага жўр бўлиб достон бошлади:

«Таланган ва ҳўрланган маъво
Қайтиб яна қалқар оёққа
Ва англагай булоқлигини.
Кеш осмони узра чиққан ой
Бутун келиб дўнди Қуёшга.
Бу қуёшнинг номи Темурдир.
Юлдузлар ҳам хайриҳоҳ эди
Соҳибқирон тутилган памма...»

Жаҳонгир билан Умар Шайх ҳам ўзларида йўқ хурсанд эдилар. Ахир, ҳазил гапми, энди улар шаҳзо-даларга айланган эдилар. Ҳатто Сароймулхоним ҳам юзига қалқан табассумни яшириб туролмади. Зоро, бутун Темурга қасам келтирган зотлар унинг катта хотинига ҳам қасам ичгани аёлга аён эди. Шу бугундан бошлаб Сароймулхоним учун қувончли ташвишларга мўл янги ҳаёт бошланмоқда эди.

Сафарали олисдан Сароймулхонимнинг янада гўзлалшиб кетган чехрасидан кўз узолмасдан тураркан, юраги орзиқиб кетди. У кўнглида бу аёлга нисбатан пайдо бўлган ҳиссиётни енгмоқча уринар, аммо ҳозирча бунинг уддасидан чиқолмаётган эди. Шундай сук билан қараб турган лаҳзаларнинг бирида Сароймулхоним кескин у томонга ўтирилди. Сафарали дардол кўзларини четга олиб қочди. Аммо аёл эрининг кўкалдош укаси нигоҳидаги маънони яхши эслаб қолди.

Фурсат бемалол эди. Шунинг учун қурултой анъана-нага кўра тўкин-сочин базми-жамшид, полвонлар мусобақаси билан якунлаанди. Қуш сутидан бўлак ҳамма нарса бор дастурхонларда, гиламлар устида шунчалик кўп қимиз, муссалласлар пайдо бўлдики, гўё кўқдан шароб ёғилгандек. Қовурилган балиқ ва қушлар, от ва мол гўшлари «сен же, мен же» бўлиб кетди. Қурултой қатнашчиларига қўшиқчилар ўз санъатларини намойиш этдилар, раққосалар ҳам бири биридан қолишмай турфа ўйинлар кўрсатдилар.

Балх осмони букун фақат Темур исми билан тўлгандек эди...

Мовароуннаҳрнинг янги ҳукмдори шаробдан тошиб ҳам кўрмади. У тахтга ўтириши боисини эса аввали Аллоҳдан, сўнг эса ҳокимият учун кўп йиллик курашда амир Ҳусайн ёмон жанг олиб борганилигидан кўрди. Боз устига, Ҳусайн жуда кўпчиликни ўзидан бездириб юборганди. Темур муҳорабани даставвал камчилик билан бошлаганди. Мана энди лашкари сони ўзи куттанидан ҳам бисёр...

Соҳибқирон Мовароуннаҳр ҳудудини Чигатой улуси қадар кенгайтириш ҳамда барча кофирларни жазолаш тўгрисида берган ваъдаларини эслади. Энди бу ваъдалар устидан чиқмоқ лозим эди.

Ялангликка тун чўкиб, ҳориган меҳмонлар ва мезонлар ором олишга тушган, фақат гулханларнинг чирсиллаб ёнишию баҳшининг ширави овози эшитилаётган палла Соҳибқирон мулоҳазалар, режалар огу-

шида қолди. Худога шукр, ироды күчли, бойлигу аёллар уни йўлдан қайтаролмайди. У берилган фармони мудом сўзсиз адo этилишини назорат қилиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Ҳиссиётларга берилиб ўтиравериш ҳам Соҳибқирон учун бегона эди. Темур у ёки бу вазиятдан келиб чиқсан ҳолда, амалга ошириши лозим бўлган ишларни қиларди. Бундай кезларда ҳиссиёт бир чеккада қоларди. Унга эътиroz билдиrmасдилар. Бунинг сабаби ҳукмдор эътиrozларини қабул қилмаслигига эмас, балки Соҳибқирон ҳамиша энг тўгри буйруқ беради, деган қатъий ишончда ҳам эди. Соҳибқирон ҳукмронлик қилиш, фармон бериш ҳуқуқини машаққатлар, қийинчиликлар, азоб-уқубатлар орқали қўлга кириди. Ва Темур бу ҳуқуқдан фойдаланаарди. Итоатидаги лар ҳам буни табиий ҳол ўрнида қабул қилишар ва унинг бирон-бир фаолиятига шубҳа билан қарашни хаёлларига ҳам келтиролмасдилар...

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

САМАРҚАНД

Қурултой муносабати билан бошланган базм нақ икки ҳафта давом этди. Ҳамма чарчади.

Темур Балхга ҳоким этиб Жугом Барлоснинг ўғли Муродни тайинлади. Сўнг ўзи Кешга қайтди. Кўп йиллар мобайнида илк бор Темур шошилмасдан, яширинмасдан, одиндан эҳтиёт чораларини белгиламасдан Жайҳунни кечиб ўтмоқда эди. Олдинга айгоқчиларни йўллаб, бир фарсаҳ нарида уларнинг гулханини кутиб ўтиришга эҳтиёж қолмаганди. Соҳибқирон ўзи бошқараётган мамлакат ҳудудида шоҳларга хос дабдабаю асьаса билан олга жилмоқда. Энди Мовароуннаҳр унинг измида. Катта-кичик юздан ортиқ шаҳар-қўргонлар, бой, тупроги зарга тенг жаннатмакон маъво бу. Бир қарич замин йўқки, бободеҳқон қўли тегмаса. Йўл бўйи кета-кетгунча bog, узумзор, бугдойзор... Яйловларда яшил майсалар гилами... Тӯқайзорларда, дарёга келиб қўйилаётган ирмоқларда балиқ дегани сон-саноқсиз... Адирларда ягрини йилтираб ўтлаб юрган уюр-уюр аргумоқлар...

Ҳа, Аллоҳга минг қатла шукрлар бўлсинки, Мовароуннаҳр рубъи маскун ичра ёзилган тўкин дастурхондай ажиб ўлка. Бу замин ҳатто суқиб қўйилган

кетмонастани ҳам ниҳолга айлантиради. Ўзаро қиргингарот урушлар тугади, мусулмон мусулмоннинг қонини тўкишига барҳам берилиди, ҳокимият тепасига кучли одам келди. Бу ҳол дарҳол барча шаҳар ва туманларга ўз таъсирини ўtkазdi.

Вақт ўтаверади. Соҳибқирон Мовароуннахрда ўттиз беш йил ҳукмронлик қилади. Куч — адолатда. Йилдан йилга Темур тирик афсонага, раият сигингудай даражада эътимод билан номини тилга оладиган ҳукмдорга айлана боради...

Ҳозирча эса, Жайҳуннинг ўнг бетига ўтиб олган Темур сарой аҳди олдида, Суюргамиш хон тақдим эттан оппоқ отда йўртиб борарди. Намчил майсалар аргумоқ туёқлари остига тушалар, чамандек очилган ранг-баранг гуллардан ажаб бўй тараларди.

Темур туйқусдан авваллари табиатнинг бу қадар гўзаллигига сира аҳамият бермаганини пайқаб қолди. Ранглар жилоси унинг кўзларини уйнатиб юборди. Шу билан бир қаторда кўнгилга фарогатли осойиш ҳисси инди. Бундай туйгу Темурга олис болалик чоги, «гули сурҳ» байрамида ҳазрати Хизрга йўлиққанида ошно бўлган эди...

Ортда майин мусиқа саслари эшитилди. Сароймулхонимнинг жорияси сетор чалмоқда эди. Соҳибқирон илк бор сафарга аёлларни бирга олиб чиқди. Ваҳоланки, одатда заифалар алоҳида карвонда йўлга тушмоги жоиз ҳисобланарди. Темур буни яхши билиб турса-да, баъзи аъёнларнинг ўзига галати қарашиб қилишаётганини кўриб кўрмасликка олиб, бирга сафарга чиқишга фармон берди. Бирон-бир амир ёхуд хон ўзига раво кўрмаган бундай журъатга Темурни Сароймулхонимнинг оҳанрабоси мажбур этганди. Соҳибқирон илк бор уни кўргандан бери қаттиқ суюб қолган, энди бош хотини билан ҳаттоқи қисқа муддатта-да учрашмай қолиши мумкинлигини ўласа, юраги орзиқиб кетарди.

Бироқ тез орада Соҳибқироннинг ҳиссиётга бериливи барҳам топди. Кўнгилга яна кундалик ташвишлар оқими бостириб киришга улгурганди. Ҳолбуки, ҳукмронлик қилиш имкониятининг ўзиданоқ сурур туйиб яшаса бўларди. Ахир, кўплаб ҳукмдорлар айнан шундай йўл тутмаганларми? Базмлар, аёллар, дабдабали шикорлар — минглаб эрмак топилади. Валекин уша ҳукмдорлардан башарият тарихида не бир из ёхуд хотира қолди? Ҳеч нима! Улар дорилғанода-

ги беш күнлик умрларини тутаттанлари заҳоти, ҳали жисмлари хоки туробга айланмасдан буруноқ йүқлиқ қаърига гарқ бўлдилар. Йўқ, ҳукмронликни фақат ҳузур, лаззат баҳш этадиган машгулот деб қабул қилиш Темур учун ёт эди. У қонли жангларда фақат мана шу мақсад учунгина ўлиб-тирилиб олишмаган, ахир. У ҳукмронлик имконияти зуҳуридаги Аллоҳ иноятини мамлакатни кучли, бақувват қилиш учун сарфлайди, токи қўшни давлатлар, — улар буни ҳоҳлаш ёхуд ҳоҳламасликларидан қатъий назар — Мовароуннаҳр номини тилга олганларида, албатта ўз ҳурмат-эътиборларини билдиришга мажбур бўлсинлар. Демак-ким, икки дарё оралигидаги жафокаш ҳалқ ҳам ҳар томонлама юқори даражага кўтарила олади.

Ўзаро қиргингарот урушлар, сарой фитналаридан чарчаган Мовароуннаҳрга кучли ирода соҳиби бўлган, бир сўзли ҳукмдор сув билан ҳаводай зарур эди. Туман ва беклиқдаги қизиққон ҳокимлар қўшни уруг оқсоқоли бурнини жийиргани учуноқ шамширга ёпишишидан бурун ўзидан юқорида ҳукмдор турганини, унинг айттанларига риоя этмаслик, айниқса, унга қарши бориш ўлим билан баробар эканлигини тушуниб туриши лозим. Бу борада жангариликлари билан номчиқарган мўтул-турк кўчманчилари, Бадахшон тогларидан уруглар алоҳида эътибор талаб қиласди. Уларга қарши нафақат куч, балки бошқа воситаларни ҳам қўллаш керак бўлади. Мугулистон билан чегаранинг очиқлиги ҳам Темурни ташвишга соларди. Бошига ҳукмдорлик ҳой-ҳаваси ўрнашиб олган туман бекларидан биронтаси Соҳибқирондан ажralиб чиқиб мустақил давлат тузмоқ ёхуд ўзга давлатга қўшилиб кетмоқ қасдида турли-туман фитналару найранглар ўйлаб топиши шубҳасиз. Чигатой улусида бундай ҳол ҳамиша содир бўлиб келган. Бироқ шунинг ўзи ҳам юқори ҳокимиятнинг кучсизлигидан, ношудлигидан далолат бермайдими? Демак, Темурдан қўрқишлиари керак. Ва айни пайтда унга ишонишлари ҳам шарт. Қийин пайтларда унинг кўмакка келишига, баҳсли масалаларни ҳал этиб бера олишига ишонишлари шарт. Карвон йўллари хавфсизлигини таъминласа бас, Буюк Ипак йўлидаги барча шаҳару кентлар, қўрғону овуллар унинг сиёсатини тўла маъқуллашга ўтади. Авбош кўчманчи қабилаларга қарши эса, ҳар қалай, озроқ куч ишлатиб, қудратини кўрсатиб қўйса, имон бўлмайди...

Соҳибқирон ўзининг шири Зайниддин Абу Бакр Тайободийдан мактуб олди. Умуман, Темур ушбу пира билан тез-тез ёзишма қилиб турарди. Мир Саид Шариф ҳазратлари ҳам унинг ислом динини ёйиш борасидаги саъй-ҳаракатларидан бохабар бўлиб, Темурниң Зуҳра ва Муштарийдек икки шафоатли сайёра бир-бирига яқинлашган ҳолатда, яъни «қирон буржи»да таваллуд топганини яна бир бор таъкидлаган, ислом уламолари ила маслаҳатлашиб: «Тангри таоло ҳар юз йилда Мұҳаммад — анга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлгай! — динига ривож бермак ва янгиламоқ учун бир кишини ислом динининг ёювчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этур. Ушбу саккизинчи юз йилликда^{*} амир Соҳибқирон ислом динини аҳли жаҳонга тарқатажак. Шунинг учун бул юз йилликда Мұҳаммад динининг янгиловчиси шул киши бўлгай», деб фатво берган чоғда бу муборак мактубни Темур дарҳол пирига йўллади. Абу Бакр Тайободий ҳам тезда муридига жавоб номасини жўнаттанди: «Дину шариатга ривож берувчи Амир Темур Соҳибқиронга — Аллоҳ ани мудом қўллагай! — аён бўлсинким, бул иш ул қутби салтанатта Аллоҳи таоло тарафидин берилғон жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Динни янгиламак, шариатга ривож бермакдек улкан ишда Тангри таоло сенга куч-қудрат багишлимишдир. Эътиқодинг ва яхши ишларингни нечоглик кўпайтирсанг, Аллоҳ ҳам сенга иноят ва карамани шунчалик бисёр айлагай...»

Куръонни, ислом тарихини чуқур билган мусулмон сифатида Амир Темур ўтмишда бошига Ҳумоқуши қўнгандан бундоқ улуғ зотлар — ислом маърифатчилари кимлар бўлганлигини яхши биларди, албатта. Булар: ҳижратдан кейинги биринчи юз йилликда Умвания суоласига мансуб халифа Умар ибн Абдулазиз; иккинчи юз йилликда аббосийлардан халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид; учинчи юз йилликда халифа Муқтадир биллоҳ Аббосий; тўртинчи юз йилликда бувайхийлардан ҳукмронлик қилган Иzzуддавла Дайламий; биринчи юз йилликда салжуқийлардан султон Санжар ибн султон Маликшоҳ; олтинчи юз йилликда мўгул хони Гозонхон ибн Аргунхон ибн Ҳалокухон; еттинчи юз йилликда Үлжойту Султон ибн Аргунхон (лақаби Султон Мұҳаммад Худобанда) эдилар...

* Ҳижрий ҳисобда саккизинчи аср, милодийда XIV аср.

Афтидан, зукко пир Мовароуннаҳр ҳукмдори дарражасига эришган муриди ўз маънавий устозининг ўгитларига муҳтожлик сезаётганини ҳис этган шекилли, номани анча батафсил биттанди.

«Буюк зафарлар соҳиби Темурга, — деб Ҷазарди шайх Абу Бакр Тайободий. — Аллоҳ уни ҳамиша қўлласун. Маълум бўлсинким, анинг салтанати Тангри таоло салтанатининг бир мўъжаз нусхасидурки, анда турли мансабдаги ҳодим ва хизматкорлар, ноиблар, эшикогалари бордур. Аларнинг ҳар бири мартабасига яраша ўз юмуши ила машгулдир, ҳеч бири ўз мартабасидин четта чиқмас ва ҳамиша Аллоҳнинг амрига мунтазир бўлиб турурлар. Шундай эркан, сен мудом ҳушёр ва эҳтиёткор бўлгил, токи вазирлар, лашкарбосилар, амадорлар, иш бошқарувчилар, сипоҳсолорлардин ҳеч бири ўз мартабаси чегарасидин чиқмасун ва доимо сенинг ҳукмингга мунтазир бўлиб турсин. Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз мартабалари даражасинда туттилки, салтанатинг низомга келиб, давлат интизомга киргай. Магар ҳар нимарсани ва ҳар кимни ўз мартабасинда сақдай олмасанг, салтанатингга бундин кўп ҳалал ва зиён еттай. Демак, ҳар кимнинг қадрқимматин, туттан мавқеин ва ҳар нарсанинг ўлчовин белгилаб олмоғинг ва шунга мувофиқ иш юритмоғинг даркор. Ҳазрати Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи ва саллам авлодидин бўлгонларнинг мартабасини бошқалардин юқори кўтариб, аларнинг иззат-хурматин жойига қўйгил. Аларга қанча кўп муҳаббат билдиранг ҳам, ани истроф деб ўйлама, чунки қайси иш Худо йўлида бўлса, анда истроф йўқдур. Ўн икки тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар ила салтанат кўргил. Вассалом».

Темурга мўътабар пирининг узундан-узоқ, маслаҳатлар тўлиб-тошган номаси хуш келди. Илло, мактубдаги кўп фикрлар Соҳибқирон мустақил равишда, турмуш тажрибалари, хато ва адашувларидан келиб ниққан ҳолда етишган хуносаларига ҳамоҳанг эди. Балки шу боисдандир, Кешга яқинлашиб қолган мажаллари, навбатдаги ҳордиқقا тўхтаганлари чоги у Сафаралини чақириб, қотоз-қалам, довот олишни буюрди ва миясида шакланиб улгурган фикрларни шошмасдан, битта-битталаб айтиб туриб ёздира бошлади. Темур ушбу битиклари орқали баайни давлатининг бошқарув тизимини ишлаб чиқаётгандай эди.

Шундай қилиб, сўнгроқ «Тузуки Темурий» («Те-

мур тузуклари»), «Малфузоти Темурий» («Темур ўтитлари»), «Воқиоти Темурий» («Темурнинг бошидан қе-чирганлари») деб номланган буюк асарнинг дастлабки қораламалари дунё юзини кўра бошлади...

«...Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қай бир подшоҳ ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдин бебаҳра қолур.

Биринчидан, ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи билиб қылсин, яъни раият подшосининг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч ким бунга аралашолмайди, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб бирорнинг гапига ва ишига эргашмасин. Гарчи яхши сўзни ҳаммадин эшитиш зарур бўлса ҳам, лекин сўзда, ишда бошқалар салтанат ишларида подшоҳга шерик ёхуд устун бўлмасликлари шарт.

Иккинчидан, сulton ҳар нарсада адолатнеша бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар сақласин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп вақт ўтмай салтанат уйи қулайди. Чунончи, амир Ҳусайнинг золим бир вазири бор эди. У синоҳу раиятта ҳақ-ноҳақ жарима солар эди. Орадан кўп вақт ўтмай ўша ноинсоф вазирнинг шумлигидан амир Ҳусайнинг салтанат уйи хароб бўлди.

Учинчидан, бутун мамлакатда буйруқ-фармон бериш ишлари подшонинг ўз ихтиёрида бўлиши лозим. Подшоҳ ҳар ишда ўзи ҳукм чиқарсин, токи ҳеч ким унинг ҳукмига аралashiб, ўзгартира олмасин.

Тўртинчидан, подшоҳ ўз қарорида қатъий бўлсин, яъни ҳар қандай ишни қилишга қасд этар экан, то битирмагунча ундан қўл тортмасин.

Бешинчидан, подшоҳ ҳукми жорий этилиши даркор, яъни қандай ҳукм чиқаришидан қатъий назар, амалга ошириши керак. Бирон кимса гарчи ҳукмни зарарли деб билган бўлса ҳам, унга монелик қилолмасин. Чунончи, эшитганманки, сulton Маҳмуд Газнавий Газна шаҳри майдонига катта тошни келтириб ташлашни буюрган экан. Ундан ўткинчи-кеткинчиларнинг от-увовлари ҳуркиб ўта олмай қолибди. Шунда одамлар тош йўл бўйидан олиб ташланса, деб сulton ҳузурига қанчалик арз-шикоят қилиб боришмасин, сulton «чиқарган ҳукмимдан қайтмайман, унга хилоф бирон иш ҳам қилмайман», деган экан.

Олтинчидан, подшолик ишларини тамоман бошқа-

га топшириб, эркни унга бериб құймасинким, дунә хиёнатчи хотин сингари, унинг хуштори күпдир. Агар шундай қилар экан, үзганинг нафси тез орада подшоқ бўлишни тилаб, салтанат тахтини ўзи эгаллашга киришади. Чунончи, Султон Маҳмудга хоинлик қилган вазирлар уни салтанат тахтидан тушириб, тахта ўzlари эга бўлдилар. Шундай бўлгач, салтанат ишларини ишончли ва мўътабар бир неча кишига бўлиб бериш лозим. Шунда ҳар бири ўз ишига боғланиб, салтанат тахтига кўз олайтира олмайди.

Еттинчидан, салтанат ишларида ҳар кимнинг сўзи-ни эшитсин, ҳар кимдан фикр олсин. Қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, вақтида ишлатсин.

Саккизинчидан, салтанат ишларида, сипоҳу раиятга боғлиқ масалаларда бошқаларнинг сўз ва феълига қараб амал қилмасин. Вазирлар, амирлар бирон кимса ҳақида яхши-ёмон сўз қилар эканлар, эшитсин. Лекин уни амалга оширишда бутун ҳақиқат аён бўлмагунича шошмай, мулоҳаза билан иш тутсин.

Тўққизинчиси, подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнглида шундай ўрнашган бўлиши керакки, унинг амр-фармонига ҳеч ким қаршилик қилишга журъат этолмасин; итоат ва тобелик қилиб, исён кўтартмасин.

Унинчиси, подшоҳ нима қилса, ўз эркича қилсин, нима деса ўз сўзида қатъий турсин, чунки подшоҳларнинг ҳукм ҳурматидин бошқа баҳрамандликлари йўқдир. Хазина, лашкар, раият, салтанат — буларнинг бариси унинг ҳукми биландин.

Ўн биринчиси, салтанат ишларида, ҳукм юргизишда подшоҳ ўзини ягона билиб, ҳеч кимни ўзига салтанат шериги қилмасин.

Ўн иккинчиси, подшоҳ мажлис аҳлидан огоҳ ва ҳушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб, уни ташқарига ташийдилар. Подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар. Масалан, шунга ўхшашибир воқеа менинг ўзим билан рўй берганди. Ўзимнинг хос мажлисимдаги бир қанча суҳбатдошларим Балх ҳокими амир Ҳусайннинг жосуслари экан...»

Айтиб туриб ёздиришни тугатган Темур енгил нафас олди. Унга салтанатни бошқара бошлаганининг дастлабки кунлариданоқ итоатидагиларга муносабатини белгилаб олиш, ўзи ярататган бошқарув тизимида уларнинг ҳар бирининг ўрнини аниқ-таниқ белги-

лаб бериш мұхим зди. «Бул менинг фармоним, — деди у Сафаралиға. — Тезда хаттотлар күпайтириб, барча вазирларга ва мұлозымларга тарқатсиналар». Соҳибқирон үзининг фаолиятини нафақат дүстлари, балки уни бир дақиқа бұлса ҳам аввалроқ тахтдан ағдармоқ ниятида юрган душманлари ҳам диққат билан кузатиб туришганини яхши тушунарди. Айнан шундай бадкирдор каслар унинг ilk фармони билан танишиб чиқсалар зарар қылмайды.

Салтанат пойтакти Самарқандга күчирилади. Хоразм ҳам, Ҳирот ҳам Чигатой улуси тасарруфига ўтади. Булар биринчى навбатда қилинадиган ишлар. Би-роқ лашқар күнглигә ҳам шундай ният уругини экмоқ жоиз. Токи улар Урганч ва Ҳирот устига юришни сабрсизлик билан кутиб турсинлар. Қүшинни она шаҳарини ёхуд мамлакатини ҳимоя қилишга чорлашдан осони йўқ. Мушкули — уни ўзга давлат тупроги сари отлантириш. Темур бу масала борасида Балхни қўлга кириттандандай чуқур мулоҳаза юритганди. Шу боис узоқни кўзлаб, жангчиларига шаҳарни талон-тарож қилишга изн берди. Демак, жангчилар ўз туманларига бойиб, турли ўлжалар билан, оғизлари қулоқларидан қайтиб келишади. Бу эса ҳар қандай ташвиқоту буйруқдан кўра залворлироқ дастақдир... Келажак Темур минг бора ҳақ эканини кўрсатди. Темур Мовароунинар ҳукмдори сифатида дастлабки чорлов эълон қилгандаёқ ҳатто ўзи кутганига нисбатан бир неча баробар кўп миқдордаги жангчи унинг туғи остига ийғилди...

Мана, узоқ кутилган вақт етиб келди. Соҳибқирон она шаҳри Кешга яқынлашиб қолди. Минглаб фуқаро шод-хуррам тарзда Темур дарвозаси томон отилди. Оломон олдида бақириб Қуръондан сурә ўқиганча дарвешу маддоҳлар югуриб борардилар. Шаҳардан анча олисда, қиргогига сигмай ўйноқлаб оқаётган Оқсув бўйида Темурни отлиқ вакиллар кутиб туришарди. Оппоқ салла ўраб, зарбоф чопонлар кийиб олган арбоблар ҳукмдорни тиз чўкиб қаршиладилар. Темур отдан тушган маҳал эса, улкан форс гиламини поён-доз этиб тўшадилар. Жума мачитининг имом хатиби баланд овозда Қуръондан сурә тиловат қилгач, Темур Мубошир полвон билан Абдуллоҳ ботир жиловидан ушлаган оқ отида, қолганлар эса пиёда шаҳарга йўл олишди. Ҳукмдорнинг бош хотинини тахтиравонда кўтариб олишди. Икки ёнга чекиниб, йўлак ҳосил

қылган оломон Соҳибқирон яқинлашган заҳоти икки букилиб таъзим қилар, шунинг учун Темур фақат эгилган қоматларнигина кўрарди, холос.

Темур Кешга олиб киравчи Термиз дарвозаси ёнида тўхтади, лекин шаҳарга кириб ўтирмасдан ям-яшил майсалар билан қопланган баланд тепалиқда ўзига ва Сароймулхонимга маҳсус қурилган чодирлар томон юрди. У шаҳзода Жаҳонгир ва шаҳзода Умар Шайхлар учун ҳам алоҳида-алоҳида чодирлар тиклашга фармон берди.

Соҳибқирон ўзига болалик чогларидан «гули сурх» байрамларидан яхши таниш бўлган бу қирларда бир ой мобайнида Кеш, Яккабот, Гузор аҳли бўлган юртдошларига тўкин-сочин дастурхон ёзди, сўнг Самарқандга йўл олди.

Самарқандликлар уни Ургут қўргони биқинида кутиб одилар. Бутун йўл ипак сўзана ва гиламлар билан безатилган эди. Катта-катта ногоралар гумбирлаб, ҳукмдор ташриф буюраётганидан элни огоҳ қиласди. Унга ўнлаб карнай-сурнайлар жўр бўлди.

Темур оппоқ отида кутиб олувчиларнинг дастлабки сафига яқинлашган заҳоти қулоқни қоматга келтираётган мусиқа тинди ва самарқандликлар бариси тиз чўкиб, янги ҳукмдорга ўз садоқатларини изҳор этишига ошиқдилар.

Темур Довуд Барлос жиловини ушлаган отдан енгилгина тушди.

Соҳибқирон қошига симобий салла ўраб, оппоқ либос кийган, Самарқанд аҳли мӯъмин пешвоси Абул Лайс таъзимлар билан яқин келиб, табрик нутқини бошлади:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм! Алоҳи таоло иймон келтиргон зотларни Тўтри Йўлга ҳидоят қилгувчиdir. Албатта, Аллоҳ ислом динига ривож берувчи зотларни голиб қилур. Аллоҳ меҳрибон ва огоҳ зотdir. Мовароуннаҳр тупрогига муносиб ўғлонни ҳукмдор этиб йўллаган Аллоҳга ҳамду санолар бўлгай. Ўз марҳаматини дариг тутмай, буюк салтанатининг пойтахти этиб жаннатмакон шаҳар Самарқандни танлаган Соҳибқирон Темур иби тарагай Баҳодур ҳазратларига ҳамду санолар бўлсин. Меҳрибон, раҳмли, магфиратли Аллоҳ, бундин сўнг ҳам муборак бошингиз узра шафоат нурларини ёгдиравергай. Аллоҳу акбар!

— Аллоҳу акбар! — жўр бўлди оломон.

Темур Ургутда ўз чодирини мўъжизакор шифо-

бахш хусусиятта эга чашма ёнида қад ростлаган ул-кан чинор тагига тикиди. У Ургутда бир ҳафтача фақат кети узилмай келаётган зиёратчиларни қабул қилиш билангина машгул бўлди.

Ниҳоят, сафар тадоригини кўришга аҳд қилган ке-каси Соҳибқирон ҳазрати Ҳизрни кўрди. Икки елка-сида еттига фариштаси бор нуроний отахон чашма сувидан олиб таҳорат қилди, кейин сопол косага бил-лурдек тиниқ ва муздек сувдан тўлдирди-да, қошида тиз чўккан Темурга берди. «Аллоҳ иродаси или эртага ўзинг Мовароуннаҳр шаҳарларининг бош қўргони этиб тайинлагон Самарқандга кириб борурсен. Кел-гувсида Самарқанд дунё пойтахти бўлиб қолгувсиdir. Анинг осмонида уч дур ярақлаб тургувси. Алар — Туронзамин, Эронзамин ва Ироқи ажам. Бу учала дурни ўз тупрогингта айлантиражаксен. Бу мамлакат-лар гуллаб-яшнамоги, улар орасинда қиргинбарот жанглар бўлмаслиги учун аларни ўз илкинг остинда бирлаштирурсен. Токи ҳар бир банда йўллардаю ша-ҳарларда ўзини мутлоқ бехавотир ҳис этсун. Табар-рук оби-ҳаётни ичгил ва Аллоҳ зиммангта юклаган вазифани адо этмоққа онт ич...»

Темур ҳазрати Ҳизр кўлидан косани олди ва сувни бир култум қолдирмасдан ичиб, идишни қайтарди... .

Ургутдан кетиш олдидан Темур ҳазрати Ҳизр, етти фариштани кўрган жойига саккиз чинор ниҳолини эктириди.

Самарқандликлар Соҳибқиронни кутиб олишга пухта тайёргарлик кўрганлари ҳар қадамда сезилиб турарди. Зеро, амир Ҳусайн маглуб бўлди, Самарқанд эса пойтахт деб эълон қилинди, ахир! Тўгри, пойтахтга энди Чингизхон авлодидан бўлган Сујоргамиш хон ҳам келиши лозим бўлди, лекин бу ҳол самарқандликлар кўнглига хавотир сололмасди, чунки шусиз ҳам кимнинг аслида ким эканлиги аён бўлиб қолганди.

Темур шаҳарга Кеш дарвозаси томонидан яқинла-шиб борди. Баланд яшил тепалиқдан Самарқанд кафт-дагидай яққол кўриниб турарди. Манзара одам ҳавас қилгудек даражада эмасди. Олисдан туялар ўркачига ўхшаб кўзга ташланашттан девор нураб, шўрлаб кет-ганди. Кўп жойларининг ёнбоши ағдарилиб, тупроқ тўлиб қолган ҳандақ ҳам аянчли аҳволда. «Юмушни миноралар ҳамда деворлардан бошламоқ жоизга ўх-шаб кўринадур! — хаёлидан ўтказди Темур. — Ишонч-ли ҳимоя — улуглик асосидир...»

Дарвоза ёнида минглаб самарқандликлар ҳаяжон огушида Темурни кутиб олмоқда эдилар. Оқ, қора, қизил уч жийрон — пойтахт аҳлиниң ҳукмдорга ҳадяси бир четда гижинглаб туради. Жийронлар сони Темур Самарқандан бошлаган уч зафарли юриши сонига муқобил этиб танланганди. Жийронлардан ташқари чиройли-чиройли сандиқларда тўққизта шоҳона зарбоғ чопон ва шунча тилло камар ҳам бор эди. Аҳли Самарқанд тўққиз рақамига алоҳида эҳтиром ила муносабатда бўлишар, уни илоҳий сон сифатида қабул қилишарди. Тўққиз — замин ва фалак уйгунлигидан, ҳаётнинг чексиз равишда давом этадиган ранг-баранглигидан далолат берарди.

Албатта, Темурни кутиб олишга асосан шаҳарнинг ўзига тўқ табақалари ва сармоядор зотлари чиққанди. Кошиблар, ҳунарманандарнинг аксарияти эса девор устига чиқиб олишганди. Ҳар бир воқеа-ҳодиса замиридаги ботиний ниятни тез илгаб олишга қодир оломон ўзаро гурунглашишаркан, мабодо Темур манави омонат деворни таъмиглашга киришиб қолгудай бўлса, билингки, тез орада лашкар бирон мамлакатга ҳужумга отланади, деган тўхтамга келишди. Чунки қайсики ҳукмдор шаҳар атрофидағи деворни баланд этиб, ҳандақни эса, аксинча, чуқурроқ қилиш тадоригига тушаркан, у тез орада лашкарни сафга бошлаб қолиши асрлар мобайнида сон-саноқсиз бор ўз исботини топганди. Бунинг устига, биз ҳикоя қилаётган замонларда ҳукмдорларнинг бир-бирларига қарши жанг олиб бориши ўзаро меҳмондорчиликка борищдек оддий ҳолга айланган, ҳатто: «Агар қўшнингнинг устига босиб бормасанг, у сенинг устингга босиб келади», — деган галати нақл кенг тарқалган эди.

Дарвоза ёнида Темур ўз пойига тўшалган алвон гиламлар устида отини тўхтатиб, пастга тушди. Шаҳарнинг Соҳибқиронни кутиб олишга масъул этиб тайинланган таниқли аъёнлари унинг ёнига келиб тиз чўқдилар ва навбатма-навбат чопони баридан ўпдилар. Шайхулислом тиловат адo этди.

Тиловатдан сўнг Темур дарвоза томон юрди. Кутуб олувчилар унинг номини тилга олиб, қувончларини бирбиридан ошириб изҳор этмоқ учун бақириб-чақира бошладилар. Совга-салом кўтариб келган бойлар тухфаларини Темур оёги остига сочқу қилиб сочдилар. Ялтироқ динор ва дирҳамлар, қимматбаҳо тошлар поёндоz устини бир лаҳзада ёғиб ўтган дўлдай қоплаб олди.

Темур бир муддат кутиб олувчиларнинг шодмон ҳайқириқларига кулимсираганча жавоб қайтариб, дарвазадан ичкарига кирди ва бутун шаҳарни кесиб ўтаркан, ҳазрати Шоҳи Жавонон Шоҳи Зинда, яъни Қусам ибн Аббос розияялоҳу Анҳу мақбарасига йўл олди. Пайғамбар Мұҳаммад алайҳиссалом ҳеши бўлмиш Қусам ибн Аббос дағи этилган мақбарани ҳалқ ҳамон «Шоҳи Зинда — «ТИРИК ШОҲ» деб атаб келарди. Мана, ҳазрати Қусам ибн Аббос шаҳид бўлганига неча асрлар ўтди, бироқ нафақат аҳли Самарқанд, балки мақбарани зиёрат этиб, муборак тошларни кўзга суришга ҳамон бутун жумлаи жаҳондан мўминлар гуррос-гуррос оқиб келардилар.

Етти юз йилча муқаддам Марв, Бухорони қўлга киритган Қусам ибн Аббос ниҳоят ҳужум қилиб Самарқандни ҳам эгаллади. Намоз маҳали эса Афросиёб қирларига ўрнатилган намозгоҳи ичига киради. Бутун мусулмонлар қўшини ҳам намоз ўқиши билан машгул бўлди. Айтишларича, ўша куни пайшанба, Қурбон ҳайити экан. Хуллас, ҳазрати Шоҳи Зинда розияялоҳу анҳу Ийд намозида имоматликка ўтиб, қироатга машгул бўлди. Иттифоқо, муборак тилларига сурай Мужодила жорий бўлди ва барча мўминлар ҳазрат ортидан Ийд намозини ўқий бошлайдилар. Бундан ўз жосуси орқали хабар топган кофирлар подшоҳи шодмон бўлиб, лашкарига қарата айтди: «Эй паҳлавонлар, эй муборизлар, эмди қўлга қурол олиб жардин чиқинглар, ўткир шамширлар ила намозгоҳга ҳужум қилинглар. Анинг ичиндаги биронта ҳам Мұҳаммадийни тирик қолдирманглар, токи намозгоҳ ичинда қон ариқдек оқсун. Энг аввало эса аларнинг сардори Қусам ибн Аббосни ўлдиринглар, шунда ҳеч ким бутун рўйи заминда бизга тенг келолмайдиган бўлур!»

Кофирлар намозгоҳга ҳужум қиласдилар ва деярли бутун араб жангчиларини тигдан ўтказадилар. Аттаҳиётни ўқиб, ўнг тарафга салом берган ҳазрати Шоҳ қонлар ариқ бўлиб оқаёттанига назари тушадиу сапчиб ўрнидан туради. Ҳудди шу маҳал мўъжиза рўй беради. Ҳазрати Шоҳи Жавонон бир ишорат қилган заҳоти деворларда раҳналар пайдо бўлади ва омон қолган мусулмонлар шу ёриқлардан чиқиб қоча бошлайдилар. Қусам ибн Аббос меҳробда пайдо бўлган шундай раҳналардан бири томон йўл олади. Бироқ орқадан этиб қелган кофир бир силташда ҳазратнинг калласини узиб ташлайди. Шунда Қусам ибн Аббос

кесилган калласини қўлига олади ва меҳробда пайдо бўлган чоҳ ичига кириб кўздан гойиб булади. Шайхларнинг таъқидлашларига қараганда, Қусам ибн Аббос ҳали-ҳамон ушбу чоҳ ичида кун кечирмоқда экан.

Темур пойтахтдаги фаолиятини бежиз Қусам ибн Аббоснинг бедор руҳини зиёрат этишдан бошламади. У падари бузруквори Тарагай Баҳодурнинг яна бир ўғитини яхши эслаб қолганди: «Дарё билан ҳазиллаши ма — оқим сени мавҳ этгусидир. Авлиё зотларга эътиборсиз бўлма — алар сенинг уругингни инқирозга юзтубан этгусидир. Қайдаки анбиё-авлиёлар ҳурматин жойига қўйсанг, алар ҳам сенинг ишларингга кушид бергайлар».

Темур гумбаз ичкарисига киаркан, нечукдир бир ҳаяжон оғушида қолди. Байни ушбу муздек гўша ичида вақт тўхтаб, замон тушунчаси моҳиятидан мосуво бўлгандай. Соҳибқирон остонаядан бор-йўги бир қадам ичкарига кирди ва «Тирик шоҳ»нинг афсунли таъсирига тушиб, жойида таққа тўхтаб қолди. Гумбазни тўрт устун ушлаб турарди. Уларнинг бири яшил мармардан, иккинчиси қора, учинчиси оқ, тўртинчи-си эса қон рангида эди. Устунлар рангидаги бундай ёрқин тафовут Темурни ҳайратга солди. Темур анча вақт улардан кўз узолмай турди. Сўнг гумбаз ўртасидаги тобуттга қаради. Қора тахтадан қилинган тобутга қимматбаҳо тошлар билан безак берилганди. Темур тиз чўқди. Сўнг кўкрагини ерга босиб, тобутнинг минглаб қўллар тегаверганидан ялтираб қолган чекка-сига қийинчиллик билан аранг бармоқларини етказолди. Бамисоли шуни кутиб тургандай, туйқусдан Соҳибқирон чеҳрасидаги зўриқиши аломатлари йўқолиб, ўрнида илҳом, қувонч туйгулари зуҳур бўлди. Темур унсиз, пичирлаб тиловат қилишга туиди.

Ҳалигача остона хатлаб ўтмаган Абул Лайс ингичка, лекин гумбазда жаранглаб эшитилаётган овозда садо берди:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм! Бас, барча ҳамду сано осмонлару ер Парвардигори, бутун оламлар Парвардигори — Аллоҳ учундур. Осмонлар ва Ердаги барча буюклик Ҷаҳон Анинг мулкидур. Ул зот чексиз қудрат ва ҳикмат соҳибидур!.. Тангри таоло пайгамбаримиз Мұхаммад алайхиссалом ҳазратларини «мұминларга жаннат ҳақида хушхабар элтувчи, кофирларни эса дўзах азобидан огоҳлантирувчи» элчи қилиб юбормиш. Шак-шубҳасиз, Аллоҳ қудратли, магфи-

ратлидир... Ушбу табаррук мақбарада тиз чүкиб турғон Моваруннахр ҳукмдорига ҳазрат Қусам ибн Аббос жанобларининг руҳи поклари ҳамиша мададкор бўлгай! Илоё, Соҳибқиронимиз бошига Аллоҳ таоло раҳматлар нурин ёғдирғон бўлсин. Илоё, Темур Тарагай Баҳодур Яратгувчи иродаси ила ушбу рубъи маскунда қайгаки қадам босса, ўшал гўшанинг ҳукмдорига айлансин. Соҳибқиронимизнинг барча ишларига Тангри таоло ёр бўлсин. Аллоҳу акбар!

Шайхга пичирлаб жўр бўлган Темур аста ўрнидан турди. Унда нечукдир ўзгариш юз берган, ўзини баайни улгайиб, ададсиз қудрат соҳиби бўлиб қолган-дек сезарди. Бу холни Соҳибқиронни кузатиб келгандар ҳам савқи табиийлари ила ҳис этдилар шекилли, бари бирдай тиз чўкиб, ҳақиқий ҳукмдорга нисбатан чуқур эътиомоддарини изҳор қилдилар.

Темур мақбарадан ташқарига чиққанида, билурдай тиниқ кўкда қуёш порлаб туради.

— Қусам ибн Аббос ҳазратлари руҳи поклари ёр бўлғон бош амиримизга шарафлар бўлсин!.. Ислом шамшири мудом музaffer!.. — деган хитобатлар эшитилди.

Темурнинг авлиё Қусам ибн Аббос мақбарасига зиёратга келгани ҳақидаги хабар пойттаҳт аҳлига бағоят хуш келганди. Балки шу сабабдандир, жума кунги хутбага, Соҳибқирон номи қўшиб ўқилганда, масжидларда намозхонлар одатдагидан кўпроқ йигилишганди.

Орадан икки-уч кунни ўтказиб Темур шаҳардаги барча амирлар, ўзига тўқ аъёнларни Самарқанднинг нураб бораётган деворлари ёнига олиб чиқди. Соҳибқирон отда ишора қилиб кетаверди, Сафарали зрин-масдан қадамлаб ўлчади. Хуллас, ҳар бир амир, нуён, ўзига тўқ арбобга деворда маълум масофа ўлчаб берилиди. «Чегара»лар қозиқ қоқиб белгиланди. Девор уларнинг маблагига таъмирланиши, қозиқлар ўрнида эса соқчилик миноралари тикланиши керак эди. Сафарали жами олти юз қадам, бир фарсахга яқин ма-софани тақсимлаб берди. Шаҳарнинг олтида дарвозасини эса кўтарма кўпприклар ила таъминлаш мўлжалланмоқда эди. Шунингдек, Темур ҳандақни чуқурлатиб қазиш, сўнг уни сув билан тўлдириш хусусида ҳам фармон берди. Деворлар баландлиги ўттиз тирсакдан кам бўлмаслиги лозим. Эни эса елкама-елка турган уч жангчини бемалол сигдира олсин.

Қурилиш милодий 1370 йилнинг ёз ойларида бошлиниб, бутун куз ва 1371 йилнинг кўкламига қадар давом этди. Унда қирқ мингдан ортиқ одам ишлади. Темур шаҳарнинг гарбий қисмида ичида уч қаватли саройи бўлган қалъа бунёд этишга кўрсатма берди. Уни Кўксарой деб аталди. Кейинроқ қалъада салтанатни бошқарув муассасалари, хазина ва зиндан пайдо бўлди. Қалъанинг атрофига ҳам чуқур хаңдақ қазилди. Бу ердаги барча ишларни тун-кун тиним билмас Оқбуға бошқариб борарди.

Шундай қилиб, милодий 1370 йилдан бошлаб сармарқандликларнинг ҳаёти мутлақо ўзга тарзда кеча бошлиди. Овлоқ кентларга хос сокинлик ва мудом эътибордан четда бўлишларига барҳам берилиди. Бир кечада пойтахт шаҳарга айланган Самарқанд ҳамманинг оғзига тушди-қолди. Шаҳар деярли «Минг бир кеча» эртакларида гидек, соат сайин яшнаб, чирой касб этиб бормоқда эди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ХОТИРЖАМЛИК ДУШМАНЛАРИ

Ҳукмдорликнинг дастлабки ойлари нисбатан тинчликда ўтди. Бир неча қўшни мамлакатлар ўз элчиларини йўллаб, совға-саломлар билан Темурни муборакбод этишиди. Бироқ баъзи бир туман ва қўргонлар амирлари унинг қўл остидан чиқиб кетишга ҳам уриндилар. Темур эса салтанатининг парчаланиб кетишига тиш-тирноги билан қаршилик кўрсатди.

Дастлабки элчилар гуруҳи милодий 1370 йилнинг кузида ташриф буоришиди. Уларни Сейистон ҳукмдори амир Малик Маҳмуд юборганди. Айнан шу Малик Маҳмуд рақиби томонга қочиб ўтиб, охир-оқибатда ўзининг ярадор бўлиб, оқсоқланиб қолишига сабабчилигини Темур унуполмасди. Афтидан, Малик Маҳмуд эски гуноҳини ювиш учун ўзи келишга юраги бетламай, ҳаммадан бурун вакилларини йўллаган кўринади.

Сейистонликларни Темур қуруққина қабул қилди, улар шарафига дастурхон ёзмади, Малик Маҳмуд но масига жавоб ҳам қайтармади. Бу ҳол Сейистон ҳукмдорининг тазарруси қабул этилмаганлигидан дарак берарди.

Аксинча, Себзавор ҳокими Ҳожи Ямуд йўллаган элчиларни Темур қучоқ очиб кутиб олди. Ҳукмдор

номидан тортиқ этилган совға-саломлар учун чин юрақдан миннатдорчилик билдириди ва икки ҳафта мобайнида элчилар шарафига ҳар куни тушлик маҳал тўкин дастурхон ёздириб турди.

Милодий 1371 йилнинг кўкламида Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрисхоннинг ўз элчиларини йўллаши Темур учун кутилмаган ҳамда ёқимли тухфа бўлди. Чингизхоннинг тўнгич ўғли Жўжи авлодидан бўлган Ўрисхон дабдабали гуруҳ йўллаганди. Уни Чингизхон авлоди бўлмиш Тўйхўжа Ўглон бошқаарди. Гуруҳда ўн таниқли нўён ва амир, шунингдек, Тўйхўжанинг ўғли, ёш шаҳзода Тўхтамиш ҳам бор эди. Саганақ шаҳрини пойтахт этиб олган Оқ Ўрда ўша маҳаллар жуда кучли ва улкан мамлакат эди. Оқ Ўрда ҳудуди бир тарафдан Тагритоғдан то Сирдарёга қадар, иккинчи тарафдан Баҳри Ҳазордан то Қора денгизга қадар, учинчи тарафдан эса Ўрол тоғларидан Туман (Тюмен)га қадар чўзилиб кетганди.

Оқ Ўрдада ўн йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилиб келаётган Ўрисхон Олтин Ўрда ерларини ҳам ўзига қўшиб олиш ниятини кўнгил тубида асраб келарди. Бу ишда, шаксиз, Мовароуннаҳрининг янги ҳукмдорикўмаги жуда қўл келган бўларди. Зоро, сал-пал куч тўплаб олгач, бир пайтлар Чигатой улусига тегишли ерларни босиб олиб, ўзига қўшиб олгани учун Темур Олтин Ўрдага ўз талабини айтмасдан қўймас, деган тахминга борган Ўрисхон совға-саломни аямаганди.

Оқ Ўрда элчиларини Темур бениҳоя қисқа муддатда бунёд этилган Кўксаройда қабул қилди. Ўйма нақшлар ҳамда кўзгулар билан безатилган бўлмага форс ва туркманларнинг кўзни қамаштирувчи рангоранг гиламлари тўшалган. Чиройли алвон таҳт эса бўлмага янада улуғворлик баҳш этиб туради. Темур Абдулла Мерған Бағдоддан маҳсус тиқдириб келган заррин либосларга чулғанди... Тўйхўжа Ўглон бошлиқ Ўрисхон элчилари бўлмага киргандарида, шу манзаранинг гувоҳи бўлдилар. Таҳт турган кичик супача ипак мато билан ўраб қўйилганди.

Темурнинг ўнг ва сўл тарафларидағи юмшоқ болишларда шаҳзодалар Жаҳонгир ва Умар Шайхлар ўтиришарди. Шаҳзодалар ҳарбий либосда эдилар. Соҳибқирон ортида, маълум масофани сақлаган ҳолда қуролланган қўриқчилар киприк қоқмай туришарди.

Таҳтнинг сўл томонида, алоҳида ўриндиқда ҳукмдорнинг бош хотини Сароймулхоним ўз жориялари

билин жой олган. Ўнг тарафда эса — девон вазирлари, амирлар ҳамда Самарқанд шаҳрининг ҳурматли аъёнлари.

Шахсий қуролларини кириш эшигидағи қўриқчиларга қолдириб, қўлларига совға-салом кўтариб олган Оқ Ўрда элчилари девонда ишбоши вазир этиб тийинланган Сафарали етовида бўлмага кириб келгандилар. Тахтга ўн қадамча қолганда улар тўхтадилар. Фақат Тўйхўжа Ўглон ва унинг ўғли, қорувли ўсмир йигитча Тўхтамишгина тахтга яқинроқ келиб бир тиззаларини буқдилар ва Соҳибқиронга бош эгиб таъзим бажо келтиридилар. Оқ Ўрданинг бошқа амир ва нўёнлари ҳам дарҳол тиз чўқдилар.

Тўйхўжа Ўглон ҳукмдорга саккиз юз мисқолли олтин лаган ва икки юз мисқолли олтин косани тутиб, тантанали тарзда деди:

— Мен, Чингизхон авлодига мансуб Тўйхўжа Ўглон, Оқ Ўрда хони Ўрисхоннинг жаронгор^{*} амирмен. Ҳукмдорим Ўрисхонда буюк Чингизнинг ўғли Жўжи бошқаргон бутун улусни илкига олишдек муқаддас ҳуқуқ ва бурч бор. Самарқандга келмогимиздин мақсад эрса, улуг Соҳибқирон, ҳукмдорим Сизни, Темур Кўрагонни ўз огаси сифатида кўришини етказмоқдур. Улуг Ўрисхон сизга ўзи қимиз ичган ушбу тилла косани ҳамда базмларда мудом қошида турган мана бу тилла лаганни йўлламиш. Ҳукмдорим коса соҳиби рўйи заминда юз бераётган барча воқеа-ҳодисаларнинг ушбу идишга бир боқищаёқ билиб олиши мумкинлигини билдириб қўйишимни сўради. Шунингдек, улуг Ўрисхон сизнинг ўткир шамширингиз музофар бўлмоғи, бутун дунё анинг тиги остинда бўйин этмоғига ҳамиша тилақдошдур.

Шу сўзларни айтиб Оқ Ўрда элчиси Самарқанд ҳукмдори пойидағи мовий ипак матога тилла лаган ва илоҳий хусусиятга эга косани қўйди.

Виқор ила тахтда ўтирган Темур олтин идишларга ҳатто қиё ҳам боқиб қўймасдан ўткир нигоҳини элчиға тикиб, вазмин оҳангда деди:

— Оқ Ўрда ҳукмдори оғам Ўрисхонга етказингки, ул зот ов палласи учиргон лочин асло ўлжасиз қолмагай.

Соҳибқирон Оқ Ўрда ҳукмдорига ўлжа борасидаги башоратини етказишни сўраркан, Оқ ва Олтин Ўрда

* Жаронгор — қўшиннинг ўнг қаноти.

ўртасидаги ихтилов охир-оқибат Ўрисхон фойдасига ҳал бўлиши мумкинлигини фаҳмлаб турарди. Унинг галабаси эса, ўзининг, Темурнинг ҳам галабаси демакдир.

— Сизнинг муборак пайгомингизни ўз хонимга албатта еткарурмен! — деди қувончдан гул-гул яшина бетган Тўйхўжа Ўглон.

Темур ўзидан ҳайрат тўла кўзларини узмаётган ёш шаҳзодага мурожаат этди:

— Навқирон ўглон, сен-да ўз ниятларингни сўйла.

— О, улуг Темур, — ҳаяжондан овози қалтираб бетган йигитча таъзим қилиди, — сизни ҳамма енгилмас баҳодир, омад мудом йўлдош паҳлавон деб атаюр. Фақир ҳам, мисоли хонимиздай, кўкка чаққон, учқур лочинларимни йўлламоқ истаюрменки, токи алар ўткир тирноқлари ила фалакда гердайиб учадургон қарга-паргаларнинг додини бергай. Тангри таолонинг каминани дунёга келтирмоқдин мақсади шунда деб билурмен. Оқ фотиҳа беринг, устоз!..

Соҳибқирон ёш, гайрати ичига сигмай турган ўтолов жангчининг сўзларини камоли диққат билан эшилди. Албатта, Тўхтамишнинг гап оҳангидага аллақандай исёнкорлик, итоат тўтонига урилаётган қудрат дарёси нафаси сезилиб турарди. Агар кимдир қулогига етказиб борса, аёнки, бу гаплар Ўрисхоннинг кўнглига ўтиришмас. Шунинг учун Темур суҳбатни сокинроқ маромга буришга аҳд қилиди:

— Улуг Чингизхон бизга, ўз авлодларига қолдирган бебаҳо ўйтни эсла, «Фақат ёгий устидан музазифар бўла олгон, уни ер юзидин супуриб ташлаб, молмулкини мусодара эттон ўткир шамширли баҳодирларгина ўзи истагон маҳал шикорга отланмоги мумкин. Шикорга душман тулпорини илкига олгон паҳлавонгина муносибдур. Шикорга душманнинг кўз ёши тўкиб тургон завжаларини ўзиники қилиб, аларнинг қоринларини тунги ором учун болишга айлантира олгон ботиргина муносибдур». Бул ўйтларни ёдингда туттигил, ўглон.

Ўтирганлар Мовароуннаҳр ҳукмдори Чингизхон ўйтларини ёддан айтиб берганида ҳайратта тушгандарини яшириб ўтирамадилар. Айниқса Ўрисхон элчилари томоқларини тақиллатиб, бошларини чайқаб, бошқалардан баландроқ овозда: «Тасани!.. Офарин!..» деб хитоб этдилар. Тўйхўжа Ўглон-ку, бутунлай, адойи тамом бўлди. У тажрибасиз ўғли бошлаб

берган қалтис суҳбатни Чингиз ўтитларига буриб юбора олгани учун Темурдан бениҳоя миннатдор эди.

Оқ Ўрда вакиллари шарафига икки ҳафта базм берилди. Сўнг уларга мўл-кўл совға-саломлар топширилиб, уйларига қайтишга рухсат этилди. Мис қопланган улкан-улкан сандиқлардаги лиммо-лим тортиқлар залворидан карвондаги катта-кичик тұялар ҳам чўкиб қолгандай эди...

Бир ойдан кейин Самарқандга Олтин Ўрда элчилари ташриф буюрдилар. Бироқ Темур пойтахтда йўқ эди. У ўнта қўшинни олиб, Шибиргон ҳокими амир Зинд Ҳошим исченини бостириш учун кетганди. Олтин Ўрдани Тулунбекхоним бошқараетгани учун, элчиларни Соҳибқироннинг бош хотини Сароймулхоним кутиб олди. Қабулда Жаҳонгир Мирзо ва Умар Шайхлар ҳам иштирок этдилар.

Бу орада Жайҳунни кесиб ўтган Темур Шибиргон истилосига тайёргарлик кўрмоқдайди. Ажаб, дарё суви бениҳоя тип-тиниқ, бамисоли кўз ёши дейсиз. Нима бўлмасин, лекин Темур кўз ёшини истамасди. Чунки қаршида душман эмас, ҳукмдорлари Ҳошим қутқусига, макрига учган авом оломон турарди.

Ҳужумга ўтишдан аввал Темур ҳузурига апердилар аймогининг оқсоқолларидан бўлган амир Ўлжойтуни чақирди ва: «Ўз хешингга бориб маслаҳат сол. Огоҳлантиргилки, газаб бўрони ул кас ҳаётининг омонат дарахтини илдиз-пилдизи или қўпориб ташламасун». — деди.

Бироқ ўз аймогининг феъл-атворидан яхши хабардор бўлган оқсоқол эътиroz билдириди:

— О, улуғ Темур, қайсар Зинд Ҳошим сизнинг қимматли маслаҳатингиз ҳамда фақирнинг истакларин олдинда кўр ва гунг бўлиб туриб олур, деб қўрқамен. Агар изн берсангиз, бундоқ масъулиятли топшириқни адо этмоқни фарзандим Ҳожи Юсуфга юкласам.

Темур қариянинг маслаҳатини инобатта олиб, Шибиргонга Тобон Баҳодир ва Ҳожи Юсуфни йўллади.

Амир Ўлжойту бежиз хавфсирамаган экан. Исёнкор амир чопарларининг ҳар икковини гапларини айтишга ҳам имкон бермай, дарҳол кишанбанд этишга фармон берди. Буни эшитган Темур жунбушга келди. Ва шу бемисил газаб кўнглидаги бошқа барча туйгуларни ситиб чиқарди.

Соҳибқирон лашкари субҳи содиқда шаҳар девор-

лари ёнида пайдо бўлди. Жанговар ногоралар чалинди.

Девордан бўйлаган Шибирғон аҳлининг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Илло, ҳайбатли Темур қўшинининг на адоғи кўринарди, на сонини санаб бўларди...

Доруга бошчилигида шаҳар аҳли вакиллари дарҳол Зинд Ҳошим ҳузурига ошиқдилар. Улар ҳукмдорни Темур амрига бўйсунишга, шу билан жаннатмакон Шибирғонни даҳлсиз сақлаб қолишга даъват эта бошладилар. Йўқса, Шибирғон ўрнида култепалар қолишига шак-шубҳа йўқ. Авлодлар эса Зинд Ҳошимномини тилга олганда фақат лаънатлар ўқищдан бошқасига ярамай қоладилар. Мулоҳазакор оқсоқоллардан бири эса шундай мисол келтириди:

— Бўлингтонни бўри ер. Итоатдан сиз ёлғиз ўзингиз чиқурсиз, ва-лекин касофати ҳаммамизга урадур. Ҳали кеч эрмас, ўйлаб кўринг. Шибирғон ҳукмдор қандай йўл тутиш мақбуллиги борасида кун бўйи мулоҳаза юритди. Ора-чора у қалъа девори устига чиқар, тиљло ранг чодир — шубҳасиз, у Темурга тегишли эди — атрофида гимирлаб юрган ҳамда девор ёнидаги ҳандақдан сувни чиқариб ташлаётган сон-саноқсиз жангчиларга кўз ташлар экан, ваҳимадан юраги орқага тортиб кетарди.

Кечга бориб Зинд Ҳошимни ўжарлик тарк этди. У таслим бўлишга қарор қилди. Боз устига, Темур сўнгги бор чопар юбориб, агар Зинд Ҳошим ўзи бўйин эгиб келса, Шибирғоннинг мусичасига ҳам озор бермаслигини хабар қилди.

Масала ҳал бўлди. Эртасига эрталаб шаҳар дарвозалари кенг очилди. Темур қўшини ичкарига кирди. Мовароуннаҳр ҳукмдорининг дарвоза ҳатлаб ўтиши билан шунчалар дабдабалар бошландики, унинг олдида қадрдон Кешдаги сайллар иш эшолмай қолди. Маъзур этилган шаҳарнинг миннатдор аҳолиси уч кеча-кундуз мобайнида улкан дошқозонларда узлуксиз таом тайёрлаб, голиб жангчиларни меҳмон қилиб турдилар. Зиёфатта минглаб қўй-қучкорлар, сон-саноқсиз кадиларда қимизлар, эллиқдан ортиқ от сарфланди.

Шаҳарликлар тинч якундан бениҳоя хурсанд эканликларини яширмасдилар. Ҳар қалай, мусулмон мусулмоннинг қонини тўккандан ёмони йўқ-а. Ваъда қилинганидек, амир Зинд Ҳошимнинг бир қошиқ қонидан кечилди. Белига итоат камарини қайтадан боғла-

ган Амир Темур саройига ошиқди. Бутун Чигатой улуси ушбу хабарни мамнуният ила қарши олди.

Темур Шибиргон дарвозалари ёнида турган чогидаæk Ҳирот ҳокими Малик Маъзиiddин Ҳусайндан унинг ҳузурига чопар келганди. Бўйсунмаганлиги учун қаттиқ жазо олиши нақдлигини сезган ҳоким Темурни аъёнлари билан Ҳиротта таклиф этиб, барча лозим иззат-икромларни керагидан зиёда адо этишга вайда берганди. Бироз мулоҳаза юритгач, Темур таклифни қабул қилди. Ваҳоланки, лашкари қизгин жангларни, голиблар ихтиёрига бериладиган шаҳарларни қўмсаб юрганигини ҳукмдор яхши сезиб турарди. Шунга қарамай, Темур Ҳиротта амир Чоқу Барлосни йўллаб, шаҳар дарвозалари очиқ туриши лозимлигини, амир Малик Маъзиiddин Ҳусайн шаҳар арбоблари гувоҳлигида ўзига содиқликка қасамед қилиши шартлигини ҳамда Ҳиротта кирган ўнта қўшин жангчиларининг ҳаммасига бир йиллик маоши тўланиси кераклигини маълум қилди.

Ҳирот ҳокими айтилганларнинг ҳаммасини адо этишга тайёр эканлигини билдири ва Чоқу Барлос ҳамроҳлигига Темурнинг истиқболига чиқди. Шаҳар ҳам Соҳибқиронни асъасаю дабдабалар ила кутиб олишга ҳозирланмоқда эди. Темур ўз ҳаётси мобайнида Ҳиротта уч бора голиб сифатида қадам қўйди. Бироқ уни биринчи бор шунчалар тантана билан кутиб олишлари эди. Бир фарсах масофада барча уругларнинг таниқли зотлари ва бутун халқ йигилиб турарди. Темур шунча йўлни зич одамлар қуршовида, бошидан гуллар ёғилиб турган ҳолда оппоқ отида босиб ўтди. Фақат Ҳиротдагина шундай кутиб олишлари мумкин эди.

Ҳар нечук, бундай қабул Соҳибқиронга маъқул келди ва у кечқурунги базм маҳали кўнглидаги гапларни яшириб ўтирмасдан, Ҳирот ҳокимига тўкиб солди:

— Биз сенинг барча гуноҳларингни авф этдик. Ва менинг раҳмдиллигим сабабларидин бири — ҳиротликлар бутун йил давомида бошимдин сочгон гуллар бўйи... Бундин сўнг Мовароуннаҳрдан ажralиб чиқишидек густоҳона ўйлар бошингта қайтиб келмасун. Қудрат — Аллоҳ таоло саройи томонидан ато этиладигон, ҳурматга сазовор неъмат. Яратувчининг ўзи бул тухфани назари тушгон бандаларига ато этадур. Сен эрсанг, Малик Ҳусайн, ҳукмдорликка ўзингни ўзинг чоғладинг. Ҳолбуки, елкада кўтариб юрилгон

ҳар бир бош ҳам тожға муносиб бўлавермас. Магарким қисматингдин норози эркансен, марҳамат қилиб, каллангни бошқаси ила айирбошли.

Темур оҳиста, ҳаттоки юмшоқ оҳангда гапирав, лекин Ҳирот ҳокимини тобора совуқ тер босиб боради. У ҳаттоки «Мана, ҳаммаси тамом, энди дорга тортилсан керак», — деган тахминга ҳам борди. Малик Ҳусайн ҳолатини зиддан кузатиб турган Соҳибқирон эса мақсадига етганини, Ҳирот ҳокими кўнглига учмас қўрқув тамғаси босганини англади. Бундай қўрқув келгусида уни садоат ила хизмат қилишга мажбур этади. Бундай қўрқув хиёнат эшигига бошламайди.

Тазийкини ҳаддан ошириб юбормай, озроқ марҳамат ҳам кўрсатишга қарор қилган Соҳибқирон зарбоф чопонини елкасидан олиб, ўз қўли билан икки букилиб қолган ҳоким елкасига ташлади, бир-иккита яхши сўзлар айтиб, руҳини кўтарди.

Ҳиротда анча вақт даврон суришди. Ниҳоят, Темур Самарқандга отланганида, гилам, ипак матолар ва бошқа қимматбаҳо латта-путталар юкланган икки юзта туялик карвон ҳадя этилди. Отбоқарлару чўпонлар эса лашкар ортидан уюр-уюр аргумоқларни, бир ўркачли оппоқ туяларни, пода-пода қўй-эчкиларни ҳайдаб борардилар. Жангчилар ҳам қуруқ қўл билан қайтмаётган эдилар. Уларнинг йиллик маоши олтин ва кумушда тўланди. Шундай қилиб, тинч йўл билан олинган ўлжалар қонли урушдан кейин олинадиганидан кўп бўлса кўп эдики, асло кам эмасди. Демак, мулоҳаза юритарди от устида тебраниб бораётган Соҳибқирон, ўткир шамшир орқали эришиладиган нарсаларга ақдни ишлатиб ҳам эришса бўларкан. Тўгри, агар қиличи чиндан-да ўткир бўлмаганди эди, Шибиргон ва Ҳирот ҳокимлари уни назар-писанд қилмасликлари турган гап эди. Шу боис ҳам ўткир шамшир ва ҳукмдорнинг доно ақли бирлашса, уларни енгадиган куч топилмайди. Бундай куч йўқ ва бўлмайди ҳам...

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

ХОРАЗМ УСТИГА ДАСЛАВКИ ЮРИШ

Шибиргон ва Ҳирот итоатга ўтгач, Темур Чигатой улусини жамлаш борасидаги режасининг учинчи қисми, яъни Хоразмни Мовароуннаҳрга қўшиб олиш та-

доригини бошлаб юборди. Бу пайт Хоразмда унинг мустақил равишда ажралиб чиқиши ташаббускорла-ридан бўлган Юсуф Сўфий ҳукмдорлик қиласарди.

Хоразм устига юриш катта воқеа эди, шунинг учун Темур бу қарорни Әлгиз ўзи қабул қилмасдан, амирлар ва нӯғилар ҳукмига ҳам ҳавола этишини лозим топди. Шунингдек, Темур улар билан ўзи сўнгги бир ярим йил мобайнида пухта ўйлаб юрган гояси — лашкарнинг янги таркиби хусусидаги қарашларини ҳам ўртоқлашмоқчи эди.

Соҳибқирон узоқ юртларга, Чигатой улуси ҳудуди хорижида жойлашган маконларга ҳужум қилиш хусусида орзу қилмасди. Ҳозирча бу ҳол имконият доира-сидан ташқарисида эди. Бироқ шу кунидаёт кучли, интизомли, яхши қуролланган, биринчи чорловдаёт ҳар қандай душман устига отилиб, уни ер билан як-сон этиб ташлайдиган мунтазам лашкарга эга бўлмоқчи эди. У ўз лашкарини тузар экан, асос сифатида ҳудудий бўлинини олди. Чигатой улуси замини бундан эллик йил муқаддам, Кепакхон давридаёт туманларга бўлинганди. Лекин амир Қозагон даврида мамлакатни бошқаришнинг ҳудудий таркиби унутилди. Афтидан, Қозагон хон томирларида кўчмаңчилик қони гупиллаб уриб, ўтроқ ҳаётга нисбатан нафратини ошкор қилган шекилли. Илло бутун ададсиз саҳрони амир ўз уйим деб биларди, иқи суймас шаҳар-қалъаларни эса иложи борича четлаб ўтарди.

Темур ўтроқ ҳаётнинг афзалликларини тушуниб турарди. Ўтроқ ҳаётдагина деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши хусусида гап бўлиши мумкин, ахир. Табиийки, ўз-ўзини ҳимоя қилиш борасида қайгуриш ҳам фақат ўтроқ ҳаёт кечирувчиларга хос.

Соҳибқироннинг режасига кўра, ҳар бир туман ўн минг жангчи етказиб бериши керак эди. Бу қўшин бошида, табиийки, туман амири турарди. Туман ҳазорларга бўлинарди, ҳар бир ҳазорда мингта жангчи бўлиб, уларга мингбоши раҳбарлик қиласарди. Мингбошини фақат туман амиригина тайинлаши ёхуд олиб ташлаши мумкин эди. Ўз навбатида ҳазор ҳам ўн юзликдан иборат бўлиб, уларга юзбошилар бошчилик қиласардилар. Юзбошини фақат мингбошигигина тайинлай оларди. Энг кичик гурӯҳ эса ўн кишидан иборат бўлиб, уни ўнбоши бошқарарди. Ўнбошилар юзбошилар измида бўлардилар. Жангу жадал кунлари ҳам,

салтанат ишларида ҳам бирдай мингбошининг ҳукми юзбошига, юзбошиники ўнбошига, ўнбошиники эса қўл остидагиларга жорий этиларди.

Темур рагбатлантиришнинг алоҳида тизимини ҳам ишлаб чиққанди. Жангда ва салтанат юмушларида алоҳида ўрнак кўрсатган ўнбоши юзбоши этиб тайинланиши мумкин эди. Юзбоши эса ўз навбатида бек унвонига сазовор бўла оларди. Алоҳида хизмат кўрсаттан мингбошиларга амир унвони бериларди. Бу унвонга сазовор бўлганлар тилло қўшиб тикилган чодирга, туг ва ногорага эга бўлардилар. Амир давлатнинг олий кенгаши ҳисобланмиш қурултойда иштирок этиб, барча муҳим масалаларни ҳал этишда қатнаша олишдек шарафли ҳуқуққа эришарди.

Жазо тариқасида эса унвонидан пастлаштирилардилар. Масалан, амирга саройдан аёллар кўйлаги юборилса, билингки, у ишдан бўшатилган ҳисобланади.

Жангчи меҳнати қандай тақдирланади? Бу борада Темур мутлақо ўзига хос тартиб ишлаб чиққанди. Оддий сипоҳийнинг йиллик маоши ўз вазифасини ўринлатиб бажарган тақдирда минган отининг баҳоси миқдорида белгиланганди. Баҳодирларнинг маоши иккни от баҳосидан тўрт отгача тайин қилинган. Ўнбошилар маоши қўл остидаги сипоҳийлардан ўн баробар ортиқ. Юзбошилар маоши ўнбошиларга қараганда иккни баробар, мингбошиларники эса юзбошиларникудан уч баробар зиёда бўлади.

Шунингдек, сипоҳийлардан қайси бири жангу жадал маҳали хатоликка йўл қўйса, биринчи бор жазо тариқасида маошидан ўндан бири камайтирилиши керак эди. Ўнбоши юзбоши тасдиқлагандан сўнггина, юзбоши мингбоши тасдигидан ўтгандан сўнгтина ва ниҳоят мингбоши амир ул-умаро, яъни бош амир тасдигидан ўтгандан сўнгтина маош олиши мумкин эди. Амир ул-умаро улуфаси, яъни маоши эса қўл остидагилардан ўн баробар ортиқ бўлиши керак эди. Улар ўз маошларини девонбеги ва вазирлар тасдиги билан олишлари лозим бўларди.

Сипоҳийларнинг ҳар бирига маош ёрлиги топширилиб, берилган маблаг миқдори шу ёрлиқнинг орқасига ёзib қўйилади. Қайси бир сипоҳий хизматда юриб қарилек ёшига етса, уни улуфадан маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик ҳам белгилаб қўйилади. Жангда ярадор бўлган сипоҳийга тақдирлаб инъом берилади, ярадор ҳолида душмандан қоч-

ган бўлса, уни тақдирлаб инъом бериш лозим, чунки яраси унинг атай қочмаганлигининг исботидир.

Жангчиларнинг яроқ-жабдуқлари ва анжом-жиҳозлари ҳам Темур белгилаб чиққан тартибда бўлиши керак эди.

Юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга чодир, ҳар бир аскар иккита от, бир камон, бир садоқ ўқдон, бир шамшир, арра, бигиз, битта қоп, жуволдиз, болта, ўнта игна ва орқага осиладиган чарм халта олиши лозим бўларди.

Баҳодирлардан ҳар беш кишига битта чодир лозим. Уларнинг ҳар бири битта оддий темир совут, дубулга, бир шамшир, садоқ-ўқдон: камон ва бешта от олади.

Ўнбошилардан ҳар бири ўзи билан бир чодир, зирҳ-совут, шамшир, садоқ-ўқдон, камон, бешта от олади.

Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадан эса шамшир, камон, садоқ-ўқдон, гурзи, чўқмор, темир қалпоқ ва зирҳ олиши жоиз.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга бир чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан: дубулга, совут, найза, қилич, садоқ-ўқдон ва ўқ-чидан кўтарғанча олиши керак.

Биринчи амир бир чодир, бир ўтов, бир жуфт соябон, қурол-аслаҳадан эса қўл остидагиларга ҳам бергудек миқдорда олиши керак. Шунга ўхшаш иккинчи, учинчи, тўртинчи амирдан тортиб то амир улумарогача. Ҳар қайсиси ўз мартабасига яраша чодирдан, ўтвдан, отлардан бошлаб то бошқа ҳарбий анжомларгача саранжом-саришта қилиб олиб юришлари лозим эди. Биринчи амир бир юз ўн от, иккинчи амир бир юз йигирма, учинчи амир бир юз ўттиз... то амир улумарога етгунча тартиб шундай. Бош амир эса ўзи билан камида уч юз от олиб юриши талаб этиларди.

Темурнинг лашкар тартибидағи ўзгаришлар хусусидаги режалари амирлар ва баҳодирлар ўртасида кескин баҳсларга сабаб бўлди. Баъзилар эса ҳатто очиқдан-очиқ ўз норозиликларини изҳор этдилар:

— Зулқарнайн замонида ҳам бундай қатъий тартиб бўлмаган!

— Биз тумамидикки, өгийга қарши сафга тизилиб борсак! Қўлда ўтқир шамшир бўлгач, тўгри бориб босамиз-қўямиз-да!

— Чингизхон ясоларини наҳот унуглан бўлсак...

Дашномларга чидай олмаган Темур ўрнидан сапчыб туриб, кескин охангда сүз қотди:

— Таъна қымоқ ўрни эмас, муҳтарам зотлар! Мен тун бўйи Аллоҳ ила мулоқот айладим ва ҳукмингизга ҳавола этаёттан мулоҳазаларим ҳам Яратгоннинг иро-даси боис нозил бўлмиш.

Соҳибқирон юмшоқ таҳтга қайтиб ўтиаркан, ёни-даги шойи болишчада турган Қуръонга чап қўлини қўйди, ўнг қўли билан эса тилла ҳал юритилган шамшири дастасини чангллади. У амир ва нўёнлар, баҳодирлардан аксариятининг мой чакиллаб томгудай се-миз бетларига қаҳрли нигоҳини тикаркан, ҳали бундай қаршиликларга кўп бор дуч келишини, демак ўзи-га, фақат ўзига бўйсунадиган метин интизомли лашкар тузиб олмоқ ҳозир сув билан ҳаводай зарур экан-лигини яна бир бор дилдан ҳис этди.

Ҳукмдорнинг кескин сўзларидан кейин бўлмага жимлик чўқди.

Ниҳоят, устоз Берқут изн сўраб, сўз айтмоқда журъат этди. У ўз шогирдининг дилида кечеётган ўйлардан боҳабар эди, албатта. Балки шу сабабдан-дир, Темур киритган таклифнинг нақадар зарурлиги-ни теран англаб турарди.

— Аллоҳга минг қатла шукрлар бўлсинким, ҳукмдоримиз лашкарга керакли ярог-жабдуқларни инъом этмоқда. От, қурол-анжом ҳар бир жангчига беҳад зарур. Ва-лекин ҳаттоқи ишончли санағон зотлар орасинда ҳам тили узун, иш деганда эрса бир фарсах нари қочадигон кишилар борлиги сир эрмас. Алар лашкарда ва салтанатда тартиб, интизом бўлмас экан, душман устига босиб бормоқдин маъни йўқлигин тушунмаслар. Биз йўқотган нарсаларимизни қайтиб олмоқдек улут мақсад йўлинда жанг камарин белга боллаганимизни наҳот тушунмадингизлар? Мовароун-нахрнинг муқаддас тупргини ёгийлар хавфидан сақ-лаб турмоқ — бизнинг бош вазифамиз эрканлиги на-ҳот ҳар биримизга аён ўлмаса?! Ҳаммамизга маълум, аввалги ҳукмдорларимиз лашкарни лозим кўрган чо-гидахина йигар, сўнг яна дарҳол тарқатиб юборарди. Фурсат эса ҳамиша отини қамчилаб ўтур. Бас, шундай эркан, кейин аттанг, деб бармоқ тишилагандин кўра, кўл остимизда қудратли, ҳар лаҳза жангга шай лашкар тургони кўп афзал эмасми? Темур таклифи-ни қабул этсан, биз шундай лашкарга эга бўлурмиз. Фақирнинг қатъий фикри шундоқ.

Гапини тутатган нүён Берқут аввал узун қаддини тиклади, сұнг бир тиззасини букиб таҳт қошида Соҳибқиронга тиз чүқди ва баланд қасамәд қабул қылды:

— О, улуг ҳукмдор, мен сизнинг лашкар тузмоқ тартибингизни буткул қабул қылдым ва токи танамда жоним, оёқларимда құвватим бор эркан, барча амриңизни сұзсиз адо этурмен!..

Шундан кейин Темурни кенгашнинг бошқа иштирекчилари ҳам құллай бошлашди. Қоқу Барлос, Сайфуддин Нұқадари, Довуд Барлосдан сұнг бошқалар ҳам бириң-кетин қасамәд қабул қилишди. Бу жараєнда Темурнинг Хоразмга юриш нияти ҳам буткул бошқача қабул қилинди.

Кенгаш режани тұла құллаб-құвватлади. Лекин Темур лашкарни Жайхун бүйиге бошлаб боришга шошилмади. У аввалиға лашкар таркибини бутунлай үз-гартириб олишга ақд қылғанди.

Бешта туман түзилди. Кеш туманига Иқи Темур бошчилик қылди. Яkkабогникига — Қоқу Барлос, иккى Самарқанд туманига эса — Довуд Барлос ва Сайфуддин Нұқадари, Бухоро туманига — Шайх Али Баҳодур. Қүшинни нүён Берқут ва Темурнинг үзи назоратдан үтказдилар. Туманлар деярли бир йил мобайнида шаклландилар. Туманлар минглик, юзлик ва ўнликларга бўлинди. Ҳар бир туман жангчилари бир хил либос кийиб, бир хил салла ўрадилар. Тумандаги отлар ҳам бир хил бўлиши шарт эди. Тумандаги беш минг жангчи асосан ўтқир шамшир билан қуролланган бўлиши керак эди; тўрт минг жангчи эса олис масофадан жанг олиб бориш учун камон билан ҳамда яқин масофадан жанг олиб бориш учун кичик қалқонлар билан қуролланган бўлиши керак. Тумандаги қолган минг жангчи эса девор бузадиган тошотар қурилмани ишлатса билиши лозим эди.

Темур бириńчи бор муңтазам лашкарға эга бўлган эди. У суюкли лашкарини худди фарзандидай ҳам авайлар, ҳам чиниқтиради. Аслини олганда ҳам фақат муңтазам лашкарғина уни енгилмас қила олди. Илло, барча эҳтимолдаги рақиблар ҳамон зарурат туғилғандагина лашкар йигиб, қолган вакълари уларни тарқатиб юбориш билан машгул эдилар. Кучли давлатга кучли муңтазам лашкар кераклигини Соҳибқирон бириńчи бўлиб англади.

Хоразм устига юриш тезлашмади. Темур Ҳиротни қоңсиз қўлга киритиш имконини берган усульнни ёд-

дан чиқармаганди. Бунинг устига, ўз она улусида яна мусулмон биродарларининг қонини тўкишдан не наф? Мабодо барча музокаралар, қўрқитишлар ва ҳаттоқи эзгу мақсад йўлида қилинган ҳийлалар иш бермаса — унда бошқа гап.

Шу мақсадда Темур милодий 1372 йил аввалида Хоразмга амир Алфой Товожий бошлиқ элчиларини йўллади. Бир қўшин кузатувидаги элчи тезда Урганчга етиб келди ва Ҳусайн Сўфиға нома топшириди. Унда, жумладан, шундай дейилганди: «Қиёт ва Хива шаҳарлари, Чингизхон ясоларига биноан, Чигатой улуси тасарруфинадур. Бироқ аларни сиз босиб олгонсиз. Иккала мамлакатларимиз уртасинда дўстлик ҳамда биродарлик алоқалари тикланмоги учун аларни асл эгаларига қайтармогингизга тўтри келур...»

Самарқандда узоқ вақт ҳукмронлик қилгани ёдидан кўтарилимаган Ҳусайн Сўфи элчига баланддан келиб муомала қилди: «Бул шаҳарларни мен қилич ила олгонмен, аларни мендин фақат қилич билангина тортиб олурлар!»

Товожий жавобни Самарқандга етказди. Газаб тулпорига минган Темур дарҳол қўшинини жангга бошлашга қарор қилди. Аммо худди шу маҳал Кўксаройга Самарқанднинг энг эътиборли олимларидан мавлоно Жалолиддин Коший ташриф буюриб қолди. Тасаввуф таълимотининг билимдони саналмиш бу олимнинг шуҳрати Мовароунаҳдан олисларга ҳам тарқалганди.

Салом-алиқдан сўнг мавлоно Жалолиддин Коший зийрак нигоҳини Соҳибқиронга тикиб, сокин овозда сўз қотди:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Улут ҳукмдор, бир йўлдин тойгон банданинг шуҳратпарастлигию жоҳиллиги боис бутун бошли эл кулфатга дучор этилмоги мумкинлигини фақир онги асло сингдира олмас. Шул боис, агар изн этсангиз, давлатингиз соясинда камина Хоразмга йўл олса-ю, мартаба ҳаваси бошини айлантириб қўйган Ҳусайн Сўфини эзгулик, ҳидоят йўлига қайтармоққа имкон доирасинда бир карра уннаб кўрса.

Алломанинг одилона сўзларини тинглаган Темур ўз газабини босишга мажбур бўлди.

Коший қўшин билан биргаликда Хоразмга йўл олди.

Лекин Ҳусайн Сўфи қон тўкилишининг олдини олишининг иккинчи имкониятидан ҳам фойдаланмади.

У рақибининг нечогли куч-қудратга эгалиги ҳақида аниқ маълумотларга эга эмас эди. Боз устига, ёши анча қатталигини ҳисобга олиб, Темурнинг қилигини ёшликнинг асов ўжарлигига тақамоқда эди.

Ҳусайн Сўфи гапни узоқдан бошлаб келган алломани эшишиб ҳам ўтирмади, қўриқчиларига буюриб, олимни зинданга ташлаттириди. Хўрланган, ҳақоратланган аллома соқчилар қўршовида чиқиб кетаркан, аламнок тарзда: «Ҳукмдорнингки қулоги кар эркан, анга далолатни сўйламақдин на ҳожат! Бундоқ ҳукмдор фақат ўткир шамшир тигидингина даво топгуси!» — деб қичқирди.

Темурнинг сабр косаси тўлиб-тошди. Энди уни ҳеч нарса ушлаб туролмасди. Бироқ лашкарини Хоразм устига ташларкан, у салтанатининг жанубий ҳамда шарқий сарҳадлари дахлсизлиги хусусида ҳам қайгуриши керак эди. Чунки асосий қўшин шимолга ташланганидан хабар топган душманлар гимирлаб қолишлиари мумкин эди. Шу мақсадда Қундуз ва Қобулни ҳимоя қилиб туриш амир Чоқу Барлос ўн минглик қўшин билан Жайхун ортига юборилди. Сайфуддин Нукадарий эса худди шунча қўшин билан Мўгулистон чегарасига жўнади.

Темур тўрт туман жангчиси бошида йўлга тушди. Бу үлкалар ҳали бирон марта бўлсин бунчалик қўпсонони лашкарни кўрмаганди. Баани, жангчилар сафининг сира адоги бўлмайдигандек туюларди.

Кўкламнинг сўнгги ойи оёқлаб борарди. Кунлар исиб ултурган, қум эса кун давомида ҳумданга тушгандек қизиб кетарди. Ҳусайн Сўфи қум ва сувсизликни бежиз ўзининг ишончли қўриқчилари, деб атамаганди. Лекин Темур бошқача йўл тутди. У қўшинини тўтри йўлдан, қум барханлари оша машақцатли, ҳолдан тойдирадиган сафарга бошламади. У аввал Бухорога борди, сўнг эса ям-яшил серсув йўллар орқали Жайхунга етиб олди. Шу ерда у соллар ясатиб, қўшинни дарё орқали тўтри Қиёт шаҳрига бошлади.

Ҳазорасп қўргони яқинидаги дарё торайган жойда, Қиётдан икки кунилик масофада, баланд қирғоқда Темурни оппоқ соқолли қария кутиб турарди. У тилла суви югуртириб безатилган сержило эгарли ажойиб аргумоқнинг кумушранг жиловидан ушлаб олганди. Бу жойларда хоразмлик пайгамбар Зардўшт сув устидан учеб ўтаётган кумушранг қанотли отни кўргани хусусидағи афсона кенг тарқалганди. Ривоятта кўра,

пайгамбар қанотли отта эга чиқмоқчи бўлиб сувга маст қилувчи доривор қўшиб қўйтган. Хуллас, Зардўшт отни ушлаб, қанотларини кесиб ташлайди. Шундан кейин от унинг хизматида бўлади. Бу отнинг гаройиб хислатидан хабардор бўлиб қолган одамлар дарҳол ўз бияларини шу атрофда боқа бошлайдилар. Шундан кейин Жайхун бўйида ажойиб наслли отлар кўпайиб кетган экан. Кўхна хоразм тилида отни «асп» дейишади. Ҳазорасп, яъни «мингта от» номи ҳам шундан келиб чиқсан дейишади. Темур учувчи от ҳақидаги афсонани Биби Фақирадан эшитганини, ушанда қанотлари бор ажойиб аргумоқча минишни қанчалар орзу қилганини эслади.

Мана, оқ соқолли қария кумушранг, сал ишора қилсанг, кўкка сапчигудай гижинглаб турган ажойиб аргумоқни солини қирғоққа тақаб тўхтаттан Темур ёнига олиб келди ва жиловини тутқазиб:

— Шу отта мининг, — деди. — Ва у сизни душман қароргоҳи узра кўтарур. Сиз душман қароргоҳига эриган мум қуясиз ва музaffer бўлурсиз. Унугтманг, сизнинг тулпор отингиз — сизнинг донолигинги, зеҳнингиз. Аллоҳи таоло сизга ақл-идроқдин мўл-кўл ато этибдур, демакким, асло маглубият аламидин то-тинмагайсиз...

Жиловни тутқазган чол тезда соҳилдан узоқлашиди. Унинг ортидан кузатиб қоларкан, Темур қариянинг мавлоно Жалолиддин Кошийга икки томчи сувдай беҳад ўхшашлигидан ҳайратда қолди. Балки, унинг олдида ҳозиргина мұътабар алломанинг руҳи намоён бўлгандир. Ундей деса, от туёғидан ўт чақнагудай тарзда кўз олдида турибди-ку! Демак, Яратганинг ўзи унга галаба тиламоқда.

Темур солига олган кумушранг аргумоқни силаб-сийпалай бошлади. Лашкар йўлида давом этди.

Лашкар икки кундан кейин Қиёт шаҳри деворлари яқинига етиб келди. Жангчилар ҳандақлардаги сувни чиқариб ташлашга киришдилар. Бу юмуш тезда адо этилди.

Жангчилар улкан ва мустаҳкам деворга янада яқинлашиб, дарвозалар қаршисига девор тешувчи қурилмаларни ўрнатганлари маҳал улар устига тош ва камон ўқлари ёмғирдек ёғилди. Ҳусайн Сўфининг хайриҳоҳлари бўлмиш доруга Байрам Ясовул ва қози Шайх Мунд шаҳар аҳолисини деворлар устига қурол кўтариб чиқишига мажбур этган эдилар. Бироқ шаҳар-

ликларнинг катта бир гуруҳи умуман қаршилик кўрсатишга норози эдилар. Улар Қиёт яқиндагина Чигатой улуси таркибида бўлганини унутмагандилар ва Темурнинг талабини ҳаққоний деб топгандилар. Худди ана шу гуруҳдагилар Темурга чонар йўллапиб, кечаси дарвозаларни очиб қўйишларини, фақат эвазига Мовароуннаҳр ҳукмдори шаҳарни вайрон этмаса яхши бўлишини илтимос қилишди. Бу орада кундузи Қиётга ҳужум қизгин кечмоқда эди. Икки баҳодир, Мубошир полвон билан тўйхўжа каманд ташлаб деворга чиқиб олишди. Улар ортидан шаҳзода Жаҳонгир кўтарилиди. Бундоқ жасоратдан илҳомланиб кетган Темур жангчилари «Ур-ҳо ур!» билан деворга ёпишдилар. Ўз фарзандини гурур ила кузатиб турган Темур ҳам чидай олмасдан ҳужумга ташланди. Соҳибқирон лашкарининг асосий қисми қаршиликни енгиб девордан ошиб утдилар. Энди жанг Қиёт даҳаларида давом этарди. Жанг суронида Темур лашкари шафқат нелигини унугиб, дуч келган одамни тиғдан ўтказардилар. Қиёт кўчалари мурдаларга тўлиб кетди. Ярадор бўлиб, қонга беланган жангчилар ёрдам сўраб дод-фигон қиласдилар. Ўлдирилмаганларни асир ола бошладилар. Банди этилган Байрам Ясовул билан Шайх Мунд ҳам қўллари орқага қайириб bogланган ҳолда Темур ёнида, ўз қисматлари не кечипини кутиб турадилар. Соҳибқирон уларнинг ҳар иккенини эшакка тескари мингазиб Урганчга, Ҳусайн Сўфи ҳузурига жўнатишга фармон берди.

Ўз тарафида турган қиётликлардан чопар келгач, Соҳибқирон асиirlарни озод этиш, шаҳарни эса талон-тарож қилмаслик, бирон бир бинога ўт қўймаслик хусусида буйруқ берди. Сунгра жанговар қўшинининг шаҳарига кирган қисмини дарҳол Қиётдан чиқариб олди ва уларни Жайхуннинг чап қирғогига олиб ўтиб, Урганч тарафга бошлади.

Ҳусайн Сўфи лашкари Темурни йўлда қарши олди. Ўнга амирлар Манқал Ҳожи ва Жўқи Баҳодирлар бошлилик қиласдилар.

Темурнинг қирқ минг жангчидан иборат лашкари xorazmliklarni birlasda tit-pit қилиб ташлади. Колган-қутган бир ҳовуч аскар эса қамалга тушиди.

Урганчдаги балацд соқчилик минорасидан жангни кузатиб турган Ҳусайн Сўфининг руҳи тушиб кетди. Айниқса, очиқ майдонда ўз либослари билан ажralиб турган Темурнинг тўрт туман қўшинини, кумушранг

аргумоқда бемалол келаётган омад соҳибининг ўзини кўргандан сўнг ўз итоатини ва таслим бўлганини билдириш учун чопар йўллашга қарор қилди. Бироқ кутилмаган ҳодиса юз бериб қолди. Темур туманларидан бирига қўмондонлик қилаётган Ҳуттоллан амири Кайҳисрав Ҳусайн Сўфига ўз чопарини йўллади. Кайҳисрав анчадан буён Темурга тишини қайраб юрарди. Илес Ҳўжа хоннинг сафдоши, Хоразм ҳукмдорининг ҳам эски ошнаси сифатида айниқса шу кунларда унинг Темурни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. Бироқ шу кунга довур у ўз ҳиссиятларини яшириб келишнинг уддасидан чиқолганди. Энди эса ҳисоб-китоб қилиш имкони туғиљди, деган қарорга келди у. Нафрат унинг асабларини бутқул ишдан чиқарган ва у энди ортиқ юзига ниқоб тортиб юролмасди. Амир Қозағон ва унинг набираси Ҳусайн қотили бўлган Кайҳисрав ўзининг, эҳтимолки, энг сўнгти имкониятини қўлдан чиқаргиси келмасди. Мовароунаҳр аркони давлатининг юмшоқ тахти уни ўзига оҳаира бодай тортмоқда эди. У Ҳусайн Сўфига амалий таклиф билан нома йўллаганди: «О, ҳукмдор! Темурга ишонманг ва таслим бўлманг! Барча лашкарларингизни тўплаб шаҳар дарвозасидан чиқинг, мен ўз туманим била сизга қўшиладурмен. Аллоҳ ёр бўлиб, Темур устидан албатта зафар қозонажакмиз!..»

Чўкаётган одам хасга ёпишади. Ҳусайн Сўфи дарҳол заҳирадаги барча жангчиларини шаҳар дарвозасидан олиб чиқди. Урганчдан икки фарсах нарида, Қовун дарёси бўйида ҳукмдор қўшинини тўхтатиб, сафлади ва ҳали сон жиҳатидан анча-мунча жангчига эга эканини кўриб, қўнглини тарк этган ишонч қайтадан қайтиб келгандек бир қувониб қўйди.

Кайҳисравнинг ўзини тутишида недир бир соҳталикни илгаб қолган Темур бу орада назорат этиб туриш учун унга уч сараланган қўшинни Алиберди туркман бошчилигида йўллади ва ҳар эҳтимолга қарши, Кайҳисрав туманини орқага қайтарди.

Жанговар довуллар чалинди, бургу овози оламни тутди. Темур қўшини ҳужумга ўтди. Саф-саф бўлиб тизилиб келаётган жангчиларни кўрган Ҳусайн Сўфи лашкарининг асаби дош беролмади — улар тартибсиз равищда орқага чекина бошлидилар. Жанг ҳали бошланмасдан туриб, ёвни таъқиб қилишга айланиб кетди. Ҳар қалай, хоразмликларнинг каттагина қисми Урганчга этиб олиб, унинг баланд деворлари ортидан

паноҳ топди. Дарвозалар бир амаллаб өпилди. Темур лашкари шаҳарни ўраб олиб, бекорчиликдан ён-атрофдаги қишлоқларни талон-тарож қилишга тушди. Айниқса, кўп мол мусодара қилинди, ҳаммаёқ «сен же, мен же» бўлиб кетди.

Урганч қамали узоқ давом этмади. Тезда шаҳарда сўнгти кунлар зарбасига асаби дош беролмаган Ҳусайн Сўфи вафот этгани хусусида хабар олинди. Унинг ўрнини укаси Юсуф Сўфи эгаллади. Юсуф Сўфи феъл-авторидан боҳабар хоразмликлар ҳам: «Энди уруш бўлмайди, сулҳ тузилади», — дей енгил нафас олаётган эмишлар. Дарҳақиқат, Қуръони қаримда ёзилганидек, «Аллоҳ иймон эгаларига фазлу марҳамат соҳиби бўлган зотдир...»

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

СУЛҲ

Ҳусайн Сўфи ўлимидан сўнг Урганч деворлари тағида шамширлар ярақлаб, қон тўкилишига барҳам берилиди. Амир Кайҳисрав эса бу юришнинг сўнгги қурбони бўлди.

Кайҳисрав Хоразм ҳукмдорига ўз ҳамкорлигини билдириб йўллаган чопар, афтидан: «Соҳибқироннинг тузини ичиб, тузлигига тупурдим», — деган азобли ўйларда қолган шекилли, бир куни келиб Темур қошида тиз чўқди ва гапни тўкиб солди.

Хиёнаткор амирни дарҳол банди этиб Темур ҳузурига келтирдилар.

Қули орқасига қайириб боғланган Кайҳисрав Темур қошида гурс этиб тиз чўқди. Темур ўткир ханжарини олди ва сотқиннинг бир қаричча келадиган сийраккина ўрим сочини кесиб ташлади. Кайҳисрав гўлдираб омонлик сўрашга ўтди. Темур кесилган сочини оёғи остига ташлади ва нафрат билан сўз қотди:

— Қашқирни қонхўрлиқдан тўхтатмоқ учун анинг тишини қоқиб олмоқ даркор. Ҷаённинг иши эрса мудом заҳар солмоқдур, то янчиб ташламас эркансен, андин қутуолмассен.

Темур ишора қилди. Мовароуннаҳрга ҳукмдорлик қилаётганинг икки йили мобайнида у илк бор қаттиқ жазони қўлламоқда эди. Инчинун, хиёнаткор ва иккюзламачилар, доголи ва қўйнида тош кўтариб

юрган маккорлар алалоқибат қандай аҳволга тушмогини элга бир күрсатиб ҳам қўйиш керак эди.

Соҳибқирон чодири ёнида Кайҳисравнинг яқинлари бошларини эгиб турардилар. Сотқиннинг калласини олиш уларнинг кўз ўнгидаги адо этилди.

Тез орада Хоразмнинг янги ҳокими Юсуф Сўфи вакиллари ҳам ташриф буюришди. Акасига нисбатан эҳтиёткор ва фаросатли Юсуф, табиийки, Соҳибқирондек Худо ярлақаган ҳукмдорга ўз садоқати ва итоатини баён этишдек қулай имкониятни қўлдан бой бергиси келмасди. У Урганчнинг барча дарвозалари очиқ бўлишини, шаҳар аҳли Темур қўшинини катта тантаналар билан кутиб олишга ҳозирлик кўраётганини маълум қилди. Шунингдек, у халоскор жангчиларга бир йиллик маоши миқдорида товоң тўлашга ҳам тайёр эканлигини таъкидлаб ўтишни унутмаганди.

Бу ҳол Темурни қаноатлантиради. Боз устига, ўзининг тилла чодири ёнидаги мовий чодирда истиқомат қилаётган Сароймулхоним ҳам янги ҳокимнинг таклифини қабул қилиш мақсадга мувофиқ эканлиги хусусида ўз мулоҳазасини билдириди. Ўз фикрини етарлича далиллар билан исботларкан, бош завжаси асосий дастак сифатида қўйидаги фикрни баён этди:

— Имкони борича ўз улусингизда қон тўкмагонингиз маъқул. Марҳум падари бузрукворим Қозонхон шундай деб таъкидлашни хуш кўрадилар.

Темур анчадан буён суюкли хотинининг маслаҳатларига қулоқ оса бошлаганди. Ҳозир ҳам ўзининг ва хотинининг холосаси бир жойдан чиққани уни қувонтирди. Бироқ буни билдириб қўймаслик учун, атайлаб қовогини сал уйиб, жиiddий тарзда эълон қилди:

— Қозонхондай улуг зотнинг қизи ёлғизлиқда зерикиб қолмаслиги учун биз улуг Ўзбекхоннинг невраси Севин Bekani шаҳзода Жаҳонгирга олиб бермоқни ихтиёр айладик.

Шу сўзларни айтаркан, Соҳибқироннинг кўзлари мутомбирона чақнаб кетди. У гўёки: «Қани, кўрайликичи, икки қўчкорнинг боши бир қозонда қайнармикин? Ҳон қизи қошинда яна битта худди ўзи янглиг улуг ҳон сулоласига мансуб аёл киши бўлмогига бемалол йўл қўйиб берармикин...» — деб ўйлаётгандай эди. Лекин тажрибали хотин сир бой бермади.

— Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, — дарҳол жавоб қайтарди Сароймулхоним. — Бироқ от кўпайиб кет-

ган тақдирда, кўтарилиган чантдин чўпон йўлни кўрмай ҳам мумкин.

Темур кулиб юборди. Сўнг енгилганини тан олган оҳангда:

— Агар йигитнинг йўлчи юлдузи аниг бош хотими эрса, — деди, — шубҳа йўқки, ҳар қандоқ сафар ҳам хайлри кечгай.

Бундай эътирофни эшигтан Сароймулхоним яшнаб кетди. Аёл Темур истаса қаттиққўл, истаса кўнгилчан, истаса тўнг ва истаса мулоим бўла олишини, бироқ дилининг туб-тубидаги фикр-йўлари деярли ҳамиша салтанат ишлари билан bogliqligini яхши биларди. Соҳибқирон бирон қарорга келишдан аввал жуда кўплаб йўлларни таҳлил қилиб кўрар ва шундан сўнггина ҳокимиятни мустаҳкамладиган, обрўйини кўтарадиган, ўзгалар кўз ўнгидаги улуғлигини янада оширадиган энг тўгри қарорни танлай биларди. Шу зийрак тафаккур энди зурриёдининг келажаги хусусида ҳам қайғурмоқда эди. Табиийки, шаҳзода Жаҳонгир ва гўзал Севин Бека йўлларининг қўшилишида ҳам узоқни кўзланган тадбир бор эди. Ўзбекхонинг қизи Шуки Бекога ҳамда Хоразм ҳокимининг акаси Оқ Сўфининг қизини келин қилиш темурийлар авлодини тўтри Чингизхонга тақаши билан бир қаторда шаҳзоданинг ёрқин келажагининг ҳам ишончилишиллапояси бўлиб хизмат қиласди.

Ниҳоят, Темур аъён-арконлари даврасида тантанали равишда Хоразм ҳокими саройига кириб борадиган кун келди. Йўлга дарвозадан то саройга қадар тилам тўшалган. Ногоралар чалиниб Соҳибқирон қадам ранжида қилаётганидан дарак бериши билан йўл бўйлаб турган шаҳарликлар издиҳоми бирдай тиз чўқди. Сарой майдонида тиз буқкан Хоразмнинг таниқли зотлари эса, соҳибқирон кумушранг аргумогидан тушиб, саройга кириб кетгунига қадар ўринларидан қалқишига журъат эта олмадилар.

Темур саломхонадаги нақшинкор таҳтга бориб ўтириди. Юсуф Сўфи унинг қаршисида итоаткорона боши эгиб турганча сулҳ шартларини эшилди. Темур шартларини бирин-кетин айтиб турди, хаттолар ипак қоғозга барисини муҳрладилар.

—...Музaffer лашқаримиз кўмагинда аввал-олдиндин Чигатой улусига тегишли бўлмиш Қиёт ва Хива туманлари заминини яна илкимизга олдик. Хоразм ҳукмдори билан тўла сулҳга эришганимиз исбо-

ти тариқасинда салтанатимиз валиаҳди Жаҳонгир Мирзога Оқ Сўфитархон қизи бўлмиш хонзода Севин Бекани олиб бермоққа қарор этдик.

Шу сўзлар айтилаётган маҳал таҳтдан ўнг тарафда қотиб турган Сафарали сассиз юриб бориб Соҳибқироннинг ушбу истагига ўз муносабатини билдириши жоизлигини шиншиди. Хоразм ҳукмдори дарҳол ўнг қўлини кўксига қўйганча, ҳаяжондан титраган товушда, голиб Темурга тик боқишга ҳам журъат этолмасдан хитоб қилди:

— Соҳибқирон ҳазрати олийлари — аларнинг барча ишларида Аллоҳ өр бўлсин! — бизга улуғ бир саодат ихтиёр этмиш. Хоразм осмонининг Зухроси Самарқанд салтанатининг Муштарииси ила қовушар эркан, биздек номуносиб бандалар учун бундин ортиқ мукофот бўлуви мумкинми? Биз ушбу дақиқадин эътиборан Қиёт ва Хива туманларини тўлалигича ва қонуний ҳолда Чигатой улуси ҳудуди дея эълон қила дурмиз ҳамда Соҳибқиронга ўзимизнинг беадад итоатимизни изҳор этурмиз. Биз хонзода Бекани лозим этилган тарзда тайёрлаш ҳамда ҳукми олий тарафи дастлабки кўрсатма бўлғон заҳотиёқ ул зот истаган манзилга зуддиқда етказиб бориш мажбуриятини зиммамизга олурмиз.

Юсуф Султон таъзим ила гапини яқунлагандан, таҳтнинг чап томонида турган Саид Барака ҳазрат ушбу битимни маъқуллаган тарзда бош иргаб қўйди. Сўнг қўлларини баландга кўтариб:

— Аллоҳу акбар! Аллоҳу акбар! — деди.

Бўлмадагилар бари бирдай ҳазратга жўр бўлишди:

— Аллоҳу акбар!

Шифти мовий тусда, деворлари эса ранго-ранг жиҳозлар билан безатилган қўшни хонада базмга ҳозирлик бошлаб юборилганди. Юсуф Сўфи ҳаммаси аъло даражада бўлиши учун жонини жабборга бериб ҳаракат қилган, қўл остидагиларнинг биронтасига тиним бермаганди. Бироқ аччиқ ичақдай чўзиладиган зиёфатларни хуш кўрмайдиган Темур кечқурун қалъа хирохидағи ўз қароргоҳига қайтишни афзал кўрди. Илло, на Эрон ва на Турундаги биронбир ҳукмдор Хоразм хонлари маккорликлари олдида ип эшолмаслиги яқин йилларда ҳам кўп ўз исботи ни топганди...

Қароргоҳда уни ёқимли учрашув кутиб турарди. Темур хуфтон фарзларини адо этаёттан маҳал унга

шу бугун зиндоңдан Юсуф Сұғи озод қылган мавло-
но Жалолиддин Коший құшилди.

Соҳибқирон Амир Темур ислом динининг беш асосидан бири бұлған намозни тұла-тұқис адо этарди. У Қуръони каримда битилган муборак бир оятни доимо Ѽдда сақларди: «...сиз үзингизга вәхий қилингандай китоб — Қуръондан бұлған оятындарни тиловат қилингана намозни тұқис адо этинг! Албатта намоз бузуқликта өмөнлиқдан тұсур. Аниқки, Аллоҳни зикр қылмоқ (барча нарасадан) улугроқдир. Аллоҳ қилаёттан ишларингизни билиб тууре!»

Муборак җаж сафарига бир йил мобайнида пойи шиёда бориб келган мавлоно Жалолиддин Коший намознинг, хусусан кечки намознинг илохий фазилати борасида күп бор Темурға вәзілар үқиған, Мұхаммад алайхі ва саллам җазратлари үз оғизлари ила лутф этиб келган мұътабар җадислардан иқтиbosлар келтириб, фикрини исботлаган эди.

Оппоқ либосга чулғанған Коший енгил қадамлар билан келиб жойнамозга чўқди ва ихлос билан тиловат қилишга тушди.

— Аъзу бillaҳи минашшайтонир рожийм, бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм...

Мавлоно оятындарни үзгача бир илохий жунун ҳолатида, эътиимод ила тебраниб-тебраниб тиловат қиларкан, Темур беихтиёр жисмируҳида бир ажид енгиллик туйғанча Қуръоннинг сеҳрли оҳангларига маст бўлиб, Кошийга эргашиб оятындарни такрорлайверди... Ушбу тунги ибодат Соҳибқирон кўнглига байни бебаҳо малҳамдай таъсир қилди... Бир ойлик машаққат сўдан чиқди-кетди...

Эртаси куни Темур қабулни бошлагани маҳал чодирга мавлоно Коший биринчи бўлиб кириб келди. Қария ўзи билан узун-узун сочлари, либосларидан тенгтиб юрувчи фақир эканлиги билиниб турган ҳиндуни бошлаб келганди. Темур болалик чоғлари отасининг карvonларини Ҳинҷистонга кузатиб борганида бундай фақир ва жўгиларни кўп кўрган. Ўзини сеҳр гар деб ҳам аташларини яхши кўрадиган ҳинд елкасида — юлдузлар ҳолатини аниқлашга өрдам берадиган қурилма — устурлаб. Қўлидаги каттагина хуржун эса ҳинд илми нужуми ва магияси тўгрисида битилган китоблар илик тұла.

Ташқи кўринишидан жўти қирқдан ошмаганга ўхшарди.

Мавлоно ҳиндни таништириб, унинг исми Сат Чит Дева эканини, ўзи олижаноб Жойпур маҳоражаларидан бўлиб, магия ва илми нужумга ихлос қўйгани учун ота уйидан ҳайдалганини баён қилди.

Ҳали ўз Ватанидаёқ Самарқандда саодатли «қирон буржи» остида туғилган ёш амир таҳтга ўтирганини эшигтан Сат Чит Дева дарҳол Мовароунахрга йўл олганди. У бир неча кун Урганчда, Ҳусайн Сўфи саройида меҳмон бўлди. Бир куни Ҳусайн Сўфи ундан бу дунёда яна қанча умр кўриши ҳақида сўраб қолади. Шунда афсунгар кўзларини юмганча узоқ вақт муроқаба ҳолатида ўтиради ва ниҳоят: «Ҳукмдор, хабар қилишларича, рошпа-роса икки ҳафтадин сўнг дорилбақога сафар этар эркансиш, — дейди. Бундай башоратдан жони ҳалқумига келган Ҳусайн Сўфи афсунгарни дарҳол зинданбаңд этишга фармон беради. Сат Чит Дева зинданда Мавлоно Жалолиддин Коший билан танишиб қолади...

Ҳинд сеҳргарининг башорати амалга ошиб, Ҳусайн Сўфи ота-боболари қошига йўл олганининг эртаси куни иkkala банди ҳам озод этилди. Коший бу зукко башоратчини Темур билан таништиришга аҳд қилди.

Форс тилида бийрон сўйлаётган ҳинд афсунгарининг табрик нутқини эшитаётган Темур туйқусдан унинг гапини бўлиб, савол бериб қолди:

— Мен-чи, мен бул дунёда яна қанча умр кўрурмен?

Темурнинг гап оҳангидага ҳазилга мойиллик бор эди. Ҳинд ўзининг жингалак-жингалак бўлиб кетган узун соchlарига бармоқларини ўраганча бир муддат ўйланиб қолди, кейин жумбоқли тарзда кулимсираганча жавоб қайтарди:

— О, улуг шоҳ, сизнинг қисматингиз ёлғиз Яратгонга аён. Илло, сиз Зуҳал ила Муштарийнинг яқинлашуви давринда дунёга келмишсиз. Ислом пешволарининг айтишларинча, айнан шул соатда Аллоҳи таоло оламни яратган эркан. Юлдузлар ҳаракатиндаги бул ҳолат ҳар саккиз юз йилда такрорланиб турадур. Бундай саодатли дақиқада туғилгон ўғлон Соҳибқирон бўлгусидир. Демак, сизнинг тақдирингиз фақат ва фақат Яратгоннинг изминдадур. Андин воқиф бўла билмак биздек хом сут эмган бандалар учун жоиз эрмас.

Темур энди баралла кулиб юборди.

— Афтидан, Урганч зиндени таъсири ҳали вужудингни тарк этмагон кўринадур. Чўчима, биродари азиз. Бизда «Бир гап кам, иккитаси ортиқча», дейдилар. Демак, аларнинг ўрталигини олмоқ даркор.

— Улуг Соҳибқирон, ундоқ бўлса муқаддас китобга суюнurmиз. Майли, табаррук битиклар ушбу сирдин бизни огоҳ этсинлар. — Сат Чит Дева чарм ги-лофдан муқовасига тилло ҳалда «Мажму фи аҳром ан-нужум» («Юлдузлар ҳуқми мажмуаси») деб ёзилган қадимий қўлъэмани чаққонлик билан олиб, биринчи саҳифасини очди ва ўқишга тушиб кетди.

Нихоят, мутолаани тутгатган ҳинд афсунгари бошини кўтариб, изоҳ беришга ўтди:

— Юлдузлар олами сарвари Зуҳал шундоқ гувоҳлик берур: «Илми нужумда икки шарофатли сайёра, Зуҳра ва Муштарий ўз ҳаракатинда бир-бирига яқинлашган ҳолатда, яъни баҳт-саодат аломати деб фол кўрилган «қирон буржи» остинда тугилғон шарофатли инсон Соҳибқирон дея атадур. Илло, Тангри таоло ҳам айнан шу соатда оламни яратган. Яратганинг иродаси ила сайёralарнинг бундай яқинлашуви ҳар саккиз юз йилда бир марта содир бўлур ва ҳар саккиз юз йилда пешонаси ярқираган бир инсон дунёга келур. «Қирон буржи» остинда тугилғон улуг инсонлардин биринчиси ўзини Худо деб эълон қилур ва дориљбақода ўттиз уч йил умр кўрур. Орадин саккиз юз йил ўтгандин сўнг тугилғон иккинчи улуг инсонни эса пайғамбар дея эълон қилурлар ва ул зот биринчига нисбатан ўттиз йил ортиқ умр кўрур. Ва алоҳа саодатли дақиқада дунёга келган учинчи инсон дунё ҳукмдори бўлур ва ўзидан аввал ўтган улуг зотнинг умрига ҳамда дастлаб баҳтга мушарраф бўлғон инсоннинг умр саногини ташкил этган икки сон йигиндини қўшигандагига тенг умр кўрадур...»

Сат Чит Дева ҳозир ўзи айтганларини мулоҳаза қилиб олаётгандай аңдак сукут сақлаб тургач, давом этди:

— Пешонаси ярқираган биринчи зот Искандар Зулқарнайн бўлғон. Македония шоҳи Искандар Зулқарнайн Мисрни қўлга киритгач, мамлакат аҳдининг урф-одатларига чуқур ҳурмат ила муносабатда бўлмиш ва шунинг учун халқ ани Қуёш тангриси Омоннинг ўғли, фиръавн дея эълон қилмиш. Айтишларинча, шундин сўнг Искандарнинг боши узра иккита қуёш шуъласи пайдо бўлғон. Искандарнинг иккита

шохи бор, деган гап ҳам шундин келиб чиқмиш. У ўз юрти Македония ва Юнонистоңда ҳам үзини Худо деб ҳисоблашлари хусусиңда фармон битмиш. Башорат вожиб бўлиб, Зулқарнайн ўтгиз уч йил умр кўрмиш. Орадан саккиз йил ўтиб Мұҳаммад алайҳиссалом дунёга келмишлар ва одамлар ул зотни пайгамбар дея тан олмишлар. Мұҳаммад алайҳиссалом, ушбу китобда кўрсатилғонидек, олтмиш уч ёшларида дорилбақога риҳлат этмишлар. Жаноб Расулуллоҳ шоҳли Искандардин ропиша-роса ўтгиз йил кўпроқ умр кўрмишлар. Мажмуадин аён бўлишинча, 1336 йили дунёга келадургон Соҳибқирон ҳазратлари дунё ҳукмдори бўладилар ва олтмиш тўққиз йил давру даврон сурадилар. Тангри буюқ, ул зот ҳамиша ҳамма нарсанни олдиндан белгилаб қўйгуси, — дея хуласа қилди Сат Чит Дева. Сўнг у пицирлаб бир нималарни ўқигач, эгилиб Темурга таъзим бажо келтирди.

Ушбу ажиб башоратни кўзлари чақнаб, ҳайратланниб тинглаган мавлоно Жалолиддин Коший ҳинд афсунгари таъзим қилган заҳоти қўлларини кўтарди ва чуқур эътиқод ила хитоб қилди:

— Аллоҳу акбар!

Коший ортидан Темур такрорлади:

— Аллоҳу акбар!

Афсунгар яна бир бор таъзим айлаб, чеккароққа ўтди ва Сафаралига яқинлашиб, унинг қулогига алланимани шипшиди. Сафарали бош иргаб, ўтовдан чиқди. Зум ўтмай икки навкар чарм халтага солинган ясси бир буюмни кўтариб келишди. Сат Чит Дева гилофни очишга кўрсатма берди. Ясси тахта қора дарахтдан ишланган, оқ ва қора олтмиш тўртта катақчаси бор эди. Сўнг афсунгар ипак халтачадан қимматбаҳо тошлардан ишланган пиёдалар, отлар, филлар шаклларини олиб, тахтадаги катаклар устига қўя бошлиди. Бу ҳиндларнинг машҳур шоҳмот ўйини «чатурнга» эди. Ҳинд яна бир бор эгилиб таъзим бажо келтирди, тахтадаги «жанг иштирокчилари»га ишора қилиб деди:

— Сизга мудом зафар ҳар бўлғай, муҳтарам Соҳибқирон!

Темур шоҳмот тахтасига қўйилган филлар ва жанговар отлар шаклларини қизиқиш билан кўздан кечира бошлиди. Тўрт киши ўйнашига мўлжалланган бу гаройиб ўйинни ҳукмдор биринчи бор кўриши эди. Икки киши ўйнайдиган одатдаги шоҳмотни у кўпдан

билар; шундай қизиқарли ўйинни ўргаттани учун бо-боси Ҳожи Олимдан беҳад миннатдор эди. Узоқ қиши тунлари бобо ва набира шоҳмот таҳтаси устида қизгин жанглар ўтказардилар. Ҳожи Олим вафотидан сўнг, унинг васиятига кўра кўп қизиқарли жанглар шоҳиди бўлган шоҳмот Темурга мерос тариқасида ўтганди. Бағдодлик усталар фил суюгидан кумуш суви юргизиб ишлаган шоҳмот доналарини Абдулла Мерган Самарқандга олиб келганди.

Темур ўзининг қадрдан шоҳмотини келтиришга фармон берди. Сўнг ҳинд афсунгарига бир қўл ўйнашни таклиф этди. Ҳинд розилик маъносида бош эгди. У ўз юртида севиб ўйналадиган «чатурнга»да («тўрт ўйинчи» маъносида) жуда моҳир ўйинчи эди. Шу билан бир қаторда афсунгар эрон-арабларнинг «шоҳ ўлди» дея таржима қилинадиган шоҳмотида ҳам маҳоратини ошириб ултурганди.

Сафарали шоҳ ёнидаги супачага доналари терилган шоҳмотни келтириб қўйди. Ҳеч ким ўтиришга таклиф қилмаган ҳинду тик турган ҳолда ўйнаши лозим бўларди. Зоро, сарой расм-руссумлари қаттиқ назорат қилинар, бу жараённи аксар ҳолларда Темурнинг ўзи ҳам зийраклик или кузатиб борарди.

Ўйин бошланди, доналар ҳаракатга тушишди. Темур рақиби мулоҳазакор ўйинчи эканини дарҳол илгаб олди. Бундай рақиб билан маза қилиб дона суришса бўлади.

Ўйин қизиб кетди. Ҳар бир шоҳмот донаси учтўрт, ҳаттоки ундан ҳам кўпроқ юриш олдиндан ўйлангандан кейингина ўрнидан силжитиларди. «Сизнинг шоҳмотингиз, — деди ҳинду Соҳибқироннинг навбатдаги юришига қойил қолганини билдириш учун яна бир бор таъзим бажо қиларкан, — бўлгуси муҳорабаларда галаба қозониш йўлларини ўргатадигон бебаҳо мактаб вазифасини ўтай оловига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим».

Мақтovга қарамай, афсунгар фил билан ажойиб жавоб юриши қилганини кўргац Темур: «Зийрак ҳинду эркан. Балки ани саройда олиб қолмоқ лозимдир», — деган хаёлга борди, кутилмаганда миясига галати бир ўй келиб, мунажжимни саволга тутди:

— Ҳиндистонда филлар ҳам жангларда иштирок этурларму?

— Албатта. Жанговар филлар — маҳоражаларнинг энг ишончли қуроли.

Одатда, рақибини бирпасда мот қилиб ташлайды-
ган Темур бу сафар дурангга иоилож рози бўлди.
Ҳақиқатига кўчиладиган бўлса, афтидан, Сат Чит
Дева галаба қозонишга ҳам унчалик интилмади ше-
килли... Не бўлганда ҳам, ҳинду саройда қолишга
розилик билдириди, қолган ўттиз беш йил давомида
мудом Соҳибқирон ёнида бўлди. У Темурнинг барча
қатта-кичик жангларида иштирок этди ва Соҳибқи-
рон ҳеч қачон дурангга рози бўлмаслигига имон
келтириди. Темур шоҳмотда қанчалик уста бўлса, жанг-
говар қўшинини ҳаракатга келтиришда ундан-да ус-
тароқ эди. Бу борада унинг олдига тушадиган лаш-
карбошини топиш амри маҳол эканлигига шак-шуб-
ҳа йўқ!..

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

ТҮЙ

Хоразмни қайтадан ўз ҳудудига қўшиб олгандан
сўнг Чигатой улуси ҳукмдори Темур Тарагай Баҳодур
ўзини Турон сultonни деб атай бошлиди. У илми ну-
жум билимдонларининг, аввало сарой мунахжимига
айланган Сат Чит Деванинг башоратларига амал қил-
моқда эди.

Худди шу алломалар маслаҳатига кўра шаҳзода
Жаҳонгир билан хонзода Севин Беканинг тўйи шав-
вол ойида ўtkазиладиган бўлди. Бу ой баҳор фасли-
нинг ўртаси бўлиб, ҳаммаёқни майсалар қоплаб ол-
ган, дунё қишки уйқудан бутунлай уйгониб улгурган
пайлар эди.

Темур тўйни жуда дабдабали ўтказишга аҳд қил-
ганди. Учинчи йилки, салтанатида тинчлик-хотиржам-
лик ҳукмрон. Бу эса турмуш тарзи ва тараққиётга
шубҳасиз ўз таъсирини ўтказаётганди. Ҳунармандалар
ва савдогарларнинг эртанги кунга ишончлари баланд
эди. Шаҳарда янги қурилишлар сони кўпайгандан кў-
пайиб борарди. Қўргон деворлари таъмирланди, янги
саройлар ва мачитлар ишга тушди, қора халқ орасида
ҳам уй-жойини янгилашга киришганлар кўпчиликни
ташкил этарди. Чин ва Ҳиндистондан келиб, Мово-
роунинаҳр орқали Гарб ва Шимол ўлкаларига ўтилади-
ган карвон йўли қайтадан тикланди. Ҳатто осойишта-
лик шу даражада қарор топдики, савдогарлар энди
Мовороунинаҳр орқали ўтганларида қароқчилар ҳужу-

ми бўлмаслигига тўла ишонч ҳосил қилганлари боис ўзлари билан қўриқчилар олиб юришни ҳам бас қилдилар. Маҳсулотлар сезиларли даражада арzonлашди, энг муҳими — уларнинг миқдори қўпайиб, сифати ошди. Аллоҳнинг марҳамати ила уч йил мобайнида бирон марта ҳам қургоқчилик, кўклам ёхуд кузнинг инжик келиши зоҳир бўлмади. Омборлар донга тўлди, сўнгсиз ям-яшил гиламлар тўшалган яйловларда — сагрини йилтираган сон-саноқсиз биялар, аргумоқлар. Ўзаро қирғинбарот урушларнинг барҳам топиши ҳам тинчлик-хотиржамлик пойдеворини тобора мустаҳкамларди. Хуллас, бу омилларнинг барчаси овул-қишлоқ, кеңт-қалъаларда Темурнинг обру-эътибори янада ошувига сабаб бўлди, Соҳибқирон қайдা бўлмасин, халқ уни алқаб-олқишлар эди.

Темур узоқни кўра биладиган сиёсатдан сифатида марказлашган ҳокимият куч-қудрати бақувват салтанатнинг асосий унсурларидан биригина эканлигини яхши тушуниб турарди. Дейлик, уруш бораётган кезлар одамларни галабага бўлган ният, ишонч бирлаштиради. Тинчлик пайтлари-чи? Тинчлик чоглари, агар улар умумхалқ сайлига айланиб кетаркан, одамларни байрамлар бирлаштиради. Тўгри, халқда нима кўп — айём кўп, бироқ уларнинг деярли ҳаммаси диний йўсинда, демак, уларнинг ташкил этувчиси марказий ҳокимият эмас, балки шариатdir. Темур ўглининг тўйини умумхалқ байрамига айлантириб юборишга қарор қилди. У «гули сурх» байрамидан эътиборан ҳамма туманларда уч ҳафта давомида то шу кунгача мисли қўрилмагаҳ байрам ўтказиш юзасидан фармон берди. Байрамларда мусиқа, рақслар, камончилар ва полвонлар мусобақалари, штунингдек, чўл аҳлининг севимли машгулоти бўлмиш қўчқор уриштириш ўйинлари ташкил этилиши керак эди. Байрам дастурхонининг тўкинлигини таъминлаш мақсадида Темур туманлар ҳокимларига йигирма минг от, эллик минг ҳўқиз, беш юз минг қўй ажратишни, юз минг кадига қимиз тўлдириб қўйишни юклади. Ҳар бир туронлик бу шоҳона дастурхонда азиз меҳмон сифатида кутиб олиниши лозим эди.

Самарқанд яқинидан оқиб ўтадиган Зарафшон бўйидаги Конигул яланглиги базми жамшиднинг марказига айланиб кетди. Бу ерда минглаб ранго-ранг чодирлар тикланди, ўтовлар ўрнатилди, турфа-туман ўйинлар учун маҳсус майдончалар ҳозирланди.

Байрам ҳозирлигига Туруннинг деярли барча аҳолиси жалб этилди.

Келинчакининг Урганчдан Самарқандга олиб келиниши ажойиб томошага айланди.

Урганчга Лаъъл бин Қорачур нўённинг авлоди бўлмиш амир Ёдгор Барлос бошчилигидаги вакиллар юборилганди. Уларнинг сафида нўён Берқут ҳам бор эди. Фахрий вакилларни Темурнинг бир тусдаги қора от мингнан уч минг жангчиси кузатиб борди. Бари бирдай қизил чопон кийган навкарларга яқинда амир дараҷасига кўтаришган Алиберди туркман қўмондонлик қиласарди. У навкарлардан фарқли ўлароқ оқ аргумоқ мингнан, либослари эса қора рангда эди. Бундоқ ажабтовур кўринишдаги вакилларни бир бор томоша қилмоқ учуноқ минглаб одамлар кўчаларга отилиб чиқардилар.

Вакиллар Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфи ҳамда келинчакнинг ўзига қимматбаҳо совға-саломлар олиб бордилар. Уларнинг орасида тиллоранг матолар, ипак, гилам, ёқут бор эди. Ҳаджаларнинг бениҳоя мўл-кўллиги кўпчиликни ҳайратга содди. Ҳатто айрим кимсалар, Темур ҳинд афсунгари Сат Чит Дева фолига асосан Жайхун бўйида қачонлардир Искандар Зулқарнайн томонидан кўмиб кетилган хизинани топиб олибди, деган мишишлар тарқатишгача бориб етишди. Гўёки шу хазинанинг бир қисми хонзодага тўлов сифатида Урганчга юборилган эмиш. Хазина борасидаги гаплар рост ёхуд ёлғонлигини ҳеч ким билмас, буни Темурдан сўрашга эса ҳеч ким журъят этолмасди.

Совчиларни Урганчда асъасаю дабдабалар ила кутиб олишиб, саройнинг энг азиз меҳмонлари учун мўлжалланган муҳташам хоналарига жойлаштиришиди. Улар ва навкарлар шарафига бир неча кунга чўзилиб кетган зиёфатлар уюштиришди.

Ниҳоят, сафарга чиқиш фурсати етиб келди. Афтидан, бутун Хоразм келинни олис йўлга кузатиб қўймоқ тараффудида эди. Деярли ярим фарсах масофада йўлнинг икки ёнидан гуж-гуж одам аримади. Келиннинг сепи юзга яқин туяга ортилганди. Бари бир, сепнинг энг қимматбаҳо қисмини туяларга ишониб ўтирасдан оғир карвон филларга юклашди. Ихчам қутилардаги олтин қўймаларидан ташқари тож ва таҳт ҳам сепнинг энг бебаҳо қисмини ташкил этарди. Йўқ, сеп Самарқанд ҳукмдори совғаларидан ўтса ўтардики, асло қолишмасди.

Гуллар билан безатилган энг қатта фил устига, ҳар томони ранго-ранг ипак матолар билан ўралған тахти-равон ичиға келиннинг ўзи жойлаштирилди. Унинг атрофида юзга яқин мусиқачилар, раққослар, хизматкорлар йўл давомида ўйин-кулги қилиб бордилар. Айниқса, хонизода шарафига айтилаётган мадҳиялар ҳаммасидан ошиб тушарди. Хонандалардан бири ажаб мусиқа жўрлигига бир қўшиқни тез-тез тақорорлаб турарди:

*Одам Ато Момо Ҳаво
Суюшган кундин буён
Бундайин пари-пайкал
Дунёга келган эмас.
Хон авлоди уммонидин
Олингган дурдона у.
Кўргингиз, фариштадин
Асло, асло кам эмас...*

Карвон икки ҳафта йўл юрди. Олдиндан огоҳлантириб турилган қўргон, кент ва овуллар карвонни иззат-икром ила қарши олардилар. Айниқса, Қиётдаги кутиб олиш жуда дабдабали кечди. Дарвоза ёнида ранго-ранг либосли оломон қўл қовуштириб турарди. Уларнинг олдинги сафида Самарқанд ва Кешнинг таниқли аёлларини бошлаб келган Кайдулхоннинг келини Фазтак хотин турарди.

Таниқли бека ҳурмати юзасидан келинчак тахти-равондан тушиб, яшил майсалар устига тўшалган гилемга оғгини қўйди. Шу заҳоти унинг устига тилла тангалар ёмгирдек ёғилди. Қиёт раққосалари шўх мусиқа жўрлигига хиром этишга тушдилар.

Кейинги дабдабали кутиб олиш Бухорода кечди. Бу ерда келинчак табаррук Аюб чашмасидан бир қултум сув ичди.

Самарқандга кириш олдидан карвон Дағбетда тўхтади. Кеч тушиб қолган бўлишига қарамай, таниқли сайдлар, қозилар, алломалар ва Самарқанднинг бошқа таниқли савдогар ҳамда арбоблари карвонни кутиб олишга чиққандилар.

Дағбет яқинида, Харток қишлоғида буюк муҳаддис Исмоил ал-Бухорий дағи этилган. Исломга қатт’ик эътиқод қўйган бу улуг инсон ўн олти ёшида Ватанни тарк этди ва бутун умри давомида Миср, Хурросон шаҳарларида дарбадар кезди. У жаноби Расулуллоҳ тилга олган муборак ҳадисларни йигиб, мажмуя чоп

эттириди. Имом Исмоил ал-Бухорийнинг тўрт жилдан иборат, пайгамбар алайҳиссаломнинг 7397 ҳадиси тўпланган «ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ» ёки «Саҳиҳ ал-Бухорий», янаям мухтасар тарзда эса «Ас-Саҳиҳ» — «Ҳақиқий мажмуя» деб номланадиган китоби Қуръондан кейин турадиган манба ҳисобланади.

Исмоил ал-Бухорий ҳаёти интиҳосида ўз киндик қони томган қишлоғига қайтиб келган. У зот Муҳаммад алайҳиссалом ҳазратларининг пок сўзларини ахли мусулмонга етказиб берган авлиё сифатида беҳад қадрланади. Унинг қабрини зиёрат этиб, тупрогини кўзга суртиш барча хайрли ишларнинг дебочаси бўлиб келган. Шунинг учун сайд ва эшонлар хонзода келинчакни айнан мақбара ёнида кутиб олиб, Жаҳонгир чодирига киришдан аввал авлиё ал-Бухорий руҳи покларидан оқ фотиҳа сўрашни истагандилар. Бундай тадбирга Темур ҳам хайриҳоҳ эди.

Фил, туя, отараваларни Дағбетда қолдириб, мозор бошига пиёда йўл олишди. Фақат келинчакнингина ҳамма томони бекитилган тахтиравонда Алибердининг йигитлари кўтариб боришаради.

Мақбара қуббаси кўриниши билан Алиберди ишораси билан йигитлар тўхташди. Хонзода тахтдан пастга тушиб, яшил гилам тўшалган заминга оёқ қўйди. Шу маҳал келинчакнинг кўнглидан «Ковушимни ечмогим лозим», деган ният ўтди ва у дарҳол қалб амрига бўйсунди. Буни кўрган бошқалар ҳам хонзодага эргашиб, оёқ кийимларини ечдилар.

Буюк муҳаддис хоки пойида хонзодага ўз эҳтиромини билдириш учун этиб келган Сайд Барака келиннинг хонақоҳга яланг оёқ келаётганини кўриб, тўлиқиб кетди ва баланд овозда тиловат қилишга тушди. Ҳазратга яқинлашиб қолган хонзода бошчилигидағи гуруҳ тиз чўқди.

Сайд Барака бўлгуси келиннинг ислом расм-руссумларига қатъий риоят қилишдек яхши ишлари, айниқса унинг намозни канда қилмай, ҳатто фарзларни сидқидилдан адо этишидан хабардор бўлгани боис муқаддам Қуръони каримни ёдан билган имом Абу Абдуллоҳ ибн Исмоил ал-Бухорий «Ас-Саҳиҳ» мажмуасидан меъроҷ кечасида намоз қандай фарз қилингани хусусидаги бўбни ёдан ўқиб беришни жоиз деб топди.

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм... Абу Суфён Хирақла: «Пайгамбар алайҳиссалом бизга намоз ўқи-

макни, ҳалол ва пок бўлмакни буюрадилар», — деб айтган эканлар.

Абу Заррға Расууллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай деган эканлар: «Маккада эканлигимда уйимнинг шипи очилиб, Жаброил алайҳиссалом тушдилар. Кўкрагимни ёриб, ичини замзам суви бирлан ювдилар, кейин иймону ҳикмат тўла тилла жом келтиридилар-да, уни кўкрагимга қўйдилар, сўнг кўкрагимни ёпдилар. Шундан кейин Жаброил алайҳиссалом қўлимдан ушлаб мени энг яқин биринчи осмонга олиб чиқдилар. Биринчи осмонга чиққанимда Жаброил алайҳиссалом осмонбонга: «Эшикни очги!» — деб айтдилар. У: «Ким бу?» деди. «Жаброилман», — дедилар. Осмонбон: «Сен билан бирга бирон киши борми?» — деди. «Ҳа, мен билан Муҳаммад алайҳиссалом бор», — дедилар Ҳазрат Жаброил. Осмонбон: «Муҳаммад алайҳиссаломнинг осмонга чиқмогига рухсат бўлдими?» — деди. Жаброил алайҳиссалом: «Ҳа», — дедилар. Эшик очилгач, биринчи осмон ичкарисига кўтарилидик. У ерда бир киши ўтирибди. Унинг ўнг томонида ҳам, чап томонида ҳам одам гавжум. Ўнг томонига қараса кулади, чап томонига қараса йиглайди. Ўша киши менга қараб: «Хуш келибсиз, пайгамбар, яхши ўғил!» — деди. «Бу киши ким?» — деб сўрадим Ҳазрат Жаброилдан. «Бу Одам алайҳиссалом ва мана бу ўнг ва чап томонларда турганлар Одам болаларининг руҳларидир. Булардан ўнг томондагилари жаннат аҳли ва чап томондагилари дўзах аҳлидир. Шунинг учун ҳам Одам алайҳиссалом ўнг томонларига қараганда куладилар, чап томонларига қараганда йиглайдилар», — дедилар Жаброил алайҳиссалом. Кейин мени иккинчи осмонга олиб чиқиб, осмонбонга: «Очги!» — дедилар. Иккинчи осмонбон ҳам биринчи осмонбон айтган сўзларни айтди, сўнг дарвозани очди».

«Абу Зарр бизга: «Расууллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам осмон қаватларида Одам алайҳиссаломни, Идрис, Мусо, Исо ва Иброҳим салавотуллоҳи алайҳимларни кўрдилар», — деб айтди. Лекин уларни қайси осмонда кўрганларини аниқ айтмади. «Фақат Одам алайҳиссаломни биринчи осмонда ва Иброҳим алайҳиссаломни олтинчи осмонда кўрганларинигина зикр қилди, холос», — дейдилар Анас разияллоҳу анҳу ва ҳикояни давом эттиридилар: «Ҳазрат Жаброил пайгамбарамиз саллалоҳу алайҳи ва салламни Идрис

алайҳиссаломнинг ёнларидан олиб ўтаётганларида, Идрис алайҳиссалом: «Хуш келибсиз, яхши пайгамбар, яхши биродар!» — дедилар. Шунда Расууллоҳ: «Бу ким?» — деб сўрабдилар. «Бу идрис», — дебдилар Ҳазрат Жаброил. Сўнгра Мусо алайҳиссаломнинг ёнларидан олиб ўтибдилар, у киши: «Хуш келибсиз, яхши пайгамбар, яхши биродар!» — дебдилар. Расууллоҳ «бу ким?» — деб сўрабдилар. «Бу Мусо», — дебдилар Ҳазрат Жаброил. Кейин Исо алайҳиссаломнинг ёнларидан олиб ўтибдилар. Шунда у киши: «Хуш келибсиз, яхши биродар, яхши пайгамбар!» — дебдилар. Расууллоҳ: «Бу ким?» — деб сўрабдилар. «Бу Исо алайҳиссалом», — дебдилар Ҳазрат Жаброил. Кейин Иброҳим алайҳиссаломнинг ёнларидан олиб ўтибдилар. У киши: «Хуш келибсиз, яхши пайгамбар, яхши ўтил!» — дебдилар. «Бу ким?» — деб сўрабдилар Жаноб Расууллоҳ. «Бу Иброҳим алайҳиссалом», — дебдилар Ҳазрат Жаброил».

Ибн Аббос ва Абу Ҳайя ал-Ансорийларнинг айтишларича, «Расууллоҳ салмаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дегандилар: «Кейин мени шунчалар баландга олиб чиқдики, ҳатто ўша жойда ёзув-чиズув қилаётган қалам шарпаларини эшитдим». Ибн Ҳазм ва Анас иби Маоликнинг айтишларича, «Расууллоҳ салмаллоҳу алайҳи ва саллам мана бундай деб айтган эдилар: «Аллоҳ таоло умматимга 50 вақт намоз фарз қилди, мен шуни олиб қайтдим. Мусо алайҳиссаломнинг ёнларига келганимда: «Умматингизга Аллоҳ таоло нимани фарз қилди?» — дедилар. «50 вақт намозни», — дедим. «Қайтинг раббингиз ҳузурига, чунки умматингиз бунга чидамайдир», — дедилар Мусо алайҳиссалом. Мен қайтдим, раббим ярмини кечди. Сўнг Мусо алайҳиссаломнинг олдиларига келиб: «ярмини кечди», — дедим. «Қайтинг раббингизнинг олдига, чунки умматингиз бунга ҳам тоқат қилмайдир», — дедилар Мусо алайҳиссалом. Қайтдим, раббим яна ярмини кечди. Мусо алайҳиссаломнинг ёнларига қайтиб, яна ярмини кечганлигини айтдим. «Қайтинг раббингизнинг олдига, умматингизнинг бунга ҳам тоқати келмайдир», — дедилар Мусо алайҳиссалом. Раббим олдига қайтиб бордим. Шунда раббим: «Беш вақт намоз фарз қилдим, лекин савоби эллик вақт намоз савобига тенгдир, эндиги сўзим қатъийдир, бошқа ўзгартирилмайдир», — деди. Мусо алайҳиссаломнинг ёнларига қайтиб келдим. «Қайтинг раббингизнинг ол-

ди»га, — деб эдилар, «Раббимдан уяламан», — дедим. Кейин Ҳазрат Жаброил Сидрат ул-Мунтаҳони турли туман ранглар шунчалар чулғаб олганким, унинг не эканлигини билолмадим. Кейин жаннатга киритилим. Унинг сўқмоқдари дурру гавҳарлар бирлан қопланган, туфроги эрса мушк экан».

Ойша уммулмуъминин: «Аллоҳ таоло намозни фарз қилган пайтида икки-икки ракъатдан фарз қилди: мусоғир учун икки ракъат, муқим яшовчи учун икки ракъат. Сафарда ўқиладиган намоз ўша икки ракъат-лигича қолди. Лекин муқим кишилар намози кўпайтирилди», — деганлар...

Сайд Барака эшитувчилар сомеъ тарзда, гоҳ-гоҳ бошларини лиқиллатиб қўйишиб, «Ё, Аллоҳ! Қудрати нгдан!» дея хитоб қилиб қўйишаёттанини бир лаҳза кўз қирида кузатгач, ширали овозда Қуръондан бир сурा ўқиди-да, ваъзини «Ҳашр» сурасининг сўнгти ояти билан якунлади:

— Аллоҳ яратгувчиидир, йўқдан бор қилгувчиидир, барча нарсага сурат-шакл бергувчиидир. Унинг гўзал исмлари бордир. Осмонлар ва Ердаги бор нарса Үнга тасбеҳ айтур. У қудрат ва ҳикмат соҳибиидир... Аллоҳу акбар!

— Аллоҳу акбар! — шивирлади ҳазратга қўшилиб хонзода ҳам.

— Аллоҳу акбар! — жўр бўлди келин орқасида ўтирганлар.

Навбатдаги манзил Самарқанд эди. Жарчилар олдинда от суриб, келин келаётганидан ҳаммани бохабар этиб борарадилар.

Шаҳар дарвозаси ёнида ногоралар гумбур-гумбурига минг турли асбоблардан чиқаётган турфа мусиқа саслари жўр бўлди. Ҳаңдақ устига қўйилган кўтарма кўприкка келин тахтиравони ўрнатилган ҳайбатли фил қадам қўйганда эса сон-саноқсиз томошабинлар ҳайқириб, бақириб-чақириб ўз шодликларини изҳор этишга шоҳдилар.

Худди шу маҳал Сафаралининг ишорасига кўра сарой хизматкорлари девор ва дарвоза устида туриб оломон устига ҳовуч-ҳовуч тилла динорлар сочишгани байрам кайфиятини янада кўтариб юборди. Айниқса, ўзи болалар табаррук динорларни талашиб-тортишиб териб олдилар. Соҳибқирои шаънига олқишлиар, келин-куёвга узоқ умр тилаб қилинган дуолар янгради.

Тахтиравон ўрнатилган фил дарвозадан ичкарига кириб келиши билан тантаналар шаҳар ичкарисида давом этди. Олдиндан ёг түшса ялагудек қилиб тозалаб қўйилган кўчаларда ўйин-кулгу, турли мусобақалар авж олди. Байрам руҳи ҳар бир хонадонга кириб боргандай эди.

Кўксаройда келинни Темурнинг бош хотини Сароймулхоним иззат-икром ила кутиб олди. Хон қизи бўлгани боисми, бош хотин хонзода келин туширишнинг барча расм-русумларини беками кўст адо этди. Ҳаяжондан ранги мармардай оқариб кетган хонзоданинг юзига ҳам табассум қалқди.

Кутиб олувчилар сафида Севин Беканинг ота-онаси Шўки Бекога ва Оқ Сўфи ҳамда Хоразм ҳокими Юсуф Сўфилар ҳам бор эди. Улар атайлабдан карвондан икки кун бурун келиб, тўй тадоригида иштирок этмоқда эдилар.

Эртаси куни Кўксаройга Туроннинг барча кўзга кўринган амирлари, нўёнлари, баҳодирлари, аъён-арбоблари жам бўлишди. Етти юздан ошиқ меҳмонга чиндан-да шоҳона дастурхон ёзилди. Тўрда, тиллоранг таҳтда, зарбоф либослар кийган, улкан ёқути кўзни қамаштиргудай ялтираб турган тожни бошига қўндириган Темурнинг ўзи ўтиради. Соҳибқироннинг ўнг тарафида оппоқ либос кийган, қордай оппоқ салла ўраган куёв — Жаҳонгир Мирзо кичик олтин таҳтни эгаллаган. Қомати келишган, қорувли шаҳзода отасига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Қувонч сармастлиги ҳамон тарқамаган куёв орқароқда юзини бекитиб турган мовий либосли келинчакка бот-бот ўгринча кўз ташлаб қўярди.

Қўноқларнинг бир қисми ҳам, афтидан, майи нобдан тотиниб олишган шекилли, қип-қизаришиб, кўзлари чақнаган ҳолда дастурхонга яна шароб тортилишини сабрсизлик ила кутмоқда эдилар. Фақат Темургина жиддий ва хотиржам ўтиради. Тўй тантаналари у салтанат мустаҳкамлиги ва қудрати йўлида бошлиган хайрли тадбирларнинг биттаси эди, холос. Соҳибқирон фақат ўғлига кўз ташлагандагина беихтиёр кулимсираб қўярди.

Тахт қошига Мұхаммад алайҳиссалом авлоди бўлмиш ҳазрат Саид Барака яқинлашди. Тўйнинг энг қизиқ пайти ҳисобланмиш никоҳ ўқитиш маросими бошлимоқда эди. Ҳазрат қўлларини юқорига кўтарди ва келин-куёвга мурожаат этди:

— Бисмиллохир роҳманир роҳийм! Аллоҳ никоҳ воситаси ила қариндошлик иллари бояланишини ихтиёр этмиш. Никоҳ фарзандлар дунёга келувининг, гуллаб-яшнагон шажара дарахтига интиҳонинг совуқ нафаси асло урилмаслигининг гаровидур. Мовароуннаҳр ҳукмдори, ислом таянчи, ҳали ёргу дунё юзин кўрмасдан туриб Тангри таолонинг пок назарига тушгон Темур Тарагай Баҳодур жаноблари ҳамда Хоразм ҳукмдори Юсуф Суфи жаноби олийлари Аллоҳ иродаси ила қуда-андада бўлиб, яқин қариндошлик алоқаларини бояламишлар. Туркйлар салтанати бўлмиш Турон ҳукмдори Темур Тарагай Баҳодур ўз фарзанди, шаҳзода Жаҳонгир Мирзога Хоразм ҳукмдори Юсуф Суфининг оғаси Оқ Суфининг қизи хонзода Суюн Бекани хотинликка олиб бермакда. Соҳибқирон ҳазратлари қалин тарзида соф тиллодин ишланган юз минг динор тўладилар. Фақир ушбу ўринда муборак Қуръони каримнинг «Нисо» сурасидин бир оят келтириб ўтмак ила кифоялансам дегандим: «Эркаклар хотинлари устидан раҳбардирлар...» Ушбу никоҳ ила Соҳибқирон ҳазратларини қутлашга шошинг. Яратганинг ўзи ул жанобнинг умрларини узоқ, салтанатларини бехатар қилгай. Омин, Аллоҳу акбар!

— Аллоҳу акбар! — бир овозда жўр бўлишиди бўлмадагилар.

Шундан кейингина ҳазрат никоҳ ўқишга тушди...

Сайд Бараканинг тиниқ товушда бирин-кетин ўқиётган сураларини эшитаркан, хонзода энди ҳаёти буткул ўзаришини, аввалги, ўзига суюкли туюлган турмуш тарзи асло такрорланмаслигини вужуд-вужуди билан ҳис этди. Келинчак аввалига бу ўй таъсирида маъюс торти, сўнг, бир сонияда безовталик шарпаси унинг юзини силаб ўтди. Кимнингдир ўткир нигоҳи ёнбошидан таъқиб қилиб турганини Севин Бека жуда аниқ туйди. Келинчак кўз қирини ташлаб Соҳибқироннинг кичик ўғли шаҳзода Мироншоҳ болаларга хос бўлмаган синчковлик ила ўзини кузатиб турганини кўрди. Бор-йўти саккиз ёшга тўлган бақалоқ ва пак-пакана бу болакайнинг нигоҳидаги муздай бир нима келинчакнинг этини жунжиктириб юборди. Шаҳзода эса ўзига хос бир ўйин билан машгул эди. Гоҳ отасига, гоҳ Жаҳонгирга, гоҳ янгасига синчилаб разм солар, ўзи истаган дақиқада уларнинг ҳар бири шу томонга кўз ташлаб қўяёттанини илгаганда эса ичичидан қувониб қўярди. Ҳозир ҳам у ўзидан беш ёш

кatta бұлған янгасининг оппоқ томогидан бир бор тишлиб олишни орзу қилиб, хаёлан Севин Бекага ўтирилиш хусусида фармон бермоқда эди. Афтидан, шаҳзоданинг нигоҳида нечукдир бир афсун бордай эди... Орадан йиллар үтади. Қисмат уларни яна юзлаштиради. Жанглардан бирида Жаҳонгир Мирзо ҳалок бұлади ва Темур шариат қонуналарига амал қылған ҳолда хонзодани Мироншоқга хотинликка беради. Ана үшанды Мироншоқ түй оқшомини, янгасининг оппоқ томогини, ўзининг айни шу томоқдан бир бор тишлишни орзу қилиб үтирганини эслайди...

Никоҳ маросими адo этилгандан сұнг амирлар, вазирлар, нұёnlар ва шайхлар бириң-кетин сұз олиб қуда-андалар ва келин-куёвларни қутларканлар, албатта қимматбақо совға-саломлар ҳадя этардилар. Худи келишиб олинганидек, барча қутловларнинг асосий қисми Соҳибқиронни ҳамд-сано этишга багишиланарди. Сарой одати талаб қилишидан бохабар бұлған Темур хушомадға бой ялтироқ жумлалаларни индамай әшитиб үтираверди. Ниҳоят, маросим якунида сұз олиб, айтмоқчи бұлған фикрини мухтасаргина ифодалашга уринди:

— Күхна Самарқанд Чигатай осмонидаги икки юлдуз — шаҳзода Жаҳонгир бирлан хонзода Суюн Бека иттифоқининг гувоҳига айланди. Бундин буён Турон ва Хоразм үртасинда ҳам мустақам иттифоқ үрнатылғыла шубҳам йўқ. Ер талашиб, қон тўкиб юргандин кўра яхши қўшниларча, тинч-тотувлиқда яшаганга не етсин.

Шундан кейин ҳамма дастурхонга таклиф этилди. Базм бошланди.

Довруги оламга тараған түй тантаналари Самарқандда нақ икки ҳафта давом этди. Конигул яланглиги ҳали ҳеч қачон бундай хотамтойликни кўрмаганди. Соқийлар «Аллоҳнинг ердаги сояси» дея бот-бот таъкидлашган Амир Темур дастурхонида нималар йўқ эди дейсиз: мол гўштидан қўй гўштигача, қимиздан шаробгача, асаддан новвотгача, балиқдан беданагача... Қайноқ ноңлару ширинликларнинг турларини-ку, санаб адo қилиб бўлмасди. Мусиқа тун-кун тинмасди, раққосалар елиб-югурниб, меҳмонлар кўнглини овлаш билан банд эдилар. Ҳиндиистондан, Чин-Мочиндан таклиф этилган афсунгарлар, кўзбойлогичлар ҳунарларини маҳсус бунёд этилган супаларда намойиш қиласидарилар. Паҳлавон йигитлар кураш мусобақасида қатна-

шардилар, мергандар камон ўқини узук кўзига тегизиш борасида куч синашардилар. Голиблар дарҳол томошибинлар олқиши ва қимматбаҳо совринларга сазовор бўлардилар. Айниқса кўнкари ва қўчкор уриштириш «жанг»ларида одам кўп эди. Улоққа эса шахсан Соҳибқироннинг ўзи бир неча соврин тикиди. Юзлаб чавандозлар ичида улоқни ажратиб олиб, олтин чодир ёнига, Темур оёги тагига ташлашни уддай олган чаққон ва ботир чавандозга қўша-қўша ипак гиламлар, туялар ҳадя этиларди.

Тўй сабаб бўлиб ўтказилаётган кўплаб мусобақалар голибларига Темурнинг ўзи қимматбаҳо чопонлар ва камарларни, тилла билан ишлов берилган шамшир ва қалқонларни, кўкка учай деб турган наслдор аргумоқларни топширди.

Базм соат сайин қизиб бораётгандаи эди. Намозшом тушар-тушмас ялангликда минглаб гулханлар ёқилар, улар гўё юлдузлар ила баҳслашаётгандаи эдилар. Уфқда қуёш мўралаб, шабнам бугланиб кетгунга қадар тантаналар гулханлар ёруги ва тафтида давом этарди, сўнг яна мусиқа, яна қимиз, яна ўйин, яна мусобақалар, қовурилаётган гўштнинг иштаҳани қитиқловчи бўйи... Бутун Мовароуннаҳрда шу аҳвол эди. Ҳар бир шаҳар, ҳар бир кент ва овул аҳли ёш келин-куёвга баҳт-саодат, сахий Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Темур салтанатига эса ривож тилаб қоларди...

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ Мўгулистоннинг ТОР-МОР ЭТИЛИШИ

Милодий 1375—1376 йилларнинг қиши қаттиқ келди. Қачон шунчалик кўп қор ёққанини ҳатто мункилаб қолган қариялар ҳам эслолмасдилар.

Суяк-суюкка довур ўйиб кирадиган шундай қаҳратонда Темурнинг Мўгулистон устига ҳужум қилиш хусусида фармон беришини ҳеч ким кутмаганди. Ҳали бундай ҳавода қўшин бирон марта жангга кирмаганди. Бироқ айгоқчиларнинг Мўгулистон қўшини кунлар сал исиши билан Мовароуннаҳрга бостириб келишта қизгин ҳозирлик кураёттани ҳақидаги ботбот юбориб турган хабарлари Темурни шундай қарор қабул қилишга мажбур этди. Тезлик кўп нарсани ҳал қиласди. Ахир, ўз ўтовларида, иссиққина пўстакларда

бемалол ўтирган мұгуллар Темурнинг түйқусдан босиб келиб қолиши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар-ку.

Чигатой улусининг дастлабки ҳудуди қайтадан тикланғани (вақоланки, Темур эңди үз салтанатини Мовароунаңақ әмас, күпроқ Турон деб атарди) құшнilar назаридан четда қолмади, албатта. Айниқса, омад қуши бошидан сира учмаётган Соҳибқироннинг номини әшитса бошида оғриқ турадиган ҳұкмдорлар күпроқ гимирлаб қолишиди. Ким билади, деган хәёлга борардилар улар салтанат ишлари борасыда узоқ мулоқазаларға толған маҳаллари, эрта-индин бу Темур деган бало яна қандай найранглар ишлатиб, давлати чегарасини янада кенгайтириш тадоригига тушиб қолмасмикин... Демак, унга халал беріб туриш лозим, иложи бұлса икки, уч томондан мушт дүлайтириб, чүчитиб қўймоқ мақсадға мувофиқ...

Темур хавфнинг асосий манбаи деб жангари Урисхон бошқараётган Оқ Ўрдани биларди. Салтанат хавфсизлиги ҳамда құдратини таъминлаш зарурати туғиљи. Ҳокимият бегам, бепарво одамлар учун әмас. Үндай одамлар — агар кимнингдир кучли құллари ушлаб турмас экан — таҳт тепасида бир күн ҳам құним тополмайдилар. Катта сиёsat, фармонбардорлик таъмини тотиб күрган Темур үз илкідаги улкан салтанатни ҳали бутунлай құлға ўрганиб улгурмаган асов аргумоққа менгзарди.

Темур қошига Сафаралини чорлаб, мозийда ўтган улуг ҳұкмдорлар ҳаётидан васф этувчи битиклардан ўқиб беришини сұради. Афсона ва ривоятлар бағридаги пинҳона донишмандик, ақд-заковат Соҳибқиронни мудом ҳайратта солар, муголаа жарағынида баайни тажриба ва узоқни күра билиш салоҳияти ошиб бораётгандек туюларди. Илло, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон сингари куч-құдрат соҳиблари бұлған ҳұкмдорлар тажрибасига сүянган ҳолларда салтанат ишлари ривож топа борганини Темур үз фаолияти мобайнида күп бор синааб күрганди. Мамлакатда эса ҳали қилинадиган ишлар ўта бисёр әди. Бироқ мұгуллар хавфи күп режаларни чиппакка чиқарыб юборди. Темур бот-бот текшириб күриб, айнан Ўрисхон мұгулларни үзиге қарши қайраганига амин бұлды. Яхшиям Хоразм сарқадида тинчлик-хотиржамлик барқарор. Демак, барча кучларни мұгулларға қарши ташласа бұлади. Боз устига Темур айгоқчилар

фаолиятини түгрик йўлга қўйгани ўз самарасини берди — энди душман тўсатдан ҳужум қила олмайди. Ҳолбуки, туйқусдан, мутлақо кутилмаган пайтда ва кутилмаган жойдан ҳужум қилишининг ўзи аксар ҳолларда галабанинг асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин эди.

Тизза бўйи қор қоплаган йўллардан лашкарни икки ҳафта мобайни-да илдам олиб ўтиш мумкин бўлмаган иш эканлигини Темур яхши тушуниб турарди. Шундай бўлса-да, суръатни бўшаشتирмай, мўгуллар ҳали ўзларига келиб, лашкарини йигиб улгурмасдан бурун кўзланган манзилга етиб олиш керак эди. Соҳибқирон мўгуллар устига қирқ минг жангчисини бошлади. Қўшинин олдида кетаётган маҳсус чопарлар барча туманлар ҳокимларига олдиндан маҳсус фармонни етказардилар. Унга қўра, лашкар ўтадиган туманликларда жангчилар ва отлар учун ўтов ҳамда чодирлар тикланиб турилиши, барча озиқ-овқат заҳиралари олдиндан олиб келиб қўйилиши шарт эди. Иссиққина чодиру ўтовлар қаҳратон заҳрини кесди ва Темур қўшини ҳеч қандай йўқотишларга учрамасдан йўлни тезлиқда босиб ўтди ҳамда кутилмаганда Мўгулистон чегарасидан ҳеч қандай қаршиликсиз ўтишга муваффақ бўлди. Одатдаги-дек, лашкарини баҳорда тўплаб, икки ҳафтача машқ-машгулотлар ўтказадиган, шундан сўнгтина жангта отланадиган мўгуллар гафлатда қолишибди.

Қўшиннинг йигирма минг жангидан иборат илгор қисмига шаҳзода Жаҳонгир қўмондошлиқ қиласиди. Қолган йигирма минг кишини Темурнинг ўзи бошқарарди. Жаҳонгир Ўтрорга ўтиши, сўнг Сиганоқни забт этиши ва ниҳоят Мўгулистон хони қароргоҳи жойлашган Или дарёси бўйига чиқиши керак эди. Темур эса Хўжанд орқали Биласогунга ўтиши, хон ўрдасини ҳалқага олган ҳолда фарзанди қўшини билан Или дарёси бўйида учрашиши керак эди.

Темур қўшини Хўжандга, Жаҳонгир қўшини Ўтрорга яқинлашганда кунлар илиб, борлиқда кўклам нафаси кеза бошлади. Мўгулларнинг бир неча қўнагалларини тит-пит қилиб ташлаб, йўлида давом этаётган Жаҳонгир Қамариiddin қўмондошлигидаги Илес Хўжанинг асосий лашкари Кўктепада тўхтаб, Ҳожи Бек қўшинини кутаёттани тўгрисида хабар олди. Қамариiddin қўли остида бор-йўғи ўн беш минг жаигчи борлиги, унга томон шошаётган Ҳожи Бекда эса ўн минг отлиқ борлиги тўгрисида мълумотларни ҳам

хуфия гуруҳи етказиб улгурди. Энг муҳими шундаки, Қамариiddин ҳам, Ҳожи Бек ҳам Темур қўшинининг ҳаракат йўналишидан воқиф бўлганлари ҳолда Жаҳонгир қўшини шундоқ биқинига келиб қолганидан мутлақо бехабар эдилар. Афтидан, улар бирлашиб хон ўрдасини ҳимоя қилиш мақсадида Темур устига юришни бошлаб юборишса керак. Шаҳзода умрида илк бор ўта масъулияти қарор қабул қилиши керак эди. Ва шаҳзода бу вазиятдан шараф билан чиқолди. У Қамариiddин ва Ҳожи Бек қўшинлари бирлашувига халақит беришга, уларни алоҳида-алоҳида янчидан ташлашга аҳд қилди. Темур томонидан Жаҳонгирга маслаҳатчи сифатида қўйилган Шайх Муҳаммад Баён билан Одилшоҳ ушбу қарорни тўла қўллаб-қувватладилар. Албатта, тажрибали маслаҳатчилар ёш шаҳзодага қўпол хатога йўл қўйишига изн бермасдилар, бироқ Жаҳонгир падари бузрукворидан кўп нарсаларни мерос қилиб олгани шундай кўриниб турарди.

Жаҳонгир қўшини душман устига ташланди. Қамариiddин ер остидан чиққандай тўсатдан пайдо бўлиб қолган кўп сонли жангчилар хусусида жуда кеч хабар олди. Шошиб қолган Қамариiddин дарҳол қароргоҳни тарқ этиб, анча нарида жойлашган ялангликка яширинишга фармон берди. Ҳолбуки, қўшин қароргоҳи мудофаа учун жуда қулай эди. Бироқ шошганда ақл қочар, деганларидек, Қамариiddин дарага рақибни киритиб олиб, шу ерда янчидан ташлайман, деган қарорга келди. Жаҳонгирнинг ўнг қўли ҳисобланмиш Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз бир пайтлар амир Ҳусайн ҳам шундай ҳийла ишлатишга уринганини, охир-оқибат эса ўзи тузоққа тушиб қолганини эслади. Шайх дарҳол дарага ҳужум қилишга шошаётган қизиққон шаҳзодага амир Ҳусайн билан bogлиқ воқеани сўзлаб бергач, ўша вазиятда Темур қандай йўл тутган бўлса, ҳозир ҳам шундай йўл тутиш мақсадга мувофиқлигини таъкидлади. Ушбу маслаҳат маъқул тушган Жаҳонгир лашкарини уч қисмга бўлиб, бир қисмини дарага кириш жойига, иккинчи қисмини чиқишиж жойига йўллади. Ўзи эса беш минг камончи билан ўқ ёғдиришга жуда қулай бўлган тепаликка жойлашиб олди.

Жанг бошланди. Жаҳонгир бошлиқ камончилар душман устига камон ўқларини дўлдай ёғдиришди. Сўнг ногоралар садоси остида мўтуллар устига бирданига икки томондан ҳужум уюштирилди. Кечга бориб

муҳораба тугади. Қамариiddин қўшинининг асосий қисми янчиб ташланди. Қолганлари асир тушдилар. Ўзининг биринчи йирик галабасини қўлга киритган Жаҳонгирнинг боши осмонда эди.

Тўғри, Қамариiddиннинг бир ҳовуч жангчиси қочиб қолишга улгурди. Бироқ Жаҳонгир лашкари овулма-овул юриб уларни тазиик қилишда давом этди. Икки ҳафтадан кейин туронлик жангчилар дарё бўйига чиқдилар. Худди шу ерда Қамариiddиннинг қолган-қутган қўшини билан охирги жанг бўлди. Муҳораба қисқагина давом этди. Қамариiddинга шармандаларча қочишдан бошқа илож қолмади. У ҳатто ўзи билан суюкли хотини Шамс Бўёнога ҳамда ўн беш ёшли қизчаси Дилшодогани олиб кетишга ҳам улгуrolмади.

Отда чопавериб ҳансираф қолган шаҳзода Жаҳонгир кўк чодирга бостириб кирганида Қамариiddиннинг қўрқувдан ранги оппоқ оқариб кетган хотини жориялари қуршовида қалтираб турарди. Шаҳзода недир демоқقا оғиз жуфтлади ва худди шу маҳал орқасида қиз боланинг заиф қичқириги эшитилди, сўнг эса совутига ханжарнинг кучсиз зарбаси келиб урилди. Шаҳзода чаққонлик ила ўзини четга олди ва кескин ортига ўтирилди. Шубҳасиз, қўлида ханжар ушлаб турган қиз Дилшодога эди. Шаҳзодани бошлаб кирган навкарлардан бири бир зарбда қиз қўлидаги ханжарни уриб туширди. Иккинчи навкар қиличини қизнинг боши устида ялангочлади.

— Тўхтанг! — буйруқ берди Жаҳонгир.

Қиличини қинига солган навкар ҳар эҳтимолга қарши қизнинг ўнг қўлини орқасига қайириб олди.

— Қўйворинг! — жон аччиғида тўлғанди Дилшодога.

— Гўзал беканинг фармонини эшитмадингизми? — кулимсираб навкарга мурожаат қилди Жаҳонгир.

Орадан бир неча кун ўтиб, шаҳзода ва Мовароуннаҳр ҳукмдори қўшинлари бирлашгач, Жаҳонгир отасига ой юзли Дилшодогани ҳадя этди. Темур бир-икки оғиз миннатдорчилик сўzlари айтиш билан кифояланди. Соҳибқирон Кўксаройда уч суюкли хотинини қолдириб чиққанидан буён уч ойга яқин вақт ўтди. Шариат тўртинчи хотин олишга ҳам изн беради. Бу ҳақда Қуръоннинг «Нисо» сураси, учинчи оятида шундай ёзилган: «...сизлар учун никоҳи ҳалол бўлган аёлларга

иккита, учта, тұрттадан уйланаверинглар». Мұгул қүшини тор-мор этилганидан күнгли шод Темур шу ерда, қирғоқ бүйіда Дилшодогани хотинликка олишга ақд қилды. Тұй олдидан у асир туширилган нұён ва баҳодирларни ҳузырига келтиртириди. Бандиларда танламоқ ҳуқуқи бор эди: ё чодирдан унча узоқ бұлмаган жойда турған кундага бошин қүйиш ё бұлмаса голиб ҳукмдор пойига тиз чўкиб садоқатли хизмат қилиши хусусида онт ичиш. Боши олингандарнинг мол-мұлки, қуллари ва жориялари голибларга бўлиб берилар ҳамда Самарқандга жўнатиларди.

Барча голиб қирқ минг жангчи иштирок этсин учун тўйни энди-энди яшил лиbos кия бошлаган кенг чўлда ўтказиши. Темурга одатдаги олтинранг, келинга эса оқ чодир тикиши. Тўкин дастурхон бутун бошли бир фарсах масофага ёйилди. Никоҳ маросимини Со-дик дарвеш адo этди. Сўнг маҳаллий ҳазор ҳукмдори амир Муборакшоҳ Макрут фотиҳага қўл очди:

— Соҳибқирон ҳазратлари абадул-абад баҳтиёр бўлгай! Жанобларига Дилшод янглиг минглаб канизаклар мудом хизматда бўлгай!..

Амир қимматбаҳо совғаларга қўшиб Темурга шароб кўпирис турған иккита олтин қадаҳ ҳадя этди. Бироқ Соҳибқиронга канизаклар борасидаги тилак унчалик ўтиришмади шекилли, қадаҳларни қўлига оларкан, ёнида ердан кўз узмай турған Дилшодга қараб деди:

— Умр йўлдошим канизакликка эрмас, маликаликка муносиб.

Ҳам тўй завқидан, ҳам галаба суруридан маст Темур бир неча кун узлуксиз базми жамшид уюштириди. Сўнг бутун қўшинини олиб ўзанга келди. Бу ерда уни ва шаҳзода Жаҳонгирни қувончли хабар кутиб турарди: Самарқанддан Темурнинг катта опаси Қутлуг турконага ташриф буюрганди. Қутлуг Турконага хонзода Севин Бека ўғил түққанлигини айтиб, ота-ўгилдан суюнчи олди.

Қувончдан гул-гул яшнаб кетган Жаҳонгир Мирзонаи кулимсираб кузатаётган Қутлуг Турконога укасига мурожаат этди:

— Инижон, салтанатингиз осмонинда пайдо бўлган янги жажжи юлдузга ўзингиз исм қўйсангиз, деган ўтиңчимиз бор эрди.

— Ёш шаҳзода набирамизнинг биринчи исми Ра-сууллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам — Аллоҳ у

зотга раҳматлар нурини ёғдирсинг! — исмлари ила аталгай! Иккинчи исми эса шоҳларнинг шоҳи, яъни ким Султон бўлгай. Биз набирамизни Муҳаммад Султон дея аташни лозим топдик, — тантанавор тарзда эълон қилди Темур.

Невара шарафига яна байрам бошланиб кетди. Яна дошқозонлар қайнади, яна юзлаб ҳўқизлар, минглаб қўйлар сўйилди. Қувончидан терисига сигмаётган Темур фавқулодда сахийлик кўрсатмоқда эди. Боз устига, у қўли очиқ ҳукмдор хазинасида мудом барака бўлишини яхши биларди. Хазинани тўлдирувчилардан ҳеч қачон ҳимматини аямаслик керак, шунда улар астойдил ҳаракат қилишга тушиб қолишади. Чиндан ҳам, тўй тантаналари давом этар экан, Соҳибқирон чодири қимматбаҳо дуру жавоҳирлар, тилла дирҳамлар, чет эллардан келтирилган антиқа буюмларнинг улкан омборига айланди.

Тантаналар интиҳосига етгач, лашкар Жаҳонгир бошчилигида Самарқандга йўл олди. Темур фарзандини дабдабалар ила кутиб олишларини истаганди. Ўзи эса Алиберди бошчилигидаги минг жангчиси билан Хўжандга бориб, қўргон деворлари қандай тикланаётганини назоратидан ўtkазади. Соҳибқирон ҳамроҳликка Содик дарвеш билан Сат Чит Девани ҳам таклиф қилди. Бироқ кутилмаганда бу режага ҳинд афсунгари тиши-тирноги билан қарши чиқиб қолди. У Турон ҳукмдори ёнида арзимаган миқдорда жангчи олиб қолиб, эҳтиётсизликка йўл қўяётгани хусусида куйиб-пишиб гапира кетди. Темур ҳайрон бўлиб қошлирини керди. Илло, у ҳинд афсунгарининг узоқни кўра биладиган зийрак ақлига кўп бор тан берганди.

— Хўжанд — бизга тобе кент, ул ерда бизни содиқ хизматчиларимиз кутиб олгайлар. Магар биз кўп сонли лашкар ила босиб борсак, аларни хафа этган бўлурмиз.

— Нимаям дердик, — қўлларини икки ёнга ёзди Сат Чит Дева афсусланиб. — Ҳар ким экканини ўргувси. Тожидан айрилган ҳукмдорнинг вазири гадога айлангуси.

— Ранж чекмакка асло зарурат йўқ, — кулиб қўйди Темур.

Суҳбат шу билан тугади, бироқ у анча вақтгача Соҳибқирон хотиридан кўтарилимади. Балки шу боисдир, Хўжандга кириб боришдаги сўнгги манзилда субҳи содик маҳали у ғалати туш кўрди. Гўё Хўжанд

ҳокими Одилшоҳ уюштирган базмда ўтирганмиси-у, ўзига мўр-малаҳдай ёпишаётган сон-саноқсиз пашиналарни бир амаллаб ҳайдеётган эмиш. Темур ушбу туш шунчаки эмас, афсунгар ҳинд безовталигининг инъикоси эканлигини илгади. Руҳлар бежиз Соҳибқиронни безовта этишмасди. Инчинун, вазиятни ҳуҷорроқ баҳоламоқ жоиз.

Айни шу дамда Одилшоҳ саройида фитна тайёрланмоқда эди. Ҳокимнинг қаршисида барлослардан кўра жалойирлар уруги қадимириоқ ва шавкатлироқ дея таъкидлашни яхши кўрадиган Баҳром Жалойирнинг ўғли бўлмиш Хўжанд доругаси шайх Муҳаммад Сулдуз ўтиради.

Одилшоҳ бўлмада ўзларидан бошقا ҳеч ким бўлмаса-да, ҳамсуҳбатининг қулогига шивирлаб гапиради:

— Мўтуллар устидан қозонилгон улуг зафар аввали сизнинг иштирокингиз боисгина содир бўлмиш, муҳтарам амир. Ва-лекин нокас Темур галабанинг барча нашидасин суюкли фарзанди Жаҳонгирга тортиқ этмиш. Ва нодон ўтил қирқ минг жангчи бошчилигинда Самарқандга музaffer лашкарбоши тарикинда кириб бормоқда.

Майи нобдан анчагина нўш этиб олган амир ҳокимнинг асосий мақсади Темур билан бор-йўти мингта жангчи қолганини уқдириш эканини англади чоги, шошиб бош иргади:

— Ҳа, ҳа, Темурнинг жами лашкари Самарқанд сори йўл олмиш.

— Фақир измида ўн минг жангчи ишорамга шайтирибдур. Сизнинг илкингизда — беш минг отлиқ баҳодирлар. Мабодо биз Темурни шаҳримизда ҳибсга олиб, ани ўз ихтиёри ила тахтдин воз кемакка мажбур этсак эрди, улкан Туронзаминни тенг иккига бўлишиб олардик.

Ўзининг кўп йиллардан буён дилида асраб келган пинҳоний нияти ниҳоят амалга оша бошлаганидан терисига сигмай қувониб кетган шайх дарҳол розилик билдириди:

— Дам шу дамдир, ўзга дамни дам деманг!

— Ҳаққис рост!

Махфий келишув амалга ошди. Шайх Муҳаммад Баён тонг-ла Хўжанд девори ёнига бошлаб келиш учун лашкари ҳузурига йўл олди...

Темур Ҳўжандга чошгоҳ маҳал кириб келди. Шаҳар дарвозаси ёнида уни Одилшоҳ Жалойир бошлиқ

аъёнлар кутиб олишди. Шаҳар аҳли кўчалар ва қалъа деворларини тўлдирган эди. Ноғоралар чалиниб, одамлар бақир-чақирлар билан ўз табрикларини из-ҳор этардилар. Илло, мудом қора булатдай бошлари устида соя солиб турган мўгул хавфидан қутқазгани учун хўжандликлар Соҳибқирондан беҳад миннатдор эдилар. Фақат илжайиб туришга уринаётган бўлса-да, кўзларида совуқ ифода зухур этиб турган Хўжанд ҳокимигина самимий қутловларга қўппиломасди. Бу ҳол зийрак ҳинд афсунгари назаридан четда қолмади, албатта. Темур саройга кириб, тантаналар ўтказиладиган бўлмага қадам қўйган заҳоти афсунгар илдам бориб Темурнинг қулогига шипшиди:

— Хўжанд ҳокими недир бир қора ишни режала-миш. Ҳозирча у журъат остонасидин ҳатлаб ўтолмай, таҳликада тургон эркан, дарҳол сўроқ қилмоқ жоиз!

Темур бу сафар ҳам афсунгарнинг сўзига ишон-масликка асос тополмади. Боз устига, саҳарги туш...

Соҳибқирон Алибердига Хўжанд ҳокимини зуд-лиқда ҳузурига бошлаб келишга фармон берди.

Навкарлар қўршовида бўлмага кириб келган Одил-шоҳ таҳтда ўзига ўқрайиб қараб турган Темурни кўрган заҳоти оёқлари ўз-ўзидан бўшашиб, қалтираб кетди. Соҳибқирон, агар кимгаки ўзи иштибоҳ ила, ишонмасдан қаттиқ тикиларкан, ўша одам — агар чиндан-да айбдор эса — қалтираб қолишига кўп бор амин бўлганди. Ҳозир Одилшоҳ айнан шундай ҳолатга тушган эди. У, баайни михлаб қўйилгандай, бирдан оғирлашиб қолган оёқларини ердан узолмасдан, ҳатто Алибердининг турткисидан сўнг ҳам ҳайкалдай қотиб тураверди.

— Шамол бўлмаса дараҳт барги қимирламас, — деди гижиниб Темур. — Қани, сўйла, нечун оёқларинг кишан бойламиш?

Ўзини қушхонага ҳайдаб кетилаётган қўзичоқдек ҳис қилаётган Одилшоҳ аввалига недир баҳона топиб, бир нималарни гўлдираб сўйламоққа уринди, ва-ле-кин бундан бирон наф чиқмагач, тўсатдан очигига кўчди-қўйди:

— Шайтон йўлдин оздиргон шайх Муҳаммад Баён Сулдуз ўз лашкарин Хўжанд сори бошлаб келмоқдадур.

Темур аввалига қаттиқ кулиб юборди, сўнг яна жиiddий тортиб, қаҳрли кўзларини Одилшоҳга қадади.

— Гуноҳингни ювмоқнинг бирдан-бир йўли — ўн минг жангчингни олиб, Баён Сулдуз йўлини тўсмоқ-

дур. Ани мавҳ эт! Зафар Ҳумоси қўнған чоғдагина бошинг омон қолгай. Наинки бошинг, амалинг ҳам боз ўзингга насиб эттайди. Бор, ёгийни йўқ эт, менинг минглигим ортингдин боргай.

Мутлақо кутилмаган фармонни ўзини қандайдир афсун таъсирига тушиб қолгандаи ҳис қилаётган Одилошоқ бекаму кўстади. У Баён Сулдуз қўшини тит-пит қилиб ташлади. Мұҳораба бошидаёқ лашкарбоши Баён чопиб ташланганилиги учунми, бошиз қолган лашкар тезда таслим бўла қолди.

Мовароунаҳрнинг амир ва нўёнлари бу галати жангни анча вақттacha гапириб юришди. «Орий рост, — дейишарди улар бир-бирларига бошларини маънодор сараклатиб, — ҳукмдоримиз саодатли «қирон буржи» остинда тугилгонларига шак келтириб бўлмас. Инчинун, ул Худо ярлақаган зот манфаатларига зид келадургон бирон-бир иш қилиш ёхуд шундай хаёлга боришниг ўзиданоқ тийилиб юрмоқ жоиз. Бильакс, Амир Темур Кўрагон Искандари соний жанобларига садоқат илиа хизмат қилмоқ, аларнинг этагин кўзга суртиб та-воф этмак маъқул эрмасми?..»

«Маъқул!» — дея жавоб қайтаришади уларнинг ўзлари.

Орий рост!

ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ БОБ

ХИЁНАТ

Хўжанд воқеасидан сўнг Темур ҳам узоқ хаёлларга чўмди. У ҳали буткул хотиржам тортишга эрта эканини англаб етганди. Зоро, ҳаттоқи ўз салтанатинигина назарда тутган тақдирда ҳам, баъзи бир амир ва туманлар ҳокимлари: «Нега энди мен Мовароунаҳр ҳукмдори бўлмаслигим керак эркан?» — дея анчайин қилвирликларни режалаб юрганларига шубҳа йўқ.

Самарқандга қайтиб келгач, Темур ўз қароргоҳини ҳимоя этишнинг янги тартибини жорий этди. У аввало Алиберди бошчилик қилаётган қўриқчи-жангчилар сонини бир мингдан уч мингга етказди ва улар ҳамиша ҳукмдор билан ёнма-ён бўлишлари шартлигини белгилаб қўйди. Юришлар чоги эса қўриқчилар сони нақ ўн икки мингга етадиган бўлди. Улар дам олиш чоғлари Соҳибқирон чодири атрофини учта

ҳалқа мисоли ўраб олишлари керак эди. Темур азалдан қўрқмас қўмондон эди. Бироқ хавфни олдиндан бартараф этиш, узини беҳудага ўтга-чўққа уравермаслик унинг вазифасига киради. Боз устига, эҳтиёткорлик — мардликнинг йўлдоши...

Милодий 1376 йил шарқ тақвимига кўра аждарйили эди. Бундай йиллари одатда қон кўпроқ тўкилар, одамлар кўпроқ жангларга кирап эдилар. Аждарйилида ёшлиар кексаларга нисбатан кўпроқ ҳаётдан кўз юмардилар...

Кўклам кунларининг бири эди. Темур уфқдан энди бош кўтараётган қуёшнинг илк нурларига юзини тутганча олисларда кимдир эзиб чалаётган сибизга оҳангларига қулоқ соларди. Шу маҳал у ортидан чопар сассиз қадамлар ила яқинлашганини илгади. Шунга қарамай Соҳибқирон ажиб бир дардли мусиқани ниҳоясига қадар берилиб тинглади. Сўнг ортига ўтирилди. Қўриқчилар бошлиги саналмиш қўрчибоши унинг ҳузурига уч кечаю кундуз мобайнида тинмай от чоптириб Хоразмдан етиб келган чопарни ўтказиб юборганди.

— Улуғ ҳукмдор, — тиз буқди чангга ботган, ҳарсиллаб нафас олаётган қисиқ кўз чопар. — Қулигиз амир Пўлот Буғо фармони ила ҳузурингизга ошиқдим. Амиримнинг хабар қилишларича, орлотлар урги амири Туркон Жайхун қиргоги бўйинда ўттиз минг жангчилик лашкар тўплаб, Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфи ила тил бириктиришиб. Аларнинг бир мушт бўлиб жипслашган Турундин бир неча қалъа ҳамда шаҳарларни тортиб олмоқ ва алоҳида мустақил давлат тузмоқдир. Аллоҳ шоҳид, тана лошга эврилмасдин бурун бошни андин ажратиб бўлмаслиги мисоли, Хоразмни ҳам Турундин айириб бўлмас!

Чопарнинг сўнгги сўзлари, айниқса, унинг кўзларидаги қатъият маъқул келиб қолганидан Темур эгнидаги чопонни ечди-да, ўз қули билан баҳодирнинг елкасига ташлаб миннатдорлигини билдириди.

Соҳибқирон чопарни ҳордиқ олишга йўлларкан, дарҳол амирлар, туманлар ҳокимларини машваратга чорлади. У Самарқандда ўз ўрнига Оқбуғони қолдирди. Амир Сорбуғо, Одилшоҳ Жалойир, Хитой Баҳодир ва Илчи Буголарни ўттиз минг жангчидан иборат лашкарга бош этиб, Мўгулистанга йўллади. Улар Мўгулистаннинг қолган-қутган лашкарига қўмондонлик қилаётган Қамариiddинни излаб топишлари ва қатл

этишлари керак эди. Темурнинг ўзи эса қирқ минг жангчидан иборат лашкарга бош бўлиб Хоразм сари йўл олди.

Соҳибқирон кўхна Турон ҳудудига бу давлатни қайтадан измига олиш учун кўп бор сафарга отланганини хаёлидан ўтказаркан, Сўфилар сулоласини бутунлай таг-томири билан йўқотиб юбормагунча салтанида тинчлик-хотиржамлик ўрнатилмаслигига иқрор бўлди. Эътироф этилган ҳақиқат эса иликни бақувват этади.

Темур лашқари билан Қиётта етиб келганда, амир Пўлот Буго ўзининг ўн минг отлиқ жангчиси билан унга қўшилди ҳамда исёнчилар бошида турган Туркон Орлот ва унинг укаси амир Тармаш жойлашган манзилни кўрсатиб берди. Исёнчиларнинг асосий қисми пиёда жангчilar эканини эшилтан Темур дарҳол Пўлот Бугога яна ўн минг отлиқ жангчисидан қўшиди ва зудтар исёнчилар устига бостириб боришга фармон берди.

Мұҳорабада тезлик кўп нарсани ҳал этади. Пўлот Буго ҳам исёнчилар қароргоҳига улар мутлақо кутмаган пайтда ҳужум уюштиришни қойилмақом қилиб бажарди. Жанг қисқа давом этди. Исёнчилар учун сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолган аснода Туркон Орлотнинг ўзи шармандаларча қочоқларнинг олдинги сафида елиб кетаётганини кўрган Пўлот Буго унинг изидан от солди. Таъқиб узоқ давом этди. Ниҳоят, Андаҳуд яланглигига оти чарчаб қолган Туркон Орлот яккама-якка жангта киришдан бошқа илож то-полмади. Аввалига у узган камон ўқи Пўлот Буго аргумогининг тўшига келиб тегди. Шунда отдан сакраб тушиб қолишга улгурган Пўлот Буго рақибиға пиёда ҳолида ташланди. Иккинчи камон ўқи унинг қулогини тешиб ўтди. Ҳудди шу маҳал Пўлот Буго рақибини отдан тортиб туширишга улгурди. Пўлот Буго ёшлик чоғлари Темур билан кўп бор курашган ва ундан анча-мунча усулларни ўрганган эди. Ҳозир ҳам ана шу усуллардан бирини қўллаб Туркон Орлотни ерга юзтубан қулатди ва кескир ханжарининг бир зарби ила унинг калласини танасидан жудо қилди.

Тармашни банди этган Омон Сарбадор ҳам худди шундай жазо усулини қўллаган экан. Хиёнаткорларнинг қонли бошлари Темур оёқлари остига ташланди. Соҳибқирон бу янглиг аянчли қисмат Юсуф Сўфи бошига ҳам тушишини истаб қолди. «Танасиз калла

на оғзини очадир ва на баҳсга киришадир», — истеҳ-
зо ила хаёлидан ўтказди у. Лекин қисмат ўйинларини
күп ҳолларда олдиндан аниқ-таниқ билиб бўлмас. Чо-
дирга Самарқандда хаста Сароймулхоним хизматида
бўлиш учун қолдирилган Сафарали кириб келди. Тे-
мурнинг кўкаaldoш укаси қонли бошларга жирканиб
бир кўз ташлаб қўйгач, Соҳибқиронга эгилиб таъзим
қилди.

— Улуг ҳукмдор! Салтанатингиз кенгайиб, равнақ
топа борган сайин сизни кўролмас душманларингиз
маккорлиги ҳам ҳаддидан ошмоқдадур. Сизнинг олис-
га кетганингиздин фойдаланиб қолмоқ қасдида бўл-
ган амирлар Сорбуға ва Одилшоҳ содиқ қулларингиз
бўлмиш Хитой Баҳодир ва Илчи Буғони банди этмиш-
лар. Аларга сиз Андижонга ҳоким этиб йўллаган му-
нофиқ амир Мамадий ҳам қўшилмиш. Алар ўз ургу-
лари бўлмиш жалойирлар ва қипчоқларни тўпламиш-
лар ва Самарқандни қамал этмишлар. Самарқандлик-
лар ҳозирча ўзларини мудофаа этмакликни уdda-
моқдалар. Шаҳар доругаси амир Оқбуғо фақирга ик-
ки юз жангчини ҳамроҳ этиб ҳузурингизга йўлламиш
ва биз тун зулматидин фойдаланиб, ёгий илкига ту-
шиб қолмасдин катта йўлга чиқиб олдик...

Газабдан Темурнинг бурун катаклари керилиб,
қўллари мушт бўлиб тугилаётганини, кўкраклари те-
мирчининг босқонидай кўтарилиб-тушаётганини кўр-
ган Сафарали ортиқ бир сўз айта олмасдан ёнбошга
чекинди.

— Хиёнат аждари яна бош кўтармиш! — ҳайқи-
риб юборди даргазаб Темур. — Яна қайда денг, Са-
марқандда! Интиқом истаги мени Хоразмдин кетмак-
ка мажбур этаюр! Мен ул улоққан қўйлар подасини
янчиб ташлармен, аларнинг кулини кўкка совурур-
мен! Ва алар шак-шубҳасиз қилгон ишларидин — ма-
гар улгурсалар — минг бор пушмон эттусидурлар!

Темур тахтдан бўрондай отилиб тушди, оқсоқлан-
ган ҳолида чодирни гир айланиб кеза бошлади. Айни
дамларда унинг қўлига тушиб қолишдан қўрқулик
эди. Шунинг учун бўлса керак, юраги шигиллаб кет-
ган Сафарали ўзини янада чеккароққа олишга шоши-
ди...

Алоҳа сал ўзига келган Соҳибқирон машварат чақи-
ришга фармон берди. Машваратда шом намозидан
сўнг дарҳол йўлга тушишга қарор қилинди. Шаҳзода
Жаҳонгирга йигирма минг отлиқ жангчи билан Бухо-

ронинг шимолий тарафидаң ўтиб, душманнинг орқа томонида пайдо бўлиб қолишга кўрсатма берилиди. Темурнинг ўзи эса марказий йўналишни танлади ва тезда Бухоро яқинидаги Робот Малиқда чодирини тикиди. Худди шу маҳал Жаҳонгир Кирмон яқинидаги душман қўшинига юзма-юз келди ва дарҳол жангта киришди. Жанг кўравериб цишигани, интизомли лашкар тезда исёнчиларнинг пала-партиш тузилган сафларини ёриб ўтиб, уларни алоҳида-алоҳида ҳолида тигдан ўтказа бошлиди. Темурнинг асосий лашкари билан сўқишига киришдим, деган қарорга келган Сорбуғо Одилшоҳдан зудтар ёрдам кучлари юборишни талаб қилди. Одилшоҳ ҳам қармоққа илинди: у Темурнинг қўшинини шаҳардан олисда, самарқандликлар кўмак бериб улгур-масларидан бурун янчиб ташламоқчи бўлди.

Моҳир қўймондан бўлиб етишаётган шаҳзода Жаҳонгир вазиятни тўгри баҳолади. У яна бир зарб билан Сорбуғо лашкарини бутунлай икки қисмга бўлиб ташлости. Жанг тақдирни ҳал бўлган эди. Сорбуғо қолган-қуттан отлиқ жангчиларини олиб Самарқандга шошиди. Унга пешвоз чиқаётган Одилшоҳни эса Темурнинг ўзи бошқараётган лашкар кутиб олди... Одилшоҳга от жиловини орқага буришдан ўзга илож қолмаганди. Икки кун ўтгачгина Одилшоҳ ва Сорбуғонинг ҳолдан тойган, оч-наҳор, машқи паст жангчилари бир-бирлари билан қўшилдилар. Бироқ исёнкор амирлар энди янги жанг эмас, тезроқ Қипчоқ даштига қочиб қолиш тадоригини кўриш ташвишида эдилар. Тезда иккала амир ҳам Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрисхон қароргоҳидан паноҳ топишиди ва унинг хизматига киришди.

Темур Самарқандга кириб келганининг эргаси куниёқ саройда хуфия гуруҳлари хизматини жорий этишга киришди... Вақт унинг қанчалар тўгри иш қилганлигини кўрсатади. Янги хуфиялик хизматини кўзи ўткир Иқу Темур бошқарадиган бўлди. Тез орада хуфиялар сарой доирасидан чиқиб, бутун Турон доирасида фаолият кўрсатадиган бўлишди. Улар Темурни Одилшоҳ Жалойир сингари — амалдорларбаногоҳ тайёрлаб қўядиган «совға»лардан ўз вақтида огоҳлантириб туришлари зарур эди. Фурсати етиб эса ҳуфиялар Турон заминга туташ давлатларда ҳам ўз махфий хизмат тизимларини мукаммал тарзда ташкил этдилар.

Шу билан бир қаторда Темур бундан буён барча юришларга ўз оила аъзолари билан чиқишига қатъий қарор қилди. Оилани бундоқ сафарларга ҳозирлаш

сарой вазири Сафарали зиммасига юклатылди. Сафарали уларни ишончли қўриқчилар билан таъминлаш, мустаҳкам чодирларга жойлаш ишларига ҳам масъул эди. Темур бош хотини Сароймулхонимни зиёрат этгандан сўнг шундай қарорга келди. Падари бузруквори Қозонхондан зийрак тафаккур, узоқни кўра билиш салоҳиятларини мерос қилиб олган Сароймулхоним Темурни айрича садоқат билан яхши кўрар ҳамда жуда кўп ишларда унинг ишончли маслаҳатчисига айланганди. Таассуфки, фарзанд тугилмади, аммо қизгин муҳабbat ҳамда сирдоши-ҳамқадамлик ушбу қусурни ювиб кетгандай эди.

Темур Хоразмда ёввойи қипчоқлар Самарқандни қамал қилганини эшиттанида энг аввало таҳт, тож, салтанат хусусида эмас, Сароймулхоним хусусида ташвишланди. Ахир, бош ҳамда суюкли хотини исченичилар қўлига тушиб қолиши мумкин эди-да! Темурнинг яшиндек тезкор қарор қабул қилиши ва ҳаракатга тушишининг бош сабабларидан бири ҳам балки шу муҳабbat орқасида тугилган хавотирдир... Ҳамиша ўз туйгуларини ошкор этишда босиқ ва одоб доирасидан четта чиқмайдиган Темур Самарқандга қайтган заҳоти маликани ўз ҳузурига чорлаб ўтирумасдан, тўғри унинг кўшкига йўл олди. Ваҳоланки, бош хотин эрининг ғалабасини эшиттан заҳоти қувончдан оёққа қалқиб, барча хасталикларини тамомила унуттанидан Соҳибқирон воқиғи эди.

Бўлмага оғзининг таноби қочиб кириб келган Темур Сароймулхонимни маҳкам бағрига босди. Эрхотин бир муддат қучоқлашиб турдилар. Ҳолбуки, қабул этилган қоидаларга кўра, малика ҳукмдорнинг қошига келиб кийимиға қўл текизган ҳолда тавоғ этиши, сўнг эса унинг барча саволларига итоаткорона жавоб қайтариб туриши лозим эди. Бироқ бу сафар ҳаммаси ўзгача кечди. Муҳабbat одоб қоидаларидан баланд келди... шу кундан эътиборан бош хотин билан Темур ўртасидаги муносабатлар яхши оиласдаги эрхотин орасидаги қайноқ муносабатлардан фарқ қилмай қолди. Лекин бу ҳол истисно тарзида бўлиб, Соҳибқироннинг бошқа хотинларига нисбатан тадбиқ этилмасди. Улар тоабад Темурнинг зигирчалик эътиборини ҳам кўқдан юборилган улуг марҳамат сифатида қабул қилиб ўтдилар.

Милодий 1376 йилда қирқ ёшга тўлган Темур нилоҳига тўргт хотин олиб улгурганди: Жаҳонгир ва Ми-

роншоҳнинг онаси Нормишоға; Умар Шайх ҳамда Султонбаҳтбегимнинг онаси Ўлжой Турконоға; бош хотин Сароймулкхоним ва ўттан йили никоҳига олгани — Дилшодхоним. Соҳибқироннинг барча хотинлари учун саройда алоҳида бўлмалар ажратилганди. Кўксаройдан алоҳида кўшклар белгиланган, сафар маҳали эса уларнинг ҳар бирига алоҳида чодирлар тикланарди. Ҳар бир хотин ўз хўжалигини мустақил равишда юритар, уларнинг ҳар бирига алоҳида қўриқчилар ва хизматкорлар белгиланганди. Фақат Сароймулкхонимгагина истисно тарзида Темур билан бирга бўлиши мумкин эди. Темурнинг хотинлари ва фарзандлари билан муносабатлари унинг фармонлари ила мустаҳкамланган ҳамда Чингизхон ясолари таблаблига мос келарди.

Тезда Темур барча хотинлари иштирок этиши лозим бўлган юришга отланиб қолди. У амирлар машваратини йигиб, хиёнат қилганликлари учун жалойир ва қипчоқ уругларини ўз ҳудудларида ҳукмронлик қилиш ваколатидан маҳрум қилишини, шаҳзода Умар Шайх Андақонга бориб, бу иккала туманга ҳукмронлик этишини билдириди. Бу хабарни эшитсан амир Одишоҳ Жалойир ва амир Сарбуго Ўрисхон қароргоҳини тарқ этиб, зудликда Мўгулистонга йўл оддилар. Улар мўгуллар лашкари Қамариiddинни Темурга қарши юришга кўндирилар. Натижада Қамариiddин лашкарини Андақонга бошлиди. Хуфиялар дарҳол бу маълумотни Темурга етказдилар.

Саҳройиларнинг жанг юритиш услубидан яхши хабардор бўлган Темур лашкарини уч қисмга бўлди. Биринчи қисмни шаҳзода Жаҳонгир бошчилигида Андақонга, Умар Шайхга кўмакка юборди. Иккинчи қисмини Ўзган орқали ўтиб, Қамариiddин қўшинининг орқасида пайдо бўлиш учун Чоқу Барлосга ишониб топширди. Учинчи қисм билан эса Темурнинг ўзи саҳрого чиқиб турди, чунки икки томондан ҳужумга учраган мўгуллар жон сақлаш илинжида Қоштар томон чопиб қолишлари аниқ эди. Соҳибқирон ҳамма нарсани ҳисобга олган эди. Энди унинг оила аъзолари, келинлари, неваралари — ҳамма-ҳамма жаммулжам эди. Фақат шаҳзода Жаҳонгир Мирзонинг ой-куни яқинлашган хотини Самарқандда қолди. Пойтахтда ҳукмдор йўқ чоғлари барча ишларни нўён Берқут олиб бормоқдайди.

Андақонда турган шаҳзода Умар Шайх мўгуллар-

нинг кўп сонли қўшини устига бостириб келаёттанидан хабардор бўлгач, бор-йўги уч минг жангчиси билан етарли даражада қаршилик кўрсатолмаслигига имони комил бўлганлиги боис қўшинини баланд тогларга олиб чиқиб кетди. Темурга эса чопар йўллади. Чопар йўлда шаҳзода Жаҳонгир Мирзога дуч келди ва дарҳол ўз хўжасининг оғир аҳволга тушиб қолгани хусусида маълумот берди. Жаҳонгир чопарни зудтар Темур қароргоҳига йўллади, ўзи бўлса мўгуллар ҳужумини ўзига қаратиш учун шошди. Бу пайтда душман Андақонни остин-устун қилиб улгурган ва Шайхни тополмасдан, энди унинг изидан тоглар сари йўл олган эди. Шарқираб оқаётган дарё бўйида иккала қўшин тўқнашди. Жаҳонгир измида ўн минг жангчи бор эди, Қамариiddинда эса икки баробар кўп.

Жаҳонгир қўшинини моҳирона бошқариб, ҳал қи́лувчи жангга киришдан ўзини олиб қоча бошлади. У мўгулларни иложи борича Умар Шайх яшириниб турган жойдан нарироқ олиб кетишга уринарди. Зеро, Темур лашкари тез орада етиб келиши керак эди. Бундан хабари бўлмаган Қамариiddин эса Жаҳонгирни тобора сиқувга олаётганидан боши кўкка етган ҳолда ҳужум суръатини асло бўшастирмаслик пайдади эди.

Алоҳа, Темур қўшини яқинлашиб қолганлиги ҳақидаги хушхабар келиши биланоқ Жаҳонгир чекинишни бас қилди ва орқага, мўгуллар устига от содди. Вазиятни аниқ баҳолашда тенги йўқ Темур душманнинг ён томонидан ҳужум қилишни маъқул деб топди. Қамариiddин ўнг тарафида мутлақо туйқусдан Туров ҳукмдорининг байроби пайдо бўлиб қолганини кўрган заҳоти тузоққа илинганини англади.

Жанг қизиб кетди. Қамариiddин ҳеч қурса қўшинининг бир қисмини омон сақдаб қолишга интиларди.

Қони қайнаган Жаҳонгир ўзини жанг қозони энг қаттиқ қайнайётган жойга урди. Мана, ёғийлардан кимдир бир шамшир зарби ила унинг бошидаги пўлат қалпоқни уриб туширди. Иккинчи ажал келтирувчи зарбадан ўзини олиб қочган шаҳзода отдан сиргалиб тушиб қолишга мажбур бўлди. Ҳам ўзининг, ҳам душманнинг отлиқ жангчилари унинг устидан сакраб ўтардилар. Лекин биронта отнинг туғи шаҳзоданинг бир тукига зиён етказмади. Ҳатто Жаҳонгирнинг со-диқ аргумоги ҳам шунчага шовқин-суронга қарамай

узоққа кетмасдан жойида тик тураверди. Шаҳзода бир амаллаб жиловдан ушлаб олишнинг иложини қилди ва бир сакраб яна эгар устида пайдо бўлди. Бироқ бу орада Қамариiddин беш-үн содиқ навкар билан дарада яшириниб улгурганди. Уни қўлга туширишнинг бирдан-бир йўли — дарёни кечиб ўтиш ва қочоқнинг йўлини кесиб чиқиш эди. Шаҳзода бир сония ҳам ўйланиб ўтирмасдан отининг бошини ўйноқлаб оқаётган муздай сув томон бурди. Жаҳонгир ортидан бир неча баҳодирлар ҳам от солдилар. Лекин нечукдир худди шу маҳал Жаҳонгир қўллари ўзига бўйсунмаётгани, танаси эса бирдан оғирлашиб қолганини ҳис қилди. Шаҳзода ҳамон эгарда қўйиб қўйгандай ўтирас, иккала оёғи билан от сагринларини маъжам қисиб олган эди. Бироқ, мана, оёқларидан ҳам мадор кетди ва мувозанатини йўқотган шаҳзода муздай сувга қулаб тушди. Шиддат билан оқаётган дарё шаҳзодани бирпасда суриб кетди. Қуриқчилар дарҳол унинг ортидан отилдилар...

Темур вақтни бой бермасдан душманни таъқиб қилишда давом этарди. Лашкарнинг оддинги қисмини Мўйид Орлот, Хитой Баҳодур ва Шайх Али Баҳодурлар бошлаб боришарди. Етти минг жангчидан иборат илгор қисм дарага кириб улгурган, қўшиннинг жаронгор ва баронгор қисми энди улар ортидан қадам қўйган палла даранинг торгина жойидан Қамариiddин бошлиқ душманлар тўсатдан ҳужум қилиб қолищи. Энг олдинда тулки қалпоғи сурилиб бўйнига тушиб қолган Қамариiddин қилич ялангочлаганча ҳайқириб келмоқда эди. Даранинг ҳар бир қаричи Қамариiddинга яхши таниш эди. Ва лашкарбоши ана шу имкониятдан самарали фойдаланиб қолмоқ қасдида ўлиб-тирилиб ҳаракат қилмоқдайди. Боз устига, Темур лашкари ўзлари таъқиб этиб келаётган жангчилар тўсатдан ҳужум қилиб қолишини асло кутмайди. Демак, пайтдан фойдаланган лашкарнинг бир қисми дарани айланиб келиб, Темурга орқа тарафдан ҳужум қилса — ғалаба нақд-да! Аввалига ҳаммаси Қамариiddин ўйлаганчалик кечди. Мана, бемалол келаётган Самарқанд ҳукмдори — шундоқ рўпарасида. Афтидан, чиндан ҳам унинг жангчилари андак довдираб қолищи шекилли, Қамариiddин олдинда фақат саросимага тушган юзларини кўрмоқдайди.

Фақат Темургина бу кутилмаган вазиятда шошиб қолмади. Одатда, хавф нечогли катта бўлса унинг ақ-

ли шунчалик теранроқ ишларди. Ҳозир ҳам Соҳибқирион дарадан камида түрт минг душман отилиб чиққанини, ўзининг ёнида эса бор-йўги бир ярим минг жангчи борлигини, илгор қисм анча олдинга кетиб қолганини, улар вазиятни баҳолаб, ортга қайтгунарига қадар анча қимматли фурсат ўтиб кетишини сизиб турса-да, қўрқмасдан жангта ташланди.

Бироқ жангга кириш — ҳамма нарсани унугтан ҳолда шамшир ялангочлаб душман устига ташланишдангина иборат эмас. Ҳозир ҳам Темур нима қилиб бўлса-да, душманни дарадан кенг ялангликка олиб чиқишига урина бошлади. Чунки дарага кирган тақдирда ортида ҳам душманлар пайдо бўлиб қолишига унинг кўзи етиб туради. Темур илгор қисмга хабар бериш учун Алибердини жўнатди. Соҳибқирион қўшинига аста-секинлик билан чекина боришга кўрсатма бериб, Мубошир полвон ва Ботир Абдуллоҳдай қўриқчилари куршовида етиб келган душманларни қийрата бошлади. Мана, ниҳоят, Соҳибқирион қаршисида Қамаридин пайдо бўлди. Улар деярли бир ёнда, фақат Қамаридиннинг юки оғирроқ эди. Темур урган шамшир Қамаридиннинг елкасига тегди. Қалин тулки телпак унинг ҳаётини сақлаб қолди. Мубошир полвон отган сиртмоққа ҳам Қамаридин саҳройи чавандозларга хос усталик билан чап боришга улгурди. Сўнг тажрибали қўмондон сифатида, шунча урингани билан бари бир жанг ўзининг фойдасига ҳал бўлмаётганини, аксинча, елкасидан ярадор бўлгани боис энди янада огирашган танасини бошқаролмай қолиб, Темур қўлига банди бўлиши мумкинлигини англаб етгач, отининг бошини ўзи ҳозиргина чиқиб келган даранинг тор жойи томон бурди ва бир зумда кўздан йўқолди. Бу орада Алиберди бошчилигида ортга қайтган илгор қисм душманнинг қолган-кўтганининг бир қисмини қиличдан ўтказиб, бир қисмини асирга олди.

Аср намози яқинлашаётган пайт эди. Шунга қарамай, кун жуда иссиқ. Дарадан чиққан Темур саҳро оташига дуч келди. Ўт-ӯланлар бунда аллақачон қовжираб улгурган, фақат унда-бунда янтоқлару қўзгулоқлар учарди, холос. Қилт этган шабада йўқ. Яқинлари даврасидаги сокинликни хуш кўрадиган Темур отини энг чекка чодирда жойлашган Дилшодхоним манзили томон бурди. Бу камгап, сарвқомат, кўзлари чақноқ аёл кейинги пайтларда Темурнинг илтифотига кўпроқ сазовор бўлмоқда эди. Илло, бу аёл Соҳибқи-

ронни ортиқча сұзларсиз ҳам тушуниб олмоқдек нодир фазилат соқибаси эди.

Соқибнинг ниятини фаҳмлаган Алиберди от солиб чодирга борди ва бир зумда орқага қайтиб келиб маълум қилди:

— Аллоҳнинг Ердаги сояси бўлмиш Соқибқирон ҳазратларининг кенжা заифалари жориялари ҳамда қўриқчилари ила дара яқинидаги кўлга кетмиш эркан.

— Қўриқчилар шу ерда қолсинлар, — фармон берди Темур. — Кўлга ёлгиз ўзим боргаймен.

Алиберди ҳайрон бўлганини яширган ҳолда миқ этмасдан таъзим қилиб фармонни адо этишга ҳозиру нозирлигини билдириди, аммо кўл томонга отини чоптириб кетган Темур кўздан йўқолар-йўқолмас ўз минглиги билан аста унинг ортидан отланди.

Темур отини елдириб саҳродан ўтди ва худди эртаклардагиdek ногаҳон яшил либос кийиб олган дарага кириб келди. Дарада кичкинагина ўрмон бор. Унинг шундоқ марказидаги қоядан сув тушиб, ўзига хос шаршара ҳосил этган. Эллик тирсакча баландликдан тушаётган зилол сув кўп йиллар мобайнида мўъжазгина кўл бунёд этиб улгурган.

Саҳро оташидан сўнг бу жаннатмакон гўшанинг салқин ҳавоси дилга ором багишларди. Ҳатто шаршара товушида ҳам алланечук ёқимли мусиқа бордай эди. Соқибқирон кўлни айланиб шаршара тагига оти билан келиб турди. Муздай сув зарралари бирпасда унинг уст-бошини, орини жиққа ҳўл қилди.

Энтикиб нафас олаётган Темур сув оқими орасида қоянинг сояси тушиб турган кўлда кимdir сузиб юрганини илагандай бўлди. Темур кўзларини каттароқ очди. Дарҳақиқат, шаффоф сувда ялангоч аёл сузиб юрарди, у қанчалар гўзал эди! Баани ёш, етилган, таранг вужуд сув оғушида маст бўлгандаи ҳузурланиб сузаётганини кузатаётган Темурнинг қони гупириб кетди, у ўзини илк бор ялангоч аёлни кўриб қолган ўсмирдек ҳис этди... Ниҳоят, аёл оққуш мисоли оҳиста сузиб келиб соҳилга чиқди ва диркиллаб турган оппоқ сийналарини мумдай қора ва узун соchlари билан беркитганча, лаззатдан кўзларини юмиб олган кўйи қуёшда тобланади. Кичик хотини Дишодбегимни таниган Темур аввалига чопиб бориб уни маҳкам қучоқлаб олмоқчи, сўнгсиз ўпичларга кўмиб ташламоқчи бўлди. Лекин босиқ ақл бу сафар

Соҳибқиронни шаштидан туширди... Ўзи биринчи бор куппа-кундуз куни ялангоч ҳолида кўриб турган фаришта мисоли сулув аёл ёнига оқсоқланиб чопиб борадими? Кўклам гунчасидай нафис назокат, мукаммал қадди-қомат соҳибаси бўлмиш бу аёлга кундуз куни яқинлашишга журъат этолмаган Темур эгардан тушмади. Зеро, эгарда унинг оқсоқланиши ҳам, бир қўли қовжираб қотиб қолгани ҳам билинмасди, эгарда Соҳибқирон ўзини ишончлироқ ҳис қиласди. Фақат эгардагина у Сейистондаги машъум жангни, қўл-оғидан ярадор бўлганини унутарди. Йигит кишига жароҳат не деган гап?! Балки шу боисдир, баъзида Соҳибқироннинг ўзига ҳам одамлар ошкор қўрқув ва ваҳима билан тилга оладиган «Оқсоқ Темур», «Темурланг» лақаблари маъқул келарди. Ҳаммаси тўтри. У, Темур, темирдан қилинган. Ҳаммаси тўтри... Ва-лекин айни дақиқаларда ялангоч аёл қаршисида иложсиз аҳволда турган Темур ўз оқсоқлигидан қутулиш учун кўп нарсалардан воз кечишга тайёр эди...

Ақл ўз йўли билан. Бу дунёда эҳтирос измига мутлақо буйсунмайдиган эркак бормикин? Темур от жиловини силтади ва бир неча сония ичида кунчувоқда нозланиб ётган Дилшодбегим тепасида пайдо бўлди. Аввалига чўчиб кўзини очган, ранги янада оқариб кетган Дилшодбегим эрини танигач, уятдан лов-лов ёниб ягона либоси — узун соchlари билан авратларини бир амаллаб беркитишга урина бошлади. Темур оҳиста отдан тушди ва титрабгина турган аёлни қучоғига олди...

Улар кўлда чўмилдилар. Сўнг шаршара тагида яшириниб олганча кўқдан отилиб тушаётган зумрад сувни яйраб томоша қилдилар...

Темур билан Дилшодбегим кун уфққа оғандагина қароргоҳга қайтдилар.

Таассуфки, уларни бу ерда шум хабар кутиб турарди... уни биринчи бўлиб Сафарали айтишга журъат эти: «Қамариiddинни қувиб бораётган шаҳзода Жаҳонгир дарёга қулаб тушиб ҳушини йўқотибди, танасида бирон-бир жароҳат изи йўқ...»

Кўнглидаги шодлик қуёшини ҳайдаб юбориб, ўрнига кириб олган гам булатлари измида қолган Темур Жаҳонгир ётган чодирга шошилди. Шаҳзода ҳамон ҳушига келмаган эди.

Соҳибқирон фарзанди бошида тонггача мижжа қоқмай ўтириб чиқди. Бомдод намози яқинлашган

паллагина шаҳзода сал ўзига келгаңдай бўлди ва бир-бирига боғланмаган икки-уч оғиз сўзни шивирлаб айтди. Бироқ унинг қўл-оёқлари ҳамон ҳаракатсиз эди.

Темур Довуд Барлосга ўтлини дарҳол Самарқандга олиб жўнашни буюрди. Тасодифни қаранг, аксига олиб ҳинҷ афсунгари Сат Чит Дева ҳам она Ҳиндистонига сафарга жўнаб кеттаанди. Шубҳасиз, у шаҳзода дага ёрдам берган бўларди...

Соҳибқирон шаҳзодани мавлоно Жалолиддин Кошийга бемалол ишониб топшириши мумкинлигини Довуд Барлосга бот-бот таъкидлади. Коший тенги йўқ табиб сифатида ҳам донг тараттган эди.

Темурнинг ўзи эса Қамариiddин билан ҳисоб-китобни буткул интиҳосига етказиш учун ҳозирча шу ерда қолди.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ ШАҲЗОДА ЖАҲОНГИРНИНГ ЎЛИМИ

Инсон билан боғлиқ неки ҳодисот-воқеа бор, барисининг илдизлари биз кўрган ва кўрмаган, билган ва билмаган дунёларда яширин. Бу дунёлар ўзаро бир-бирлари билан боғланиб кетганлар. Қисматимизнинг жамики тафсилоти фақат Яратганга аён. Ҳатто энг яқин кишининг у дунёга риҳлат этиши ҳам — биз уни қанчалар фожиали, кутилмаган атамайлик — қандайдир қонуниятлар силсиласи, холос. Сабаб-оқибат муносабатларида тасодифга ўрин йўқ. Вақтидан бурун содир бўлган қазо эса— қурбонлиқдир, фақат унинг асл моҳияти ҳар қачон ҳам инсонларга ошкор этилавермас.

Темур таҳтининг ишончли вориси бўлмиш Жаҳонгир тақдирида ҳам ҳеч бир кутилмаган ҳодиса содир бўлмади. У отдан йиқилиб тушиб танасининг энг муҳим узваридан бўлган, руҳ ҳамда жисмни ўзаро боғлаб тургувчи умуртқа погонасига заха етказди. Шунинг учун ҳам унинг танасида бирон-бир жароҳат изи топилмади. Ҳалига довур ўзига келолмаган шаҳзодани Самарқандда кўздан ўтказган мавлоно Жалолиддин Коший дард сабабини бехато аниқлай олди. Ва мавлоно тез кунлар ичида мард шаҳзода руҳи ортидан Азройил келишини тўйди, инчинун, ўзга, мангалик оламига сафар этажак покдомон руҳ эмас,

бильякс, шул дорилғанда қоладиган шүрлик ота аввало дағвога муҳтождир... Илло, бевақт келгән гам падар қаддини букиб, жанговарлыкнинг пасайишига олиб келуви-да мумкин...

Бу орада Темур Аңдақонга келиб шаҳзода Умар Шайхни қамалдан халос қилди ва Қамариiddинни таъқиб қилишда давом этди. У мұгуллар құмандонини Егожада қувиб етди. Жанг шафқатсиз тарзда кечди, қон дарә бўлиб оқди. Қамариiddин бу сафар ҳам шармандаларча маглуб бўлди ва бир ҳовуч навкари билан зўрга жон сақлаб қолди. Интиқом ўтида ёнаётган Темур яна Қамариiddин ортидан от солди. Бор-йўги ўн саккизта қўриқчиси билан қолган Қамариiddин кичкинагина, деярли кўзга ташланмас дарада яшириниб қолишга уринди. Бироқ айёрлик бу сафар иш бермади. Темур баҳодирлари дарани дарҳол ўраб олдилар. Кўп сонли жангчиларга қарши ўн тўққиз киши нима ҳам қила оларди? Шунинг учун жанг қисқа муддат давом этди. Отига камон ўқи келиб теккан, ўзи ҳам бир неча жойидан енгил ярадор бўлган Қамариiddин тиз чўкиб, таслим бўлганини билдириди. У ва қолган қўриқчиларининг оёқ-қўлини боғлаб, чодирга ҳайдаб олиб келишиди.

Бу чодирдан унча узоқ бўлмаган жойда, анчагина баланд супада Темур ўзининг тиллоранг чодирини тиқди. Унинг ёнида намоз ўқиш учун маҳсус жой ҳозирланганди.

Ниҳоят, Қамариiddин устидан узил-кесил галаба қозонилди. Бироқ Соҳибқироннинг фикри-зикри Жаҳонгир билан банд эди. Темур Содиқ дарвеш билан узоқ тиловат қилди. Худога муножот этиб, ўғлига соглик-омонлик сўради. Шу оқшом Темур галати туш кўрди. Тушида яна унинг ҳузурига ҳазрати Хизр ташриф буюрди. Темурнинг ўзи эса оқ аргумоқда қаршисидаги адoқсиз саҳрода жойлашган мұғулларга қарши жанг қилиб юрган эмиш. Ён-атроф ярадорлару ўликларга тўлиб кетган эмиш. Ногаҳон олисда пайдо бўлиб қолган ёрқин ёғду аста-секин яқинлаша бошлабди. Ажабки, бу ҳолдан Соҳибқирон кўксига хавотир инибди.

Ниҳоят, ёғду жуда яқин келиб қолибди ва Темур унинг ичида оппоқ либосга чулғанган ҳазрати Хизрни кўрибди. Ҳазрат қўлларини кўкка кўтарганча унга мурожаат этибди: «Дунёда неки ҳодисот бор — бариси Яраттанинг иродаси ила содир бўлажақдир. Бани

башар истиқомат қилгувчи рўйи замин ҳам Яратганинг неъматидир. Ҳаттоқи инсоннинг ички олами-да, фақат ва фақат Яратганинг иродаси ила вужудга келажакақдир...» Ота бари бир ота-да. Шундоқ лаҳзаларда ҳам фарзанди хусусидаги ташвишли ўйлар кўнглининг бир чеккасини банд этиб турган Темур жон ҳолатда деди: «О, ҳазрати Хизр! Зурёдим Жаҳонгир тақдири хусусинда бир оғиз сўз айтинг!..» Бармоқлари билан оппоқ соқолини силаб бир муддат ўйга толган Хизр Темурга тик қаради: «Соҳибқирон! Ўзингни Яратганинг измига қўй. Қуръони каримда айтилганидек, «Аллоҳ эшитгувчи, билгувчи»дир. Ҳазрати Хизр мулоқот тугади деган фикрга келди шекилли, индамасдан ортига ўтирилиб, нурафшон ёғду ичиди Темурдан узоқлаша бошлади. Ҳудди шу лаҳзада Темур энди атрофида ётган ярадорлар ҳам инграмай қўйишганини, уларнинг бариси мангута кўз юмганларини илғаб қолди. Назарида уларнинг орасида Жаҳонгир ҳам ётгандай эди. Темур даҳшатта тушди...

Совуқ терга ботган Соҳибқирон сапчиб ўрнидан туриб кетди. Сўнг дарҳол тиз чўқди ва тонгта қадар тиловат қилиб чиқди.

Қўриқчилар бошлиги паҳлавон келбат Йўл Қутлуқ чодирга кириб келганида, ҳамон тиз чўқиб ўтирган Темурнинг биринчи айтган сўзи шу бўлди:

— Во дариг, қўрқувдаменки, Жаҳонгирим бизни тарк айлар фурсати етиб келгандек...

Отанинг тушкун овозидаги мислсиз изтиробдан кўнгли бўшашиб кетган паҳлавон тиз чўқди:

— Ундай деманг, улуг ҳукмдор, «ҳар бир жон бул фоний дунёни фақат Аллоҳнинг изни ила аниқ белгиланган муддатда тарк этур».

Қуръоннинг «Ол-Имрон» сурасидаги ушбу оятни эшитган Темур маъқуллаб бош иргади.

— Орий рост.

Темур ногораларни чалишга фармон берди. Лашкар Самарқанд сари йўл одди.

Темур Сирдарёни кечиб ўтган маҳал кўк ва қора кийган Довуд Барлос ҳамда Ўлжой Турконога бошлиқ Самарқанд вакиллари ўзини қарши олишаёттанини кўрган Темур фожиа юз бериб ултурганини англади...

Ўлжой Турконога тиз чўқиб, бошидаги қора рўмолини юлиб отганча бўзлаб-бўзлаб, айтиб-айтиб йиглашга тушди. Темур тош қотган ҳолда опасинини

Ейилиб кеттган сочларига тупроқ сочишига қараб қолди...

Амирлар ва құмандонлар күzlаридан ҳам ёш қалқиб чиқди...

Темур үрдаси мотам либосига чулғанған Самарқандға кириб келди. Дүкенлар бары өпік зди. Сокин күчаларда унда-бунда үтиб қолаёттан одамлар ҳам мотам либосида. Яқындагина худди шу күчаларда шаҳзода Жаҳонгирнинг хонзода Севин Бекога билан түйи тантанали тарзда нишонланғанды...

Күксаройга киргач, Темур таҳорат олиб, Шайх Саид Барака билан намоз үқиди ва шундан сүнггина мархум ётган бұлмага кирди.

Майит бошида үтирган қори Қуръони шарифдан суралар үқиди. Шу ерда мавлоно Жалолиддин ҳам тиз чүкиб үтиради. Мавлоно шаҳзоданинг сүнгти дақиқаларида багоят савобли ишлар қилиб улгурғанды. У аввало дорилбақога рихлат этиш олдидан бир неча сония үзиге келген Жаҳонгирнинг бошини қибла томон буришга улгурди. Сүнг тили базур айланадаёттан шаҳзоданинг күз юмиш олдидан айрича эътиқод билан шивирлаган иймон калимасини ҳам эшилди: «Ла илаха иллаллоҳу Мұхаммадур расулуллоҳ... Ашҳаду ал-ла илаха иллаллоҳу ва ашҳаду анна Мұхаммадан абдуҳу ва расулуҳ...» Жанозанинг барча расм-русумлари тұлық аді этилишини ҳам мавлононинг үзи назорат қилиб туради.

Темур мархум ёнига аста яқынлашды, қағанлик нинг чеккасини күтариб үглиниң мардана чөхрасига бир бор күз ташлади ва шу заҳоти қайтадан өпди. У хотирида мархум Жаҳонгирнинг эмас, доимо тирик, хушчақчақ, күzlари чақнаб турадиган Жаҳонгир сиймосини қолдирмоқчи зди.

Саид Барака жаноза намозини үқишигә түшди.

— Алоҳа сано, майитта дуо, тұрт тақбирлик жаноза намозини холис Аллоҳ учун ушбу имомга иқтидо қылған ҳолда үқишигә ният қылдым. Аллоҳу акбар!

Бұлмадагилар баробар жүр бұлишди: «Аллоҳу акбар!»

Саид Барака құл қовуштириб давом этди:

— Субҳанака ал-лоҳумма ва биҳамдика ва табарокасмука ва таъала жаддука ва ла илаҳа гайрук. Аллоҳу акбар!.. Алоҳум-магfir ли-ҳаййина ва шаҳиди-на ва га-ибина ва согири-на ва кабирина ва закарина ва

унсаны. Алоҳумма ман аҳяйтаху минна фаҳийҳи аълал-ислами ва ман таваф-файта-ху минна фатаваффа-ху аъла-л-ииман... Алоҳу акбар!..

Темур иҳтиёрига кўра шаҳзода Жаҳонгир майити барлосларнинг она юрти бўлмиш Кешга олиб кетилди. Аждодлар қонуни шундай эди: уругдошинг қайда кўз юмган бўлмасин, албатта киндик қони тўкилган маконида тупроққа топшириш лозим. Илло, фақат шу ердагина унинг руҳи аждодлари руҳи ила уйгунашуви мумкин.

...Орадан икки кечакундуз ўтгаҷгина майитни Кешга олиб келишди. Минг-минглаб кешлик, яккабоглиқ фуқарорлар йўл бўйида қўл қовуштириб турардилар. Зеро, муборак Ҳадиси шарифда ҳам жанозани кўргандга албатта ўриндан турмоқ барча мусулмонлар учун фарз этилган. Ибратли томони шундаки, бу ўринда марҳумнинг қайси динга эътиқод қилгани муҳим эмас. Бу хусусида буюк муҳаддис Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг машҳур «Ал-Жомеъ ассаҳиҳ» китобида ибратли бир нақл бор. «Абдурраҳмон Абу Лайло ривоят қиласидар: «Саҳл ибн Ҳаниф ва Қайс ибн Саъд Қодисияда ўтиришган эрди, ёнларидан бир майитнинг тобутини кўтариб ўтдилар. Шунда икковлари ўринларидан туришди. Буни кўрганлар улардан: «Бу майит зиммийландаи-ку?!» — дейишди. Шунда улар бундай деб жавоб қиласидар: «Бир куни Жаноб Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ёнларидан бир майитнинг тобутини кўтариб ўтиб қолдилар. Шунда ул зот ўринларидан турдилар. Кейин унинг яхудий майити эканини айтишди. Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам: «У руҳ эмасдирми?!» — дедилар». Бошқа бир ҳадисда эса Расулуллоҳнинг шу сўзлари келтирилади: «Агар жаноза келаёттанини кўрсангиз, ўрнингиздан турингиз, башарти кўтаришиб борсангиз, елкалардан туширилиб, ерга қўйилмагунча ўтириб олмангиз!»..

Темур фарзандини ўзи ўн беш йил бурун отаси Тарагай Баҳодур қабри устига қурдирган мақбара ёнига қўйишга қарор қилди. Ушбу маҳобатли мақбаранинг мовий гумбази Кешнинг исталган нуқтасидан яққол кўриниб турарди.

Шарқда жаноза билан боғлиқ барча маросимлар зудлиқда амалга оширилади. Ҳатто тобут ҳам қабристонга ошиғич етказилади. Бу борада яна ўша мавлоно ал-Бухорий тўпламида алоҳида ҳадис битилган: «Расу-

луллоқ саллаллоқу айлайҳи ва саллам: «Майитни тезроқ олиб борингизлар! Агар ул солиқ банда бұлса, унга яхшилиғ қилиб, тезроқ манзилга етказган бұлурсиз, агар аксингча бұлса (яъни солиқ банда бұлмаса), ёмонни елқангиздан тезроқ тушириб, андин тезроқ құтулған бұлурсиз», — дедилар».

Бу сафар ҳам, ҳали паҳлавон Жаҳонгир лоши ерга топширилган қабр тупроги совур-совимас Самарқанднинг ипак қозғоларида бұлгуси ажыб мақбара тархларі пайдо этилди...

Темур Кешда икки ой қилиб кетди. Маржумнинг йигирмаси, қирқү үтказилди, бева-бечораларга улкан миқдорда хайр-садақа улашилди. Зеро, муҳтоҗ бандарнинг Аллоқ номига чин дилдан қылган дуосигина бекаму күст ижобат бұлгай.

Түйкүс бостириб келган айрилиқнинг азоби күп бұларкан. Темур ҳам кейинги пайтларда тез-тез нога-ҳон қаттиқ санчиб қоладиган күксини ушлаб қоладиган бұлды. «Бул ҳол күп қайғу чекканликнинг оқибати», — деган хulosага келган Мавлоно Жалолиддин Коший Темурни жиddий тарзда даволашға киришди. Кошийнинг даволаш усули ҳам соддагина зди. У Соҳибқиронга ҳар тонг катта хитой чинни идишида туршак қайнатмасини олиб келарди. Шарбат қувват бахш этарди. Шундан сұнг Темур умрининг охирига қадар ҳар тонг туршак қайнатмасини суюб ичадиган бўлди.

Шу билан бир қаторда уста табиб «таркибида юрак мушакларини мұттадиллаштирадиган олтин зарраси бор», деган даъво билан Темурга ҳар күн тушлик олдидан бир неча сап-сариқ Самарқанд анжирини егиза бошлади. Ҳарқалай, чиндан ҳам олтин зарраси бор эканми ўхуд бошқа сабаблими, ишқилиб, кузга бориб Темур юрак санчишидан батамом қутулди.

Темур ўглининг вафотидан сұнг дилида пайдо бўлган бир ниятини амалга ошириб ҳам анча енгил тортди. У Абдулла Мерган, амир Сайфуддин ва Содиқ дарвеш бошчилигидаги бир гурӯҳ мұмінларни махсус қарвонда Маккага, ҳажга ўз ҳисобидан юборди. Гүё эхромга бурканған мусулмонлар Соҳибқироннинг гам-ташвишларини ўzlари билан олиб кеттандай здилар.

Тез орада Ҳиндистондан фақир ва афсунгар Сат Чит Дева қайтиб келди. Инсон қалбининг мураккаб силсилаларидан яхши хабардор бўлган афсунгар Темурни яна фаол ҳаётта ундей бошлади. Йўқса, Соҳиб-

қироннинг салтанат ишларига бефарқ муносабати, вазирлар орасидаги тушунмовчилик ва парокандалик охир-оқибат мамлакат таназзулига сабаб бўлиши мумкин эди...

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

ТЕМУРНИНГ ТЎХТАМИШГА ХЛЯРИХОҲЛИГИ

Барча лозим маъракалар ўз вақтида адо этилди. Кешдан қайтиб, Кўксаройга қамалиб олган Темур фақат ўтлига мақбарани тезроқ қуриб битказиш ташвиши билангина баанддай эди. Мақбаранинг кўк гумбази ердан юз тирсак баландликка кўтарилиб туриши лозим. Эшиклар эса Чақу Барлос Магриб ўлкаларидан маҳсус олиб келадиган темир дараҳтидан ўйиб ишланиши керак.

Жаҳонгир вафотидан озроқ муддат ўтиб, марҳумнинг хотини Бахтмулкоға ўғил туғди. Унга Пирмуҳаммад дея исм қўйдилар. Афсуски, невара тугилиши Темурнинг яраларини янгилади, холос. Ҳамон ўзини ўглининг ўлемида гуноҳкор ҳис этаётган Темур оромни фақат узоқ-узоқ давом этадиган тиловатларда топарди. Яна хавотирга тушиб қолган амир ва нуёнлар Саид Барака ҳазратларига мурожаат этишдан бошқа илож тополмадилар. Оппоқ соқолини силаб ўйга толган ҳазрат алоҳа келгувчиларнинг фикрини маъқуллаб деди:

— Ҳукмдорнинг бир кунлик одилона сиёсати йиллар давомида қилғон ибодатидан афзалдур.

Анча-мунча давом этган музокаралардан сўнг ниҳоят ўн-ўн беш киши Темур ҳузурига бориб, ўз мулоҳазаларини ўртага ташлайдиган бўлишди. Гуруҳга бошчиликни Саид Барака ҳазратлари ўз зиммасига олди.

— О, улуг ҳукмдор, — деди биринчи бўлиб Темур ҳузурида сўз олган Саид Барака ҳазратлари. — Тиловатда ҳикмат бисёр. Ва-лекин сиз билан ҳукмингиздаги раият орасинда воситачилар саналмиш зотларнинг да кўнгил сўзларига қулоқ осиб турмак мақсадга хўп мувофиқ бўлур эрди.

Темур ҳазрат ортида қўл қовуштириб турганларга савол назари билан боқди.

Ёши улугроқ бўлган нуён Берқут бир қадам олдинга чиқди ва тиз буқди:

— Магарким, ҳукмдор ханжари узоқ вақт қинида занг босиб ётар эркан, кундалик турмушдаги таъкиқ ҳамда изн этилган унсурлар аралашып кеттгай. Соҳибқирон жаноблари мотамда кезлари сарҳадларимизда боз мұғалистонлик рақибларимиз пайдо бўлмишлар. Алар Пўлод Баҳодур жангчиларига қўққисдин ҳамла этмишлар. Лашкарбошимиз жангда шаҳид кетмиш. Ёйиқ Қамариддинни бандилиқдин озод этмиш. Буни эшигтон баъзи амирларимиз ҳам итоат камарини белдан ечиб ташламоқ қасдида юргон эрмишлар.

— Ҳукмдоримиз Аллоҳнинг ердаги соясидур, — орага қўшилди амир Довуд Барлос. — Сиздек улуг зот давлат манфаатлари йўлинда бизга ҳар қандай юмушни буюрсалар бас, биз токи бир қошиқ қонимиз қолгунча измингизни адо этажакмиз.

Ҳуфиялар бошлиги Иқи Темур сўз олди:

— Амир Соҳибқирон! Аллоҳ иродаси ила сиз бутун Туронни илкингизга олмишсиз. Номингизни эшигтон заҳоти не бир ағәрларимиз ранги қум тусига киргай. Алар бўрон дастидаги қолғон сомондек дунёнинг тўрт чеккасига сочилиб кетмишлар. Ва-лекин хиёнаткор Одилшоҳ ила амир Сорбуго Қоратог багрида изгиб, сизга зиён етказмоқ йўлларин изламоқдалар. Буюринг, ақли қосир ўзга нўёну амирлар қалбига итоатсизлик учқунини ташламасдин буруноқ аларни қўлга олиб, терисига сомон тиқайлик.

Айниқса, сотқинлар борасидаги гап Темурнинг шусиз ҳам газаб, интиқом оловига тўлиб бораётган кўнглига мой бўлиб қуюлди-ю, у ўрнидан сапчиб турганча хитоб этди:

— Одилшоҳ Жалойирни ушлаб, калласини танидин жуда айланг!

Шундан кейин Темур муҳим қарорлар олдидан қиласидан одатига кўра, ёнида турган Қуръоннинг тўғри келган саҳифасини очди ва овоз чиқариб ўқиди:

— Сизларга қарши урушувчилар билан Аллоҳ йўлида жанг қилингиз...

Темур ўқишидан тўхтаб қаршисида турганларга диққат билан бир-бир тикилиб чиқди. Сўнг яна овоз чиқариб ўқишида давом этди:

— Аларни топган жойингизда ўлдирингиз ва сизларни ҳайдагон жойдии аларни ҳам қувлаб чиқарингиз!..

Темур Қуръонни ёпди.

— Иншооллоҳ!

— Инишооллох! — Соҳибқиронга жўр бўлишди енгил нафас олган вакиллар.

Чиндан ҳам, Темур аста-секин воқеликка қайтмоқда эди.

— Нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун дунё сизнинг гуссангиздин боҳабар, — деди ҳинҷ афсунгари. — Буни қаранг, яқиндагина Багдодда сув тошқини юз бериб, қирқ минг кишининг ёстигин қуритмиш. Шаҳарнинг ўзи ҳам ер билан яксон бўлди, фақат бир неча биногина омон қолди. Багдод ҳокими Ҳожи Сарвар гам чека-чека вафот этди.

Зукко афсунгар атай шу мавзуда сўз очди. Илло, у Темурнинг ўз ўғли ўлимида ҳам, кўплаб жангчилар ўлимида ҳам ўзини айбдор сезиб, ич-ичидан эзилиб юрганидан воқиф эди. Балки шунинг учундир, куни кеча шатранж тахтаси устида байни ўзи ўзига сўйлаётгандай гапни узоқдан бошлаганди: «Қотилни ўлимга ҳукм эттан қозида айб йўқ. Рақиб устига қўшин тортиб борғон ҳукмдорда ҳам айб йўқ. Зоро, алар ўзини оқладайдургон шафқатсизликдур... Боз устига, мутлоқ адолатли ҳукм чиқармоқ — ёлғиз Яратганинг ишидур...»

Шундай қилиб, Темур яна асл ҳолига қайтгандай бўлди. Бунинг устига, худди шу куни, ҳали машварат ўтказилмай, қарор қабул қилинмай туриб, Андақонда истиқомат қилаётган шаҳзода Умар Шайҳдан чопар етиб келди. «Андақонга Чингизхон авлодидин бўлмиш Тўхтамиш ташриф буюрмиш, — деб хабар қиласарди шаҳзода. — Ани Оқ Ўрда ҳукмдори Ўрисхон таъқиб этмоқда. Тўхтамишнинг бор-йўти беш юз жангчиси бор, холос. Ул зот ҳузурингизга отланиб, сиздин кўмак сўрамоқ ниятинда...»

Соҳибқирон дарҳол амир Туман Темур Ўзбекка Тўхтамишни иззат-икромлар билан кутиб олишга ва Самарқандга бошлаб келишга фармон берди. Темур Ўзбек зудлиқда минг жангчиси билан йўлга чиқди.

Тўхтамиш ўғлон тўла қуриб битқазилган Кўксаройда дабдабалар билан кутиб олинди. Мартабали меҳмонлар учун маҳсус ҳозирланган ногоралар чалинди. Бундай иззатни Тўхтамиш бундан беш йил бурун отаси или Темурни қутлаш учун келганида ҳам кўрмаганди.

Тўхтамиш ўғлон амир Темур Ўзбек етовида саройга кириб келганида, ногоралар саси тинди. Бу ерда эътиборли меҳмонни қора либос кийган фахрий

соқчилар кутиб олдилар. Сарой узра Темурнинг уч тилларанг ҳалқаси бор оқ туғи ҳилпираб турарди. Бу ерда ҳамма нарса Амир Темур Кўрагон салтанатининг құдратидан дарак берарди. У ҳукмронлик қилған беш йил мобайнида пойтахт шаҳар бамисоли қайтадан яратилиб, «Сайқали рўйи замин аст» деган ном олди. Темурнинг ўзини эса «Улуг Соҳибқирон», деб атай бошладилар.

Аммо муваффақият, омадга ҳамиша гараз, ҳасад «ёр» бўлиб келган. Ҳасад эса ҳамиша душманлик, нафрат түгдиради. Навқирон Тўхтамиш кўнгли ҳам шундай туйгулардан холи эмас эди.

Ун тўқиз йилдан бўён Оқ Үрдани бошқариб ке-лаётган Ўрисхон Олтин Үрдани ҳам ўз измига бўйсундириш ҳаракатига тушиб қолди. Бу ният гўё улуг Чингизхон васиятида кўрсатилганидек, Жўжи улусини ташкил этишгагина қаратилгандек эди. Бироқ оғаниилар ўртасидаги бундай талаш-тортишни Чингизхоннинг барча авлодлари ҳам қўллаб-қувватлайвермайдилар. Шунда Ўрисхон лашкарини Олтин Үрда устига бошлади. Лекин шу ерда ҳам ихтилоф юз берди. Тўхтамишнинг отаси, Мангишлоқ ҳукмдори Тўйхожи Ўглон Ўрисхон билан Олтин Үрда пойтахтига ҳужум қилишга қатъий қарши чиқди. Маккор Ўрисхон бир баҳона билан уни ўз қароргоҳига таклиф этди ва шу ернинг ўзида Тўйхожи Ўглонни қалласидан жудо этди. Буни эшитган Тўхтамиш содик навкарларини олганча Ўрисхондан узоқроқقا, бирон кучлироқ ҳукмдор қўл остига қочишга мажбур бўлди.

Темур Тўхтамиш Ўглонни қочқин ёхуд илтимос билан келган валиаҳд эмас, Чингизхон авлоди сифатида катта эътибор билан кутиб олди. Илло, бундан бўён асосий рақибга айланган Ўрисхоннинг душмани — ўзининг дўсти эканини Темур яхши англаб турарди. Боз устига, бир йил бурун айнан Оқ Үрда ҳукмдори хиёнаткор амирлар Одилшоҳ Жалойир ва Сорбуғони ўз паноҳи остига олгани ҳали Соҳибқироннинг ёдидан кўтарилимаганди. Ўрисхон сиёсати тобора Туров манфаатларига зид келмоқда эди.

Шундай қилиб, Ўрисхон билан Олтин Үрда ҳукмдори Мамай (Чингизхон авлодига мансуб бўлмагани ҳолда, Мамай кўп йиллардан бери Олтин Үрдани бошқариб келмоқдайди) ўртасида қонли жанг бошланган кезлари Тўхтамиш Ўглон Самарқандга кириб келганди...

Йигирма түрт ёшли Тұхтамиш отаси учун интиқом олиш истагида ёнмоқда зди. Ҳаррам маликалари құршовида үсган Тұхтамиш етарлы даражада айёр, маккор, үз мақсадларига етиш йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган оқил йигит зди. Падарининг қотилига нисбатан нафрат ундаги Оқ Үрда тожига нисбатан муҳаббатни супуриб кетолмаганди.

Зиёфат маҳали, ўткир қимиздан күзлари сузилиб, ёноқлари қип-қизарыб кеттан Тұхтамиш Оқ Үрда таҳтига айнан угина муносиб эканлигини бир неча бор таъкидлади. Орадан икки ҳафта ўтгач, расмий қабуллардан бирида Темур Тұхтамишни «үглем» деб атади, унга Жўжи улуси билан чегарадош Саброн ва Ўтрор туманларини ҳадя этди. Шу билан бирга Тұхтамишга хонлик унвонига муносиб ҳадялар: туг, катта ногора, Балхда амир Ҳусайндан тортиб олинган олтинранг таҳт берилди. Тұхтамишнинг ўзига хонлик белгилари қўйилган катта чодир, жангчиларига эса оддий ипак чодирлар топширилди. Темур Тұхтамишга бундан буён қўл остида бўладиган Сарбон ва Ўтрор туманларидан йигирма минг жангчи тўплашни ва Ўрисхон устига бостириб боришни маслаҳат берди.

Темур сиёсатида янги давр бошланмоқда зди. Илк бор унинг манфаатлари салтанати сарҳадидан ташқарида жойлашган давлатлар манфаатлари билан тўқнаш келганди...

Темур Тұхтамишни минг чоғли кичкина, бироқ олис йўллар учун чидамли отларга минган навкарлари или шарқий туманларга йўллагач, нўён Берқут билан узоқ маслаҳатлашди.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

ОҚ ҮРДА УСТИГА ЮРИШ

Чегарага туташ туманларга ҳокимликни бошлаган Тұхтамиш ҳеч нарса билан асослаб бўлмайдиган шошма-шошарликка йўл қўйди ва туғи остига ҳали жанг кўриб пишимаган йигирма минг жангчини йигиб улгурур-ултурмас дарҳол Ўрисхон устига юриш бошлади. Ҳолбуки, Тұхтамиш, барча масалаларда фақат сизнинг кўрсатмаларингизга амал қиласман, дея Темурга неча бор қуюқ-қуюқ ваъдалар берганди. Ушбу ваъдадан келиб чиққан ҳолда Темур ҳам унга яхшилаб ўрнашиб олиб, йигирма минг жангчини йигиб, машқлар ўтказиб

туришни, сўнг барча ҳозирликлар тугагач, ўзига хабар берини ва Самарқанддан борадиган ўн минг жангчини кутиб олиб, кучларни бирлаштирган ҳолда Ўрисхонга қарши жангга кириш мумкинлигини уқтирганди. Тўхтамишнинг шошма-шошарлиги унинг ҳовлиқма ва узоқни кўра билмайдиган қўмондон эканлигидан шоҳидлик берарди. Ахир, ким ҳам етарли тайёргарликсиз жангга киради? Темур ўз туманларини ишониб топширган одамлардан қатъий интизом ва итоат талаб этарди. Муваффакиятнинг қалити ҳам интизом ва итоатда эди. Ўзбошимчалик маглубиятдан ўзгасига олиб келмайди. Албатта, Тўхтамиш фақат ўз кучи билан, Темурнинг ёрдамисиз Ўрисхонни маглуб этмоқчи, бундан кейин ҳам мустақил равишда ўз сиёсатини юргизмоқчи бўлгани тушунарли. Лекин Оқ Ўрда ҳукмдори унча-мунча рақиблардан эмас, бир ҳамлада тажрибасиз ийгирма минг жангчининг тит-питини чиқариб юбориши мумкин...

Тез орада Темур қароргоҳига бирин-кетин хабарлар етиб кела бошлади. Саҳрода Тўхтамиш йўлида Ўрисхоннинг ўғли Қутлуг Буго пайдо бўлган. Улар орасида жанг уч кеча-кундуз давом этган. Камон ўқидан огир жароҳатланган Қутлуг Буго жанг майдонида вафот этади. Бироқ шунга қарамай, Тўхтамиш маглубиятга учрайди, унинг лашкарининг асосий қисми асирга тушади. Бир қисм ишончли қўриқчилари ҳамроҳлигига майдонни ташлаб қочган Тўхтамиш боши эгик ҳолда Самарқандга қайтди.

Ўзини ҳеч нарса бўлмагандай тутаётган Темур Тўхтамиш шарафига катта зиёфат ўюштиреди, сўнг унга дам олишни, ўтган кўнгилсиз воқеаларни унтишни маслаҳат берди. Кейин уни яна Ўтрор ва Саврон туманларига йўлларкан, маслаҳатчи сифатида мард ва донишманд Ойдақул Барлосни қўшиб берди.

Милодий 1377 йил бошида ҳуфиялар Ўрисхоннинг катта ўғли Тўхта Қиё бошлиқ сон-саноқсиз душман қўшини унинг туманлари томон мўри-малаҳдай бостириб келаётганини хабар қилишиди. Тўхтамиш рақибни қулай жойда кутиб олишга ва тўсатдан зарба беришга қарор қилди. Бироқ бу сафар ҳам омад ундан юз ўгирди. Тўхтамиш қўшини душманнинг биринчи ҳамласида ёқ ваҳимага тушиб, пароканда ҳолида орқа-олдига қарамасдан қочишга тушди. Тўхтамишнинг ўзи ишончли баҳодирлари билан Сир бўйига қисиб қўйилди. Жонини сақлаб қолишни ўйлашдан ўзга

иложи қолмаган Тұхтамиш кийимларини ечиб, үзини бұтана сувга отди. Чап қырғоққа у эсон-омон сузіб үтөлди. Бироқ галаба шаробидан сархуш Тұхта Қиә дархол уни таъқиб қилишга туышди. Оқ Үрданинг эңг моҳир мергани Қозончи Баҳодир сувдан ҳориб-чарчаб чиққан Тұхтамишни мұлжаллаб ўқ узды. Камон ўки Тұхтамишнинг құлига келиб тегди. У бир амаллаб қырғоқ бўйидаги тўқайга етиб олди ва қамишлар орасида ҳушини йўқотди.

Қўл остидаги жангчиларни бир амаллаб хавфсиз жойга олиб чиқолган Ойдақул Барлос ярим кечаси дарёдан сузіб ўтди ва ҳамон ҳуснисиз ёттан Тұхтамишни излаб топди. Орадан икки ҳафта ўтгачгина Барлос ярадор Тұхтамишни Бухоро яқинида истиқомат қилаётган Соҳибқирон ҳузурига бошлаб кела олди.

Турон ҳукмдори дарҳол жанговар қўшиналрга амир Хитой Баҳодур, амир Ерлоқ Темур ва Ҳирот шоҳи Маҳмуд Султонни бош этиб Ўтрорга йўллади. Улар зудлиқда сарҳадни кесиб ўтган душманни топиб, йўқ қилишлари керак эди.

Темур лашкари Ўтрор яқинидаги Ўрисхоннинг учинчи ўғли Темурмалик Ўглон қўмондонлик қилаётган уч минг отлиқ душманга тўқнаш келди. Кеч кириб қолганлиги боис жанг бошланмади, аммо, эрталабки муҳорабада Темур лашкарининг қўли баланд келди. Жанг қизиган маҳал амир Элчи Буго отган камон ўки Темурмалик Ўглоннинг оёғига келиб санчилди. Этиги бирпасда қонга тўлган Темурмалик жанг майдонини ташлаб кетишга мажбур бўлди. Лекин туронликлар ҳам катта талофатларга учрадилар. Амирлардан Хитой Баҳодир ва Ероқ Темур жангда шаҳид кетдилар.

Тез орада Ўтрор ва Саброн душманлардан буткул тозаланди. Темур лашкари Самарқандга зафар билан қайтди.

Орадан бир қанча вақт ўтгач Темур саройига мангитлар уруғи амири Ойдақул Оқ Үрдадан қочиб келди. У Ўрисхон кўп сонли лашкари билан Турон сарҳадига яқинлашиб келаётганини, унинг мақсади қочқин Тұхтамишни излаб топиб жазолаш ҳамда йўл-йўлакай Тұхтамишга манзил берганларнинг ҳам мушутини «пишт» деб ўтиш эканини маълум қилди. Эртаси куни Самарқандга Ўрисхон элчилари бўлмиш амирлар Кўпак Мангит ва Тўлажонлар ташриф буюришди. Улар Темур ҳузурига киришга изн сўрашди.

Темур элчиларни ўзи қабул қилмай, бу вазифани нўён Берқутга юклади. Кекса нўён уларни Кўксаройнинг бўлмаларидан бирига таклиф этди. Бироқ Оқ ўрдалик вакиллар нўёнга менсимай муносабатда бўлишиди, ҳатто унинг саломига алиқ олишни ҳам ўзларига эп кўрмадилар. Элчилар Ўрусхон мактубини Берқут қўлига топширишдан бош тортилар, аммо кекса нўён ўз сўзида қатъий туравергач, иоилож номани узатдилар. Унда, жумладан, шундай дейилганди: «Тўхтамиш ўглимни ўлдириб қочмиш, ул сизнинг қароргоҳингиздин жой топиби. Душманимни менга топширинг. Акс ҳолда жанг майдонини тайинланг».

Ўрусхон элчилари Самарқандда хат жавобини нақ бир ҳафта кутиб ётишга мажбур этилди. Бу уларнинг бурни кўтарилиб кетганига муносиб жазо эди. Алоҳа кечаси уларни шаҳар дарвозасидан олиб чиқишиди ва шундан сўнгтина Соҳибқироннинг жавоб номасини топширишиди. «Аллоҳ иродаси ила Тўхтамиш Ўглон қароргоҳимдин макон топмиш, — деб ёзганди Темур. — Мен ани сенга асло топширмасмен. Жанг хусусинда эрса, кўнглинг тўқ бўлгай. Анга мен ҳамиша тайёрдурмен. Жанг — енгилмас ботирларимизнинг суйган машгулоти...»

Ботухон улуғ давлатининг икки жанговар қаноти саналмиш Олтин ва Оқ Ўрда қудрати кўпчиликка аён эди. Сўнгги юз йил мобайнида ўрдаликлар ҳеч қачон бундай беписанд оҳангда ёзилган мактуб — жангта чорлов олмаган эдилар. Тўгри, Темур Чингизхон ясоларига амал қилган ҳолда Тўхтамишнинг қўл-оғини баглаб ўрдаликлар қўлига топшириши ва шу билан салтанатнинг хавфсизлигини таъминлаши мумкин эди. Лекин Соҳибқирон онгли равишда муҳорабани танлади. Илло, Темур ўрдаликлар билан куч синашиш даври етиб келганини ҳис қилиб турарди.

Ҳеч кимга маълум бўлмаган тотор-мўгуллар бир асрдан кўпроқ муқаддам Осиёнинг чеккасидан гарб сари юриш бошладилар ва аввалига Чингизхон, сўнг Ботухон раҳбарлигига бирин-кетин галабаларни қўлга кирита бошладилар. Улар Ўрта Осиё, Кавказ, Эронни босиб олдилар. Шарқий Оврупони вайрон этдилар, Ўрусия бўйлаб шамшир ва оловда кезиб, дарё-дарё қон оқиздилар, Олмония, Фарангистон сингари мамлакатлар ҳам ваҳимада қолдилар: мўгулларнинг ҳаммаёқни мўри-малаҳдай босиб кетадиган қисиқ кўзли аскарлари аллақачон Полша ва Мажористонда пайдо

бұлғанды. Босиб олинган ҳудудларда мустақил тотормұгул улуслари пайдо бўлди. Уларнинг ичида энг кучлиси ўз таркибиға пойтахти Сирдарё бўйидаги Саганоқ бўлган Олтин ўрдани ҳамда пойтахти Волга бўйидаги Сарой бўлган Олтин Ўрдани олган Жўжи улуси эди. Ўзаро келишмовчиликларга қарамай ўрис князликларидан тортиб Сибир, Қрим, Каспий (Ҳазар) бўйлари, Оролбўйини ўз ичига олган бу давлатлар ҳарбий жиҳатдан жуда кучли бўлиб, мустақил Турон учун мудом хавф солиб турарди. Мовароуннахр тахтига ўтирган заҳоти буни яхши англаб етган Темур шунинг учун ҳам Чигатой улусини бирлаштириш учун жон куйдирив ҳаракат қилганди. Келиб чиқиши қўчманчи ҳарбий қабилалардан бўлган амир Мамай бошқараётган Олтин Ўрданинг Турон билан унчалик иши йўқ, чунки у дам у жойда, дам бу жойда қўзгалиб қолаётган ўрис князликлари поёнини бостириш билан овора эди. Милодий 1377 иили ҳам Олтин Ўрда Қуий Новгород князлигига қарши Арабшоҳ бошлиқ лашкарини юбориб улгурганди. Оқ Ўрданинг зийрак ҳукмдори Ўрисхон эса Темур анча хавфли рақиб эканини дарҳол тушуниб етди ва иссигида уни йўлдан олиб ташлаш чора-тадбирларини кўришга тушди. Аввалига Ўрисхон Мўгулистандаги баъзи бир итоаткор ҳукмдорларни Темурга қарши қайради, сўнг унга қарши исен кўтарган амирлар Одилшоҳ ва Сорбугони ўз қаноти остига олди. Ниҳоят, жанглардан бирида ўглидан айрилгач, Ўрисхон энди Турон ҳукмдорига очикдан-очиқ уруш эълон қилди.

Мабодо Тўхтамишни икки қўллаб топширган тақдирда ҳам Оқ Ўрда билан содир бўладиган жанг бор-йўти маълум муддаттагина орқага сурилиши мумкинлигини яхши тушуниб турган Темур яна ҳарбий маҳоратини ишга солди. У элчилар жавоб кутгунча саргайиб ўтирган бир ҳафта ичида барча жанговар қўшинларини тўплаб улгурди. Сўнг элчилар кузатиб қўйилган туннинг эртасига ёқ қирқ минг кишилик лашкарини улар ортидан йўллади. Бегам кетиб бораётган элчилар ва Темур лашкари орасида бор-йўти ярим кунлик масофа сақланиб турилди.

Лашкар йўлга қатъий тартиб асосида тушганди. Баронгорга Довуд Барлос қўмондонлик қилмоқда эди, жаронгорга амирзода Умар Шайх. Ҳировулни Темурнинг ўзи бошқараёттан эди. Нуён Берқут Термиз, Балх, Бухоро, Қарши жангчиларидан иборат яна ўн

минг жангчидан иборат тўрт туман тузганди. Соҳибқирон йўқлигида салтанатни бошқариб туриш Самарканда қолган Чоқу Барлосга топширилди.

Темурнинг ёнида ювош бия миниб олган ҳазрат Сайд Барака борарди. Ҳали Содиқ дарвеш ҳаждан қайтмагани учун Темур бомдод ва хуфтон намозларини ҳазрат билан бирга ўқирди.

Одатдагидек, Темур бу сафар олдидан ҳам Куръоннинг дуч келган саҳифасини очди ва назари биринчи бўлиб тушган оятни ўқиди: «Менга Аллоҳнинг ўзи етарлидир! Ҳеч қандай илоҳ йўқ, фақат Унинг Ўзи бордир! Мен Унинг Ўзига суюндим. У Зот улуг арш соҳибиdir». Соҳибқирон бутун йўл давомида «Тавба» сурасидаги бу оятни бот-бот тақрорлаб борди. Илло, назарида бу оят рамзий маънога ҳам эгадай эди. Темур илк бор лашкарини Чигатой улуси сарҳадидан ташқарига олиб чиқмоқдайди. Ва Аллоҳи таоло унинг бу ишида мададкор бўлса керакки, Мұхаммад пайгамбар саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг авлоди бўлмиш ҳазратни йўлдош этди...

Амирзода Тўхтамиш ҳам Темур билан бирга эди. Соҳибқирон ўз кучига буткул ишонса-да, бу гал ҳам рақиб ёнга сездирмасдан яқинлашиб бориш усулини қўллади. У тезлик ва кутилмаган жойда пайдо бўлиб қолища ҳамиша муваффақият гаровини кўради.

Лашкар Сирдарёдан ўтиб, Ўтрор чўлларига кириб келганида, Темур жангчиларини тепаликлар ортига яширди ва душман қароргоҳига ҳуфияларни юборди. Ҳар бири эллик кишидан иборат ҳуфиялар гуруҳига Мубошир полvon билан Иқи Темур бошчилик қилишиди.

Мубошир полvon биринчи бўлиб душман қароргоҳига яқинлашди ва чеккароққа мудраб олиш учун ўтаётган навкарлардан бирини тутиб келди. Ўрдалик бандини Темурнинг ўзи сўроқ қилди. Қаршисида нақ Темурнинг ўзи турганини кўрган навкар тилдан қолди-қўйди. Ниҳоят, тили калимага келгач, асир Соҳибқироннинг барча саволларига тутила-тутила, лекин баҷонидил жавоб қайтара бошлади. Бу орада жўмард Иқи Темур ҳам бир гуруҳ бандиларни олдига солиб ҳайдаб келди.

Асиrlардан керакли маълумотларни олгач, Темур машварат чорлади ва душман устига туйқусдан, уни гафлатда қолдириб босиб бормоқ ниятида эканини билдириди. Қарор бир овоздан қабул қилинган заҳоти

ногоралар чалинди, довуллар гумбурлади. Темур қүшини ўрдаликлар устига юриш бошлади.

Бу ҳақда хабар етказилганда, Ўрисхон аввалига ўз қулоқларига ишонмай, бир муддат лол туриб қолди. Сүнг отига сакраб миндида, қўриқчилариниам ортда қолдириб, энг яқинда жойлашган тепалик устига чиқди. Ўрисхоннинг кўз ўнгида Темурнинг шиддат билан яқинлашиб келаётган лашкари намоён бўлди. Ўрисхон ҳаёти мобайнида кўп бор катта-кичик жангларда иштирок этган, баъзида ҳатто энг мушкул дамларда ҳам қутулиб кетишининг ёхуд қўшинини омон сақлаб қолишнинг зевини қилолганди. Бироқ бу сафар хоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Темур лашкари бамисоли арслон бўлса, ҳали интизомга, тартибга ўрганмаган Ўрисхон лашкари чиябўри вазифасини ўтай олиши мумкин эди, холос. Ба Оқ ўрда ҳукмдори йўлни жанг майдони сари эмас, орқага солиб, қўриқчилари ҳамроҳлигида қипчоқ саҳроларига чиқиб кетди. Ўрдаликларга қўмондонлик қилиш Қора Қибек зиммасига тушди. У қўшинини иложи борича беталофат асраб қолиш учун жангга кирмасдан турибоқ ортга чекиниш тадоригини кўришга тушди.

Темур қўшини ҳеч бир қаршиликсиз чекинган душман қароргоҳига бостириб кириб, бой ўлжаларни қўлга киритди. Жонидан ўзгаси кўзига кўринмай қолган ўрдаликлар сон-саноқсиз отлар, туялар, қўйларни, бир неча минг иссиқ чодирларни шундай ўз ҳолида ташлаб кетгаанди. Ўрисхоннинг маҳсус ипак чодирига биринчи бўлиб Алиберди отда кириб борди.

Бироқ енгил галабадан қаноат ҳосил қилмаган Темур рақибини таъқиб қилишда давом этди. Таъқиб ўн беш кун ва ўн беш тун давом этди. Ниҳоят, бир муддат дам олишга ҳам имкон тополмаган, асаблари ишдан чиққан Қора Қибек Жайрон Қамиш яланглигида отининг бошини ортига бурди. Жанг қисқа муддат давом этди. Душман аскарларининг асосий қисми асир тушиб қўя қолишни маъқул кўрдилар. Улар орасида Ўрисхон йўқ эди. Аммо тез орада маглубиятидан қаттиқ азият чеккан Оқ ўрда ҳукмдорининг юраги ёрилиб ўлгани ҳақида хабар келди.

Ўрисхон ўрнини эгаллаган тўнгич ўғил Тўхта Қиёузоқ даврон суролмади — огу қўшилган қимиз унинг бошига етди. Буни эшигтан Темур бир сония ҳам ўйланиб ўтирмасдан дарҳол Жўжи улуси таҳтига Тўхтамиш Ўғлонни энг муносиб хон деб эълон қилди.

Тезлиқда чақирилган Оқ Үрда амирлари ва нұғенлари қурултойи ҳам Тұхтамишни яқдил тарзда оқ кигизга үраб күтардилар. Ийиб кеттган Соҳибқирон ёш хонга үзининг суюкли аргумогини ҳадя этди.

Тұхтамишхон ўз салтанатининг пойтахти Сиганоқда ҳукмронлик фаолиятини бошлади. Воқеаларнинг бу таҳлит ривожидан күнгли тұлған Темур эса үлжалар ортилған карвон бошида Самарқандға қайтды.

Кўксаройда Соҳибқиронни хушхабар кутмоқда эди — ҳижрий 779 йил, рабби-ул-уҳр ойининг 14-куніда унинг хотини Мехрибон үтил кўрди. Чақалоққа Шоҳруҳ дея исм қўйдилар. Милодий 1377 йил, 20 августда туғилган, шарқ тақвими бўйича мучали илон бўлган Шоҳруҳ Темур авлодидан биринчи бўлиб сulton дея эълон қилинди. Чунки чақалоқ туғилиши дақиқалари даги юлдузларнинг кўқда жойлашган ўрнини таҳлидан ўтказган ҳинд афсунгари Сат Чан Дева бошлиқ донишманд мунажжимлар янги туғилган темурзода келажақда имкониятлари сарҳадидан улугроқ ишларни амалга ошира билишини башорат этдилар...

Темур чақалоқни қўлига олди. Шоҳруҳ тожик онаси Мехрибонга ўхшаб жуда хушбичим эди. «Ишқилиб, қисмати Жаҳонгирники мисоли бўлмасин», — хаёлидан ўтказди Соҳибқирон. Худди унинг фикрини уққандай, пишиллаб ухлаб ёттан Шоҳруҳ ширин жилмайиб қўйди... Сўнгроқ башоратчиларнинг айтганлари тұла рўёбга чиқди. Темурнинг икки үгли — Жаҳонгир билан Умар отасидан бурун дорил бақога рихлат этишди. Учинчи үгил, Мироншоҳ Соҳибқирон вафотидан сўнг бор-йүти уч йил яшади, холос. Шоҳруҳ эса маҳобатли салтанатни қирқ йилдан ортиқроқ бошқарди...

Темур үгил кўрганлиги ҳамда амир Мусонинг қизи, ишончли баҳодири Маҳмудбекнинг синглиси бўлған гўзал Туманогога уйланаёттанилиги муносабати билан катта зиёфат берди. Совға-саломлар дарәдай оқди. Соҳибқирон ёш хотинининг олдидан анча вақтгача кетолмай, давлат ишларини бошқаришга ҳам вақт тополмай қолди. Умуман олганда, Темурнинг анча эҳтиросли бўлиб, ўз умри давомида расмий тарзда ўн саккиз бор никоҳ ўқитганини эслаб ўтиш жоиз. Бироқ навқирон Туманога ўз назокати ва эҳтироси билан унча-мунча аёлларни бир чўқищда қочирадигандардан чиқиб қолди. Ҳукмдор фармонига кўра Самарқанднинг гарбий қисмида кенжә хотин учун маҳсус

Боги Беқишт бунғұд этилди. Ҳиндистан, Эрондан атай олиб келингандар гуллар экилган бу богнинг марказида қисқа мұддат ичидә гүзәл сарой қурилди...

Ниҳоят, икки йил муқаддам Маккага йұл олғанлар Самарқандға қайтиб келишди. Содиқ дарвеш ва амир Сайфуддин әнди мұтабар ҳожи унвонига сазовор бұлишди. Афсуски, Темурнинг қайнағаси ҳаж чоги жон таслим қылды ва шаҳид сифатида Маккада дағы этилди. Бу хабардан Соҳибқироннинг қайғуга чүкканини күрган Сайд Барака ҳазрат тасалли беришга шошди:

— Асло озор чекманг, ҳұқмдор. Аллоҳға шукроналар бұлсинки, муazzинлар, шаҳидлар ҳамда муқаддас жума куни күз юмған мұмиинлар Азроил синовисиз түгридан-түгри жаңнатта равона бўлгайлар.

— Иншооллоҳ...

Марҳум руҳига багишлиаб тиловат қылған Темур «Бисмиллаҳир раҳмонир роҳийм!» дея Арабистондан маҳсус олиб келингандар Оби замзам сувидан тотинди.

Орадан икки кун ўтиб, ёш Тұхтамишхон Қоратол яқинида Үрисхоннинг исенкор ўғли Темур Малик бошчилигидаги душман құшинини янчыб ташлагани, шундай қилиб, Олтин Үрда таҳтини мутлақо үзиники қилиб олған хусусида хабар келди. Темур бу галаба шарафига катта зиёфат берди. Бу орада қони қайнақ Тұхтамишхон тинч турмади. Амир Мамайнинг Арабшоҳ ҳамда Мирзо Бегуч бошчилигидаги құшини Новгород биқинидағы үрискердін маглубиятта учрагани, Мамайнинг үзи улуг Москов князлиги билан жангта киришиб кеттанидан фойдаланған ёш хон милодий 1378 йили Олтин Үрда устига юриш қилиб, унинг пойтахти Саройни эталлаб олди ва үзини Оқ ва Олтин Үрдалар хони дея эълон қылды. Бу хабар ҳам Темурнинг қувончига қувонч құшди. Соҳибқирон Тұхтамишнинг Жұжі улуси таҳтида мустаҳкам үрнашиб олишидан үзининг узоқ мұддатта мұлжалланған режаларида унумли фойдаланмоқчи әди. Таассуфки, воқеаларнинг кейинги ривожи бу борада Темур адашганини күрсатди...

ҰТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

ХОРАЗМ ГАВФОЛАРИ

Әнди күпроқ Туран деб номланаётган Чигатай улусида барча воқеа-ҳодисалар Темур истаган тарзда

кечмаётган эди. Соҳибқироннинг темир иродасига бўйсуниш ҳаммага ҳам ёқавермас экан. Айниқса, жалойир, қипчоқ, Хоразм туманлари ҳокимлари имконият туғилиб қолиши билан ўз норозиликларини изҳор этиб қолиш пайда юрадилар. Ҳусусан, хоразмликлар яқин-яқингача ҳатто Самарқандни ўз таъсирида тутиб келган улуғ Хоразм хонлигини қўмсадилар. Ваҳоланки, у даврлар аллақачон ортда қолган ва Чингизхон давридагидай, Темур бутун Чигатой улусини ўз илкида маҳкам ушлаб туради.

Шунга қарамай, Хоразм ҳокими Юсуф Сўфи ўз қисматини синаб кўришга аҳд қилди. У қудратли Соҳибқирон мўгуллар ва Оқ Ўрда устига юриш билан андармон бўлиб қолди, инчинун, ажralиб, чиқиш учун қулай фурсат етди, деган қарорга келди. Устигаустак, Юсуф Сўфи жанговар мўгуллар Темурнинг ҳеч бўлмаса бир қовургасига лат етказади, ўрдаликлар эса уни бутунлай маглуб этиб қўя қолади, деган фикрда эди. Шунинг учун, Темур Ўтрорда Ўрисхон лашкарига қарши жанг олиб бораётган маҳал шоша-пиша Хева ва Қиётни босиб олиш билан чекланиб қолмagan Юсуф Сўфи иштаҳаси карнай ҳолда энди ўзининг оч назарини Бухорога қаратди. Кўҳна Бухорода Соҳибқирон жуда кам сонли қўшинини қолдиргани боис Юсуф Сўфи тезда шаҳарни эгаллаб олди ва ундаги жами бойликни Хоразмга ташиб олиб кетди.

Самарқандга қайтиб, бу ўзбошимчалиқдан хабар топган Темур дарҳол Хоразмга амир Жолорти орқали мактуб йўллади. «Аллоҳ иродаси ила орамизда хешуруглик муносабатлари пайдо бўлган бир пайтда нифоқ чиқармоқнинг не зарурияти бор эрди?» деб сўраганди ўз мактубида Темур. Лекин орадан бир ой ўтсада, Юсуф Сўфи жавоб номаси йўллашни хаёлига ҳам келтирмади, билъакс, амир Жолортини зинданбаңд этди. Бу хабарни эшитган Темурнинг жон-пони чиқиб кетди, аммо дарҳол қиличини ялангочлашдан тийилиб, ўзига келиб қолар, деган умида Юсуф Сўфига иккинчи нома юборди. Бироқ Урганчда қўр тўкиб ўтирган Юсуф Сўфи иккинчи номани олиб келган элчини ҳам зинданга солди. Худди шу кунлари унинг қўл остидаги амирлар саҳройи туркманлардан кўп сонли түя, қўй, отларни тортиб олиб, Хоразм пойтахтига ҳайдаб келдилар. Ҳужумга учраганлар орасида Темур қўриқчиларининг бошлиги бўлган Алиберди уруги ҳам бор эди.

Темурга ҳайрихоқ кишилар кўмагида бандилиқдан қочиб, Самарқандга қайтишга муваффақ бўлган элчилар Кўксаройда Темурга ўз бошларига тушган кўргиликлари, жумладан, Юсуф Сўфи қандай ҳақоратомуз муносабатда бўлгани ҳақида кўйиб-пишиб гапириб бердилар. Элчиларнинг сўзларини эшитаёттан маҳал газабдан тишлари гижирлаб кетган Темур қонли интиқом олишга қарор қилди. Ҳижрий 780 йилнинг шавол ойида (Милодий 1379 йил), қўй йилининг аввалида Темур эллик минг жангчидан иборат лашкари бошида тўртинчи бор Хоразм устига юриш қилди. Соҳибқирон йўл мобайнида Бухорода тўхтади, шайхлар ва имомлар вакилларини қабул қилди. Уларнинг бошида ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд турарди. Ўз назари билан кетиб бораётган одамни ёҳуд учиб бораётган қушни тўхтата оладиган Баҳоуддиннинг мўъжизалири ҳақида Темур ҳам эшитганди. Лекин бу хислатларини Баҳоуддиннинг ўзи юқори қадрламасди. У руҳий юксаклика, камолотга, комилликка интиларди. У етти ёшида Қуръонни ёд олди. Унинг устози бир пайтлар Тарагай Баҳодурга, сўнгроқ Темурга ҳам муаллимлик қилган ҳазрат Амир Саид Кулол эди. Темур билан Баҳоуддин бир пирнинг муриди бўлсаларда, илк бор учрашиб туришлари эди.

Баҳоуддиннинг Турон мусулмонлари орасида обрў-эътибори ҳам Соҳибқиронга яхши аён эди. Нақшбандия тариқатининг асосчиси бўлган Баҳоуддинни кўплаб мўминлар ихлос ила «Балогардон» деб аташлари ҳам бежиз эмас эди.

Салом-алиқдан сўнг Темур кенг пешонали, тийрак кўзлари ўзига қадалиб турган Баҳоуддинга мурожаат этди:

— Содиқ дарвешнинг айтишича, ҳаж маҳали Каъбада мўъжизакор тарзда ато этилган тилла қўймаларни бева-бечораларга тақсимлаб берган эмишсиз.

— Тариқат йўлига кирган мўмин учун мол-дунёнинг зарурати йўқ. — Соҳибқирон ҳурмати учун ним эгилиб қўйган Баҳоуддин нигоҳини Темурдан узмай жавоб қайтарди. — Ва-лекин табарруқ Каъба фақирга нафақат олтин ато этмиш, балки Яратганинг ўзи ҳар асрда ислом динининг ҳимоячиси ҳамда ёйувчисини майдонга чиқарур, деган бир илоҳий эътимод ҳам нозил этмиш. Шундоқ Аллоҳ назари тушган зотлардан бири қаршимизда тургон Темур Тарагай Баҳодур эрур. Имоним комилки, ул зот ҳозир муборак қадами

етиб турган Бухорони ислом динининг таянчи саналмиш табаррук кентга айлантиргай. Аллоҳу акбар!

— Аллоҳу акбар, — жўр бўлишидди шайх ортида тургандар.

Темур ҳам бармоқларини юзига сийпади:

— Аллоҳу акбар...

Шундан сўнг ҳазрат Саид Барака Қуръондан бир неча оят ўқиди. Шу билан учрашув ниҳоясига етди.

Темур билан Баҳоуддинга қайта учрашиш насиб этмади. Соҳибқирон умри давомида йигирма олти мамлакатни забт этди, хилватнишин ҳаёт кечиришга ўтган Баҳоуддин ҳам бу борада ортда қолмади, фақат у мамлакатларни қилич билан эмас, сўз воситасида забт этди. Нақшбандия тариқати вакиллари Осиё, Африқо, Оврупо мамлакатларининг ўн саккизтасида фаолият кўрсатардилар. Темур баъзи жангларда тўрт юз мингтагача аскарга эга бўлган бўлса, Баҳоуддин мурилдари сони уч юз мингдан ошиб кетди...

Темур Хоразмга юришини давом эттириди. У Чингизхон йўлидан юриб, Урганичга Жайхуннинг кўхна йўналиши бўлган Эски Ўкуз томондан яқинлашди. Вақтини беҳуда ўтказмаган Юсуф Суфи шаҳар деворларини янада мустаҳкамлаб улгурганди. Шунинг учун Темур қўшини шаҳарни ҳар томондан қамалга олган бўлса-да, дарвозалардан ичкарига киролмасдан тарааддулданиб қолди. Жангчилар деворларга камон ўқи етмас бехатар масофада туардилар. Биринчи куни ҳеч қандай тўқнашув содир бўлмади. Кечга бориб шаҳарни минглаб гулханларнинг шуъласи оловли ҳалқа мисоли қуршаб олди.

Хуфиялар шаҳарда олтмиш минг жангидан иборат лашкар тўпланганини хабар қилишди. Кечки машварат чоги Темур отлиқларни девордан узоқлаштириб, улар ўрнига девор бузувчи қурилма ишлатувчиларни қўйишга фармон берди. Бу ҳол қамал узоқ давом этишидан дарак берарди. Зоро, хуфияларнинг аниқ маълумотларига қараганда, шаҳардаги озиқ-овқат заҳиралари кўпи билан беш-олти ойга етарди, холос.

Қамал ҳарбий талабнинг барча қонун-қоидаларига амал қилинган ҳолда давом этди. Махсус тўсиқлар ортига ўрнатилган девор бузувчи қурилмалар ишга тушди, жангчилар эса ҳар дақиқада бошланиб қолиши мумкин бўлган жангта тайёр ҳолда туардилар.

Темур бу қамалда биринчи бор олов сочувчи қу-

рилмаларни ишлатди. Бу қурилмалар шаҳар ичкари-сига маҳсус суюқлик солинган чинни идишларни отардилар. Идишдаги суюқлик отилган заҳоти ёна бошларди. Бу қурилмаларни урганчиликлар «Оловнафас Иблис» дея атай бошлаши. Шаҳарнинг тоҳ у-гоҳ бу ерида аланга тиллари кўрина бошлади. Шусиз ҳам бегуноҳ қурбонлар берадиган раият янада норози бўла бошлади. «Оловнафас Иблис» эса тобора кучайиб, энди тун-кун тинмай олов отадиган бўлди. Орадан уч кун ўтиб, шаҳарнинг бир дарвозаси очилди ва нома кўтарган отлиқ элчининг қораси кўринди. Юсуф Сўфи Темурни яккама-якка жангга чорлаганди. «Кимки олишувда музaffer келса, анинг лашкари голиб санаалгайдур», — дея номасини тутаттанди Хоразм ҳукмдори.

Хат билан танишиб чиққан Темур чопарга ўтирилди:

— Олишув тонг-ла саҳарда девор қаршисиндаги майдонда бўлгуси!

Чопар кетди. Темур субҳи содиқда барча аскарлар яккама-якка олишувни бемалол кўриб турадиган тарзда жойлашишлари лозимлиги хусусинда кўрсатма берди. Соҳибқироннинг қарорига ҳеч ким эътиroz билдирамади. Зеро, ҳамма Чингизхоннинг яккама-якка олишувлар хусусидаги қонуиларидан боҳабар эди, уларни бузган киши эса ўзини жангчи санамаса ҳам бўларди.

Субҳи содиқда Темур ҳарбий либосларини кийди. У кўтаринки кайфиятда эди, юзида ҳаяжонланишдан асар ҳам йўқ, бирон бир мушаги қилт этмайди. Темур отига минган заҳоти барча амирлар ва нўёнлар тиз чўқдилар. Аскарлар икки томонга чекиниб ҳосил қилган йўлакдан Турон ҳукмдори жанг майдонига йўл олди.

Соҳибқирон аргумогида мағрур ўтирган тарзда рақибини бир ош пишгулик фурсат кутди. Тоқати тоқ бўлган жангчилар ҳам «Юсуф Сўфи! Юсуф Сўфи!» деб чақира бошлаши. Ваҳоланки, ҳали Хоразм ҳукмдори ҳарбий либосларини ҳам киймаганди. Йўқ, у қўрқоқлардан эмас эди. Фақат уни саройда Оқ ва Олтин Ўрда амирлари ушлаб турардилар. Ўтрорда шармандаларча мағлубиятга учраган бу амирлар Юсуф Сўфини Бухоро устига юришга, Қиёт ва Хевани талон-тарож этишга кўндиrolган эдилар. Улар ҳозир яккама-якка жангга тиш-тирноқлари билан қарши

чиқардилар. Зеро, улар Темурнинг куч-қудратидан, мудом бошида Ҳумо қуши бўлишидан яхши воқиға эдилар. Жанг қонунига кўра эса, яккама-якка жангда енгилган ҳукмдор лашкари енгилган ҳисобланарди.

Ўрдалик амирлар Темур измида эллик минг жангчи борлигини ҳам билардилар. Хоразмликлар эса Ўрдаларни қўшганда нақ ўн минг жангчига ортиқ эдилар. Боз устига қурбонлар беравериб, жони ҳалқумига келган шаҳарликларни ҳисобга қўшганда, сон жиҳатидан устунлик яққол кўзга ташланарди-қоларди. Демак, галабага яккама-якка олишувда эмас, ҳар иккала томон қўшини иштирок этган муҳорабада эришилуви ҳақиқатта яқинроқ...

Бесамара кутишлардан чарчаган Темур ниҳоят қароргоҳига қайтди. Унинг жангчилари эса бақириб-чақириб Хоразм ҳукмдорини оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкишга тушдилар.

Аргумогидан ёш йигитчадай енгилгина сакраб тушган Соҳибқирон қўлига Термиздан мавлоно Жалолиддин йўллаган ҳандалакларни тутқазиши. Шайх ат-Термизий хонақоҳига зиёратга кетган Жалолиддин ҳандалакка қўшиб бир нома ҳам юборганди. Номанинг якуни бирмунгча сирли эди: «...Кимки упібу ҳандалакдан тотинса, урушдан юз ўтириб, тинчлик-ҳаловатта топингуси. Яратганинг ихтиёри шундай».

Мавлоно номасидаги ишорага тушунгган Соҳибқирон олтин баркашга учта ҳандалак қўйиб, Урганчга, Юсуф Сўфига йўллади.

Юсуф Сўфи бу галати совганинг нимани билдиришини ўйлаб анча мулоҳаза қилди, сўнг эса ҳандалакларнинг бирини девордан қайтариб, Темур қароргоҳи томон отиб юборишга фармон берди.

Хушбўй ҳандалаклар ер билан битта бўлди. Шу заҳоти дарвозалар очилди ва Хоразмнинг ўттиз минг жангчиси ҳамда Ўрдаликларнинг ўн минглик қўшини Темур қароргоҳи устига ташланди. Лашкарга оқ от минган ёш ва мард амир Ҳожиiddин қўмондонлик қилмоқда эди. Ҳали мунтазам қўшин бўлиб етилмаган жангчилар ўз қишлоқдошлари ва уругдошлари билан гуруҳ-гуруҳ тарзда келмоқдайдилар. Улар орасида ўрдаликлар яхши қуролланганларни билан алоҳида ажралиб турардилар.

Ўрдаликлар осма кўприқдан биринчи бўлиб ўтдилар ва дарҳол беш минг-беш мингдан икки гуруҳга бўлинниб олдилар. Туман-туман ҳолида яшил, қора, қи-

зил ҳамда тилло ранг ҳарбий либосларга чулганган Темур қўшини жипс ҳолда ҳимояга шайланди. Олдинги қаторда катта-катта Камон ушлаган жангчилар занжири турарди. Уларнинг ўқларидағи махсус тешикчага ёндирувчи кукун жойланганди. Бундай ўқ бориб теккан душманнинг усти-боши ёна бошларди. Табиийки, Соҳибқирон илк бор қўллаётган бу усул душман сафида ваҳима, парокандалик уйғотиши лозим эди. Темурнинг нияти амалга ошди. Амирзода Умаршах фармонига кўра бирин-кетин отила бошлаган оловли камон ўқлари душман сафида тасвиirlаб бўлмас даражада ваҳима уйғотди. Уларнинг олдинги сафидагилар жон ҳолатда отларнинг бошини орқага бурдилар. Бироқ ҳеч нарсадан хабарсиз ҳолда орқада келаётганлар олдинга от суришда давом этдилар. Натижада сафлар аралаш-куралаш бўлиб кетди. Энди бу оломонни на бошқариб ва на бирон томонга йўналтириб бўларди. Амирзода Умар Шайх қиличини ялангочлаганча қўшинини олдинга бошлади: «У-уурр!..»

Қон дарё бўлиб оқсан жанг узоқ давом этмади. Хоразмликлар ва ўрдаликларнинг омон қолганлари шаҳар ичкарисига қочиб кириб жон сақлаб қолдилар. Улар катта талофат кўрдилар. Лекин Темур қўшини сафида ҳам анча-мунча йўқотишлар содир бўлганди. Амир Элчи Буго оғир жароҳатланди, амир Оқбуго-нинг суюкли фарзанди Анушервон баҳодир ҳам елкасидан ўқ еди. Сўнгроқ Элчи Буго согайиб, Анушервон эса шаҳид кетди.

Маглубиятга учраган Юсуф Сўфи шаҳар дарвозаларини бошқа очмади. Темур қамални янада кучайтиришга фармон берди. Урганчга олов ёмгири ёндириши давом эттирилди; шаҳар деворлари остидан лаҳм қазиш ишлари тун-кун тўхтатилмади. Қамал уч ой ва ўн олти кун давом этди. Тош отар қурилмалар зарбига дош беролмаган мустаҳкам деворнинг бирйўла олти жойида улкан-улкан ёриқлар пайдо бўлди. Ноғоралар садоси остида Темур жангчилари маглубиятни бўйнига олиб ултурган шаҳарга бостириб кирдилар.

Жанг саноқли соатлар ичида якун топди. Тезда сарой аҳли ҳам таслим бўлди. Лекин Юсуф Сўфига бу шармандали ҳолни кузатиш насиб этмади — юраги бардош беролмади.

Алиберди қайдандир сарой хазинаси қалитини топиб келди. Хазинадаги барча тилло, жавоҳир, кумушлар сон-саноқсиз туяларга ортилиб, Соҳибқирон қа-

роргоҳига келтирилди. Қароргоҳ узра қора байроқ күтарили. Бу оддий жангчиларга талон-тарож учун ружсат этилганини билдиради. Жангчилар уч кечакундуз мобайнида Урганчни аёвсиз таладилар. Улар хоразмликларнинг барча мол-мулкларини ўзаро бўлишиб олдилар, барча қизу аёллар ҳам ўртада тақсимланди. Урганч бўм-бўш бўлиб қолди, фақат ожиз чолкампирларгини даҳаларда судралиб юрадилар. Ваҳшийлашган итлар галаси талашиб-тортишиб ўликларни ердилар. Кўп жанглар мана шу тарзда якунланарди. Бироқ бу жанг хотимаси янада даҳшатли бўлди.

Темур барча омон қолган, асирикка тушган ўрдаликларнинг бошини танидан жудо қилишга, сўнг уларнинг бошидан Урганч қалъаси дарвозасига туташ кузатув минораси тиклашга фармон берди. Соҳибқирон одам каллаларидан зудликда бунёд этилган ажал минорасига шахсан ташриф буюрди ва унга бир муддат ёввойи тантана ила тикилиб тургач, қаҳрли овозда деди:

— Аллоҳга шукроналарки, ҳақиқат музaffer ӯлди! Бул минора юртимизга манави муртад ўрдаликлар мисоли ёвуз ниятда келгувчи рақибларимиз учун сабоқ бўлгай!

Ўн минг калладан тикланган минора узоқ вақт қўртўкиб турди. Одамлар иложи борича уни четлаб ўтишга ҳаракат қиласидилар. Темурнинг Хоразмга тўртинчи юриши Урганч ҳалқи учун мана шундай фожиали якунланди. Олдинда эса ҳали янги-янги жанглар, янги-янги талон-тарожлар, янги-янги қурбонлар турарди. Аммо Соҳибқирон улар ҳақида ўйламасди. У галаба нашидасини сурмоқда эди. Илло, у яна музaffer, яна ўз истагига эришди. Соҳибқирон Хоразм устидан узил-кесил галаба қозонгани шарафига она шаҳри Кешда дунёда тенги йўқ сарой қурдиришга аҳд қилди...

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ОҚСАРОЙ ҚУРИЛИШИ

Бандилар бир ой мобайнида Самарқандга эмас, эртаклардагиdek гўзал шаҳарча Кешга ҳайдаб келинди. Самарқанд, Бухоро, Балх, Урганчнинг энг машҳур меъморлари, муҳандислари билан бир қаторда Кешга Сат Чит Деванинг маслаҳатига кўра, Багдод ва Ше-

рознинг таниқли мунажжимлари ҳам таклиф этилди. Соҳибқирон уларга бўлгуси саройнинг ўзи тасаввур қилган кўринишини гапириб берди.

Соҳибқирон талаб этганидек, кумуш фавворали, камида мингта бўлмаси ва хонаси бўладиган сарой қуриш учун Кешда етарли майдоннинг ўзи йўқ эди. Шунинг учун пойдевор шаҳар ташқарисига қўйиладиган бўлди. Эллик минг асир ишга туширилди. Уларнинг ишини ва емишини Сафарали назорат қилиб турадиган бўлди.

Шундай қилиб, Оқсарой қурилиши бошланди. Дарё бўйида тикланган чодирларга йигирма минг қурувчи жойлаштирилди. Зудликда кўп сонли хумдоnlар қурилиб ишга туширилди. Яна йигирма минг қурувчи эса шаҳарнинг ўзида ишлаб, сарой қурилиши билан бир қаторда деворини мустаҳкамлаш билан ҳам банд бўлдилар. Мутлақо янги тусга кираётган шаҳарни Темур бундан буён яшил шаҳар — Шаҳри-сабз деб аташга кўрсатма берди...

Сарой қурилиб биттач, Соҳибқирон ўз тахтини шуерга кўчирди. Сарой деворига олтин ҳарфларда «Султон Аллоҳнинг ердаги соясидир», деб ёзиб қўйилганди.

Оқсарой — Темур фаолиятининг фақат бир қирраси эди, холос. У жаҳон амалиётида биринчи бўлиб ўзига хизмат қилувчи одамларни тоифаларга бўлди. Соҳибқирон бу хусусда сўнгроқ машҳур «Тузуклари»да шундай ёзганди: «Салтанатим ишларини қонун-қоида ва интизомга солиб, салтанатим мартабасига зебу зийнат бердим. Салтанатимни ўн икки тоифага бўлиб, аларга таянган ҳолда иш юргиздим. Салтанатим қонун-қоидаларини ҳам шу ўн икки тоифага бοғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим.

Биринчи тоифа — сайдлар, уламо, шайхлар, фозилларни ўзимга яқинлаштиридим. Алар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисимни безаб туришди. Диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен алардин ўргандим.

Иккинчи тоифа — дониш кишилар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор арбоблар, сергак ва кейинни ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни хос мажлисимга киритиб, сұхбатларидин, ишларидин нафъ олиб, тажриба ҳосил қиласардим.

Учинчи тоифа — дуогүй кишиларни қадрладим. Алар билан хилватда сұхбат қуриб, күнглимдаги мақсадимни айтаб, дуо тилардим. Мажлисларда, базмаларда, жант майдонларида алардин күп баракатлар топтадим. Бир жаңда ганим лашкари күплигидин ва менинг лашкаrim эса озлиги, очлигидин күп азият тортган здим. Шу пайт соҳиби дуо бұлмиш Мир Зиёвуддин Сабзаворий бошидан салласини олди, құлларини дуога очиб (мен учун) Тангридин зафар тилади. Ҳали дуоси тугамай туриб дуо таъсири күриниб, (лашкарларим) ёғийни қочирдилар. Яна бир мисол шулки, саройим ҳарамидағилардин бири қаттиқ оғриб, үлеми яқынлашды. Дуогүй сайдлардин үн икки киши йигилишиб келдилар. Ҳар бири ўз умридин бир йилни унга багишилади ва ул согайиб, яна үн икки йил яшади.

Тұртингчи тоифа — амирлар, сарғанлар, сипоҳсолорларга мажлисимдин үрин беріб, мартабаларини юқори күтардим. Алар билан сұхбатлашиб, маслағатлар олдим. Жаңг майдонларида мардона қиличлашган шижаат аҳлени дүст тутардим. Жаңг майдонларига от чоптириб кириб-чиқиши усулларини, ганим лашкари тұпини бузиб, сафларини синдиришни, найза санчиб, қилич чопқилашни, бутун уруш-талаш ишларини алардин сұрап әрдим. Сипоҳгарлик ишларида аларға таяниб, алардин кенгаш тилар әрдим.

Бешинчи тоифа — сипоҳ ва раият бұлиб, ҳар иккисига бир күз билан қарадим. Сипоҳийлардан чик-қан баҳодирлар, довюракларга маҳсус фахрли ўтога*, камар ва таркаш** тақдим этиб, мартабаларини күтардим. Ҳар әл ва ҳар мамлакатнинг улугларини, бошлиқ-оқсоқолларини қадрладим, аларға совға-саломлар беріб, хизматлариңин фойдаландым. Сипоҳиларимни ҳамиша жаңта тайёр ҳолда тутдым, ойлик ҳақларини сұраттырмай вақтида берардим. Сипоҳ ва раиятни шундай тутдимки, биронтаси иккінчисидин устунлик қилиб, қаттиқ гапиrolmas зди. Бошқа сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай сақладимки, ҳаддидан ташқари бирон қадам құйғымас зди. Аларнинг мартабаларини на күп күтариб, ҳовлиқтирамадим ва на күп тушириб юбориб, күнгилларини чүктиттадым. Қайси бири күзга күринарлы бирор хизмат күрсатар әркан, инъомлар беріб, бошқалардин айри-

*Бош кийимга тикиладиган белги.

**Садок-ұқдон.

ча ҳурматладим. Кимнинг ақли ва шижиоатини синов тарозусида тортиб күриб, бошқаларникидін ортиқ-роқ күрсам, ани тарбия қилиб, амирлик даражасига чиқарур эрдим. Сұнгра күрсатған хизматига яраша мартабасини янада күттарар эрдим.

Олтинчи тоифа — ақлли, тажрибали, эңг ишончли кишиларки, аларға салтанат ишларини, сирларини очиб, алар билан кенгаш қилишимга лойиқ кишилар эрди. Булар билан сирдошлиқ қилиб, яширин ишлар, махфий сирларни шуларға топширудим.

Еттинчи тоифа — вазирлар, бош котиблар, девон муншийлари, котибларықи, салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга тобеъ мамлакаттар уйларининг күзгуси деб билдім. Чунки алар эл орасида ва мамлакатда бұлағттан кундалик воқеаларни, сипоқ ва раият туриш-турмушини менга билдириб турар эрдилар. Булар давлат хизинаси, сипоқ ва раиятта оид ишларни тартибга солиб юритдилар. Салтанат мулкига тушган раҳналарни бекитишнинг лойиқ чораю тадбирларини күрдилар. Салтанатим корхонаси хазинасининг кирим ва чиқимига оид ишларни тұғри олиб бордилар. Ҳамиша мамлакат тұқинчилиги ва ободонлиги у чун ҳаракат қилишарди.

Саккизинчи тоифа — ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва мұхандисларки, алар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Аларни үз атрофимга тұпладым. Ҳакимлар ва табиблар билан иттифоқда беморларни даволатар эрдим. Мунажжимлардин сайралар кавокибининг құттулға қутсиз күнлари, аларнинг ҳаракати ва осмонда айланишини аниқлаб олардим. Мұхандислар ила иттифоқда олий иморатлар барпо этиб, bogu бүстонларнинг лойиҳа-тархини чиздирдим.

Тұққизинчи тоифа — мұхаддислар, пайгамбар, аларнинг авлодлари ва сақобалари ҳақида ривоятлар нақл құлувчилар ҳамда қиссанхолар бўлиб, аларни ҳам үзимга яқынлаштирудим. Пайгамбарлар ва авлиевлар ҳақиқидаги қиссаларни, ўтган подшолар тұғрисидағи хабарларни, аларнинг салтанат таҳтига қандай етишганликларини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завол топғанлигини булардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб тажрибам ортди. Оламда бұлағттан воқеаларни алардан эшитардим ва олам ахволидан хабар топар эдим.

Үнинчи тоифа — машойихлар, сұфилар, Худони

таниган орифлардир. Аларнинг хизматларида бўлиб, сұхбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Алардин Тангри таолонинг сўзларини эшишиб, кароматлар кўрдим, фавқулодда одатларини мушоҳада этдим ва сұхбатларидин роҳатланиб, ҳузур қилдим.

Ўн биринчи тоифа — касбу ҳунар эгалариdir; буларнинг ҳар тоифа ва табақадин бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз ўрдамдин ўрин белгиладимки, сафарда ва бир жойда турганимизда сипоҳимга керак яроқлар ва бошқа нарсаларни ҳозирладилар.

Ўн иккинчи тоифа — ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофиirlарининг бошини силадимки, турли мамлакатлардин менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакат ва диёрга савдогарлар ва карvonбошилар тайинладимки, алар қайга боришмасин: — Хитой, Хутан, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Фарангистон (Оврупо), — ул ерларнинг нафис матолари ва муносаб туҳфаларидин келтиришсин. Ўшал мамлакатларда яшовчи кишиларнинг ҳол-аҳволи, туриш-турмушлари ҳақида менга хабар олиб келсиналар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қандай муомалаю муносабатда эканлигини аниқласинлар...»

Темур ўз давлат тизими, унда ҳукмдорнинг ўрни ва вазифаси, шунингдек, вазирдан тортиб ҳаттотгача бўлган вазифадаги кишиларнинг мажбурият ва ҳуқуқлари борасида жиддий ўйланди. Ҳатто маҳсус «Вазир тутиш» ҳамда «Вазирларнинг хизмат қилиши» тузукларини ҳам эълон қилди. Аларда, жумладин, шундай дейиларди: «...Вазирлар ушбу тўрт сифатга эга кишилардин бўлмоқлари лозим; биринчиси — асилилк, тоза насллилик; иккинчи — ақл-фаросатлилик; учинчиси — сипоҳу раият аҳволидин хабардорлик, аларга нисбатан хушмуомалада бўлмоқлик; тўртинчиси — сабар-чидамлилик ва тинчликсеварлик.

Амр қилдимки, тўрт вазир ҳар куни девонхонада ҳозир бўлсиналар.

Биринчиси — мамлакат ва раият вазири. Бу вазир мамлакатдаги муҳим ишларни, кундалик муомалаларни, раият аҳволини, вилоятлардан олинган ҳосил, солиқ-ўлпонлар, аларни тақсимлаш, кирим-чиқимларни, мамлакат ободонлигини, аҳолининг фаровоилиги ишларини ва хазинани қандай қилиб тартибга келтираёттанилигини менга билдириб турсин.

Иккинчиси — сипоҳ вазиридирики, сипоҳийларнинг маоплари ва инъомларини бошқарсин, тарқоқ ҳолатта тушиб қолмаслиги учун доимо сипоҳ аҳволидин хабардор бўлиб турсин ва аларнинг аҳволи ҳақида менга хабар бериб турсин.

Учинчиси — эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, қелиб-кетаётган савдогарлар мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, аларнинг ўтлоқ-яйловларини бошқарив, буларнинг баридин йигилган даромадларни омонат тарзида сақловчи вазирдир. Ул гойиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулки бўлса, меросхўрларга топширсинг.

Тўртинчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир. Ул бутун салтанат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадин сарф қилинган жами ҳаражатлар, ҳатто отхона ва саройдаги бошқа жонзотларга қилинган ҳаражатларгача огоҳ бўлмоги даркор.

Яна амр қиёдимки, сарҳадлар ва менга тобе мамлакатларга оид ишларга масъул уч вазирдин иборат давлат ҳайъати (холиса) тузилсин. Алар ушбу ҳудудлардаги молиявий муомалаларни ва келадиган даромадларни бошқарсинлар.

Бу етти вазир девонбегига бўйсуниши лозим ва ул ила иттифоқда муҳим молиявий ишларни амалга ошироқлари ва менинг арзимга етказмоқлари лозим.

Яна ҳукм қиёдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. Ул сипоҳ, раият ва арз-дод қилиб ҳузуримга келувчиларнинг аҳволини, мамлакатнинг обод-хароблигини, муҳим ишлардин қайси бири битган-битмаганлигини менинг арзимга етказиб турсин.

Ислом қозиси шариат ишларининг бориши ва аҳдос қозиси дунёвий ишлар ҳақида менга арз қилсинлар.

Яна амр қиёдимки, салтанат ишлари, мамлакатни идора этиш, ундаги ўзгаришлар, алмаштиришлар, сипоҳийлар ва амирларнинг тайинланиши, турли кенгаш-тадбирларни хос мажлисда менга арз этсинлар. Бу мажлисларда маҳфий ва сирли ишларни пинҳон тутишга қодир маҳсус котиб (муншийи маҳрам) ҳозир бўлиб, ростлик қалами билан маҳфий-яширин кенгашларни ва гапларни ёзиз борсин.

Ва яна мажлис котибларини тайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат ҳозир бўй

либ, мажлисда күрилган ва ҳал қилингандык мұхим масалалар да айрим ишлар тафсилотини өзиб олиб, сақла-моқлари лозим. Менга арз қилингандык гаплар, чиқарған ҳукмларим, мажлисларда күрилган мамлакат ақамиятига молик ишлардин тортиб, жузъий ишларгача бар-часини қаламга олиб, бошимдин кечирған воқеаларни дафтариға киргизсінлар...»

Оқсарой қурилиши чогида Темур «Уруш ва тинчлик вақтида соқчилик қылмоқ ва мажлис-йигінларда ҳозир бұлмоқ тузуги»ни ишлаб чиқди. «Сипохийлар, амирлар, мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар де-вонхонага, базм-мажлисларға кулоҳсиз, этиксиз, бўрк ёқалик чакмонсиз, қиличсиз ҳозир бўлмасинлар, — дейиларди кўрсатмада. — Ўн икки минг қилич осган аскар урушу тинчлик вақтида бутун яроқ-аслаҳалари илингда, девонхонанинг ўнг ва сўл тарафидин, орқасидин ва олдидин қуршаб турсинлар...»

Темур Оқсаройда ўрнаттган тартиблар унинг бутун кейинги ҳукмронлиги даврида қатъий амал қилинадиган қоидаларга айланди. Улар фавқулодда қулай ва ўнгайлиги сабаб бўлса керак, бошқа ҳукмдорлар томонидан ҳам ўзлаштириб олинди...

Милодий 1381 йили Темурнинг учинчи ўғли Мироншоқ балогатта етиб, ўн тўрт ёшга кирди. Улус бу воқеани кенг нишонлади. Амирзодага маҳсус чодир ажратилди. Базм, баҳодирлар мусобақаси, улоқ ўтказилди. Бутун Турон мачитларида амирзода исми қўшилиб маҳсус хутба ўқитилди. Мироншоқ ихтиёрига ўн беш минг жанғчи ажратиб берилди. Бу вақтда Соҳибқирон илкида икки юз минг отлиқ аскар бор эди, амирзода Умар Шайхда ўттиз минглик черик. Ҳаммаси бўлиб Темурда милодий 1381 йилнинг ёзида юз эллик мингта яқин жангчи бор эди. Чингизхон давридан бўён бирон-бир ҳукмдор бунчалик қудратта эга бўлмаганди.

Шариат қонунларига кўра, балогат ёшига етган Мироншоқ марҳум акаси Жаҳонгирнинг қароргоҳи билан бирга унинг беваси хонзода Суюн Бекани ҳам хотинликка олиши лозим эди. Ва шундай кун етиб келди. Хонзода Суюн Бека икки ўрқачли оппоқ туяга ўрнатилган тахтиравонда маҳрамлари ва жориялари қўршовида Мироншоқ чодири томон йўлга тушди.

Суюн Бека пак-пакана ва бақалоқ амирзоданинг галати қиликлари ҳақида кўп бор эшитганди. Туғи-лаётган чоги ичаги ўралиб қолганиданми өчуд бўйи

пастлигининг аламиданми, Мироншоҳ баъзан ҳаттоқи Соҳибқиронни ҳам таажжуғба солиб бири-биридан бемаъни ҳунарлар кўрсатиб қоларди. Мироншоҳ кўпинча тирик хачир ва отларнинг терисини шилдириб ёинки эшак ва айгирларнинг олатини кесдириб ташлашдан катта завқ оларди. Хўroz ва ит уриштириши деса-ку, амирзода ўзини томдан ташларди. Мироншоҳ ўн уч ёшида қимиз ва шаробга муккасидан кетиб, бир неча бор отасидан калтак ҳам еб олди...

Жаҳонгирга турмушга чиққач, хонзода қайниси билан мулоқотта киришавермас, иложи борича ундан ўзини олиб қочарди. Суюн Бека Мироншоҳнинг безбет нигоҳини тўй кунидан бошлаб ёмон кўриб қолганди. Очигини айтганда, ўша кундан бошлаб хонзоданинг Мироншоҳни кўргани кўзи йўқ эди. Буни ҳатто Темур ҳам пайқаган, лекин шариат қонунларига итоат қиласликнинг сира иложи йўқ эди. Соҳибқироннинг қўлидан келгани шу бўлдики, беш ёшли на бираси Маҳмуд Султонни хонзодага қўшиб Мироншоҳ қароргоҳига юбормасдан, бош хотини Сароймулхоним тарбиясига топширди. Илло, Маҳмуд Султон ҳам худди Сароймулхоним сингари хон авлодига мансуб эди.

Хонзода оппоқ, икки ўркачли тuya устидаги тахти-равонда чайқалиб-чайқалиб йиглаб келарди. Аччиқ кўз ёшларим кўриниб қолмасин, деган хавотирдами, куёв чодирига яқинлашган маҳал Суюн Бека юзини кумушранг рўмоли билан тўсиб, пастга қараб олди. Ўзининг суюмли ранги бўлган қоп-қора либосларини кийиб олган Мироншоҳ қароргоҳ ёнига чиқиб туарди. Баланд пошналар, маҳсус супача ҳар нечук унинг бўйи пастлигини яширганди.

Туя қип-қизил гиламлар тўшалган жойга келиб, хизматкор ишораси билан чўкли. Мулозим ва жориялар хонзоданинг пастга тушишига кўмаклашдилар. Дарҳол тўй мусиқаси янгради. Кўкрагини кериб олган Мироншоҳ суқ назарини Суюн Бекадан узмасди....

Тез орада Темур Мироншоҳни Хуросонга ҳоким этиб тайинлади. Унга оталиқ қилиш, яъни бош маслаҳатчи бўлиш доно амир Сайфуддин Нуқадарийга топширилди. Мироншоҳ Хуросонга бош хотини, гўзал Суюн Бекани олиб жўнади.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

ШИКОР

Милодий 1381, шарқ тақвими бўйича товуқ йили Темур қирқ беш ёшга тўлди. Турон салтанати тобора мустаҳкамланиб бормоқда эди. Яқиндагина Тўхтамишхон ҳали Ўрусияда Куликово жангидаги мағлубиятидан сўнг ўзига келолмаган Мамай қўшинини буткул тор-мор этиб ташлади. Қисматнинг бундай оғир зарбаларига дош беролмаган Мамай вафот этди. Оқ ва Олтин ўрдани бирлаштириш имконияти туғилганди. Шунинг учун ҳам шимолий сарҳадларидан бутунлай кўнгли тўқ бўлган Соҳибқирон асосий эътиборини Хуросон, Қобулистон ҳамда Балх, Марв, Бухоро орқали ўтадиган савдо йўлларини қўриқлашга сарфларди.

Бироқ ҳаёт тадрижи ҳамиша ҳам мантиққа бўйсунавермайди. Ҳокимият лаззати баъзан одамдаги мутлақо яширин хусусиятларни фош этади. Бутун Жўжигулусига якка хон бўлиб олган Тўхтамиш ҳам Темур ҳузурига миннатдорчилик билдириб, ўз элчиларини йўллашни бас қилди. Соҳибқирон буни аввалига икки қанотни бирлаштириш йўлидаги ташвишлар мўллигига йўйди. Лекин, мана, ўрдалар бирлашди, Тўхтамишхон эса кўмак учун бир оғиз илиқ сўз айтиб қўйишни ўзига эп кўрмади. Давлат ишиларига боши билан шўнгигб кетган Соҳибқирон шунда ҳам бу далолатга айтарли эътибор бермади.

Темур қўшни мамлакатлар туриш-турмушини алоҳида диққат билан кузатиб борарди. Савдогарлар карвонига, дарвешлар орасига, ҳажга борувчилар сафига, ҳатто ҳаттотлар ичига ҳам у ўз хуфияларидан йўлларди. Сўнг улар йўллаган барча матъумотларни синчковлик ила назардан ўтказарди. Уни айниқса Ҳиндистон ва Қобулистондаги, Магриб ва Шарқий Туркистондаги, Хитойдаги воқеалар кўпроқ қизиқтиради. Асли Дамашқдан бўлган, тўққиз ёшида банди этилиб, Самарқандга юборилган ибн Арабшоҳ ҳам кейинчалик ўзининг тарихий асарида Темур измидаги махфий хизмат тизимиға жуда юқори баҳо берганди...

Соҳибқирон милодий 1381 йилнинг кузида катта хон шикори уюштиришга фармон берди. Унга қадар бундай катта шикорларни фақат хон Ҳобулай ва Чингизхон ташкил этганди, холос.

Темур нафақат ов, балки 30—40 минг киши иштирик этадиган бутун бошли байрам режасини ишлаб чиқди. Шикорга бир ярим ой муддат қолганда учта туман олдиндан огохлангириб қўйилди. Ов жойи сифатида Сирдарёнинг Чиноздан юқорироқ қисми танланди. Бу ерда бутун Мовароунинаҳрда энг қалин тўқайлар жойлашганди. Уларда йўлбарсдан тортиб жайронгача, қулондан тортиб бугугача учарди. Даррандаларнинг эса сон-саногига етиб бўлмасди.

Ражаб ойининг аввалида Самарқанд, Жиззах, Бухоро, Тошкентдан ҳар бири бир неча минг овчидан иборат маҳсус ўлжаларни жойларидан қувиб чиқарувчи кишилар гуруҳи чодирларини кўтартганларича, бир ярим ойлик озиқ-овқатларини гамлаб, шикор манзили томон келаверадилар. Темурнинг чодири эса ҳали яшил либосини ечмаган каттагина тепаликка ўрнатилди.

Чоқу Барлос ўлжани қувиб чиқарувчиларнинг ўнг қанотига бошчилик қилди, Иқу Темур чапига. Марказга Темурнинг ўзи қўмондонлик қиласидиган бўлди. Ов куни белгиланди. Қадимдан қолган одатга кўра, овдан аввалги кечакида қимизхўрлик билан ўтди.

Кўкда юлдузлар бодроқдай очилган маҳал эса Темурнинг олтинранг чодирига овга таклиф этилиш шарафига муяссар этилган туманларнинг ҳокимлари, таниқли амирлар ва нўёнлар жам бўлишди. Темурнинг чап тарафида вояга етган амирзодалар Умар Шайх ва Мироншоҳ ўтиради; ҳали ёш Шоҳруҳнинг ўрнида унинг устози нўён Берқут ўтиради. Улардан кейин Довуд Барлос ҳамда Муйид Орлот жой олишган. Ўнг томонда Чоқу Барлос, Иқу Темур ва бошқалар. Соқийлиқдек шарафли вазифага Соҳибқирон Берқутни масъул этиб тайинлади. Ёши ўтган сайин Темурнинг устози Берқутга ҳурмати тобора ошиб борар, гўё унда падари бузруквори Тарагай Баҳодурнинг кўплаб фазилатларини кўрар эди. Қимиз тўла косаларни узатишни бошлаб берган соқий эса ўз-ўзидан қушбеги саналарди.

Қозонхон саройида хизмат қилиб юрган чоғларидаётк бу анъананинг барча икир-чикирларини ўргангани ҳозир нўён Берқутга қўл келди..

Темур устози таъзим ила узатган косадаги муздай қимиздан бир неча хўплам ютгач, идишни нўённинг ўзига қайтарди. Берқут яна бир бор таъзим қиласи ва косадаги қимизни кўзларини юмиб олиб, охиригача

сипқорди. Соҳибқирон кейинги сафар узатилган олтин косадаги қимиздан ҳам бир ҳўплади ва идишни Чоқу Барлосга тутди. Бўш идиш яна қушбегига қайтди. Яна ҳаммаси бошидан бошланди. Темур бир ҳўплаб бераётган қимиз тўла идишлар тобора узокроққа узатилаверди. Кўп ўтмай ўткир қимиз аксарият ўтирганинг миясига гуп этиб урди. Чодирга мусиқачиляр, ашулачилар таклиф этилди. Шовқин-суронли ба-зм тонггача давом этди.

Эртаси куни сарой мулозимлари ўзларига ажратилган жойларга тарқалиб кетдилар. Минглаб ўлжани қувловчилар от бир кунда босиб ўтадиган улкан майдонда ҳалқа янглиғ пишиқ занжир ҳосил қилишди. Кейин улар шошилмасдан, қамишларни шитирлатиб босиб, тўқайлардаги жамики жониворларни олдинга қараб ҳайдашга тушдилар. Қони қизиб кетган Темур ҳам улар орасида оппоқ аргумогини ўйнатиб у ёқдан-бу ёқقا чолиб юрарди. Амирзодалардан Умар Шайх ва Мироншоҳ, ҳамда қўриқчилар бошлиги Алиберди мудом Соҳибқирон ёнида бўлишга интилардилар. Ўлжани қувловчилар ташкил этган доира тобора кичрайиб борарди. Ниҳоят, у икки фарсаҳга яқин масофани ташкил этди. Елкама-елка туриб олган қувловчилар ҳамон олдинга юришаркан, ҳайвонларни қўй мисоли ҳайдаб борардилар. Доира марказида, ямъяшил тепалиқда ҳукмдорнинг олтинранг чодири қад ростлаб турарди. Доира янада торайди. Кечагина ўзаро қаттол душман бўлган ҳайвонлар энди бир-бирларига ташланишни хаёлларига ҳам келтирмай, босиб келаётган хавф ваҳимасидан дир-дир титраганларича жипс ҳолда қочишга жой излардилар.

Бу ўлжани қувишнинг охирги куни эди. Кеч тушди, ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Темур чодиридан чиқди ва ўлжани қувиб келганларнинг жонли ҳалқаси бўйлаб ёнаётган сон-саноқсиз машъалаларни кўрди. Чодир ва машъалалар ўртасини қоп-қоронгу зулмат қуршаб олгандай эди. Тонг билан ногоралар чалинади ва Соҳибқирон қордай оппоқ саманига иргиб минади. Ва улкан хон шикори бошланади. Шикор рамзи, Темурнинг англалича, анча олисларга кетганди. Илло, танҳо Тангри айтганидай: «Кўқдаги — қуйидадир». Демак, тонгла шикорда юз берувчи ҳодисот аллақачон кўқда содир бўлиб ултурган...

Тонг-ла Темур Аллоҳнинг иродаси ила шикор учун мастьулликни ўз зиммасига олгусидир. Тонг-ла — у

балки неча йилларга чўзилиб кетгай — у шикор сўқ-
могига қадамини қўйгуси. Бунинг учун ҳамма нарса
тахт этиб қўйилган: жангчилар саф тортишган,
ҳайвонлар сиртмоққа туширилган. Дарёлар у айтган
манзил томон ўзанини бургувси, тоглар у истаган ша-
кlda тош қоттуси. Тонг-ла буюк шикор бошланади.
Жанговар руҳга кирган Соҳибқирон кечанинг ўзи-
даёқ ҳарбий лиbosларини кийиб олди. Улкан шикор
арафасидаги тун осуда, салқин шабада эсиб турарди,
холос. Тонг-ла шикор... Ҳозирча Темурнинг номини
фақат она Туронда яхши биладилар. Эртага уни бу-
тун дунё танийди. Ба бу эрта тезда кириб келгуси,
илло, табиат қонунларига кўра, Яратганинг ҳар тон-
гида кўкда Қуёш пайдо бўлади. Шу оқшом тонгни
Темур кутгани мисоли қутинг ва сизнинг умидингиз
ижобат бўлгусидир, фақат яратган Эгам саҳоват кўр-
сатса бас. Аллоҳ ҳамма нарсани билгувчиидир! Катта
хон шикори ташкил этишга қарор қилганди. Унга Со-
ҳибқирон инонгани янглиғ сиз ҳам инонинг! Вакт
кўрсатади: шикор нақ йигирма беи йилга чўзилади.
Лекин бу ҳақда — иккинчи китобда.

Биринчи китоб тугади